

ZEYNALABDİN MARAĞAYI

**İBRAHİM BƏYİN
SƏYAHƏTNAMƏSİ**

**VƏ YA
TƏƏSSÜBKƏŞLİYİN BƏLƏSİ**

İBBP Zeynalabdin Maragayi
İbrahim bəyin Səyahətnaməsi
Ünvanı

“AVRASIYA PRESS”
BAKI-2006

Bu kitab "Zeynalabdin Marağayi. İbrahim bəyin səyahətnaməsi"
(Bakı, Elm, 1982) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

Farscadan tərcümə edeni və
ön sözün müəllifi:

Həmid Məmmədzaadə

Farscadan tərcümənin redaktoru:

Həmzə Xoşginabi

894.3613-dc22

AZE

Zeynalabdin Marağayi. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı,
"Avrasiya press", 2006, 456 səh.

Demokratik bədii nəsr tariximizə realist roman janrının ilk nümunələrindən biri kimi daxil olmuş Zeynalabdin Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" romanı İranda, o cümlədən Güney Azərbaycanda baş vermiş 1905-1911-ci illər inqilabının zehni zəmininin hazırlanmasında çox qiymətli bədii salnamədir.

İranda hökm sürən mütləqiyyət üsuli-idarəsinə və cəhəletə qarşı yönəldilmiş bu qiymətli əsər yetişməkdə olan gənc nəslin inqilabi dünyagörüşünün formalaşmasında, onların istibdada, zora, anarxiyaya qarşı mübarizəsində böyük rol oynamışdır.

ISBN10 9952-421-88-3
ISBN13 978-9952-421-88-0

© "AVRASİYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

“İBRAHİM BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ” VƏ ONUN MÜƏLLİFİ HAQQINDA

XIX əsrin axırlarında müəllifi məlum olmayan bir roman nəşr edildi. Hələ yalnız birinci cildi çapdan çıxmış bu əsər tezliklə Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada və Qafqazda geniş yayıldı, oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. İranda hökm sürən mütləqiyyət, feodalizm və cəhalətə qarşı yönəldilmiş bu əsər sözün həqiqi mənasında gənc nəslin intibahına, mövcud ictimai quruluşa qarşı tam əzmlə mübarizəyə qoşulmasına təkan verən amillərdən oldu. İranda bir neçə adamı həmin romanın müəllifi adı ilə tutub həbsə, işgəncəyə, cəriməyə, əzab və əziyyətə məruz qoydular. Heç kəsini xəyalına gəlməzdi ki, bu gözəl romanın müəllifi Zeynalabdin adlı maraqlı bir tacirdir. O, Yaltada ticarətlə məşğul olduğu halda xəyalən vətəninə səyahət etmiş və misilsiz bir məharətlə dərin məzmunlu, geniş əhatəli roman yazmışdır. Hətta sonralar, təxminən 14 il fasilə ilə romanın üçüncü cildi nəşr olunarkən onun üzərində Zeynalabdinin adını görənlər əvvəlcə inanmadılar. Romanın müəllifi haqqında müxtəlif şayiələr və rəvayətlər yayılmağa başladı. Halbuki şayiələr və rəvayətlərin hamısı əsassız idi. Onların çoxu qərəz üzündən qondarılmış idi. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu şübhələr və şayiələr öz əksini qismən mətbuatda da tapmışdı. Fəqət həqiqət bundan ibarətdir ki, “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” adlı üçcildlik romanın müəllifi Zeynalabdin Marağayidir. O, uzun illər boyu vətəninə uzaqlarda yaşasa da, öz yurdunu və elini unutmamış, vətəninə və həmvətənlərini dərin məhəbbətlə sevmiş, onların səadəti, tərəqqisi və azadlığı üçün yollar axtarmışdır.

Ədəbiyyatşünaslarımız haqlı olaraq “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ni bədii nəsrimizin tarixində roman janrının ilk nümunəsi hesab edirlər. Həmin roman fars dilində yazıldığına görə müasir fars nəsi üçün də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İran ədəbiyyatşünasları bu əsəri demokratik fars nəsrinin ilk nümunələrindən hesab edir və fars ədəbiyyatında realist roman janrının inkişafında onun müsbət təsirindən danışirlər. Tarixçilər və şərqşünaslar “Səyahətnamə”ni Cənubi Azərbaycanda və İranda 1905-1911-ci illər inqilabının zehni-zəminini hazırlayan əsərlərdən biri kimi qiymətləndirirlər.

* * *

Zeynalabdin 1837-ci ildə Marağada mötəbər tacir ailəsində doğulmuşdur. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında yeganə ilk mənbə “Səyahətnamə”nin üçüncü cildinin əvvəlində müəllifin yazdığı tərcümeyihaldan ibarətdir. İndiyədək Zeynalabdin Marağayidən yazan müəlliflərin hamısı əsasən bu mənbədən istifadə etmiş və onunla kifayətlənmişlər. Adını çəkdiyimiz tərcümeyi-hal bizim də əlimizdə əsas mənbə olmuşdur. Yazıcının romanı və publisist yazılarına müraciət etmək, onları daha diqqətlə araşdırmaqla biz bir neçə kəlmə yeni söz demək arzusunda olduq.

Zeynalabdin səkkiz yaşına çatan kimi onu Marağa mədrəsələrindən birinə oxumağa göndərirlər. Özünün yazdığına görə o, bu köhnə üsullu mədrəsədə tədris metodunun nöqsanlı olması, əlifbanın çətinliyi üzündən səkkiz il oxuduqdan sonra əlifba bədən seçə bilməyib, cəhli-mürəkkəblə oradan çıxmışdır. Şübhəsiz ki, Zeynalabdin bu sətirləri yazarkən özü haqqında təvazökarlıqla danışır. Lakin məlumdur ki, o vaxtki məktəblərin vəziyyəti və tədris üsulu olduqca nöqsanlı və yarıtmaz idi. Bu mühüm mətləbə Zeynalabdin öz romanında müəyyən yer vermişdir.

Mədrəsə təhsilindən sonra Zeynalabdin 20 yaşmadək atası Məşədi Əlinin yanında ticarət işlərini öyrənir. Bu vaxt atası onu bir qədər sərmayə ilə Ərdəbilə göndərir. Zeynalabdin Ərdəbilədə ticarət işini bir tərəfə qoyub eys-ışrətə qurşanır, az müddət ərzində sərmayəsi əlindən çıxır. Ələcsizlik üzündən olan-qalanı götürüb, qardaşı ilə birlikdə 1860-cı ildə Qafqaza köçür. Kutaisi şəhərində Zeynalabdin baqqal dükanı açır, üç-dörd il müddətində bir neçə min manatlıq sərmayə toplayır. Həmin illərdə Gürcüstan dəmiryolu çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq Cənubi Azərbaycandan Kutaisi şəhərinə çoxlu fəhlə gəlir. İranın Tiflisdəki konsulu Mirzə Əsədulla xan Zeynalabdine Kutaisi şəhərində vitse-konsul vəzifəsini tapşırır. Beləliklə, Zeynalabdin, özünün bir növ ironiya ilə söylədiyi kimi, həm konsul, həm ağsaqqal, həm də tacir olur. Mirzə Əsədulla xan Zeynalabdine min ədəd İran pasportu verir ki, hər birini üç manata satsın. Bir manatını özü götürsün, iki manatını da konsula çatdırsın. Zeynalabdin pasport pullarını yığa bilmir, hətta sərmayəsini də bu yolda itirir. Hər gələn iranlı ondan nisyə mal alır. Biri qaçır, o birisi ölür, başqasını tuturlar və s. Konsul isə pasportların pulunu ondan nəqd alır. Beləliklə, təxminən üç ildən sonra Kutaisidə qazandığı puldan ona yalnız nisyə aparanaqların siyahısından ibarət qalın bir dəftər qalır. İflasa uğramış Zeynalabdin 1867-ci ildə, özünün yazdığı kimi, iranlı olmayan bir yerə – Krıma yola düşür. O, Yaltada məskən salır, orada da ticarətlə məşğul olur. Zeynalabdin tez-tez İstanbula gedib oradan mal alır, gətirib Yaltada yaxşı mənfəətlə satırdı.

Zeynalabdin Yaltada yaşadığı illərdə rus dilini mükəmməl öyrənir. Bu, onun kübar ailələrlə yaxınlığına, rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış

olmasına kömək edir. İstanbula etdiyi səfərlərinin birində Zeynalabdin orada evlənir və öz arvadını Yaltaya gətirir. Yaltada Zeynalabdinin 1893-cü ildə birinci oğlu və 1894-cü ildə ikinci oğlu anadan olur. Həmin illərdə Zeynalabdin İran təbəəliyindən çıxıb, rus təbəəliyini qəbul edir. Uzun müddət Yaltada yaşayıb nisbətən böyük sərvət topladıqdan sonra Zeynalabdin vətənə qayıtmaq, ömrünün son illərini ana yurdunda keçirmək arzusunda olur. Təxminən 1901-ci ildə o, Yaltada olan bütün əmlakını dəyərdəyməz qiymətə satır, ailəsi ilə birlikdə İstanbula köçür. Görünür, Zeynalabdin arzusuna rəğmən İrana gedə bilmir. "Səyahətnamə"nin birinci cildi bu vaxt artıq çapdan çıxmış və təkrar nəşr edilmişdi. Doğrudur, bu cildə müəllifin adı yazılmamışdı. Lakin bununla belə Zeynalabdin üçün İrana getmək o vaxt özünü təhlükəyə salmaqdan başqa bir şey deyildi. Bundan əlavə, Zeynalabdin romanın ikinci və üçüncü cildlərini yazmaq istəyirdi. Bunun üçün İran mühiti əsla əlverişli ola bilməzdi. Orada gizli şəraitdə bu işi başa çatdırsaydı da, onu çap etdirmək qeyri-mümkün idi. Beləliklə, Zeynalabdin istər-istəməz İstanbulda yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Orada dörd il çalışdıqdan sonra rus təbəəliyindən çıxır və yenidən İran təbəəliyini qəbul edir. Bu müddət ərzində o, təbəəlik məsələsini aydınlaşdırmaq üçün bir neçə dəfə Yaltaya gedib-qayıtmalı olur.

Zeynalabdin Rusiyadan qayıdanda adicə bir tacir deyildi. O, uzun illər boyu dərin mütaliə, Qafqaz və Rusiya ziyalıları ilə tanışlıq və dostluq sayəsində nisbətən zəngin ədəbi və ictimai-siyasi biliyə malik idi. Əsərlərindən məlum olur ki, Zeynalabdin rus mətbuatı ilə birlikdə "Əkinçi", "Keşkül", "Ziyayi-Qafqaz", "Şərqi-rus", "Tərcüman", eləcə də "Əxtər", "Həblül-mətin", "Sürəyya" və "Pərvəriş" qəzetlərini ardıcıl olaraq izləyir və yeri gəldikcə onların bəzində öz məqalələri ilə çıxış edirmiş. Doğrudur, o, "Səyahətnamə"nin birinci cildini tarixsiz çap etdirmişdir. Lakin əsərinin üçüncü cildinə yazdığı müqəddimədən məlum olur ki, birinci cildi 1897-ci ildə nəşr etdirmişdir.¹

¹ Məhəmməd Kazım Şirazi "Səyahətnamə"nin 1910-cu ildə Kəlküttədə nəşr olunan birinci cildinə yazdığı müqəddimədə qeyd edir: "Zeynalabdin Marağayı 1887-ci ildə öz əsərinin birinci cildini Kəlküttədə nəşr olunan "Həblül-mətin" qəzetinin redaktoru Cəlaləddin Kaşaniyə göndərmiş və o, əsərin məzmununda, həm də formasında öz düzəlişlərini etdikdən sonra olyazmasını müəllifinə qaytarmışdır. Əsər 1888-ci ildə İstanbulda "Əxtər" qəzetinin mətbəəsində çap olunmuşdur..."

Bu müqəddiməyə əsaslanan A.M.Şoytov özünün bir sıra əsərlərində və o cümlədən "Səyahətnamə"nin 1963-cü ildə hazırlanmış rusca nəşrində (səh.242) əsərin yuxarıda göstərilən tarixdə ilk dəfə nəşr olunduğunu qeyd edir. Lakin Zeynalabdin Marağayı üçüncü cildə yazdığı tərcümeyi-halında aydın göstərir ki, "Əsərin birinci cildinin nəşr olunmasından 12 il keçir" (bax: "Səyahətnamə"nin üçüncü cildi, səh.8). Əsərin axırında olan tarixə əsasən həmin cildin 1909-cu ildə yazılıb qurtardığını nəzərə alsaq, onda birinci cildin 1888-ci ildə deyil, 1897-ci ildə nəşr olunduğunu qəbul etmək lazım

Deməli, Zeynalabdin Marağayı romanın birinci cildini Yaltada olduğu vaxt yazmış və dostları vasitəsi ilə Qahirədə çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Əsər oxucular tərəfindən maraqla qarşılandığına görə bütün nüsxələri tezliklə satılıb qurtarır, Kəlküttədə və yenə də Qahirədə bir-iki il fasilə ilə yeni nəşrləri hazırlanır.

Zeynalabdin İstanbula gətdikdən sonra yenə də ticarətlə məşğul olmaqla bərabər orada iranlı mühacirlərlə daha yaxından əlaqə saxlayır, onların despotizm və xarici istilafçılar əleyhinə apardıqları mübarizədə bilavasitə iştirak edir. Həmin illərdə İstanbulda İran mühacirləri arasında müxtəlif siyasi və ideoloji cərəyanlar var idi. Xüsusilə, 90-cı illərdə panislamizm cərəyanı daha aktiv xarakter kəsb etmişdi. Seyid Cəmaləddin Əfğaninin İstanbula gətməsi və onun şagirdlərindən olan Mirzəqaxan Kırmani, Şeyx Əhməd Ruhi və başqalarının qızgın fəaliyyəti bu cərəyanın siyasi cəhətdən formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Zeynalabdin Marağayı bu cərəyanın başçıları və nümayəndələri ilə, şübhəsiz ki, təmasda idi. Ancaq buna baxmayaraq onların ardınca gətməmiş və ruhanilərin nüfuzunu artırmağa, mütləqiyyəti gücləndirməyə doğru yönəldilmiş bu mürtəce cərəyanın tərəfdarlarına qoşulmamışdır. Doğrudur, Z.Marağayinin əsərlərində biz onun islam dinini başqa dinlərdən üstün tutmasına, şəriət qanunlarının icrası ilə ədalətin bərqərar ediləcəyinə və bu kimi qənaətlərinə rast gəlirik. Ancaq bütün bunlar panislamizmdən deyil, onun dindarlığından irəli gəlir. Məhz buna görə də Z.Marağayı bir sıra ictimai məsələlərin həllində çətinlik çəkmir. O, bir sıra ictimai dərdlərin ortaliqə çıxmasını müsəlmanların öz dininə etinasız yanaşması, ruhanilərin öz məqamlarından sui-istifadə etməsi, bir çox hallarda həmin din xadimlərinin savadsızlığı ilə izah edir. Halbuki Z.Marağayı öz vətəninə gördüyü bütün ictimai ədalətsizliklərin mənbəyini sinfi ziddiyyətlərdə, o vaxt İranda hökm sürən feodalizm quruluşunda axtarmalı idi. Belə olsaydı, onda onun öz prototipi olan İbrahim bəy hər addımına başı rastlaşdığı

gəlir. Yenə də üçüncü cildə müəllif başqa yerdə aşkar yazır ki, "Səyahətnamə"nin birinci cildi bundan on il əvvəl yazılmışdır. Üçüncü cildin 1906-cı ildə yazılıb qurtarması müəllifin verdiyi məlumata əsasən qəbul etsək, yenə də birinci cildin yazılması 1896-cı ildən o tərəfə keçməz. Bütün bunlardan əlavə, birinci cildə müəllif Əbdürrəhim Talibovun "Kitabi-Əhməd"indən iki yerdə ad çəkir. "Kitabi-Əhməd" in ilk dəfə 1895-ci ildə çap olunduğunu nəzərə aldıqda "Səyahətnamə"nin bundan əvvəl çap olunma biləcəyini, hətta yazılmasını iddia etmək düzgün olmaz.

Romanın birinci cildində müəllif Nasirəddin şahın Avropaya etdiyi üç səfərdən danışır, Nasirəddin şahın üçüncü səfərinin 1889-1890-cı ildə olduğunu qeyd etməklə, yenə də romanın 1897-ci ildə çap olunması qənaəti həqiqətə uyğun görünür.

Cox qəribədir ki, K.Çaykin əsərin sonrakı nəşrlərindən birini onun ilk nəşri hesab edib, "Səyahətnamə"nin 1900-cü ildə Qahirədə çap olunduğu fikrini irəli sürmüşdür. Bax: К.Чайкин. Краткий очерк новейшей персидской литературы. М., 1928, стр.22.

haqsızlıqlar və ictimai ədalətsizliklər qarşısında göz yaşları axıtmaq, despotları və zülmkarları tərəhhümə çağırmaq, onları axirət əzabı ilə qorxutmaq. Z.Marağayinin siyasi görüşündə olan ən böyük qüsurlar monarxizm idi. O, şahın – maarifpərvər bir şahın əli ilə lazımı islahatlar keçirilməsinə derindən inam bəsləyirdi. Şah Abbas və Nadir şah onun nəzərində ideal monarxlardır, onların dövründə İran əhalisi gəyicə səadətli günlər keçirmişlər. Halbuki, Şah Abbasın və xüsusilə Nadir şahın hökmlərini ona görə Z.Marağayı kimi monarxistlərin nəzərində parlaq görünür ki, İskəndərbəy Münsinin ifadəsi ilə demiş olsaq, onlar daim qan deryasında üzən hökmlərlik gəmisini tökdükləri hədsiz qanlar vasitəsilə müəyyən müddət üçün qumdan qaldıra bilməmişlər.

Z.Marağayı İstanbulda olduğu illərdə “Səyahətname”nin ikinci və üçüncü cildlərini yazır. Romanın ikinci cildi 1907-ci ildə Kəlküttədə çap olunur. Kitabın sonundakı tarixdən məlum olur ki, müəllif əsəri 1905-ci ilin noyabr ayında tamamlamışdır. Bu cildə də, birinci cildə olduğu kimi, müəllif öz adını yazmaqdan çəkinir. Nəhayət, “Səyahətname”nin üçüncü cildi 1909-cu ildə İstanbulda nəşr olunur. Bu cildə müəllif öz adını yazmaqdan başqa, qeyd etdiyimiz kimi, qısa tərcümeyi-halını da əlavə edir. Müəllifin axıra əlavə etdiyi bir qeydindən məlum olur ki, üçüncü cild hələ 1906-cı ildə yazılıb tamamlanmış, fəqət onun nəşri bir neçə il ləngimişdir. Z.Marağayı romanın dördüncü cildini də yazmaq niyyətində olmuş, hətta onun adını da düşünmüş imiş. Lakin ölüm onun bu arzusunun yerinə yetirməyə imkan vermir. Z.Marağayı 1910-cu ildə İstanbulda vəfat edir.

“Səyahətname”nin, xüsusilə birinci cildinin İran oxucularına dərin təsiri olmuşdur. Bu əsər İranda 1905-1911-ci illər inqilabı ərəfəsində nəşr olunduğuna görə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətindən narazı olanlar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış, onların əlində intibah və inqilabi əhvali-ruhiyyə yaratmaq vasitəsinə çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında yeri gəldikcə “Səyahətname”dən parçalar gətirir və İran təbəələrini bu kitabı diqqətlə oxuyub ondan nəticə çıxarmağa çağırırdı.¹

¹ C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Səyahətname”yə tez-tez müraciət etmişdir. 1906-cı ilin 9, 15, 17, 23, 36-cı nömrələrində “Səyahətname”dən bəzi satirik mövzular və parçalar alınmaqdan əlavə, 1907-ci il 8-ci nömrəsində “Hansı elmlər lazımdır?” sərlövhəli felyetonda ona daha geniş yer verilmişdir. “Həmsəri” adlı məşhur pamfletini isə C.Məmmədquluzadə aşağıdakı cümlələrlə bitirirdi: “Elə ki, bir-birinizin əlindən yapışdıq, o vədə, söz yox ki, gənə mənə kağız yazıb soruşacağınız ki, “İndi bəs neyləyək?” və o vədə... mən sizə yazacağam ki... Aranız hoppanıb keçin tar-mar vətəninizə və... “İbrahim bəyin səyahətname”ni oxuyun, oxuyun, oxuyun!” (“Molla Nəsrəddin”. 1907, № 3).

Seyid Əhməd Kəsrəvi “Səyahətname”nin o dövr İran oxucularında yaratdığı təsirdən və onun müəllifinin xalqın azadlıq mübarizəsinə göstərdiyi dəyərli xidmətlərindən bəhs edərək yazırdı ki, “Səyahətname”nin dəyərini əsəri o günlərdə oxuyanlar bilərlər... O dövrdə bu nöqsanlara və mənfiliklərə adət edib, öz fəlakətli yaşayışından başqa bir həyatı gümanlarına belə gətirməyən adamlar bu kitabı oxuyanda sanki yuxudan oyanır və şiddətlə silkələnirdilər. Çox adam tapmaq olar ki, bu kitabı oxumaqla ayılmış, ölkənin abadlığı uğrunda mübarizəyə hazırlanmış və başqa mübarizələrə qoşulmuşdur.¹ Ancaq Kəsrəvinin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, gəyicə Z.Marağayı romanın birinci cildində bütün sözlərini deyib qurtarmış, ikinci və üçüncü cildləri müəllifliyini bildirmək xatirinə yazmışdır. Bu fikir bir də ona görə doğru deyil ki, Z.Marağayı birinci cildə romanın bitmədiyini oxucuya aşkar bildirmişdir. İkinci və üçüncü cildlərdə bir sıra mövzudan kənar mətləblərə yol vermişsə də, əsərin süjet xətti təbii inkişaf edir, buradakı hadisələr birinci cilddəki hadisələrin təbii inkişafı, davamıdır.

Bir sıra ədəbiyyatşünaslar, eləcə də xarici şərqşünaslardan bəzisi “Səyahətname”nin müəllifinin Radışevdən, Qoqoldan, Dantedən, Əbüllə Müərridən təsirləndiyini irəli sürürlər. Z.Marağayinin dünya ədəbiyyatının bu parlaq simalarının yaradıcılığı ilə tanışlığına şübhə etmək olmaz. Ancaq Z.Marağayı üzərində M.F.Axundovun təsiri daha güclü olmuşdur. Bu məsələyə daha real yanaşan prof. Mir Cəlal Paşayev haqlı olaraq göstərir ki, “Bir çox tarixçi və ədəbiyyatçılar “Səyahətname” müəllifinin görüşlərini Avropa mədəniyyəti və xüsusilə rus ədəbiyyatındakı bəzi simalarla bağlayırlar. Burada bir həqiqət vardır. Ancaq M.Zeynalabdinin siyasi-ədəbi görüşlərinin inkişafı və müəyyənləşməsində əsas iş gören böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundov və onun yaratdığı tənqidi realizm məktəbi olmuşdur.”²

Belə bir maraqlı faktı da nəzərə çatdırmaq istərdik ki, keçən əsrin 60-cı illərində Z.Marağayı Qafqazda sakin olduğu vaxt Kutaisidə vitse-konsul olduğuna görə tez-tez Tiflisə gedib İran konsulu Mirzə Əsədulla xanla görüşməli olurdu. M.F.Axundovun Mirzə Əsədulla xanla yaxından dost olduğunu, Mirzə Əsədulla xan İrana qayıtdıqdan sonra onunla məktublaşdığını nəzərə alsaq, belə bir ehtimalı irəli sürə bilərik ki, Z.Marağayı M.F.Axundovla bilavasitə görüşmüş və onunla tanış olmuşdur. Məhz buna görə də heç təsədüfi deyil ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nda olan mətləblərdən bəzisinə “Səyahətname”də rast gəlirik. “Səyahətname”nin qəhrə-

¹ Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Tarixi-məşrutəyi-İran. I cild, səh.63.

² M.Paşayev. M.F.Axundovun farsca yazan şagirdləri. “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, 1945, №8, səh.67.

manı İbrahim bəy sanki Kəmalüddövlənin dostu Cəlalüddövlənin özüdür. Adama elə gəlir ki, o, Kəmalüddövlənin İranda yazdığı üç məktubu alıb oxuyandan sonra dəhşətə gəlmiş, onun sözlərinə inanmayıb, “məşuqəsi” olan İrani gözü ilə görmək üçün Misirdən İrana getmiş və səyahətə başlamışdır. İbrahim bəy də Kəmalüddövlə kimi, İrana çatan gündən üzü gülmür, onun viran olduğunu görüb, istər-istəməz ölkənin keçmiş əzəmətini xatırlayır. O da İranın bərbadlığını, əhalinin yoxsulluğunu və fəlakətini, Kəmalüddövlə kimi, despotların zülmündə, din xadimlərinin təbliğ etdikləri fanatizm və cəhəltə görə görür. Hakimlərin özbaşınahığı, nazirlərin rüşvətxorluğu, din xadimlərinin əhalini qəflət yuxusuna vermələri, zülm altında inləyən kütlələrin isə bu ağır vəziyyətə dözməsi İbrahim bəyi dəhşətə gətirir. O bu ağır zülmə, fəlakətə dözənləri “ölü iken diri, diri iken ölü” adlandırır və bu sözləri roman boyu qəsdən təkrar edir. Bununla belə Z.Marağayı bədbinliyə qapılmaz, İranın gələcək səadətine möhkəm ümid bəsləyir, mühit nə qədər qaranlıq olsa da bu qatı zülmətdən sonra işıqlı səhərin açılacağına inanır.

Z.Marağayının satirası olduqca kəskin və güclüdür. O, İbrahim bəy obrazı vasitəsilə İranda hökm sürən bir sıra ictimai-siyasi nöqsanları aşkara çıxarır, onları öldürücü tənqid atəsinə tutur. Müəllif İbrahim bəyi təəsübkeş vətənpərvər kimi təqdim edir. Bədii cəhətdən gözəl və dolğun işlənmiş bu obraz bəzən sadələvh və bir növ dalaşqan görünə də, oxucunun dərin məhəbbətini qazanır. İbrahim bəy ölkənin müxtəlif zümrələri ilə üz-üzə gəlir. Pasport satan konsullar, ayağı yalın sərbazlar, savadsız məktəbdarlar, sərmayəsiz tacirlər, özbaşına hakimlər, yaltaq şairlər, möhtək ruhənilər bu zümrələrdəndir. Yazıçı gündəlik, yol qeydləri, məktub və s. vasitələrlə real həyatın müxtəlif lövhələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. İbrahim bəyin nazirlərlə görüşü xüsusilə təsirlidir. Ona elə gəlir ki, ölkədə hökm sürən hərç-mərclikdən və xarici ölkələrdə İran konsullarının təbəələrlə rəftarından nazirlər xəbərsizdirlər. Məhz buna görə də min zəhmət və meşəqqətlə nazirlərlə görüşür. Onlara ölkənin daxilində və xaricində davam edən qanunsuzluqlardan xəbər verir. Cavabında təhqirli sözlər eşidir, hətta hərbi nazirin göstərişi ilə döyülür, nazirin gözü qabağında ferraşlar tərəfindən günün günorta çağı soyulur!

İbrahim bəyin şair Sürüşla da bir məclisdə görüşüb mübahisə etməsi maraqlıdır. Sürüş haqqında M.F.Axundovun məşhur tənqidi məlumdur. İbrahim bəyin Sürüşla olan mübahisəsi də təxminən həmin tənqidi ruhda davam edir.

İbrahim bəy Şəmsüşşüeranın tutduğu yüksək mövqedən çəkinmədən zalimlərə mədh yazdığına görə şerin və şairliyin ülvyyətinə toxunub onun məqamını alçaltdığını açıq söyləyir. O, bütün məclisdə oturanların təəccübünə rəğmən daha kəskin ifadə ilə şairə müraciət edib deyir: “Əgər

sən şairsən, hərəgah sən şerin hikmətindən xəbərin varsa, bizim hal-hazırkı əhvalımızı şərə çəkib şəhərdə yay, qoy xalq bilsin ki, İranda nə xəbərdir. Sən şairsənsə, həmvətənlərinə öz bəşəri hüquqlarını başa sal, qoy bir ovuc alçağın təcavüzləri müqabilində bundan artıq dözməsinlər”. İbrahim bəyin şərə münasibəti, şairin qarşısında qoyduğu tələbi və nəhayət, estetik görüşləri belədir.

Romanın birinci cildində İbrahim bəy nə qədər fəal, odlu-ələvlu, optimistdirsə, Misirə qayıdanbaş İstanbulda dostunun evində bir axundla mübahisə əsnasında xəstələnəndən sonra bir daha ayağa dura bilmir. İkinci cildə İbrahim bəy bütün əsər boyu yataqda qalır və nəhayət, vətən dərdi ilə gündən-günə saralıb solur, mərezi şiddətlənir, heç bir həkim ona çarə edə bilmir, nəhayət, xalqın səadət və vətəninin tərəqqisi həsrəti ilə həyata göz yumur. İkinci cildin əvvəlindən sonunadək İbrahim bəyin söylədiyi söz yalnız “Ya həqq, ya mədə!” olur.

Roman boyu geniş təsvir edilməyə də çox incə və pak bir məhəbbət xətti də təsirli və yaddaqalan epizodlarla inkişaf etdirilir. Kiçik yaşlarından İbrahim bəyin atası tərəfindən satın alınmış çərkəz qızı Məhbubə bu evdə böyüyüb tərbiyə almışdır. Gözəl, savadlı, musiqi və şeri sevən, bir neçə dildə sərbəst danışan, vefa və sədaqəti ilə bütün şəhərdə hamının hörmətini qazanmış Məhbubə bütün varlığı ilə İbrahim bəyi sevir. Bunların arasında davam edən nakam məhəbbət macerası romanın ikinci hissəsində ardıcılıqla inkişaf etdirilir. İbrahim bəysiz yaşamağı təsəvvürünə belə gətirə bilməyən Məhbubə sevgisinə son nəfəsində də sadıq qalır, bütün varlığı ilə İbrahim bəyi sağaltmağa çalışır, pərvanə kimi onun başına dolanır. Ancaq bütün bu qayğılar faydasız qalır. İbrahim bəy Məhbubənin qolları arasında can verir. Bu dərddə dözməyən vəfalı qız onunla birlikdə həyata elvida deyir.

İbrahim bəyin vətəninə və xalqına bəslədiyi məhəbbət nə qədər qüvvətli və tükənməzdirsə, Məhbubənin də İbrahim bəyə olan sevgisi o qədər sarsılmaz və sönməzdir. Məhbubə obrazı Azərbaycan romanında yaranmış ilk müsbət, hətta ideal qadın obrazı kimi əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir.

Üçüncü cildə müəllif oxucuları bir daha öz obrazları ilə – İbrahim bəylə, Məhbubə ilə görüşdürür. Bu görüş bu dünyada deyil, o biri dünyada baş verir. İbrahim bəyin müəllimi və mürəbbisi olan Yusif əmi iki nakam cavamın ölümündən sonra yatıb onları yuxuda görür. Beləliklə, romanın üçüncü hissəsini Yusif əminin yuxusu təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, dünya ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində yuxudan bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Z.Marağayının bu vasitəyə əl atması təsadüfi deyildi. Realist yazıçı İranın və Azərbaycanın

o vaxtkı vəziyyətini qələmə aldıqdan sonra arzusunda olduğu şəraiti də təsvir etmək üçün belə bir əlverişli vasitədən istifadə etmişdir. Yusif əmi yuxuda behiştə və cəhənnəmi görə. Vətəne xəyanət edənləri cəhənnəmdə görür. İbrahim bəy və Məhbubə behiştə bir yerdə əbədi səadətə qovuşmuşlar.

“Səyahətname”nin üçüncü cildi Yusif əminin oyanıb öz yuxusunu dostlarına söyləməsi ilə başa çatır. Müəllif, birinci və ikinci cildlərdə olduğu kimi, üçüncü cildə də romanın süjeti ilə heç bir əlaqəsi olmayan meqalələr və şeirlər əlavə etmişdir. Meqalələrin əksəriyyəti Z.Marağayinin öz qələminin məhsulu, bir qismi isə başqa yazıçılarıdır. Üçüncü cilddəki əlavələri əsas etibarilə İran şairlərinin əsərlərindən toplanmış nümunələr təşkil edir. Z.Marağayı bir sıra qədim və müasir şairlərin ictimai mövzularda və vətən haqqında yazdığı şeirləri toplayıb öz əsərlərinə əlavə etmiş və yeri gəldikcə bəzisi haqqında öz fikrini söyləmişdir. Bu fikirlər ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən, xüsusilə Z.Marağayinin estetik görüşlərini tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətli olsa da, “Səyahətname”nin süjeti ilə əsla bağlı deyildir. Məhz buna görə də biz onların tərcüməsindən sərf-nəzər etdik.

“Səyahətname” nəşr olunandan az sonra ilk dəfə alman dilinə tərcümə edilmişdir. Romanın birinci cildinin alman dilində tərcüməsi 1903-cü ildə Leypsiqdə nəşr olunmuşdur. 1911-ci ildə birinci cild A.Mikayılov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, əvvəlcə hissə-hissə ayrı-ayrı kitabçalar şəkilində, sonra bir cildə Bakıda çap olunmuşdur. Rus dilinə “Səyahətname” 1963-cü ildə tərcümə edilmişdir.

“Səyahətname” kiçik ixtisarla Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Romanı tərcümə edərkən dilimizdə işlənməyən bir sıra ifadə və istilahları saxlamaq məcburiyyətində qaldıq. Bunların çoxu o dövrdə İranın dövlət quruluşu, inzibati bölgüsü, ordu təşkilatı, məsafə ölçüsü və s. aid istilahlardır. Onların hər birinin müxtəsər şərhi kitabın axırında verilir.

Həmid Məmmədzadə
1982

BİRİNCİ CİLD

İLK SÖZ

İşıq zehinli bilik sahiblərinə (mənim sözüüm də onlardır) məlumdur ki, bu gün yer üzündə millətlərin tərəqqisi, mədəniyyəti, səadəti və xoşbəxtliyinin ilk səbəblərindən biri mətbuatdır. Bəli, mətbuat sahibləri qərəzsiz olub, əyri yolla mənfəət əldə etməkdən çəkinsələr, özlərini məsxərəbazlıq və yaltaqlıqla ləkələməyərək mənləklərini qorusalar, vətən məhəbbətini və həmvətənlərinə sevgini öz şüarlarına çevirsələr, dövlətə xidməti qarşılıqla məqsəd qoyub, fikirlərini həmişə ölkənin və millətin həqiqi tərəqqisi və inkişafı yollarını axtarıb tapmağa yönəlsələr, özlərinin heç bir məhriban dostunu yersiz tərifləməsələr, heç bir düşməninə də qərəz üzündən iftira söyləməsələr, insanlıq şivəsinə zidd sayılan böhtanı böyük günah hesab etsələr, əlbəttə, onların sözləri böyükdən tutmuş kiçiyə qədər hər bir həmvətənə təsir göstərərək, işlərimizdəki nöqsanların aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır. Xüsusilə tarixçilər və səyahətname yazanlar öz gözləri ilə gördükləri və ya inanılmış adamlardan eşitdiklərindən başqa bir söz yazmamalı və bu məsələlərə hər şeydən çox fikir verib, diqqət yetirməlidirlər.

Bu gün hamıya aydındır ki, Qərbi millətlərinin tərəqqisinin əsas səbəbi o xoşbəxt ölkələrin mətbuatının bərəkətindəndir. Onlar vətənlərindəki bütün nöqsanları, millətin hər hansı sinfinə və məmləkətin hər hansı bir sahəsinə aid olmasından asılı olmayaraq, gördükləri kimi yazırlar. Əgər eşitmiş olsalar, doğruluğunu yoxlayıb tam arxayınlıq əldə etdikdən sonra eşitdiklərini heç bir şəxsi mülahizə və qərəzə yol vermədən mətbuat səhifələrində əfkariumumun qarşısına çıxarıb, səlahiyyətli dairələri bu nöqsanları aradan qaldırmağa çağırırlar. Məsul məqamlar da mətbuatın xəbərdarlığını eşidən kimi birçə dəqiqəni belə fəvri vermədən əvvəlcə o mətləbin doğruluğunu yoxlayır, sonra nöqsanı islah etmək vasitələrini təşkil etməklə bərabər onu yazıb göstərənə təşəkkürünü bildirir, əgər bir yanlışlıq baş vermiş olsa, bunu xoş dillə qeyd edərək

mətbuatın səhvini düzəltməyə çalışırlar. Beləliklə, Ö demək olar ki, o ölkələrin xoşbəxt əhalisinin həm danışan dili, həm görəni gözü, həm də eşidən qulağı var. Təəssüflər olsun ki, bədbəxtlik üzündən biz bu nemətlərin üçündən də məhrumuq.

Bu müqəddiməni söyləməkdən məqsədimiz odur ki, hər cür qərəz və mübaligə ləkəsindən təmiz olan və əziz vətənimizin bir sıra nöqsanlarından danışan bu səyahətnamənin üzü bir yerdən bizim əlimizə düşdü. Vətənpərvərlik aləmində rəva görmədik ki, bu xəzine torpaq altında qalsın. Buna görə də məhz vətən məhəbbətini və həmvətənləri nəzərə alaraq bu əsərin çap olunması və nəşrinin xərcini öz üzərimizə götürdük. Bunu da yaqın bilirik ki, bilikli və insafli həmvətənlərimizdən heç birisi onun bir kəlməsinin belə üstünə barmaq qoyub etiraz etməyəcəkdir. Çünki qeyretli səyyahımızın görüb, öz səyahətnaməsində qeyd etdiklərinə hər kəs azca diqqət yetirərsə, vətənimizin o yerlərində bu hadisələrin hər gün və hər saat artıq-əskiksiz şahidi ola bilər.

Deməli, burada heç bir qərəz-mərəz ola bilməz. Bu, yalnız onun üçündür ki, hərgah vətənimizin başçıları bu səyahətnamədə yazılanlara insaf gözü ilə baxıb, əcnəbilerin nəzərində dövlət və millətin başısağlığına, xarlığına və xəcaletinə səbəb olan bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün mərdliklə ayağa qalxınsınlar. Belkə beləliklə axıb getmiş olan su bir daha arxa qayıda, İran abad ola, iranlılar keçmişdə olduğu kimi, öz tay-tuşları arasında başıuca olalar. Belə etsələr onlar öz adlarını da əbədləşdirmiş olarlar. Çünki bu kimi fədakarlıqdan sonra millətin tarixi onların adını heç vaxt unutmaz.

Əbədi yaşayar yaxşı adamlar,
Ölsə də şöhrəti dillərdə qalar.

Hörmətli oxuculardan təkidlə xahiş edirik ki, bu "Səyahətnamə"ni sonadək oxumayınca müəllifi lənət və nifrətlə yad etməsinlər. Əsəri oxuyub başa vurduqdan sonra onun rəhmət və ya lənətə layiq görüləcəyini oxucuların öz insafına tapşırıraq. Allah-təaladan ricamız ancaq budur ki, bütün həmvətənlərimizin və dindarlarımızın vicdanını vətən sevgisi duyğuları ilə süsləsin.

Əlqərəz, bu kimi mətləbləri demək və yazmaq bizim borcumuzdur.

İBRAHİM BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ

İbrahim bəyin səyahətnaməsini qələmə almadan əvvəl onun tərcümeyi-halı haqqında müxtəsər də olsa məlumat vermək lazımdır ki, oxucular onun səyahəti səbəbləri ilə layiqincə tanış olsunlar.

İbrahim bəy Azərbaycanın böyük tacirlərindən birinin oğludur. Atası əlli il bundan əvvəl ticarət məqsədi ilə Misirə gedib, ticarətdə baş verən rəvnəqə görə bir çox müsəlman ölkələrinin qibtəsinə səbəb olan bu böyük şəhəri özünə məskən seçərək, orada qalır.

Həmin möhtərəm tacir yaxşı ad qazanmağın, ticarət tərəqqisinin ilk şərti olan əminliyinə və dəyanətinə görə az bir müddət içərisində çoxlu sərvət toplayıb, xoşniyyətliliyi və millətə xeyirxah olduğuna görə hamının hörmətini qazanır.

Bu sədaqətli və təmiz vicdanlı tacir Misirdə sakin olduğu uzun illər boyu öz gözəl milli adət-ənənələrini zərəcə də olsun dəyişməmiş, yemək-içməkdə, geyimində, adamlarla rəftarında, bir sözlə, məişətində öz babalarının yolu ilə getmişdir. Daim vətən tərənesini zümlümə edərdi. Hər kəsi görseydi, vətəninin və həmvətənlərinin əhvalını soruşardı. Özü Misirdə olsa da, üreyi həmişə İranda idi. Qış gecələrində tanınmış həmvətənlərindən bir neçəsini qonaq çağırırdı. Qonaqlıq məclislərində isə onların məşğələsi İranın tarix kitablarını və keçmiş şahların əhvalatını oxumaqdan ibarət olardı. Uzun illərdən bəri onun oğlunun tərbiyəçisi və müəllimi olan Mirzə Yusif adlı bir şəxs "Nasixüt-təvarix" kitabından Keyxosrov*, Cəmşid*, Bəhmən*, Şapur*, Ənuşirəvan* və bunlar kimi böyük padşahların dastanlarını oxuyar, o isə qulaq asdıqca fərəhlənər, üreyi qürur hissi ilə dolardı.

Onun "Tarixi-Nadiri"ni oxumağa bir meyli və həvəsi var idi. Həmin kitabı o qədər oxumuşdu ki, əvvəldən axıradək əzbərləmişdi.

Bu vətənpərvər və qeyretli şəxs vəfat edəndən sonra onun İbrahim adlı bir oğlu qaldı. Həmin səyahətnamə də onun adınadır. Mən atanın vəfatından sonra onun oğlu ilə də tanış olmuşdum. Günlərin bir günündə Misirə güzarıma düşdü. Köhnə dostluq münasibətlərinə görə birbaşa İbrahim bəyin evinə gedib, orada qaldım.

Bir gün onun kitabxanasına baxırdım. Müxtəlif xətlərdə və çaplarda olan altı-yeddi cild “Tarixi-Nadiri” gördüm. Çox təəccübləndim. Öz-özümə düşündüm: “Bir kitabxanada eyni kitabdan Tehran, Təbriz, Bombey və başqa yerlərdə çap olunmuş müxtəlif nüsxələrin toplanmasının nə mənası var?” Nəhayət, bunun səbəbini İbrahim bəyin özündən soruşmaq qərarına gəldim və dedim:

– Bu qədər “Tarixi-Nadiri”ni nə üçün buraya toplamısınız?

O dedi:

– Atamdan yadigardır. O rəhmətlik bu kitabı hədsiz dərəcədə sevirdi. Bunu hamı bilirdi. Ona görə də həmin kitabdan harada əlyazması və ya yaxşı çap olunmuş nüsxə tapsaydılar, mərhum atamın yanına gətirər və yaxşı qiymətə satardılar. Hələ atam bu kitabın bir neçə cildini vəqf etdiyi üçün vəfatından sonra gəlib apardılar.

Xülasə, onun iranlılıq təəssübü o dərəcədə idi ki, qələm onu şərh etməkdə acizdir. Misal üçün, əgər bir nəfər bile-bile və ya bilmədən onun yanında İrani pisləşəydi, İbrahim bəy onu dinsiz və qeyrətsiz adlandırıb, ömrünün axırınadək onunla danışmazdı. Misirdə bir neçə nəfər də İranın mötəbər taciri vardı. Hər birinin sərvəti əlli min tümənə çatardı. Hamısının dövləti aşib-daşırdı. Ancaq İranın dövlət məmurlarının özbaşınalığı, zülm və təcavüzündən cana gəlib, təbəəliyini tərk etmiş, hər birisi özünü İngiltərə, Fransa, Rusiya və bu kimi böyük dövlətlərdən birinə bağlamışdı ki, məmurların şərindən asudə olsun. Bu tacirlər həmin qeyrətli şəxsə də xeyrxahlıq üzündən dəfələrlə nəsihət edib deyirdilər ki, sən də İran təbəəliyini tərk etməsən öz vərəsələrinə və övladına açıq zülm və xəyanət etmiş olarsan. Çünki Osmanlı ölkəsində və Qafqazda olan İran səfirləri və məmurları özlərini ölmüş iranlıların həqiqi varisi və hamisi, dirilərinin isə qəyyumu hesab edirdilər. Bunun üçün də sən öləndən sonra irsindən övladlarına bir şey verməyəcəklər. Məgər hər gün buna oxşar hadisələri görmür və ya eşitmirsən? Ancaq bu qeyrətli şəxs onların nəsihətinə qulaq asmır, hətta sözlərini belə eşitmək istəmirdi. Konsullar neçə dəfə behanə tapıb onu həbs və cərimə etmişdilərse də, o yenə də təmkinini pozmayıb, təbəəliyini dəyişdirməyi qeyrətinə sığışdırmamışdı. Öz zülmü və alçaq bidətləri ilə indi də İstanbulda və sair Osmanlı vilayətlərində iranlıların var-yoxuna od vuran və hamının nifrətini və lənətini qazanan Hacı Mirzə Nəcəfəli xan* bu xoşxasiyyətli insanın vəfatından sonra, onun mötəbər şəri

vəsiyyətnamə qoyub getməsinə baxmayaraq, vərəsəindən min ingilis lirəsi almayınca onların yaxasından əl çəkmədi. Əgər vəsiyyətnamədə kiçik bir barmaq yeri tapsaydı, onda Allaha pənah, bütün vərdövləti içəri salmayanadək yaxalarından əl çəkən deyildi.

Sözün qısa, İbrahim təzəcə iyirmi yaşına qədəm qoymuşdu ki, atası vəfat etdi. Son nəfəsində atası öz oğlunu yanına çağırırdı. Belə bir ataya layiq olan tərzdə vəsiyyətini eləyib dedi:

“Mənim gözümlə işığı! Mən atalıq vəzifəsini sənə haqqında yerinə yetirdim, ana dili və milli dilindən əlavə, sənə kimilərin dadına çatan və kişi üçün bir hünər sayılan xarici dillərdən və fənlərdən də sənə öyrətdim. Sən bunların hamısını öz fərasətinlə, fitri zəkanla gözəlcə qavradın. Allaha şükür, sənə pak əxlaqına, abırına və dəyanətinə söz ola bilməz. Bu cəhətdən mən səndən razıyam. Lakin indi mənim həyatımın şamı sönrənkən sənə bir neçə vəsiyyətim var. Yaxşı qulaq as, hər iki dünyada xoşbəxt olmaq üçün onları yadımdan çıxarma!

Birincisi, budur ki, ananı sənə tapşırıram. Sən özün bundan sonra biləcəksən ki, o və mən sənə boya-başa çatmağın və tərbiyənin üçün nə kimi zəhmətlərə qatlaşmışıq.

İkincisi, sənə mürebbin və müəllimin olan Mirzə Yusif əmidən muğayət ol; ona görə ki, ata-anadan sonra müəllimin hörməti hər bir kəsin borcudur. Ələlxüsus ki, Yusif əminin hörməti. O, sədəqətli, dəyanətli, vəfalı bir adamdır; ömrünün əvvəlindən bizimlə bir yerdə olub. İndi onu ailəmizin bir üzvü hesab etmək lazımdır.

Üçüncüsü, heç vaxt gözəl milli adət-ənənəni tərk etmə. Bezi biqeyrət nanəciblər İrani pisləyirlər, sən onlara uyma; yalan deyirlər. Hətta, misal üçün, onların sözləri düz olsa da, sən onlara qoşulma, vətəni pisləməkdə onlarla həməvaz olma.

Dördüncüsü, öz sirrini hər bir adamdan gizli saxla. Yalnız sınaqdan çıxmış təmiz vicdanlı dostuna ürəyini aç. Ancaq heyhat, belə dost az tapılır; o, kimyə hökmündəndir.

Beşincisi, yaltaq adamlardan bacardıqca kənar göz. Sənə üzde tərifləyəndən mümkün qədər uzaqlaş. O, sənə tərifləməklə öz istədiyini ələ keçirməkdən əlavə, sənə insan üçün ən pis sifət sayılan lovğalığa və xudbinliyə düşür edər. Bu işə hər bir dərddən bətərdir.

Altıncısı, az qonaq get, qoy sənə yanına çox qonaq gəlsinlər. Yeni qonaq getməyə yox, qonaq çağırmağa daha artıq rəğbətini

olsun. Əliaçıqlıqda ifrata varma. Nə o qədər bağışla ki, məşhurlaşasan, nə də o qədər sıx ki, ad çıxarasan. Yeni əgər məşhursansa, hər tərəfdən dilənçilər sənə üstünə töküləcəklər; xəsislik göstərsən sənə düşmən olurlar. Bu, əlbəttə, ehtiyacı olan yoxsullar haqqında deyil, yaltaq borc istəyənlər xüsusundadır.

Adamların sənə dediyi sözə inanmadıqda onlarla mübahisəyə və münaqişəyə girişmə, sakit əyləş, heç bir söz demə.

Sənə bərk-bərk tapşırıram ki, altı-yeddi ilədek ticarətlə məşğul olma. Allaha şükür, dolanmaq üçün hər cür imkanın var. Otuz yaşına çatanadək otur ye. Bu müddət ərzində dünyanın harasına könlün istəyirsə, səyahətə çıx. Bu səyahət üçün min lirə ayrıca sənə adına yazmışam, onun başqa vərəşələrə heç bir dəxli yoxdur. Lakin səyahətini yalnız şəhərlərin abadlığı və ya xarabalığını seyr etməyə həsr etmə. Hər yerdə bir neçə gün qal. O yerin bütün sakinlərinin məişət tərzi və yaşayışını diqqətlə öyrən, o ölkənin illik ticarət statistikasını dərinləndirən mütaliə elə, bununla sən başqa xarici ölkələrdən oraya hansı malların və məhsulların idxal edildiyini öyrənərsən, həm də bilərsən ki, ildə müəyyən şeydən orada nə qədər satıla bilər. Bununla birlikdə o ölkədən hər il hansı maldan nə miqdarda ixrac edildiyini də bilməlisən. Çatdığın hər bir şəhərdə özün üçün oranın mötəbər adamlarından bir neçə nəfər dost tap, onlarla məktublaş.

Bu səyahətdə, Yusif əmi diri olarsa, onu da özünlə apar, qoy ağır vaxtlarında sənə qayğına qalan bir adam olsun.

Sən bu şəhərdə mənim dostlarımı tanıyırsan, onların hörmətini mənədən daha artıq saxla. Mənimlə dost olmayanlardan uzaq gətir; çünki mən dost seçməkdə çox əziyyətlərə qatlaşmışam. Adamları tanımaq, onları sınamaq çox zəhmət tələb edir. Bu iş üçün bacarıq və hüner lazımdır.

Səyahət zamanı hansı şəhərə çatdın, oraya daxil olduğun və çıxdığın günün tarixini və bütün müşahidələrini qeyd dəftərində yaz, bir gün çatar ki, sənə karına gələr.

Qalan şəri vəsiyyətlərimi bircə-bircə vəsiyyətnamədə yazmışam...”

Atasının vəfatından sonra, gözəl əxlaqı, doğru-düzgünlüyü, xeyrixahlığı və təmiz dolanmasına görə İbrahim bəyi dost-düşmən barmaqla nişan verirdi. Bütün işləri ölçülüb-biçilmiş, adamlarla

rəftarı olduqca mülayim və gözəl idi. Milli təəssübdə də İbrahim bəy atasını ötüb keçdi. Belə ki, bir para zarafatçı həmvətənləri onu pərt etmək istəyəndə İranın bezi eyiblərindən onun yanında danışmağa başladılar. Məsələn, deyirdilər: İranda nizam-intizam, qanun yoxdur, əsgərlər ayaqyalındır, dövlət müəyyən məbləğ rüşvət alıb vilayətləri hakimlərə satır; hakim, bəylərbəyi, kətxuda, darğa, fərraşbaşı – hərəsi bir badalaq qurub, günahsız adamlara işgəncə verir, həbs və cərimə edirlər. Bir şəhərdə on beş yerdə kündəzəncirli həbsxana var. Bir şəhərdə on-on iki best* yeri var. Üləmanın evləri, hakim və ya filan sərətibin sərətovlesi müqəssirlərin bəsti hesab olunur. Şəhərlər çirkəlidir, məscidlər rəvnəqsizdir. Onlar ilin on bir ayı bağlı qalır. Payızda bir para anlaşıq adamlar məscidləri qovun-qarpız anbarı eləyirlər. Hamamların vəziyyəti bərbaddır, xəznələrdə su qoxuyur, hər cür yoluxucu xəstəliyə tutulmuş adamlar bu xəznələrdə çimir, minlərlə insanı xəstələndirirlər. Xəznənin murdar suyumu o qədər dəyişdirmirlər ki, onun rəngi bataqlıqda qalan suyun rənginə oxşayır. Ruhanilər bir-biri ilə düşmənlik edib rəqabət aparırlar. Onların hər biri seyid adı ilə onon beş nəfər lotu saxlayır, lazım olan vaxtlarda onların vəsitəsilə əhalini hakimlərin evlərini talamağa və qarət etməyə yönəldirlər. Özləri isə suyu bulandırdıqdan sonra məqsədlərinə nail olurlar.

Bəzən də bu zarafatçı adamlar hakimlərin qəddarlığından, əhalini istədikləri zülmə, işgəncəyə və talana məruz qoymalarından, onların hədsiz-hüduzsuz zülmündən xalqın baş götürüb cəlayivətən etməsindən söhbət açır, özü də bütün bu ürəyədəyən sözləri İbrahim bəyə eşitdirirdilər. Biçərə İbrahim bəy bu sözləri eşitdikcə hirsələnir, onların bəzisini dinsiz, bir parasını qeyrətsiz adlandırır. Elə vaxtlar da olurdu ki, iş yaman-yovuzdan yumruğa, çomaq davasına, hətta bir-birinin saqqalını yolmağa və əlbəyaxa olmağa da çəkirdi. Dostları İbrahim bəyin xasiyyətinə bələd olduqları üçün onun söyüşlərinə, ağır sözlərinə dözürdülər.

Bəzən də əksinə olurdu, İbrahim bəyin dostları onu sevindir-mək istəyirdilər. Çayxanada oturub, yolunu gözləyirdilər. İbrahim bəyi uzaqdan görəndə kimi İranın əzəmətindən, şövkətindən söhbət açırdılar. Yazıq İbrahim bəy ürəyinə yatan sözləri eşidib, könül xoşluğu ilə əyləşir, vəcdlə onlara qulaq asırdı. Onun sevincinin birinci əlaməti bu idi ki, papiros qutusunu cibindən çıxarıb mizin

üstünə qoyar, bütün çayxanada oturanlara müraciət edib deyirdi: “Bismillah, buyurun papiros çəkin!”

İrandan söhbət açanlar da şahın əmrlərindən danışar – hər bir şəhərdə bir neçə rüşdiyyə məktəblərinin* açılması haqqında şahın qəti əmr verməsini, vilayət hakimlərinə xalqla ədalətlə rəftar etmələri xüsusunda ciddi tapşırıq verməsini və bunun üçün nazirlər Darüşşurasında* “Hakimlərin iş üsulu” adlı bir kitabça tənzim olunub göndərilməsini söyləyirdilər. Bir başqası deyirdi ki, Zilli-Sultan* yüz min atlı və piyada qoşunu bütün yeni silah, hərbi ləvazimat və sursatla hazır vəziyyətdə saxlayıbdır.

Bu kimi söhbətləri eşitdikdə yazıq İbrahim bəy elə sevinirdi ki, bilmirdi nə eləsin. Hey çayçıya deyirdi ki: “Ağalara çay, qəlyan ver!” Özü isə yanında oturanlara tez-tez papiros təklif edirdi. Söhbət getdikcə qızırdı. Bir başqası deyirdi: “Mən arxayın bilərəm ki, şahın birçə işarəsi və hökmü ilə iki həftə ərzində Şahsevən və Talış ellərindən elli min atlı qoşun herbə hazır vəziyyətdə toplanar, hamısı da bütün xərcləri öz öhdəsinə götürər”. O birisi deyirdi: “Hələ sənin Bəxtiyari atlılarından xəbər yoxdur. Onlar iki həftə ərzində yüz min atlı qoşun herbə tam hazır vəziyyətdə çıxara bilərlər”. Üçüncüsü onun sözünü yarımcıq qoyub, Marağa və Əfşar qoşunlarının rəşadətindən və qəhrəmanlığından söz açırdı. Bu kimi məclislərin söhbəti sona çatdıqda İbrahim bəy könül açıqlığı və məmnuniyyətlə bütün çayxanada oturanların çay, qəlyan pulunu verər, hətta bezi vaxt onları nahara və faytonla gəzməyə də qonaq edirdi.

Bu haqda Misirdə sakin olan Hacı Kərim adlı bir isfahanlı qərribə bir əhvalat nəql edirdi. Hacı deyirdi ki: “Bir vaxt Misirdə vəziyyətim lap ağırlaşmışdı, taleyim əsla üzümə gülmürdü. Bütün dost-aşnadan borc almışdım, daha bir adama gümanım getmirdi ki, hətta birçə şahı əlimdən tutsun. Əlim hər yerdən üzülüb, gecənin yavan çörəyinə möhtac qalmışdım. Hamıdan betəri bu idi ki, altı ay idi mənzil kirəsini verməmişdim. Evin sahibi olan ərəb mənim boş vədlərimdən, bu gün-sabaha salmağımdan tənğə gəlib məhkəməyə şikayət eləmişdi. Məhkəmə onun əlinə hökm vermişdi ki, mənzil kirəsinə on iki lirə alandan sonra məni evdən qovsun. Mən xahiş-iltimasla ondan on gün möhlət almışdım. Öz-özümə deyirdim: “Xudaya, nə eləyim?” Elə bil mənim ürəyimə damdı ki, bu işin çarəsi İbrahim bəydədir. Oturub düşündüm, ölçüb-biçdim, bu

müştül üçün tədbir aradım, bir məktub yazıb hazırladım. Guya mənim qohumlarımdan biri bu məktubu Tehrandan göndərmişdir. Sonra isfahanlı tacir Hacı Mirzə Rəfinin yanına gedib, ondan İran poçtu markası olan köhnə bir zərf aldım. Yazdığım məktubu zərfin içinə qoyub İbrahim bəyin yolu üstündə dayandım. Bilirdim ki, o, hər gün bu yolla get-gəl edir. Uzaqdan İbrahim bəyi görəndə kimi məktubu cibimdən çıxarıb oxumağa başladım. Özümü görməməzliyə vurmuşdum. İbrahim bəy yanıma çatan kimi başımı qaldırıb salam verdim. O, ucadan “əleykəssalam” deyib soruşdu:

– Hacı Kərim ağa, haradan təşrif gətirirsiniz?

– Poçtdan gəlirəm, – dedim. – Tehrandan məktub almışam.

Dedi:

– Tehrandan?

Dedim:

– Bəli, Tehrandan.

– Çox gözəl, təzə nə xəbər var?

Dedim:

– Hələ məktubu axıra qədər oxumamışam, amma şahın və başqalarının adı görünür.

İbrahim bəy el-ayağa düşüb hövlək dedi:

– Gedək bu çayxanada bir stəkan çay içək, siz də məktubu arxayın oxuyun görək nə yazıblar.

Cavabında dedim:

– Hərçənd ki, başım yaman qarışıqdır, ancaq bilərəm ki, sizin Tehran xəbərlərini eşitməyə böyük həvəsiniz var, müzayiqə etməyə, buyurun gedək.

Çayxanaya getdik. Oturan kimi çay, qəlyan sifariş elədi. Sonra dedi:

– İndi oxu görək nə xəbər var.

Mən də məktubun əvvəlindən oxumağa başladım.

Məktubun məzmunu:

“Mənim əziz qardaşım! Məktubunuzu aldım, salamatlığınızdan xəbərdar olub, çox-çox sevindim. Üsgülü* tacir Hacı Əbdürrezaq ağa vasitəsilə həvalə etdiyiniz iyirmi beş lirə çatdı. Sizin tapşırığınız kimi həmin məbləği İsfahana Məşədi Məmmədrazanın üstünə

göndərdim ki, o, on lirəsini sizin evinizə versin, qalan on beş lirəsini də borcunuz hesabına Ağa Həsənə çatdırsın. Əlbəttə, özləri də bu haqda sizə yazacaqlar. Yazılmalı başqa mühüm mətləb yoxdur. Ancaq neçə gün bundan qabaq böyük bir hadisə üz verdi. Az qalmışdı ki, şəni yüksək İran dövləti İngiltərə hökumətinə müharibə elan etsin. Ola bilsin ki, eləyibdir də. Lakin neçə gündür ki, münacişələr ortalıqdan qaldırılmış, ara bir qədər sakitləşmişdir. Deyildiyinə görə, münacişənin səbəbi bundan ibarət idi ki, İngiltərənin səlahiyyətli naziri bizə məlum olmayan bir siyasi məsələ üstündə Sədr-əzəm cənablarına hörmətsizliklə cavab qaytarmışdı. O cənab da mətləbi şah əlahəzrətlərinin nəzərinə çatdırmış, şah haman saat qəti hökm vermiş ki, xarici işlər naziri teleqrafla Londona xəbər versin ki, İngiltərə hökuməti öz səfirini bir həftədən gec olmayaraq Tehrandan geri çağırınsın və cəzalandırınsın. Əks-təqdirdə İran qoşunu iki həftəyədək Herata doğru yürüş aparmaq və bütün Hindistanı işğal etmək əzminə olacaqdır. Haman gün əlahəzrət Zilli-Sultan cənablarına teleqrafla hökm olundu ki, dördüncü ordu iki həftəyədək bütün sursatla Əbişəhr bəndələrinə doğru hərəkət etməyə hazır olsun.

Bunlardan başqa, rəbiül-əvvəl¹ ayının iyirmi dördündə paytaxtda qoşunun ümumi sənə təşkil edildi. Bu sənə olduqca tamaşalı idi. Məşq meydanında şahın xüsusi ordusu və paytaxtda olan əlli minə yaxın atlı, piyada və topçu qoşunları manevr vaxtı elə bir cəldlik və çeviklik göstərdilər ki, dost-düşməni heyran qoydular. Qibleyi-ələmin özü qoşuna şəxsən başçılıq edib fərman verirdi. Sözü qıyası, böyük mərəkə var idi. Naibüssəltənə hərbi nazir olduğu halda bir sərhəng kimi o tərəf-bu tərəfə qaçırdı. O qədər üzgözüne toz qonmuşdu ki, heç kəs onu tanıya bilmirdi. Nəhəng topların tüstüsündən hava elə tutulmuşdu ki, günəşin şüası yerə düşmürdü. Bəli, haman gün teleqramın cavabı Londondan gəlib çatdı. Məzmunundan xəbərim yoxdur. Ancaq bu qədər bilərəm ki, Almaniyanın səlahiyyətli naziri vasitəçi oldu. Almaniya imperatorundan da qibleyi-ələmə xüsusi teleqram çatdı. Orada yazılmışdı ki, aramızda olan dostluq və səmimiyyət naminə xahiş edirəm o zati-ali sülhü qorumaq və ümumi məsləhət naminə şahənə mərhəmətini

¹ Hisri təqviminin üçüncü ayı

əsirgəməsin. Ona görə ki, o zati-aliyə məlumdur ki, bu gün dünyanın hər hansı tərəfindən bir top səsi eşidilsə, ümumi hər bütünü ələmi bürüyəcəkdir. Çünki dövlətlərin siyasəti bir-birinə bağlıdır. Belə olduqda, böyük bir hərə-mərclik yaranacaq, Allah bəndələrinin məişətinə səbəb olan ticarət işi ölkələr arasında pozulacaq. Mən o müdrik padşahla aramızda olan şəxsi dostluq naminə istəmirəm ki, şəni yüksək İran dövləti belə bir müharibənin başlanmasına səbəb olsun. Təvəqqe edirəm o ağılsız səfirin təqsirindən keçəsiniz.

Bu minvalla məlum olur ki, müharibə olmayacaqdır. Amma qərar olub ki, İngiltərənin səlahiyyətli naziri üzr istəməklə bərabər cənab Sədr-əzəmin evinə getsin və açıq şəkildə onun könlünü ələ almağa çalışsın, öz dediklərindən peşman olduğunu bildirsin. Deyirlər həmin səlahiyyətli nazir bir aydan sonra işdən çıxarılıb Tehrandan geri çağırılacaq. İran dövləti daha heç vaxt onun səfirliyini qəbul etməyəcək, başqa birisi onun yerinə gələcəkdir”.

Yazıq İbrahim bəy bu xəbərdən elə fərəhlənib sevincə qərç olmuşdu ki, onu vəsf etmək mümkün deyil.

İsfahanlı Hacı Kərim məktubu əvvəldən axıradək oxuduqdan sonra deyir:

– Daha məni bağışlayın, işim var, gərək mürexkəs buyurasınız.

İbrahim bəy tam könül açıqlığı ilə deyir:

– Hacı Kərim ağa, hara gedirsiniz, nahar vaxtıdır, gedək çörək yeyək, acmışıq.

Hacı Kərim deyir:

– Xeyr, iltifatınız artıq olsun, gərək gedəm, işim çoxdur, inşaallah başqa bir vaxt. Xudahafiz, Allah amanında!

Hacı Kərim gedir. İbrahim bəy çay pulunu verib çayxanadan çıxır. Lakin sevincindən bilmir haraya getsin, nə eləsin. İxtiyarsız fayton çağırır. Fayton gələn kimi oturub haraya getməli olduğunu bildirmədən faytonçuya deyir: “Sür!” O, özündə deyil. Faytonçu o qədər sürür ki, şəhərdən kənara çıxır. Yalnız bu vaxt dönüb İbrahim bəyə deyir: “Bey əfəndim, haraya təşrif buyuracaqsınız?” İbrahim bəy cavab verir: “Gəzmək, gəzmək istəyirəm”.

İbrahim bəy xeyli gözdikdən sonra gün batana yaxın, nahar yeməmiş, ac-susuz, haman neşə ilə evə qayıdır və birbaşa kitabxanaya gedir, “Tarixi-Nadiri”ni götürüb, Nadirin Hindistan səfəri

əhvalatını oxuyur. Bu mütaliədən onun sevincinə yeni bir nəşə də əlavə olunur.

Bu vaxt İbrahim bəyin anası gəlib deyir:

– Oğlum, bu gün harada nahar elədin? Bizi lap nigaran qoydun.

– Anacan, heç yerdə bir şey yeməmişəm, ancaq könlüm elə toxdur ki, on gün də bir şey yeməsəm, acmaram, – deyə İbrahim bəy cavab verir.

Sözün qıssası, o gecə İbrahim bəyin sevincinin dərəcəsinə ancaq özü bilirdi. Sabahı günü dostlarından bir-ikisinə rast gəlmək ümidi ilə evdən bir qədər də tez çıxdı. O istəyirdi Hacı Kərimin dünənki məktubu haqqında onlara söhbət eləsin. Şənliyin təsviri fərəh gətirər, – demişlər. İbrahim bəy istəyirdi dünənki şad xəbəri dostlarına söyləməklə bir daha zövq alsın. Fəqət o, dostlarından heç birinə rast gəlmədi. Yenə də isfahanlı Hacı Kərimin sorağını tutmaq üçün o çayxanadan bu çayxanaya getdi. Qəzadan onu da tapa bilmedi.

Hacı Kərim isə kələyinin baş tutduğunu və İbrahim bəyin onun dalınca gələcəyini bilirdi. Ancaq məqsədə tez çatmaq üçün o günü evdən çıxmıdı. Yazıq İbrahim bəy öz hədsiz sevincini bölüşdürmək məqsədilə o gün bir adam tapa bilmir, axşamədək gəzdikdən sonra evə qayıdır. Namazını qılıb, şam yedikdən sonra kitab oxumaqla vaxtını keçirir. Sabahı günü yenə də həmişəkindən daha tez evdən çıxır. Birbaşa Məhəmmədəli Paşa meydanında olan böyük çayxanaya gedir. Fürsət dalınca gəzən Hacı Kərim nahara yaxın gəlib çıxır. İbrahim bəyin tək oturduğunu gördükdə saymazyanaya ötür keçmək istəyir. Lakin İbrahim bəy Hacı Kərimin görək tələsik halda uca-dan onu səsleyir. Belə bir fürsəti axtaran Hacı Kərim geri dönüb, İbrahim bəyi ilk dəfə görürmüş kimi ona salam verir. İbrahim bəy salamin cavabını verəndən sonra deyir:

– Ay Hacı, qurbanın olum, hara belə tələsirsən?

– Bu tərəfdə bir az işim var, – deyə Hacı cavab verir.

– Hacı, sən Allah, əyləş bir stəkan çay iç.

– Çox sağ ol, otura bilmərəm, getməliyəm.

– Canım, niyə belə tələsirsən, əyləş görək.

– Üzr istəyirəm, eləyə bilməyəcəyəm.

– İbrahim bəy bir daha təkid edir:

– Ay Hacı, qurbanın olum, mən bilərəm ki, sənın mağazan yoxdur, bir yerdə qulluq da ki eləmirsən, daha bu qədər naz nəyə görəkdir?

Hacı Kərim yenə də yumşalmır:

– Doğru buyurursunuz, heç bir tələsik işim yoxdur, amma elə bir üzrüm vardır ki, sizin saydıqlarınızın hamısından üstündür.

İbrahim bəy Hacı Kərimin ətəyindən tutub deyir:

– Di otur görüm üzrün nədir.

Hacı deyir:

– Doğrusu budur ki, bir nanəcib Misir ərəbinə azca borcum var. Onun müqabilində mənim də birindən tələbim var. Vədə verib ki, gələn ayın əvvəlində ödəsin. Amma mən ərəbə görə bu gün pul verəmə, ancaq yoxumdur. Burada ki, çayxananın qabağıdır, qorxuram o köpek oğlu məni burada görüb yaxalası, tələbini istəsin, hay-küy qaldırsın, həm siz xəcalət çəkəsiniz, həm də mən rüsvay olam. Əgər çayxananın içərisində əyləşsəydiniz, bəlkə də camaat arasında gözündən yayına bilərdik. Amma burada otura bilmərəm; çünki yolu bu tərəfdən düşsə, uzaqdan görə kimini tanıyacaq. Onda da eşşək gətir, mərkəyə yüklə.

İbrahim bəy soruşur:

– Məgər neçə borcun var?

– Elə bir şey deyil, cəmi on beş lirə.

İbrahim bəy təmkinliklə deyir:

– Bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur, Allah kərimdir, əyləş görək.

Hacı naz-qəmzə ilə oturur. İbrahim bəy qəhvəçini çağırır ondan qələm-davat istəyir. Çek dəftərini cibindən çıxarıb bir şey yazır, sonra Hacıya tərəf uzadıb deyir:

– Buyur, Hacı, bu sənın on beş lirənin həvaləsi. Nə vaxt könlün istəsə gedib bankdan ala bilərsən. İndi arxayınlıqla qəhvə iç. Ancaq tələbini alan kimi mənim pulumu gətir qaytar.

Hacı deyir:

– Sizə artıq dərəcədə təşəkkür edəyəm. Doğrudan da mənim yaxamı bu mürtətsiz ərəbin əlindən qurtardınız. Onda mən də sizə bir sənəd yazıb verim. İnşallah iyirmi günün ərzində sizin pulunuza qaytararam. Əgər bir yerdə verə bilməsəm də üç vədədə beş lirə-beş lirə borcumu üzərəm.

– Sənəd-zad lazım deyil. Sizin sözünüz mənim üçün sənəddir.

Bir qədər söhbətdən sonra İbrahim bəy soruşur:

– Hacı, srağagünkü məktub yadınızdadırmı?

– Bəli, necə bəyəm?

– Mümkünsə onu ver mənə, istəyirəm özüm oxuyam. Nə yaxşı məktubdur! Biqeyrət köpək uşaqları hey yalandı ki, özlərindən toxuyurlar. Həya eləməyib deyirlər ki, İranda xarici səfirlər, konsullar, hətta xarici təbəələr istədiklərini eləyirlər; bir adam onlara deyə bilmir ki, gözünün üstündə qaşın var. İndi, gəlir Tehrandan bir müsəlmanın başqa bir müsəlmana yazdığı bu məktubu öz kor göz-lərinizlə görün.

Bu vaxt Hacı məktubu qoltuq cibindən çıxarıb İbrahim bəyə verir. İbrahim bəy məktubu açmaq istərkən Hacıdan soruşur:

– Hacı əmi, başqa bir mətləb yoxdur ki?

– Xeyr, başqa mətləb olarsa da sizdən gizli ola bilməz, – deyər Hacı Kərim cavab verir.

İbrahim bəy məktubu oxumağa başlayır. Oxuduqca bir ucdan “qurbanın olum”, “canım sənə fəda”, “Allah qılıncını daha da kəskin eləsin” deyir və hədsiz sevinclə məktubu bir neçə dəfə başdan-ayağa oxuyur. Ancaq oxumaqdan doymur, üzünü Hacı Kərimə tutub deyir:

– Hacı Kərim ağa, qoy bu məktub bir neçə gün mənim yanımda əmanət qalsın.

Hacı kələyinin üstünün açılmasından ehtiyat edib deyir:

– Vallah, əgər məktubda arvad-uşağın adı olmasaydı, heç bir müzayiqəm yox idi, məktubun sizin yanınızda qalmasına etiraz etməzdim. Amma özünü yaxşı bilirsiniz ki, belə bir məktubun sizin yanınızda qalması münasib deyil.

Hacı məktubu alıb tələsik cibinə qoyur, İbrahim bəylə vidalaşır gedir, evin kirəsini ərəbə verib rahatlaşır.

İbrahim bəyin milli təəssübünün dərəcəsinə bu hadisədən ölçmək çətin deyildir. Bu qeyrətli cavan özünü tanıyan gündən etibarən İskənderin İrana qoşun yeridib, oranın bir çox şəhərlərini xaraba qoyması və qədim İranın paytaxtı olan İstəxr şəhərinə od vurmağı, Daranın öldürülməsi üzündən İskənder adını dilinə getirmək istəməzdi. Əgər İskəndəriyyə şəhərindən öl çəkmək məcburiyyətində qalsaydı da, onu “Misir torpağının limanı” adlandırardı.

Bütün bunlar İbrahim bəyin tükənmez qeyrət və təəssübündən və onun şərh-halından qısaca bir nümunədir. Lakin ola bilsin ki, bir para dar düşüncəli adamlar onun bu qeyrətini və təəssübünü yersiz cəhalet və fanatizmə yozsunlar. Ancaq həqiqətdə belə deyil.

Bu əziz həmvətənimiz cavan olsa da, öz dövrünün yetişdirməsi olan təcrübəli, ağıllı, fərasətli, kamil adamlardan biridir. Ancaq burası var ki, İran adını eşidən kimi ixtiyarı əlindən gəldirdi. Vətən eşqi onun bütün varlığına hakim kəsilmişdi. Öz məşuqəsi haqqında heç kəsdən pis bir söz eşitmək istəmirdi. Bu da o cavanın gözəl xasiyyətlərindən biri sayılmalıdır.

Bir dəfə mən İstanbuldan xaricə getmişdim. İki aydan sonra qayıtdıqda oğlum dedi ki: “Ata, Misirdən bizə iki nəfər qonaq gəlib, üç gün qaldıqdan sonra İrana getdilər”. Dedim: “Adları nə idi?” Dedi: “Sizə bir məktub yazıb kitabxanada mizin üstünə qoyublar”. Məktubu tez götürüb oxudum. Məzmunu budur:

“Qurbanın olum, müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyəti ilə Yusif əmi ilə birlikdə Misirdən İstanbula gəlib, mənim ümidgahım olan evinizdə qaldıq. Çox təəssüf ki, sizi görmək şərəfi bizə qismət olmadı. Ancaq üç gün sizin ev adamlarına zəhmət verib, dördüncü gün Batum yolu ilə Xorasana tərəf hərəkət etdik. Sağ-salamat məqsədə çatsaq, sizin əvezinizdən də ziyarət edəcəyik. İşdir, ölüm-itim olsa, onda gərək boynumda olan dostluq borcunu halal edəsiniz. Sizin kitabların arasında bir cild “Kitabi-Əhməd” görüb, götürdüm, yolda onu oxumaqla vaxtımı keçirmək istədim. Hərçənd ki, onun müəllifi bir sıra mühüm mətləblərə toxunub, həm də alim və kamil adama oxşayır, amma İranın vəziyyəti barəsində eyham və işarə ilə bir para şeylər yazıbdir. Görünür, ya İrandan xəbərsizdir, ya da yanılıbdır. Əgər belə deyilsə, onda bizlərdən deyil. Mənim haqqımda sizin xeyir-duanızı arzulayıram. Yusif əminin də sizə salam-duası var. İmza: İbrahim”.

Məlum oldu ki, məktubu yazan mənim dostum İbrahim bəy imiş. Çox heyifsiləndim ki, onun gəldiyi vaxt mən İstanbulda olmamışam. Onu görseydim, bütün İrani səyahət etmək fikrini başından çıxarar, nəsihət edib tapşırırdım ki, yalnız Məşhədi ziyarət etməklə kifayətlənsin, Batum və Aşqabad yolu ilə getsin və ziyarətdən sonra həmin yolla da qayıtsın. Çünki bilirdim, İranın daxilinə səfər etsə, vətənin pərişan vəziyyətini görüb qüsse-kədərdən xəstələnəcəkdir. Bundan əlavə, qorxurdum ki, o xoşagəlməyən vəziyyəti görəndən sonra bir para başçılar haqqında artıq-əskik danışsın və başına bir belə gəlsin. Mən onun əhval-ruhiyyəsinə yaxşı bələdəm. Axı o özü mənə qərribə bir hadisə nəql etmişdi. Deyirdi ki: “Bir gün

Misirde şəhər parkında üç-dörd nəfər iranlıya rast göldüm. Gözmə-yə çıxmışdılar. Onların arasında altmış yaşlı bir kişi də vüqarla addımlayırdı. Saqqalına qoyduğu basmanın rəngi getmiş, paltarı cırım-cındır, ayaqqabıları köhnə qartmaqlı, çatdaq dabanı, yırtıq, rəngbərəng corabı ayaqqabısından bayıra çıxmışdı. Hər neçə addımdan bir də ayaqqabısının bir tayı özündən təxminən üç addım qabağa tullanırdı. Başında köhnəlikdən qara rəngi yaşıla çalan mahud papağı var idi. Gördüm, bir şir-xurşid nişanını da papağına vurub, hələ üstəlik yüz yerdən cırılmış olan geyməsinin yaxasından da üçüncü dərəcəli şir-xurşid nişanı ilə üç-dörd gümüş medal asıb-dır. Məlum oldu ki, bunlar səyahət üçün Misirə gəlmiş İran hacılarındanlardır. Yaxınlaşıb salam verdim və dedim:

– Allah ziyarətinizi qəbul eləsin, deyəsən Allahın evinin ziyarətindən gəlirsiniz.

Dedi:

– Bəli, Allah sizə də qismət eləsin. – Sonra soruşdu: – Siz fars dilini harada öyrənmişiniz?

Dedim:

– Mən də iranlıyam.

Dedi:

– Harasındansınız?

Dedim:

– Azərbaycandanam.

Soruşdum:

– Bəs siz haralısınız?

Dedi:

– Xəmsə əhliyəm.

Adını soruşdum. Dedi:

– Adım Hacı Yavərdir.

Dedim:

– Siz təzə Hacı olubsunuz, “yavərlik” də ki, rütbedir, bəs əsl adınız nədir?

Dedi:

– Rüstəm Yavər.

Dedim:

– Çox pakizə, böyük adınız vardır. Mənim sizdən bircə təvəq-qəm var.

Dedi:

– Buyur görək.

Dedim:

– Bura Misirdir, hər millətdən burada vardır, hər addımbaşı neçə nəfər əsgər, sərhəng və yavər görmək olar. Baxın görün nə gözəl, müntəzəm və qaydası ilə tər-təmiz geyiniblər. Siz də görək heç olmasa papağınızın üstünə taxdığımız şir-xurşid əlamətinin hörmətini saxlamaq, dövlət və millətin heysiyyətini qorumaq xatirinə hər-bi dərəcənin şəninə uyğun bir paltar geyəsiniz ki, biz də onu görəndə fəxr edək. Sizin pərişan görkəminizdən adam xəcalət çəkir.

Dedi:

– Biz ziyarətçiyik, paltarımız vilayətimizdə qalıbdır.

Dedim:

– İndi ki, paltarını orada qoyub gəlmişən, onda görək papağına vurduğunuz əlaməti, döşündə gəzdirdiyiniz nişan və medalları da orada qoyaydın, özünlə gəzdirməyəydin. Gətirmişən də, eyibi yoxdur, aç qoy cibinə, vilayətinə çatandan sonra yenə də işlədərsən.

Dedi:

– Füzulün biri! Sənə nə, məgər bu vilayətin hakimisən?

– Yox, nə füzulam, nə də vilayət hakimiyəm; milli təəssüb məni vadar edir ki, sizə bu yaramaz əməlin qəbahətini başa salım.

Birdən gördüm Hacı Yavərin halı dəyişdi. Dedi:

– Köpək oğlu, qələt eləyirsən məni başa salmaq istəyirsən. İranda olsaydın... verərdim... ağac...

Bu söyüşləri eşitdikdə başım gicəldi. Heç nədən çəkinmədən iki-üç karlı sille qulağının dibinə yamadım, yaxasından tutub silkelədim. Papağı başından düşdü. Bu vaxt bir nəfər gəlib bizi araladı. Yoldaşlarından biri irəli gəlib dedi:

– Həmyerli, bilirsen kimə əl qaldırırsan? Bu Hacı Yavərdir ha!.. Vilayətdə onun yeddi para şeşdang* kəndi var. Hələ bağ-bağatı, deyirmanlarını demirəm, bir alay sərbazı var... və sairə və sairə...

Xülasə, hirsimdən əsirdim. Şeytana lənət oxuyub evə getdim”.

İndi təsəvvür etmək çətin deyil ki, İranda belə bir adamın başına öz dili ucundan nə kimi oyunlar gələ bilər. Bu mülahizələrə görə mən onun İrani səyahət etməsini məsləhət görməzdim. Həqiqəti gizlədə bilmərəm. İbrahim bəy sarıdan nigaran qalmışdım. Nəhayət, səkkiz aydan sonra günlərin birində evin nökrü xəbər

getirdi ki, İrana gedən o iki qonaq qayıdıb gəlmişdir. Qaç-aqa qapıya tərəf getdim. İbrahim bəy və Yusif əmi ilə görüşüb öpüş-dükdən və xoş-beş elədikdən sonra otağa gəldik. Dedim:

– Qardaşım, sizdən çox nigaran idim. Qaldığınız yerin ünvanını bilsəydim, teleqram vasitəsilə əhvalınızı soruşardım. Allaha şükür, sağ-salamat qayıdıbsınız. Ümid edirəm yollarda və gəmidə əziyyə-tə düşməmişsiniz?

Dedi:

– Xeyr, Trabzon yaxınlığında bir az külək qalxıb dənizi təlatü-mə gətirdi, ancaq tez qurtardı.

– Hansı gəmi ilə gəldiniz, – deyə soruşdum.

– Rus gəmisi ilə.

– Yaxşı, indi kefin necədir?

– Sizin duanızın xeyir-bərəkətindən yaxşıdır.

– Bəs bu uzun səfəri atınan, qatarnan necə başa vurdunuz?

– Birtəhər başa vurduq.

– Səfərə çıxmaqdan qabaq öz niyyətini nə üçün mənə bildir-mədin?

– Vallah, əslinə baxsan, əvvəl heç belə bir səfərin əzmində deyildim. Yola çıxmaqdan iki-üç gün əvvəl belə bir səyahət fikri-nə düşdüm. Buna da səbəbkar şirazlı Ağa Əhməd oldu. Görək ki, siz də Ağa Əhmədi tanıyasınız. Siz Misirə təşrif gətirən vaxt hər-dənbir bizim evə gələrdi.

– Bəli, bəli, yadımdadır, – dedim.

İbrahim bəy sözünü davam etdirdi:

– Haman şəxs atasının qırx illik sdaqətli xidmətləri müqabilin-də İldə Tehrandan yüz iyirmi tünən təqaüd alardı. Lakin on ilə yaxın idi ki, əlinə bir şey çatmırdı. Yazıq kişi məsələni ayırd etmək üçün Tehrana getməli olur. Orada məlum olur ki, təqaüd hər il öz qaydası ilə göndərilir. Ancaq özünü iranlıların ölüsü və dirisinin qəyyumu hesab edən İstanbul səfəri onu bütünlüklə içəri salır. Özü də nə sorğu-sualdan qorxur, nə də bir adamdan xəcalət çəkir. Həmin səfir yalnız onu deyil, İstanbulda və onun ətrafında olan bütün iranlıların malını hər gün ələ keçirib, heç nədən vahimə etmədən yiyələnir. Əlqərez, o biçərə uzun-uzadı yolun zəhmət-əziyyətini, səfər məşəqqətini çəkdikdən sonra tezədən Misirə qayıdır. Siz ki, mənim xasiyyətimə bələdsiniz. Bu kişinin İrandan

gəlməsini eşidən kimi görüşünə getdim. Tehranın və İranın vəziy-yətini soruşdum. Nə kimi xoş xəbərlər varındır? – dedim.

– Heç nə yoxdur, – dedi.

Dedim:

– Padşahlığın vəziyyətini, nazirlərin ölkəni necə idarə etdiklə-rini soruşuram.

– Heç nə yoxdur, – deyə yenə də cavab verdi.

Ölkənin idarə olunması vəziyyətini, qoşun nizam-intizamını soruşdum. Yenə də əvvəlki kimi dedi:

– Ərz elədim ki, heç bir şey yoxdur.

– Qərribə adamsan, – dedim. – Məgər bu ölkədə hərbi nazir, daxili işlər nazirliyi, xarici işlər nazirliyi, maarif, maliyyə, milli gəlir, kənd təsərrüfatı, ticarət nazirlikləri yoxdur?

– Bunların hamısının adı var, – dedi. – Qulluqçuları və katiblə-ri də vardır. Hətta suda çürümüş iki hərbi gəmisi üçün hərbi dəniz donanması naziri və nazirliyi də düzəldiblər! Elə yalnız bununla ölçə bilərsən ki, başqa nazirliklərin vəziyyəti necədir.

Doğrusu, bu kişinin yava-yava sözləri və hədyanları məni lap pərt elədi. Evə qayıtdım. Bütün gecəni düşünürdüm: “Nə etmək lazımdır? Vətən haqqında deyilən bu sözlərin görək həqiqəti olma-sın. İndi ki, mərhum atam səyahət etmək icazəsi veribdir, insafdan uzaqdır ki, iki-üç dəfə Avropa ölkələrini gəzdiyim halda birçə dəfə də vətəni ziyarət etməyim. Yaxşısı budur ki, müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyəti ilə səfərə çıxım. Belə olduqda vətənin sair yerlərini, ələlxüsus paytaxtı da səyahət etmiş olaram. Əgər qalma-ğım üçün oranı münasib görəmsə Misirə qayıdıb bütün əmlakımı sataram, ailəliklə oraya gedib, ticarət və ya ziyarətlə keçinərək, ömrümün qalan hissəsini vətənin pak və müqəddəs torpağında başa vuraram”. Buna görə də haman gün Yusif əmiyə dedim ki, səfərə çıxmaq tədarükünü gör, biri gün müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək və İranı səyahət etmək niyyəti ilə yola düşəcəyik. Buna görə də səkkiz ay bundan qabaq sizin evə gəlib, neçə gün qalandan sonra səfərimizi davam etdirdik. İndi artıq qayıtmışıq, Misirə getmək əzmindəyik.

Dedim:

– Çox gözəl, nə gördünüz? Hökumətin, məmləkətin vəziyyəti necə idi?

Dərindən bir ah çəkib dedi:

– Nə siz soruşun, nə də mən deyim. Kaş heç o tərəflərə getməyəydim, bu qədər fəlakəti görməyəydim, vətəni yad edərkən aldığım o zövq əvvəlki kimi qalaydı, onun ləzzətli xatirəsilə yaşayaydım!

Dedim:

– Mən bilirdim ki, sən bu səfərdən razı qayıtmayacaqsan. İndi olan olub, keçən keçib, zərər yoxdur, gördüklərini mənə desən dərdinə şerik olaram.

– Hər nə görmüşəm, başıma nə gəlibdirsə, hamısını yazmışam. Sabah öz səyahətnaməmi sizə təqdim edərem. Özünüzdün oxumağınız yaxşıdır; çünki mənə onları söyləmək iqtidarı yoxdur. Hərçənd ki, şahidi olduğum əzab-əziyyətləri, fəlakət və bədbəxtlikləri qələmə almaq istəmirdim, lakin mərhum atam vəsiyyət eləmişdi ki, hər hansı ölkəyə qədəm qoyduqda gördüklərimi qeydə alım, ona görə ki, bir gün karıma gələr. Mən də atamın vəsiyyətinə əməl etdim.

Gecədən xeyli keçmişdi. Çörək yedik, sonra dedim:

– Qardaş, yoldan gəlmisiniz, yəqin ki, yorgunsunuz, nə qədər tez dincəlsəniz bir o qədər yaxşıdır. Buyurun dincəlin, sizə yaxşı istirahət etməyi arzulayıram.

Gedib yatdım. Səhər durub namazdan sonra çay içdik. İbrahim bəy üzünü Yusif əmiyə tutub dedi:

– Yusif əmi, dur tuman-köynəyimizi götürüb hamama gedək. Bilirsiniz, yeddi aydır ki, hamam üzü görməmişəm.

Yusif əmi alt paltar götürmək üçün çamadanı açdı. İbrahim bəy ona:

– Əvvəlcə mənim yol qeydlərimi ver, – dedi.

Ondan bir dəftər alıb mənə verdi və əlavə etdi:

– Budur, mənim səyahətnaməmdir. Hər nə görmüşəm, artırıb-əskiltmədən burada qeydə almışam. Əgər vaxtınız varsa, biz hamandan qayıdanadək oxuyun.

Mən İbrahim bəyin səyahətnaməsini aldım. Bilirəm ki, oxucular səyahətnamənin məzmununu ilə tanış olmaq intizarındadırlar, buna görə də onun üzünü aşağıda yazıram.

Səyahətnamənin mətni:

Filan ayın on səkkizində müqəddəs Məşhəd şəhərini ziyarət və İrani səyahət etmək əzmi ilə həqiqətdə mənim əmim və hətta atam hesab olunan müəllimim Yusif əmi ilə gün doğandan iki saat keç-

miş dəmiryol qatarının birinci dərəcəli vaqonunda Qahirədən “Mısır torpağının limanına”¹ doğru yola düşdük. Həmin günün batmasına iki saat qalmış oraya çatdıq. O gecəni həmin şəhərdə qaldıq. Sabahı gün günortadan dörd saat keçmiş “Prins Abbas” adlı gəmiyə birinci dərəcəli yerə bilet alıb İstanbula tərəf hərəkət etdik.

Hava olduqca gözəl idi. Bütün günü gəminin göyörtəsində seyrə daldım. Lakin heç bir müsahibim yox idi, öz xəyallarıma dalmışdım. İki gecə-gündüz ərzində İstanbula çatdıq. Yolda İstanbul boğazının girecəyində vəqə olmuş Sultaniyyə qalasıdan başqa heç bir yerdə dayanmadıq. Sultaniyyə qalasının hərbi fənnə uyğun şəkildə qayrılmış çox böyük istehkamı vardır. Deyildiyinə görə, onun müxtəlif yerlərində mine qədər top qoyulubdur. Qarovulçuların izni olmadan heç bir gəmi oradan keçə bilməz. Oranı gören adamlar mənim bu sözlərimi təsdiq edirlər. Bizim gəmimiz də izin aldıqdan sonra yolunu davam etdirdi, İstanbula daxil olduq.

Gəmi körpüdən uzaqda dayandığına görə həmişə limana təzə daxil olmuş gəmilərin ətrafında fırlanan saysız-hesabsız qayıqlardan biri bizi şeylərimizlə bərabər gömrükxanaya gətirdi. Şeylərimizi yoxladıqdan sonra oradan birbaşa filankəsin (yeni bu səyahətnamənin üzünü köçürən) evinə gedib orada qaldıq. Mənim əziz dostum olan ev sahibinin İstanbulda olmamasına baxmayaraq, onun nökrə-külfəti bizi hörmətlə qarşıladılar, qonaqpərvərlik rəsmini lazımınca yerinə yetirdilər. Bize o dərəcədə hörmət elədilər ki, lap xəcalət çəkdik. Hərçənd ki, dostumun evini öz evim kimi bilirəm, lakin ev sahibinin olmaması bizim daha çox xəcalət çəkməmizə səbəb oldu.

Dördüncü gün öz vəsiqələrimizə İran və rus konsulxanalarında qol çəkdirib, alman gəmisi ilə birinci dərəcəli yerdə Batuma tərəf yola düşdük və beşinci gün oraya çatdıq.

Rus gömrükxanası məmurları gəlib şeylərimizi yoxladılar. Vəsiqələrimizə isə gəminin içində qol çəkdilər. Gəmidən çıxdıq. Körpü üstündə böyük bir dəstə iranlıya rast gəldim. Onların perişan halı mənə çox pis təsir etdi. Hamısının sifəti saralıb solmuş, bir dəri, bir sümükdən ibarət olan bədənlərini örtən paltarları cırıncıdır idi. Mən yerimdəcə quruyub qaldım.

¹ İskəndəriyyə limanıdır.

Bu əsnada onlardan bir dəstəsi bizim dəstəmizə topladı. Ətəyimizdən tutub hər kəs bir tərəfə çəkir: “Ağa, sizi yaxşı bir qəhvəxanaya aparım, orada mənzil də var” – deyirdi. İstədilər bizim şeylərimizi götürsünlər. Onların içərisində olanlardan biri bizə işarə edib dedi:

– Getmeyin!

Sonra Yusif əmini bir kənara çəkib pıçıldadı:

– Məbada bunların qəhvəxanalarına gedəsiniz. Hamısı şarlatan, oğru və lotudur. Yaxşısı budur ki, “İmperial” mehmanxanasına gedəsiniz. Bu yaxınlıqdadır. Orada qalmağınız məsləhətdir. Doğrudur, gecədə bir-iki manat artıq verməlisiniz, ancaq hər bir təhlükədən asudə olarsınız.

Yusif əmi hambala dedi ki, “İmperial” mehmanxanasına gedəcəyik. Orada gecəsi iki manata bir otaq tutduq. Gecəni yatıb istirahət etdik. Səhər tezdən mehmanxanadan çıxıb, həmvətənlərimizdən birinə rast gəlib, Tiflis məşinının nə vaxt hərəkət edəcəyini ondan soruşduq. O dedi ki, biri indi hərəkət edəcək, biri də axşam. Gördük ki, indikinə çatmaq. Ona görə də qərara gəldik ki, axşam məşinını gözləyək, həm də şəhəri yaxşı-yaxşı gözək. O həmvətənimizin adını və vilayətini soruşdum. Dedi:

– Adım Əlidir, özüm də lənkeranlıyam.

O da öz növbəsində məndən soruşdu:

– Bəs siz haradan təşrif gətirirsiniz?

– Misirdən gəlirik, – dedim.

– Mən də bir müddət Misirdə olmuşam, – dedi.

Hətta bezi adamların əhvalından xəbər tutdu. Dedim:

– Qərbedir, burada hara baxırsan iranlıdır. Özü də hamısı pərişan, hamısı fəlakətlə əlbəyaxa! Məlum olur ki, hamısı yoxsuldur.

– Bəli, – dedi. – Burada iranlı çoxdur. Bu gün bazar günü olduğu görə hər yerdə tətildir. Buraya toplaşanların çoxu sabah işdə olar.

– Nə iş görürlər, – deyər soruşdum.

Cavab verdi:

– Hamısı fəhlə və hambaldır. Qırx-əlli nəfəri də tabaqçı, aşpaz və alverçidir. Qalanı avara-sərgərdan, gündəlik çörəyinə möhtac bəndələrdir.

– Bəyəm nə qədər dilər?

– Dörd-beş min nəfər olar, – dedi.

Öz-özümə dedim: “İlahi, calalına çox şükür. Bu kiçik şəhərdə dörd-beş min nəfər iranlı var. Hamısının da vəziyyəti pərişan”.

Müsaibim dedi:

– Ağayı-mən, bu nə fərmayışdır? Qafqazın bütün şəhərləri, qəsəbələri, hətta kəndləri bu kimi iranlılarla doludur. Hələ burada başqa yerlərə nisbətən azdır.

– Bəs İran dövləti bunlara niyə icazə verir ki, vətənlərini tərk etsinlər?

– Allah atana rəhmət eləsin, – dedi. – Elə bil o dünyadan gəlmişən. Nə qoymusan, nə axtarırsan? Əvvəla İranda əmin-amanlıq yoxdur, iş yoxdur, çörək yoxdur. Daha bu yazıqlar nə eləsinlər. Bəzisi hakimlərin özbaşmalığından, bir parası bəylərbəyi, darğa və kətuxdanın zülmündən baş götürüb qaçıblar. Bu alçaqlar birində beş şahı pul görə kimisi o saat min hiylə və bəhanə ilə ona papiş tikirlər. Birinə deyirlər: sən qardaşın sərbaz idi, qoşundan qaçıbdır. O birinə bənd olurlar ki, əmioğlun neçə vaxt qabaq çıxır içib və ya qohurlardan biri qumar oynayıbdır. Hətta qonşunu tutub qonşusunun etmədiyi günah üstündə cərimə edirlər. Əgər bu bəhanələr onların məqsədini təmin etməsə, onda özünə min cür töhmət və iftira atacaqlar. Buna görə də xalq cəlayi-vətən edib, Osmanlı ölkəsinə, Rusiyaya, Hindistana gedir. Bu ölkələrdə də səfirlərin, konsulların, onların haramxor adamlarının əlindən asudə deyillər. Burada gördüyün o yazıq ayaqyalınlar hər gün səhərdən axşamadək günün istisi altında palçıq daşıyır, fəhləlik eləyirlər. Kafərin də onlara rəhmi gəlir. Ancaq bu səfirlər, konsullar və onların maaşsız-donluqsuz növərləri biçərə iranlıları rəhmsizliklə soyur, hərəsindən ildə dörd min manat təzkirə pulu alırlar. Eşitdiyimə görə, İstanbulda və Osmanlı ölkəsinin sair yerlərində iranlılara bundan da çox zülm olunur. Konsullar iranlılardan aldıkları pulun hesabına səfirliyin bütün xərclərini ödəyirlər. Əslində konsulların İran təbəələrini soymaqdan başqa bir vəzifəsi yoxdur. Səfirlər konsulluq rütbasını bir növ icarəyə verirlər.

Bu fəhlələrdən biri öldükdə, azdan-çoxdan bir şeyi olarsa, cənəzəsinin başında hamıdan əvvəl konsulluxana məmurları hazır olur. Onlar özlərini ölünün heqiqi varisi hesab edirlər. Əgər ölənin yoxsul olsa, cənəzəsi üç günlərlə yerdə qalsa da, o tərəfə dolanan olmaz. Gərək bu bədbəxt muzdur fəhlələrin özləri pul toplayıb, meyiti dəfn etsinlər.

Hal-hazırda həmin Batum şəhərində qırx-əlli nəfər günahsız iranlı zindanda yatır. Konsul bu haqda heç bir məqamdan sorğu-

sual etmir, etsə də ruslar onun sözüne etina etməyəcək, deyəcəklər ki, rüşvət aldığı üçün onu buraxdırmaq istəyirsən. Ruslar konsul-
ların öz təbəələri ilə necə rəftar etmələrindən baxəbərdirlər. Həm
də bilirlər ki, konsulun, hətta ondan yuxarıda oturanların güzəranı
bu bir ovuc əlsiz-ayaqsız rəiyyətdəndir. Rəiyyətin hüququnu qoru-
malı olan bu cənablar özləri onları çapırlar. Daha belə olduqda
əcnebidən nə gözləmək olar?

Dedim:

– Görünür, İran dövlətinin bunların rəftarından xəbəri yoxdur.
Gərək təbəələr özləri ərizə yazıb, zalimlərdən şikayət ələsinlər.

Dedi:

– Vallah, dövlət məndən də yaxşı bilir, necə yeni bilmir? Bir
halda ki, dövlət öz xarici məmurlarına maaş verməyə, əksinə, külli
məbləğ də əlindən ala, əlbəttə, onu heç vaxt sorğu-suala çəkib
deyə bilməz ki, nə üçün bunu belə elədin, onu elə elədin.

Osmanlı ölkəsi və Rusiyada gördüyün konsulların hər birindən
iki-üç min alıb, bu yerlərə göndəriblər. Bunlar da gərək birçə ilin
ərzində verdiklərinin beş-altı bərabərini biçərə rəiyyətin dərisin-
dən çıxarsınlar.

Bəli, bu, ilk kəderli hadisə idi ki, Batumda səyahət zamanı onun
şahidi oldum. Ürəyim qəmdən sıxıldı. Hey ah idi ki, bilaixtiyar ürə-
yimin təkindən çıxırdı. Pərişanlıq üzündən Batumda nə qədər göz-
diyimizi hiss etmədim. Kefim yaman pozulmuşdu. Nəhayət, günü
baş çatdırdıq. Qatarın hərəkət vaxtına az qalırdı. Tiflisə getmək
üçün iki dənə birinci dərəcəli bilet aldım. Hər biletin qiyməti on
dörd manat oldu. Bir manat da Əliyə ənam verib, onunla vidalaşdıq.

Yolun yarısını gecə ikən keçdik. Şəhərə yaxın bir neçə tunelə
rast gəldik. Burada uca dağların qəlbini cəsərlə dəşib yol açmışlar.
Qatar yerin altından keçirdi. Öz-özümə düşündüm ki, bu bəşər övlə-
di nə böyük qüdrətə malikdir. Bir tərəfdən belə nəhəng dağların
bağrını on kilometrə qədər yarıyır, o biri tərəfdən bir şəhəri bir parça
dəmirə bağlayıb, neçə deqiqənin içində dağın bu tərəfindən o biri
tərəfinə keçirir. Bu kimi fikirlərə dalmışdım. Özümə gəldikdə ixti-
yarsız olaraq dedim: “İnsanların hümməti dağı yerindən qoparar”.

Vaqonumuzda bir erməni də var idi. Ona dedim:

– Həndəsə elmi qərribə möcüzələr ələyir. Bu uca dağların bağ-
rını yarmaq, bu böyüklükdə maşını oradan keçirmək üçün böyük
hünər, hədsiz-hesabsız məxaric lazımdır.

– Bəli, böyük hünərdir, – dedi. – Çoxlu vəsait də xərc olunub-
dur. Ancaq keçən il hökumət həmin dəmiryoldan, məxaricindən
əlavə, on altı milyon manat mənfəət də götürdü. Bunlardan əlavə,
bu gördüyün yerlərin hamısı bir müddət əvvəl əkinsiz çöllər idi,
yaşayışdan xəber yox idi. Div də buradan keçməyə cəsərlənməz-
di. İndi Bakının qara neftinin bərəkətindən hər il xaricdən bu ölkə-
yə neçə milyon manat pul axıb gəlir. Elə bunun üçün də hər neçə
addımda abad bir qəsəbə və kənd görürsən. Sizin İran torpağında
da bu kimi mədənlər və qazanc mənbələri çoxdur. Amma dövlətin
xəbərsizliyindən, millətin tənbelliyindən ölkənizin torpağında yat-
mış o tükenməz xəzinələr əl deyilməmiş qalır. Elə buna görə də
sizin həmvilayətlilər zəlil-sərgərdan vəziyyətdə baş götürüb xarici
ölkələrə qaçır, orada fəhləlik, hantallıq, palçıq daşımaq kimi alçaq
işlərlə başlarını gırləyirlər. Onların çoxu bir neçə vaxtdan sonra
dilançı kökünə düşüb, ona-buna əl açmaq məcburiyyətində qalır.

Doğrusu, bu məzəmmətli sözlər ox kimi ürəyimə sancıldı. Nə
ələyim, dava ələmək yeri deyil. Ələcsizlik üzündən durub vaqonun
bir guşəsinə çəkildim. Qüssənin şiddətindən yaxamı qurtarmaq
üçün başımı yastığa atıb yatdım. Bir vaxt gördüm ki, Yusif əmi
məni yuxudan oyadır:

– Bəy, dur tamaşa ələ, Tiflis görünür.

Durdum. Bir az sonra qatar dayandı. Məlum oldu ki, məqsədə
çatmışıq. Qatardan düşdük. Çamadanlarımızı hantallıq götürüb fay-
tona qoydu. Faytonçuya dedim bizi “London” mehmanxanasına
aparsın. Ona görə ki, Batumda lənkeranlı Əli tapşırmışdı ki, bu
mehmanxanaya düşək.

Mehmanxanada gecəsi dörd manata bir otaq tutduq. Əl-üzümüzü
yuyub təmizlədikdən sonra Yusif əmiyə dedim ki, çıxmaq bazara, bəl-
kə bir iranlı aşpazı tapıb, bir şey yeyək.

Şəhərə çıxdıq. Məşhur “Şeytanbazar”da bir neçə yeməxana
gördük. Hamısı pinti və iyrenc idi. Hamısının mis qabları qaralmış-
dı, dükanlardan pis iy gəlirdi. Nəhayət, bir çilovpəz dükanına çat-
dıq. Ələcsizlikdən dükana girib çilov-kabab istədik. Gətirdilər. Əli-
miznən yedik. Təmizlikdən və səlhiqədən əsər belə yox idi.
Yeməkdən sonra çıxıb şəhəri gəzməyə başladım. Buradakı iranlıla-
rın vəziyyətini Batumdakılardan daha pərişan gördüm. Demək olar
ki, hamısı inşaat işlərində işləyir, muzzurluq edir, ya da küçələri

daşla fərş etməklə məşğuldurlar. Onların əlacsızlıq üzündən ağır əmək şəraitinə dözmələrini, pərişan halını görməkdən ürəyim qan oldu. Sözün qıyası, bu ölkələrdə bütün ağır və alçaq işlər iranlıların öhdəsindədir. Yolda rastlaşdığım bir həmvilayətliyə soruşdum.

– Bəs burada iranlı tacir yoxdur?

– Nə üçün yoxdur, – dedi. – Xələtov, Baronbəyov və sair karvansaralarda çoxlu iranlı tacir var.

O karvansaraların yolunu soruşub, haman səmtə getdik. Karvansaraya daxil olan kimi diqqətlə hər tərəfi nəzərdən keçirməyə başladım. Gördüm bir parası mağazalarda öz ətrafına neçə top qanovuz, Həmədan, Brucird çiti, Yəzd qədəyi, Nain bezi düzüb oturub. Bu vaxt kimsə məni adımla səslədi: “İbrahim bəy! İbrahim bəy!”

Ayaq saxladım. Bir kişi mənə tərəf qaçıb gəldi və salam verdi. Mən onun salamının cavabını verdim.

– Yəqin ki, məni tanıyırsan, – deyə soruşdu.

– Gözümə şirin gəlirsiniz. Ancaq yaxşı xatırlaya bilmirəm ki, harada sizin qulluğunuzda olmuşam.

– Misirdə, – dedi. – Neçə il bundan qabaq müqəddəs Məkkənin ziyarətindən qayıdan baş Qahirəyə gəlmişdim. Hacı Mirzə Məmmədrəfi Müşkinin ticarətxanasında sizinlə görüşmək şərəfi mənə nəsib oldu. Gecəni də onun evində qonaq qaldıq.

– Ola bilər, – dedim.

Bizi öz dükənina apardı. Söhbət əsnasında dedim:

– Deyəsən, burada iranlı çoxdur. Maşallah, hər tərəfə baxırsan bir iranlı görürsən. Ancaq, təəssüf ki, çoxunun halı olduqca fəlakətli və pərişandır.

– Bəli, burada çox iranlı var, – deyə müsahibim cavab verdi.

– Nə qədər olurlar, – deyə soruşdum.

– Deyirlər Qafqazda altmış min nəfərə yaxın olar.

– Bunların cəlayi-vətən edib, qürbətdə qalmalarının səbəbi nədir? Axı nə üçün bu qədər adam axışıb xarici ölkələrə gəlir, niyə bu əzab-əziyyət, məşəqqət və təhqirə dözürlər?

– Səbəbi aydındır, – dedi. – İran məmləkətinin gəliri azdır, xalq işsizdir. Güclülər gücsüzlərə zülm edirlər. Rəiyyət sahibsizdir. Bütün bunları birçə tımən təzkirə pulu almaq tamahı ilə sualsız-cavabsız buraxıb xarici ölkələrə axıdırlar. Bir adam yoxdur ki, bunlardan soruşsun: haraya gedirsən və nə iş görəcəksən? Elə buna

görə də sərhədə yaxın qəsəbə və kəndlərdəki qəbiristanlıqlarda baş daşında kişi adına çox az rast gəlmək olur. Hamısı qadın adıdır. Sanki qadınlar ölkəsidir.

– Bəs bunların içində başqa peşə sahibi yoxdur? Elə deyəsən hamısı fəhlədir, – deyə soruşdum.

– Eh, kaş hamısı fəhlə olaydı. Çox vaxt oğurluq da eləyir, cibə də girirlər. Min cürə rüsvayçılıq törədirlər. Onların da xəcalətini biz çəkirik.

Təəccüblə soruşdum:

– Bəs konsul nə karədir. O nə üçün işə qarışmır?

– Allah atana rəhmət eləsin! Konsulun dörd manat təzkirə pulu, onun bir neçə bərabərini rüşvət və cərimə adı ilə almaqdan başqa bir işi yoxdur. Biri öləndə də əgər bir şeyi olsa, o da konsulunkudur.

– Bu altmış min nəfərin təzkirə pulu böyük məbləğ olur, – dedim. – Görünür, hamısı dövlətə çatır.

– Dövlətin heç bir şeydən xəbəri yoxdur. Heç o pulun birçə şahısı da dövlətin cibinə girmir. Konsuldan ancaq işə təyin olunduğu gün peşkəş ünvanı ilə müəyyən məbləğ alınır. O da vəzirlərin və səfirlərin malı olur. Dövlətə çatan ancaq bütün bu işlərin bolluca məsuliyyəti və lənətidir. Hər konsul harada könlü istəsə öz bildiyi qədər təzkirə çap edib satır. İndi daha iranlılarla kifayətlənməyib, xarici təbəələrdən olan hər bir oğruya, quldura və xəspuşa bir-iki manat artıq pulun müqabilində təzkirə verirlər. O da gedib iranlı adı ilə hər cür xəyanətə və cinayətə əl qatır. Rus hökuməti tərəfindən yaxalananda da ilk axtarışda məlum olur ki, onun pasportu saxtadır. Onda gör əcnəbi dövlətin yanında İran hökumətinin heysiyyəti necə aşağı düşür. Daha bundan sonra o konsulun əcnəbi yanında nə kimi qədir-qiyəti olar?

Söhbətimiz buraya çatanda gördüm ki, hamısı qəmli və kədərli. Ürəyim sıxıldı. Söhbətimizin mövzunu dəyişdim, ticarətdən, alverdən söz saldım:

– Sizin ticarət vəziyyətiniz necədir, vətəndən nə kimi əmtəələr və mallar gətirirsiniz?

– Elə bu Həmədan, Brucird çiti, Milan, Təbriz qanovuzunu gətirib burada satırıq, – dedi. – Bu malların bazarı da əvvəlkilərə nisbətən çox kasadlandı. Bundan qabaq ildə bu mallardan neçə min yük gətirib, bu tərəflərdə satırdıq. Ancaq indi keçmiş zamanların

heç yüzde biri qəder də satılmır. O qəder qəlp mal buraxdılar, cinsin rəngindən, ipəyindən o qəder oğurladılar ki, daha indi bir kəs rəğbət eləyib, bu malların heç üzünə də baxmır. Çox keçməz daha bunların istehsalı tamamilə yığışdırılar. Onda görə biz Moskvanın ipək mallarını alıb İrana göndərək.

Mən özüm ticarətlə məşğul olduğum bu az müddət ərzində bir çox rus tanıyıram ki, cüzi sərmayə ilə toxuculuğa başlayıb, üç-dörd ilin içində düzlük, doğruluq nəticəsində hər biri milyon sahibi olubdur. Bu gün əksinə, bir çox iranlı da tanıyıram ki, hərəsi böyük bir sərmayə ilə buraya gəlib, on-iyirmi il zəhmətdən sonra iflasa uğrayıbdı. Ona görə ki, biz milli və ümumi mənfəəti heç vaxt mülahizə eləmirik. Ölkənin əmtəəsini özümüzün beşgünlük, müvəqqəti xeyrimiz üçün saxtalaşdırırıq.

Bunu birdəfəlik bilmirik ki, əyri yük mənzilə çatmaz. Bir neçə vaxt keçdikdən sonra o malın qəlp olduğu üzə çıxır, hamının gözündən düşür, istər-istəməz alıcısı olmadığına görə istehsalı birdəfəlik yığışdırılıb aradan gedir. Onda bu müvəqqəti mənfəətin zərərinə bütün həmvətənlər çəkir. İndi, dediyim kimi, Tiflisdə İran malı, demək olar ki, tamamilə gözəndən düşübdür. Elə buna görə də bütün iranlıların arasında on min tükən sərmayəsi olan tacir az tapılar. Hamı Əlinin bərkünü Vəlinin başına, Vəlinin bərkünü Əlinin başına qoymaqla məşğuldur. Bu xoşagəlməyən vəziyyətin də ümdə səbəbi yenə də hökumətin səhlənkarlığı, məmurların rüşvət-xorluğudur. O böyük ölkəni xaraba qoyan bu iki mənhus amilin bərəkətindən heç bir qayda-qanun orada baş tutmur.

Doğrusu, gördüm artıq bu kimi sözləri eşitməyə təqətim yoxdur. Söhbəti qurtarmaq üçün soruşdum:

– Bakı qatarı nə vaxt hərəkət eləyir?

– Axşamçağı, – dedi. – Ancaq sizi getməyə qoymayacağam. Bu gecəni bizə qonaq olmalıyıq.

Çox üz vurdu. Qəbul etmədim, üzr istədim:

– İltifatınıza görə təşəkkür edirəm. Qala bilmərik, getməliyik, – dedim. Sonra vidalaşdı, birbaşa mehmanxanaya getdik.

Hərçənd ki, Tiflis böyük, tamaşalı şəhərlərdən biridir. Ancaq bu söhbətlərdən o dərəcədə kədərləndim ki, bütün dünya gözüm-dən düşdü, heç bir şeyi görmək həvəsi məndə qalmadı. Bir az yat-

dım. Qatarın hərəkətinə az qalmış durub mehmanxananın hesabını verdim. Bir bələdçi götürüb yola düşdük. Bütün yolu vətəndən avara düşüb qürbətə tam fəlakət və zillətlə gün keçirən millətimin pərişan halı haqqında düşünürdüm. Hey papiros çəkir, köksümü ötürürdüm. Nəhayət, təəssüratımın şiddətindən öz-özümə dedim: “Gərək bundan sonra vətənin vəziyyətini soruşmaqdan, həmvətənlərimin əhvalını yazmaqdan vaz keçəm. Çünki hamısı ancaq qəm-qüssə gətirir”. Sonra atamın vəsiyyəti yadıma düşdü. Gördüm əlacım yoxdur, yazmalıyam.

Sabahı gün ikindiçağı çox gec Bakıya çatdıq. Birbaşa “Qafqaz” mehmanxanasına getdik. Bu mehmanxanada mənzil kirayəsi ucuz idi, hər günü bir manat idi. Ancaq çox çirkli idi. Xidmətçiləri də olduqca kobud idilər. İki gecədən artıq qalmalı olmadığımızı görə başqa yerə köçmək istəmədim. Mehmanxanadakıların əksəriyyəti müsəlman idi. Hər kəs öz mənzilində xörək hazırlayıb, kabab bişirirdi. Bəziləri tiryək də çəkirdilər. Yusif əmiyə dedim:

– Gedək bir az şəhəri gəzək. Həm də bəlkə bu andıra qalmış tiryəkin zəhlətökən iyindən canımız qurtarsın.

Mehmanxanadan çıxdıq. Qapıda xidmətçilərdən biri bizim qabağımızı kəsib dedi:

– Məşədi, nağd pul, qiymətli şeydən-zaddan varınızdırsa, burada qoymayın. İşdi, oğurlansa biz cavabdeh deyilik.

– Mənzilin açarı cibimizdədir, – dedim.

– Mən açar-maçar bilmirəm. Sizə xəbərdarlıq elədim, vəssalam.

– Qorxma, – dedim, – bizim bir neçə köynək-tumandan savayı bir şeyimiz yoxdur. Nə tacirik, nə də sərraf.

Ancaq xidmətçinin bu haləti məni həm təəccübləndirdi, həm də ona gülməyim tutdu. Nə işə, mehmanxanadan çıxıb dəniz kənarına getdik. Hər tərəfə baxdım, yenə də Batumda olduğu kimi, həmvətənlərimizi gördüm. Dəstə-dəstə özlərini günə verib bitləndirdilər. Bizdən bir qədər aralı bir dəstə adam toplaşdı. Səs-küy ucaldı. Birini döyüb ucadan deyirdilər: “Bu köpəkoğlu həmsəfini vurun!”¹ Çatan o adamı döyürdü. Mən camaatdan soruşdum ki, bunun günahı nədir, nəçidir və nə üçün döyülür? Dedilər iranlıdır, özü də muzdurdur. Sahibi Bakı əhalisindən olan bir müsəlmanın gəmisində

¹ Bakıda iranlılara həmsəfi deyirlər.

işləyir. Onu vuranlar da gəmi muzdurlarıdır. Özləri də bu şəhərin əhalisindəndirlər.

Dedim:

– Bəs bu necə müsəlmançılıq oldu ki, bir günahsız qerib adamın üstünə əlli adam tökülüb vurur?

Yanımda duran şəxs dedi:

– İrənlilərin haqqında çox rəhmsizdirlər.

İstədim özümü ortalığa atım. Təmkinli adama oxşayan həmin şəxs mənim qolumdan tutub dedi:

– Yaxın getmə, səni də onun kökünə salarlar. Görünür, siz bu şəhərə təzə gəlmişsiniz. Biz hər gün bu kimi hadisələrin şahidi oluruq. Ürəyimiz od tutub yanır. Bizim bu cür zəlil, xar və sərgerdan olmağımıza bais olanların cəzasını qoy Allah özü versin.

Bu da ürəyimin köhnə yaraları üstünə təzə duz səpdi. Öz-özümə deyinə-deyinə, Allahın calalına şükür deyə-deyə limana tərəf gedib, Uzunadaya gedən gəminin nə vaxt yola düşəcəyini öyrəndim. Dedilər bir gəmi sabah yola düşəcək. Amma gəzəyəndir, birbaşa gedən deyil, sahilləri dolaşib yük, sərmişin axtarandır. Başqa bir gəmi də var ki, buradan birbaşa Uzunadaya üzür. Ancaq dörd gündən sonra hərəkət eleyəcək.

Düşündüm ki, dörd gün dənizin üzündə qalmaq bu şəhərdə oturmaq rəhmsiz, acizə qənim adamları görməkdən yaxşıdır. Oradan tez qayıdıb mehmanxana xidmətçisinə tapşırıdım ki, bizim üçün gəmiyə iki bilet alsın. Sabah hərəkət etməli idik. Təzədən şəhəri gəzməyə başladım. Bu şəhərdə bağ-bağça, gül-çiçək yoxdur. Lakin çox hündür və əzəmətli imarətləri, mötəbər ticarət müəssisələri vardır. Bunların çoxu müsəlmanların və ermənilərindir. Yer üzündəki mədənlərin əksəriyyətindən daha az tanınmış bu qara neftin bərəkətindən həmin imarətlər göyə ucalmış, saysız-hesabsız sərvət toplanmışdır...

Deyildiyinə görə, Bakı müsəlmanlarından bir neçəsinin, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin neçə milyon manatlıq var-dövləti var. Onun müsəlmançılıq qeyrəti və həmiyyəti müsəlmanların iftixarına və başının ucalığına səbəb olubdur. Hamı onun adını hörmətlə yad edir, haqqında təriflə danışurlar. Deyirlər, təbiətən xeyriyyə işlərinə, müsəlmanların tərəqqisinə və maariflənməsinə böyük səy və həvəs göstərir. Özü də müsəlmanların qeyrətli və

həmiyyətli şəxsiyyətlərindən biridir. Allah onun kimilərin sayını müsəlmanlar içərisində daha da artırsın!

Bakıda bir neçə nəfər mötəbər İran taciri də var. Tanışlığım olmadığına görə onlarla görüşümüz olmadı. Yusif əmiyə dedim ki, daha bundan sonra İran səfəri başlanırsın. Gərək qənd-çay, yağ-düyü alaqsın. Bir pud sədri düyüsü aldıq. Amma çox baha idi. Səbəbini soruşdum. Dedilər quraqlıq olduğuna görə İran dövləti düyünü xaricə ixrac etməyi bərk qadağan edibdir. Ona görə də iki ay olar ki, düyü azalıb və qiyməti çox qalxıbdir.

Şəhəri gəzə-gəzə günü başa çatdırdım. Mehmanxanaya gəlib bir qədər istirahət etmək istədik. Ancaq taxtabiti, birənin əlindən gözümüzü yuma bilmədik. Şəhərdəki ulduzları sayıb, oyaq qaldım. Sübh təzədən vahid Allahın dərğahına iki rükət namaz qıldıqdan sonra özümüzü gəmiyə çatdırıb, çayı orada içdik. Günortaya üç saat qalmış gəmi yola düşdü. Sabahısı gün həmin vaxt Ənzəli limanında lövbər saldı. Hava olduqca gözəl idi. Gəmidən çıxdım. Bir tərəfdən gəminin yükünü boşaldım, o biri tərəfdən onu yükləyirdilər. Gətirilən tayların hamısı düyü idi. Sahildə körpü üstündə dayanmış bir şirvanlıdan soruşdum:

– Bakıda deyirlər ki, İran dövləti düyünü başqa ölkələrə ixrac etməyi qəti qadağan edibdir. Bəs necə olub ki, bu qədər düyünü gəmiyə doldururlar?

O cavab verdi:

– Rəhmətliyin oğlu, İran dövlətinin hökmü nə vaxt və harada yerinə yetirilibdir ki, indi bu qadağan olunmaq hökmünə də qulaq asan olsun. Doğrudur, Tehran təkidlə qadağan edibdir. Ancaq vilayətin hakimi dövlətin əmrini qulağının ardına vurub, düyünün hər kisəsindən Rəştə bir qran, Ənzəlində on şahı rüşvət alır və xaricə aparmağa icazə verir. Hər gəmidə min, iki min kisə düyü aparırlar. Ancaq guya bunu görənlər yoxdur.

Gəmi bütün yükünü tutduqdan sonra axşamüstü yola düşdü. Sari, Məşhədsər və sair limanların hər birində də neçə saatlarla məəttəlçilik oldu. Bu limanlarda da bir neçə kədərli hadisənin şahidi olub, keçdik. Nəhayət, dördüncü gün Uzunadaya, oradan da Aşqabada çatdıq. Dayanmadan qırx beş manata dördatlı bir kalyaska kire eləyib, uzun illərdən bəri ürəyimdə arzusunun bəslədiyim müqəddəs Məşhədin ziyarəti əzmi ilə yola düşdük. Ancaq

Aşqabadda da həmvətənlərimi bundan əvvəl rast gəldiyim şəhərlərdə olduğu kimi gördüm. Gecə yolüstü karvansaralardan birində qaldıq. Səhəri yenə də yolumuzu davam etdirdik. Uzun məsafə keçdikdən sonra Xorasan torpağının bir hissəsi olan İran-rus sərhədinə gəlib çatdıq. Aşqabad tərəfində ruslar uca və özəmətli imarətlər tikib, hər tərəfə qarovul qoyublar. Yarım saata qədər bizi saxlayıb, pasportlarımıza və vəsiqələrimizə qol çəkдилər. Sonra sərhədi keçməyə izin verdilər. Təxminən on dəqiqəlik bir məsafəni keçdikdən sonra bir sıra əlamət və nişanları olan nöqtəyə gəlib çatdıq. Kalyaskaçımız əli ilə işarə edib dedi:

– Bu nişanların o tərəfi İran torpağı, bu tərəfi isə ruslarındır.

Mən kalyaskaçıya dedim:

– Bir qədər saxla, işim var.

O, elə zənn etdi ki, mənim başqa işim var. Ona görə də dedi:

– Bir az gözlə, su yaxındadır. Orada saxlaram.

– Su lazım deyil, – dedim, – torpaqnan işim var.

Sürücü kalyaskanı əylətdi. Mən aşağı düşüb yerdən bir ovuc torpaq götürüb öpdüm, iyləyib gözüme sürtdüm. Dedim: ey mənim ağlar gözlərimin dərmanı olan pak türbət, Allaha şükür ki, səni görmək mənə nəsib oldu. Səni görməklə gözlərim işıqlandı. Sən bütün möhtacları sığınacağı, babalarımızın əbədi uyuduğu torpaqsan. Sən öz nazlı qucağında bizləri bəslədin, bizi min məhəbbətlə boya-başa çatdırdın. Biz isə sənin o tükənməz qayğı və məhəbbətinin müqabilində heç bir şey edə bilmərik. Ona görə ki, boynumuzda sənin böyük haqqın var. Elə buna görə də müqəddəs islam şəriətinin banisi (ona və onun övladına salam və salavat göndəririk) səni sevməyi Allaha inamla bərabər tutdu. Daha mən sənin tərifində nə deyim ki, yüksək şəninə layiq olsun.

Qəhərləndim. Boğazım qovuşdu. İxtiyarsız olaraq göz yaşlarını axıtıb, o pak torpağın üzərinə töküldü. Dərdsiz könlümün arzuladığı kimi bir qədər sevinclə ağladım. Belə düşünürəm ki, bu ağlamanın ləzzəti son nəfəsimədək mənim könlümün ən əziz bir guşəsində yadigar qalacaq. Kalyaskaçı hədsiz heyvətlə mənə baxırdı. O, dərdsiz təəccüb və heyvətdən sonra dedi:

– Afərin sənə, Hacı oğlu! Mən neçə ildir ki, bu yolda işləyirəm, sən birinci adamsan ki, öz vətəninin torpağını əziz tutdun. Mənim də ürəyim dağlıdır, mən də sənin kimi dərdsizəm. Gəncəliyəm.

Mənim də sənin kimi vətənə deyəcəyim ürək sözlərim, nisgillərim var. Bizim ölkəmiz babalarımızın bacarıqsızlığından zəlif günə qaldı... Nə etmək olar? Əgər İran dövləti düz-əmelli dövlət olsaydı, ölkəsində qanun, nizam-intizam və hüquq bərabərliyi olsaydı, rəiyyəti hakimlərə keçdi qiymətinə satmasaydı, biz heç vaxt əcnəbilərin hökmünə boyun əyməzdik, hər şeydən əl çəkib, İrana köçərdik.

– Əmi, adın nədir? – deyə soruşdum.

– Abbasdır, – dedi. Bu sadə kişinin vətənpərvərliyinə min afərin söylədim.

Yolumuza davam etdik. On dəqiqədən sonra alçaq bir daxmaya çatdıq. Onun divarının dibində üç-dörd nəfər özələrini günə verib, qəlyan çəkirdilər. Uzaqdan bizi görən kimi biri ucadan qışqırıb dedi:

– Ey, həmsəri, biletlərinizi gətirin görək!

Kalyaskaçı üzünü mənə tutub dedi:

– Bunlar İran məmurlarıdır, təzkirə pulu istəyirlər.

İrəli gedib salam verdim. Salamını almadılar. Ancaq biri soruşdu:

– Neçə nəfərsiniz?

Dedim:

– Görürsünüz ki, iki nəfərik. Daha buna sual-cavab nə lazım.

– Onda iki tımən ver, – dedi. Bir söz demədim. Cibimdən iki tımən çıxarıb verdim. Pulu alıb dedi:

– Yaxşı yol!

Daha nə təzkirəni istədi, nə də alıb qol çəkdi. Onun bu rəftarına çox təəccüb etdim. Ancaq heç bir söz demədim. Kalyaskanı sürüb buradan da sürətlə keçdik. Gün batana yaxın kiçik bir kəndə çatdıq. Gecə yarısından əvvəl istirahət etdik. Atlar da dincəldilər. Gecə yarı yola düşdük. Səhər tezdən hələ gün çıxmamış Məşhed şəhərinin iki ağaclarına çatdıq. Yol üstə bir neçə nəfər seyidin əyləşdiyini gördük. Məlum oldu ki, ağalar ziyarətçilərə bələdçilik etmək və bir qədər mədaxil ələ keçirmək üçün pişvaza çıxıblar. Bizi görən kimi ətrafımıza toplaşdılar. Hər biri özünə məxsus ifadə ilə bizə bələdçi olmalarını təklif etdi. Onlardan birini çağıraraq yanımızda yer verdim. Bir az yol getdikdən sonra bulaq başına çatdıq. Aşağı düşüb çay içdik. Yusif əmi də seyidin köməyi ilə plov bişirdi. Çörək yeyib yola düşdük. Əlbəttə, seyid də bizim yanımızda əyləşmişdi... Biz böyük həvə və şövqlə şəhərə daxil olub, birbaşa bizi müşayiət edən seyidin evinə getdik. Bizim üçün bir otaq ayırdılar. Yük-yapımızı

qoyub bir az dincəldik. Nahar yeməyindən sonra paltar-qətfə götürüb Yusif əmi və seyidlə hamama getdik. İmamın pak qəbrini ziyarət etmək üçün təmizlənilib, yol paltarını dəyişməli idik. Hamama giren kimi gəndab qoxusundan az qaldı boğulam. Çuxur bir yeri iylənmiş su ilə doldurub, adını xəznə, yəni kür qoymuşdular. Suyu o qədər çirkli idi ki, tovuz lələyi rənginə çalırdı. Qoxusu az qala adamın beynini partladırdı. Elə burada mənə məlum oldu ki, bütün yoluxucu xəstəliklərin mənşəyi həmin xəznələrdir. Bu üç aydan qalmış iylənmiş suda bir şəhərin kor-keçəli, yaralı-xoralısı, arvadlı-kişili gecə-gündüz çimirlər. Doğrudan da məəttəl qaldım ki, nə üçün bu şəhərin başçılarından və ruhanilərindən biri həmin gəndablardan törənən min fəsad və xəstəlikdən ağah deyil. Elə bilirlər ki, "kür" sözü bütün bu eyibləri yuyub aparır. Mənim ələmdə hər kəs o suya kür desə, şəriəti təhqir etmiş olar. Ona görə ki, müqəddəs şəriət bizi həmişə təmizliyə çağırır. Bu qədər məxluqun çirkinə və kəşafətinə bulanıb, rəngi və qoxusu adamın zəhləsini tökən bir suya necə pak demək olar? Misir və Osmanlı kimi başqa müsəlman ölkələrində qüsl suyu əl deyilməz yerdə saxlanılır. Ondan ancaq kranlarla istifadə olunur. Adam bir tərəfdən qüsl etdiyi halda isti suyun yanında olan soyuq su kranını açıb, son dərəcədə saf, təmiz suyundan içə bilər.

Sözün qıtası, hamama təmiz gedib murdar qayıtdıq. Seyid hamamdan çıxan kimi dedi:

– Qoyun boğça hamamda qalsın, gedək imamı ziyarət eliyək.
– Yox, – dedim. – Görək bu dəqiqə evə gedək. Mənim görməli bir işim var. Ondan sonra ziyarətə gedərik.

Evə çatan kimi dedim:

– Rica edirəm, buyur samovara od salıb gətirsinlər.
– Çay vaxtı deyil, – deyə Seyid cavab verdi.
– İstəyirəm hamamın kirindən təmizlənmək üçün təzədən çiməm, – dedim.

– Baba, boş yerə özünə əziyyət vermə, xəznə kür olduğuna görə pakdır, – dedi.

– Sözüüm yoxdur, – dedim. – Ancaq həm çirkli idi, həm də qoxumuş idi.

Suyu qızdırdıq, təzədən yuyundum, paltarlarımı da dəyişdim. Özümə söz verdim ki, bir daha İranda hamama getməyim. Sonra

böyük şövqlə arzusunda olduğum səkkizinci imamın qəbrini ziyarət etmək üçün evdən çıxdıq...

Ziyarəti başa çatdırdıqdan sonra camaat namaz qılıb çıxdı. Tam iyirmi iki gün səhər, günorta və axşam dünyalarca qiymətli olan bu şərəfə nail olduq. Hər gün eyni zamanda şəhərin bir guşəsi ilə tanış olurduq. Bir gün də seyidlə həzrətin xəstəxanasına getdik. Ancaq nə xəstəxana! Hər bir xəstə oraya gətse, nə qədər ki, oradadır, xəstə olacaq. Demirəm, xəstənin özü oradan qaça və başqa bir yerdə Allahın kərəmi ilə şəfa tapa. Nə həkim var, nə dərman. Xəstəxanada təmizlikdən və sair ləvazimatdan da bir iz-əsər yoxdur. İnsafsız mütəvəllilər hər il bir bəhanə ilə xəstəxana xərçi hesabına imamın xəzinəsindən külli miqdarda pul yeyirlər. Seyidin dediyinə görə, imamın ziyarətəgahına vəqf olunan əmlakdan hər il iki yüz min tündən artıq mədaxil ələ gəlir. Bu böyük sərvəti dinsiz və dəyanətsiz müftəxorlar hər cür bəhanə ilə ələ keçirib, bütünlüklə içəri ötürürlər. Halbuki heç onun bir noxudunda da haqları yoxdur. Misal üçün, ziyarətə gələnlərə qonaqlıq vermək bəhanəsi ilə gecə iki xalvar düyünün hər bir ləvazimatı ilə plovunu bişirirlər. Onun hamısı özünü müxtəlif bəhanələrlə imamın hələminə bağlamış varlıların və onların qohum-qardaşlarının evinə gedir. Ziyarətə gələnlər və möhtac qəriblər aşın, plovun üzünü az-az görürlər. Dövlət başçılarından bir parası da bu talandan müxtəsər pay almaqla kifayətlənir, özlərini kənara çəkib oturlar. Bu hədsiz-hesabsız pullar mütəvəllibaşı və onunla əlbir olanların cibinə tökülür. Hakimlər də bəzən bu yağlı tikəyə əl atırlar. Hər halda arada heç bir hesab-kitab yoxdur. Kim nə qədər istəyirsə o qədər oğurlayır. Nə sorğu-sual var, nə də cəza.

Məşədlilər daşqəblilikdə, demək olar ki, misilsizdirlər. Hər söz başı da utanmaz-utanmaz yalandan imamın qəbrinə and içirlər. Mən özüm bazarda bir şey almaq istədim. Əvvəlcə qiymətini üç tündən dedi. Həm də dörd dəfə and içib imamı yad etdi. Nəhayət, haman şeyi yeddi qrana verdi.

Bunlardan daha pis, o sərhədə yaxın yerlərdə sərbazların acınacaqlı vəziyyətidir. Onların halına baxıb, törənəcək nəticəni nəzərə gətirdikdə adamın bədənində tükələri biz-biz durur.

Günlərin birində seyidlə ziyarətə gedirdik. Bir neçə nəfər köhnə, rəngi qaçmış, kirli paltarla bizim qabağımızdan keçdilər. Hərəsinin

başında bir cür yırtıq papaq var idi. Dabanları çirkədən pinə bağlamışdı. Ancaq əllərində tüfəng var idi. Bəzisi əlli yaşlı qoca, bir parası da iyirmi yaşında cavan idi. Seyiddən soruşdum:

– Deyəsən bunlar fəhlədir. Bəs əllərindəki bu tüfənglər nədir? Seyid dedi:

– Ağa, bunlar dövlət sərbazlarıdır. Gecə Ərkdə qarovul durublar, indi əvəz olunub, bazara gəliblər. Bu saat görəcəksən ki, bunların hərəsinin bir peşəsi var. Biri qəssabdır, o birisi pinəçidir, bəzisi serraf, bir parası da baqqaldır. Hər birisi öz sərhənginə və sərbətinə müəyyən məbləğ rüşvət verib, alver etməyə üçün izin alır.

Bu sözləri eşidəndən sonra bütün aləm gözlərimin qarşısında qaraldı. Dərindən bir ah çəkib, öz-özümə dedim: “Ey böyük yarıdan, bunların hamısı Misirdə bu həqiqətləri söyləyən adamlarla nahaq yerə etdiyim davaların cəzasıdır ki, çəkirəm. O biçarələrin dedikləri bütünlüklə həqiqət olduğu halda mən inanmırdım, özüm-dən çıxırdım, açıqlanıb dalaşırdım, hamısının qəlbini incidirdim...”

Seyid sözünü davam etdirib dedi:

– Hələ tək-cə belə olsaydı, dörd yarı idi. Bu sərbazlar kasıblıqdan və fəhləlikdən ələ getirdikləri puldan reislərinin payını ayırdıqdan sonra əllərində qalanı tiryəkə verib çəkirlər.

Başından tüstü qalxdı:

– Bu sərbazlar yerlidirlər, ya İrənin başqa yerlərindən gəliblər, – deyər soruşdum.

– Qərbdirlər, – dedi. – Bunlar Xalxal və Meşkin qoşunlarındandır. Şəhər kazarmasını qoruyurlar. Özləri də iki-üç ildən bir dəyişirlər.

Sonra Seyid dedi:

– Ağa, ziyarətə gələnlərin çoxu burada qaldıqları müddətdə mütə siğəsi ələyirlər. Əgər sizin də meyliniz varsa, deyin, mən tedarük görürəm.

– Əgər and içsən ki, iddəsi başa çatıbdır, eyibi yoxdur, siğə edəyəm, – dedim.

Seyid pərt oldu:

– Sən öz nəfsini sakitləşdirmək üçün siğə ələyirsən, daha mənə nə düşüb ki, burada bir and da içim, – dedi.

– Deməli, məlum olur ki, siz özünüz də xatircəm deyilsiniz. Belə olduqda mən Firəngistanda da xilafişer bir iş görməmişəm, bu müqəddəs yer və pak torpaqda nə üçün günaha batım?

Allaha pənah! Mən eşitmişdim ki, bir para pis əməl sahibləri müqəddəs Məşhəd şəhərində bu kimi haram işlərlə məşğul olurlar, amma inanmırdım. Heyif!

Sözün qısa, iyirmi iki gün müqəddəs Məşhəd şəhərində qaldıqdan sonra Yusif əmiyə tapşırıdım ki, Tehrana səfər etmək üçün tedarük görsün. Yusif əmi dedi:

– Bəy əfəndim, yola çıxandan bəri mən sizdən heç bir xahiş etməmişəm. Əvvəla, sizdən artıq dərəcədə razıyam. Ona görə ki, sizin xidmətinizdə iki dünyanın xoşbəxtliyinə səbəb olan bu pak türbətə ziyarətə feyzinə nail oldum. İndi sizdən bircə təmənnam var. Rica edirəm onu nökrəinizdən qəbul edəsiniz.

– Buyur, – dedim.

– Gəl mənim sözümə qulaq as, ələ gəldiyimiz yolla Misirə qayıdaq, – dedi. – Mən sizin xasiyyətinizə yaxşı bələdəm. Bu ölkədə hər gün bir xoşagəlməyən hadisəyə rast gəlib, qüssə ələyirsən. Qorxuram, Allah etməmiş, xəstələnib ələyəsən. Onda mən sənə anana nə cavab verərəm? İrənin bir hissəsini gördünüz. Tehran da Xorasanın tayıdır. “Bir ovuc bir xalvarın nümunəsidir” demişlər. “İlin yaxşı-pisi yazından bəllənər”. Tehrandə sənə könlünü açan bir şey görməyəcəksən.

Mən Yusif əminin xahişini rədd etdim:

– Yusif əmi, özün bilirsən ki, hər şeydən keçəndən sonra mən indiyədək atamın vəsiyyətinə görə sənə həmişə hörmət etməmişəm, sənə atamla bərabər tutmuşam. Xahiş edirəm, bu bərədə mənə əsla mane olmayasan. Mən öz əzmimdən dönməyəcəyəm. Qorxuram atamın vəsiyyəti xilafına rəftar etmiş olam. Bu səyahət ancaq mənə məxsusdur. Özüm Tehrana getməyincə, nazirlərin və dövlət başçılarının xidmətinə çatmayınca, onların dünyadan xəbərsizliyi, mülkətin halının pərişanlıığı və məmləkətin viran qalmasının səbəblərini öyrənməyincə ürəyim sakitləşməz. Ya gerek bu yolda başımı qoyam, ya da həmin xoşagəlməyən vəziyyətin səbəbini öyrənəm, vəssalam.

Yazıq Yusif əmi ələcsiz qalıb, heç bir söz demədi, sakit dayandı.

At kirə etməyə üçün seyidlə birlikdə şəhərin kənarına gətdik. Qəzvinli Hacı Hüseyn çarvadardan iyirmi tımənə at tutduq. İki minik üçün, biri də yük-yapımıza çatmaq üçün idi. Bunlarla iki gündən sonra Tehrana gedəcəydik. Səhəri gün imamın pak hərəminə gedib, vidalaşma ziyarət naməsi oxuduq. O həqiqi behiştə tam

həsretlə çıxıb, ayaqqabı gözətçisinə bir tümən verdim. Seyidin evinə qayıtdıq. Şeylərimizi yığışdırdıq. Atları da çarvadar gətirdi. Saat da xoş idi. Haman gün şəhərin kənarında karvanın toplaşdığı yere getdik. Seyid də bizi orayadək yola saldı. Şamı bizə qonaq oldu. Ona da üç qızıl verib, vidalaşdıq. Bu səfərdə qanım elə qaraldı ki, atamın vəsiyyəti də yadımdan çıxdı. O demişdi ki, hər şəhərdə bir-iki nəfər yaxşı dost-aşna tap. Əslinə baxsan, bu şəhərin əhalisi arasından dost tapmaq asan iş deyildi. Onlarda elə bir insaniyyət görmədim. Elə bil, insaniyyət qanı damarlarında donmuşdu. Özlərinin bir tümən mənfəəti üçün millətin, həmvətənlərinin və din qardaşlarının yüz tümən zərərinə can-dildən razı idilər. Əslən ümumi mənfəə, vətənin şərəfi, dövlətin heysiyyəti, ölkənin abadlığı haqqında heç düşünmək belə istəmirdilər. Hakim də, məhkum da, rəis də, məmur da, alim də, cahil də, tacir də, dükançı da – hamısı öz fikrində idi. Qərribə vasitələr və yollarla pul qazanmağa, sərvət toplamağa can atırdılar. Belə olduqda, onların dostluğuna və sədaqətinə necə bel bağlamaq olardı? Her cür ticarət üçün əlverişli olan müqəddəs Məşhəd şəhərində bircə dəne də olsun kompaniya və şirkətə rast gəlmədim. Halbuki sərvət sahibləri az deyil. Yerli məhsullardan isə xalı, tiryək, pambıq və sair əmtəələr, məşallah olsun, çoxdur. Elə onların bir-biri ilə əl-ələ verməməsi aralarında olan nifaqa sübut sayıla bilər. Amma, adamın Allahu var, vətən əmtəəsi və məhsullarını saxtakarlıq edib korlamaqda böyük hünər sahibidirlər. O ki, xalçadı, onları qırmızı və bədəl rənglərlə korlayıblar. Tiryəyə də ki, un və çirş qatırlar. Bunlara əl çatmasa, torpaq ki, hər yerdə var! Hökumət necə dəfə bədəl rəngləri qadağan elədi. Qəti şəkildə əmr etdi ki, tiryəyə başqa şeylər qatmasınlar. Yəne də fayda vermədi. Ona görə ki, dövlət məmurları rüşvət alıb, qadağan qaydasını pozdular. Hər şeydən betəri bu ölkədə tiryəkliyin geniş yayılmasıdır. Kişili-arvadlı, cavanlı-qocalı bu öldürücü zəhərə mübtəla olublar. Dükan-bazarda ayın-şayın tiryək çəkirlər. Elə buna görə də nə kişilərində kişilikdən bir əlamət qalıb, nə də arvadlarında qadınlıq təravəti və lətafəti görünür. Hökumət də bu kimi məsələlərə əsla fikir vermir, çarəsi çox asan olan bu şiddətli belanı aradan qaldırmağa əl qatmır. Təəcübüdür ki, məmləkətin ruhaniləri də bu qatıl zəhəri kefləndirici maddələrdən hesab etmirlər. Halbuki tiryək adamı başqa nəşələndirici maddələrdən daha bərk sərxoş edir. Deyirlər, hətta həmin ruha-

nələrin evində (bunlar üləmə cildinə girmiş oğrulardır) tiryək çay kimi dəbdədir, onu hamı çəkir.

Məşhədə qaldığım günlərdə ali məscidlərdən olan Gövhərşad məscidində on vaizin moizə məclisində oturdum. Hamısı bir qayda olaraq təhərət və qüsləndən danışdırlar. Qüsl və ya təhərət vaxtında sağ ayağı necə qoymaq və ya sol ayağı nə vəziyyətdə saxlamaqdan söhbət edirdilər. Hamısı cüziyyətdən bəhs edir, əsl məsələ tamamilə unudulmuşdur. Cihaddan, onun faydalarından, cihadın səbəblərindən, vətəni müdafiədən və onun necə olmasından bircə söz də deyilmir. Halbuki din düşməni gəlib lap qapılarına çatmışdır. Xülasə, demək olar ki, İrana Pişdadilər zamanından bugüneyadək belə bir qəflət, belə bir bədbəxtlik üz verməmişdir.

Səhər tezdən yükümüzü çatıb, şəhərin kənarından bir qəm-qüssə karvanı ilə birlikdə yola düşdük. Neçə gündən sonra kiçik bir şəhər olan Səbzivara çatdıq. Onun ticarət malı ancaq pambıqdan ibarətdir ki, o da Qafqaz ermənilərinin əlindədir. Bunlar bir neçə məşin gətirib, Misirdə və sair mədəni ölkələrdə olduğu kimi, pambığı taylara doldururlar. Səbzivarda bircə gün qaldıq. Oranı da tərk edib yola düşdük, bir neçə gündən sonra Nişabura gəlib çatdıq. Şəhərin girəcəyində əzəmətli bir məscid var idi. Tamaşasına getdik. Məscidin bu dünya kimi insandan xali olduğunu gördüm. Amma ortalıqda böyük bir xalı görünürdü: uzunluğu 14 arşın olardı. Bir qədər də irəli getdikdə gördüm ki, xalının bir bucağında bir it yatıb. Dərindən təəssüfləndim, ixtiyarsız olaraq məni ağlamaq tutdu. İkiəlli başıma vurub dedim: İlahi! Bu nə dözülməz vəziyyətdir, bu nə əsəfli haldır. Axı bu ölkənin əhalisi üçün dindən, şəriətdən nə qalıbdır?

Belə müsəlmanların vay gününə,
Bu gündən sonra bir səbah olarsa.

Məscidin vəziyyətini soruşdum, məlum oldu ki, nə vaizi var, nə də azançısı, namaz qılanlardan, camaatdan da bir xəbər yox idi. Son dərəcə dilxor və naümid bir halda mənzilə qayıtdım. Bicarə Yusif əmi məni görəndə kimi təzə bir qüssə və qanıqaralıq üz verdiyini duydu. O, mənim nələr çəkdiyimi dərk edir, ancaq susurdu. Mən də nə qədər təəssüflənib mütəəssir olduğumu ondan gizlədirdim. Üreyim

qəm-qüssədən az qalırdı partlasın. Əlqərəz, oranı da tərək etdik. Bir neçə mənzillik yol getdikdən sonra Damğan şəhərinə çatdıq. Bazara girən kimi qərribə bir izdiham gördüm. Bir nəfər əlini ağzına soxub, başqa bir bədheybet kişi də kəndirin ucundan tutmuşdu. O, kəndiri hansı tərəfə dartırdısa əlini ağzına soxmuş kişi də haman tərəfə dönürdü. Bunu gördükdə mənə elə gəldi ki, onlar bir növ oyun və rəqs icra edirlər. Cilovdar Hacı Hüseynəndən soruşdum:

– Bu nə hängəmədir?

O da bazardakıların birindən xəbər aldı. Bir nəfər dedi:

– Bu kişi çörəkçidir, çörəyi təyin olunan çəkiddən əskik bişirdiyinə görə cilovlayıblar. Əlində kəndiri darta isə mirqəzəbdir. Çörəkçinin burnunu deşib kəndir keçiribdir.

Dedim:

– Qərribə qanundur! Çox təəccüblüdür!

Dedi:

– Bir az irəli gedin, bundan qərribəsini də görərsiniz. O tərəfdə üç nəfər qəssabın qulaqlarını siyiriblər. Mirqəzəblər qulaqları kəsilməmiş qəssablara bazarda gəzdirir və hər dükançıdan bir şey alırlar.

Bu vaxt bazarın o biri başından hay-küy ucaldı. Mirqəzəblər o yazıqları çəkə-çəkə getirirdilər. Özləri də əllərində qanlı bıçaq hər bir dükanın qabağında dayanıb pul yığırdılar. Yazıq Yusif əmi atın üstündən hey qışqırırdı: “Bey, baxma, baxma!”

Doğrudan da, bu haləti görə kimin ürəyim bulandı. Atı mahmızlayıb keçdik. Şəhərin kənarında olan bir karvansarada mənzil tutduq.

Xorasandan Tehrana gedən yolun hər mənzilində böyük su anbarları olan mötəbər karvansaralar vardır. Bunların hər birisində min nəfər ziyarətçi-müsaafir düşərgə salsalar belə istirahət edib, içməli su da tapa bilərlər. Bu karvansaraları kərpic, gəc və əhənglə çox möhkəm düzəlmişlər, hamısı da böyük Səfəvi padşaha Şah Abbasın xeyriyyə binalarındandır. Enli, uzun şose yolları da o böyük padşahın yadigarıdır.

Yaxşı ad qalarsa insandan əgər,
Mən zərli, naxışlı saraya deyər.

Xüsusilə məmləkətin tərəqqi və mədəniyyətinin ən mühüm vasitələrindən biri olan ticarətin genişlənməsi və milli sərvətin

artması üçün zəruri heç bir məsələ onun nəzərindən yayınmamışdır. İran vilayətlərinin bir çox yerlərində olan bu şose yolları bizim həmin iddiamızın sübutu üçün açıq bir dəlil sayıla bilər. O, bütün bu yolları nəqliyyatın gediş-gəlişini asanlaşdırıb sürətləndirmək üçün çəkmişdi. Demək olar ki, o zaman xarici dövlətlərdən heç birisi dövlət qüdrətinin güclənməsi amillərindən biri olan ticarət dairəsinin genişlənməsi əhəmiyyətini bu padşah qədər dərk etməmişdir.

Doğrudan da, o qədər çətin keçidli yolları hamarlaşdırmaq, onlara daş döşəmək, çayların üzərindən möhkəm körpülər salmaq, lazımı yerlərdə saysız-hesabsız karvansaralar tikdirmək, ticarətin tərəqqisi üçün xarici dövlətlərlə münasibət yaratmaq, bütün dini təəssüblərə baxmayaraq əcnəbilərlə dostluq əlaqələri vücuda gətirmək, xarici dövlətlərin səfirlərini hörmətlə qarşılamaq haqqında kəskin emrlər vermək, müxtəlif millətlərə mənsub olan tacirlərin mal və canlarının toxunulmazlığını təmin etmək, xarici dövlətlərə bilikli və dəyanətli elçilər təyin edib göndərmək, dövlətə sədaqətli olmaq şərti ilə dini əqidəsindən asılı olmayaraq bütün əhaliyə hüquq bərabərliyi vermək kimi tədbirlər o Süleyman şövkətli padşahın yüksəkliyinə dəlil sayıla bilər...

Nə isə, yenə də naümid olmamaq gerek. Keçmişdən ibrət dersi almalı, hal-hazırkı vəziyyətimizi və gələcəyimizi təmin etmək yolunda çalışmalıyıq. Çünki çalışmanın və əməlin həmişə xeyirli səmərəsi və nəticəsi olur.

Elə ki, qalmadı, belə də qalmaz.

Xülasə, Damğandan da köçüb, neçə gündən sonra Bəstamin Şahrud şəhərinə çatdıq. Hacı Hüseyn cilovdar dedi:

– İki gün burada qalacağıq. Ancaq sizə gerek bağda çadır quram, orada qalasanız; çünki bu şəhərdə gənə var, qərrib adamları sancanda bərk azarlayırlar.

– Bəs indi ki, burada qalmağın bu qədər başağrısı var, daha nə üçün dayanırıq, keçək gedək, başqa mənzildə düşərik, – dedim.

– Atlar bərk yorulublar, daha bundan artıq getməyə təqətləri yoxdur, – dedi. – Həm də buradan birbaşa Tehrana yorta bilmərik.

Əlacsızlıq üzündən atlardan düşdük. Şəhərin yaxınlığında olan bir bağda bizim üçün çadır qurdular. Yay fəslə olduğuna görə çadırda

qalmaq mümkün idi. Şeyləri yerbəyer eləyib bir qədər rahatlaşdıq. Yadıma düşdü ki, mərhum atam Şahrüddə Hacı İsmayıl adlı bir tacirlə dost idi. Bir-biri ilə məktublaşardılar. Ona görə ki, onun məktublarını mən özüm yazardım. Həmin tacirin olduğu karvansaranın adını da bildirdim. Fikirleşdim ki, atamın dostudur, gedib onunla görüşüm. Yusif əmiyə dedim:

-Yusif əmi, dur ayağa mənimlə birlikdə bir yerə gedək.

Karvansaranın və Hacı'nın olduğu yeri soruşdum. Nişan verdilər. Hacı'nın evinə çatdıq, xoşbəxtlikdən özü də evdə idi. Salam verib əyləşdik. Xoş-beşdən sonra dedim:

- Sizin adınız görə Hacı İsmayıl ağa olsun?

- Bəli, - dedi. - Lakin bağışlayın, sizi tanımadım.

- Mən Misirdə olan filankəsin oğlu İbrahiməm, - dedim.

O möhtərəm şəxs atamın adını eşidən kimi ayağa durub məni qucaqladı, üz-gözündən öpüb dedi:

- Xoş gəlibsiz. Mərhum atanızın vəfatı xəbəri məni çox müteəssir elədi. Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin. Yaxşı, indi də görüm haradan gəlirsən, haraya gedəcəksən? İnşallah, anan sələmətdir. Eşitmişəm bir bacın da var. Kəfi necədir?

- Şükür Allaha, sələmətdirlər, canınıza dua eləyirlər. Müqəddəs Məşhəd şəhərindən gəlirəm, Tehrana getmək əzmindəyəm.

- Çox gözəl, sizin gəlməyinizdən olduqca şadam. Siz mənim əziz dostumun yadigarısınız.

Sonra nökrənin qulağına nə işə pıçıldadı. Nökrə getdi, yarım saatdan sonra iki məcməyi çilov-kabab, şərbət və təzə yetmişmiş novbar qovunla qayıtdı. Hacı mehribancasına yeməyi göstərüb dedi:

- Bismillah, buyurun bir tikə çörək yeyək.

Süfrənin başında oturduq, yemək əsnasında Hacı üzünü mənə tutub:

- Harada düşmüşünüz, - deyə soruşdu.

- Filan bağda çadır qurmuşuq, - dedim.

Hacı nökrəyə dedi ki, tez oraya gedib, bizim yük-yapımızı evə götürsün. Mən dedim:

- Cilovdarımız deyir ki, şəhərdə gənə var. Ona görə də qorxuram.

Hacı çox üz vurdu. Mən razı olmadım. Nahar elədikdən sonra soruşdu:

- Gündüzlər yatmağa adət etmişsinizmi? Ya çay içmək meyliniz var?

- Gündüzlər yatmıram, - dedim. - Çayı da axşamlar içirəm.

Sonra bir saata qədər də söhbət elədik. Hacı üzünü oğluna tərəf tutub dedi:

- Rza, sən qonaqları apar bir az şəhəri, çay kənarını gəzdir. Axşam da buyurun evə təşrif gətirin. Şamdan sonra mən sizi öz mənzilinizə çatdıraram, orada çadırda yatarsınız.

Baxdım gördüm üzrümü heç vəchlə qəbul eləməyəcək, çarəsiz qalıb razılıq verdim. Durub yola düşdük. Mən soruşdum:

- Hara gedəcəyik?

Yusif əmi dedi:

- Məncə, bu şəhərin məktəb və ya mədrəsələrindən birinə gedib vəziyyəti ilə tanış olsaq pis olmaz. Ağa Rzadan soruşdum:

- Bu şəhərdə məktəb varmı?

- Bəli, - dedi. - Burada cəmi üç məktəb var. Biri çox uzaqdır. Bizim uşaqlar haman məktəbdə oxuyurlar. Biri də bu yaxınlıqda Nəcərabazardadır. Amma fikirleşirəm ki, oraya getsək nə deyək. O məktəbdə məni o qədər də tanıyırlar. Yaxşısı budur ki, birimiz borclu olaq, o bizim də tələbkər. Sənəd yazdırmaq üçün oraya gedək. Onda siz də istədiyiniz kimi məktəblə tanış ola bilərsiniz.

Ağa Rzanın bu tədbiri məni çox güldürdü. Dedim:

- Nə eyibi var, siz deyən kimi elərik.

Yusif əmi dedi:

- Mən öz adımla deməyəcəyəm, başqa bir ad deyəcəyəm.

Ağa Rza dedi:

- Ürəyiniz necə istəyirsə, elə də elə.

Mirzənin məqsədi bir abbasını almaqdır. Hansı adı istəyirsənsə özünə bağla. Heç kəsin adını, ünvanını aydınlaşdırmaqla bir işi yoxdur.

Bir az da zarafatlaşdıq. Birdən qarşımızdan "çəkil, çəkil!" nidaları ucaldı. Hər tərəfdən bağıraraq: "İrəli keç, dayan, əbanın qolunu gey!" deməyə başladılar. Mən təəccüblə səs gələn tərəfə baxdım. Gördüm atın üstündə bığburma, ucaboy bir cavan gəlir. Arxasınca da otuz-qırx nəfər əllərində çomaq, onun hər iki tərəfində cərgə ilə irəliləyirlər, onların da önündə qırmızı paltarlı, sifəti dəhşətli bir

adam, onun da arxasında on-on beş atlı sıra ilə hərəkət edir. Ağa Rzadan soruşdum:

– Bu nə hängamədir?

– Şəhərin hakimidir, ova gedir, – dedi, sonra əlavə etdi: – Yerinizdə düz dayanın, gəlib qabağınızdan keçəndə ikiqat təzim eləyin. Baxın, hamı necə eləyir, siz də onlar kimi eləyin.

Ətrafıma göz gəzdirdim, gördüm doğrudan da hər dörd tərəfdən hey başdı ki, əyilir, hey səcdədədir ki, olunur. Hakim cənabları da heç onlara etina etmədən bir ucdan bıqlarını burur. Ağa Rzaya dedim:

– Əgər baş əyməsək nə olar?

Dedi:

– Daha orasını fərraşlar bilir, bir də onların əlindəki çomaqlar! Deyəsən canınızdan doymusunuz.

– Yox, nə üçün doyuram, ürəyimdə min arzum var, – dedim.

Kəməli-ədəblə dayandıq. Hakim bizə yaxınlaşanda ikiqat əyilib salam verdik. “Bir belə çatmış idi, amma ki, qurtardı, gözəl!”

İndiyədək belə bir vəziyyətə heç bir yerdə rast gəlmədiyimə görə çox təəccübləndim. Öz-özümə dedim: “Abad olsan İran, yeddi milyon cəmiyyəti olan London kimi bir şəhərin hakimi hər yərə tək gedir, bir nəfər də onun kim olduğunu bilmir və bilsə də fərqi yoxdur, onun şənini və rütbəsini sayan olmaz. Amma, maşallah olsun, bizim kiçik bir vilayətin hakiminin bu qədər cah-calalı var. Bəli, hökumət belə olmalıdır!”

– Ağa Rza, hakim bu qədər adamın məvacibini, donluğunu haradan verir? – deyə soruşdum.

– Bunların donluğu yoxdur, – deyə Ağa Rza cavab verdi.

Mən təəccüblə soruşdum:

– Bəs nə yeyirlər?

Səhərdən axşamədək küçə-bazarı dolaşırlar, harada iki nəfər dava eləsə, tutub fərraşbaşının yanına aparırlar. Dava əhəmiyyətsiz olarsa, iki түmən fərraşbaşı, beş qran naib, iki-üç qran da bu fərraşlar alıb onların yaxasından əl çəkirlər. Yaxın kəndlərdən şikayətçi gəlsə, bu atlılardan bir-ikisi çapıb talamağa göndərilir. Dava bir az böyük olarsa pişxidmətlərdən biri, ya mehtərbaşı, ya əsləhədarbaşı, ya abdar, ya qəhvəçi o işə baş çəkmək üçün göndərilir. Onlar da əllidən-yüzdən şahzadəyə, on-on beş түmən də özləri üçün cərimə, peşkəş alırlar.

Bu sözləri eşitdikdə mən yerimdəcə qurudum. Doğrusu, səyahətimdən peşman oldum. Öz-özümə dedim: “Kaş kor olaydım, bu vəziyyəti görməyəydim, kar olaydım, bu sözləri eşitməyəydim. Min əzab-əziyyət çəkdim, bu qədər pul xərclədim, özüm üçün qərribə bir belanı satın aldım!”

Məktəbə gəlib çatdıq. Bu məktəb Nəcərabazardadır. Təxminən otuz arşın boyu, on arşın eni olan böyük bir otaqda yüzdən artıq məsum uşaq toplaşmış oturmuşdu. Onlardan bezisi quru torpaq üstə, bir parası keçə parçası, bir neçəsi həsir və ya kilim üstə oturub dərs öyrənirdilər. Müəllimləri əmmaməli qoca bir kişi idi. Məktəbə daxil olub salam verdik, uşaqların səs-küyü üzündən müəllim bizim salamımızı eşitmədi. Biz də bir güşədə oturduq. Axund soruşdu:

– Nə fərmayışınız var?

Yusif əmi dedi:

– Mən bu kişiyyə yetmiş түmən borcluyam. Xahiş edirəm mənim tərəfimdən həmin məbləğə bu adamın adına bir höccət yazasınız.

– Çox gözəl, – dedi. – Adınız nədir?

– Əbdülqafardır, – deyə Yusif əmi cavab verdi.

– Bəs ağanın adı nədir?

– İbrahim bəydir.

– Müamilə üçün girov varmı?

– Bəli, evimi girov qoyuram.

– Eviniz haradadır, – deyə axund soruşdu.

– Ərdəbildədir, – deyə yenə Yusif əmi cavab verdi.

– Pulun müamiləsi nə qədər olacaq?

– Ayda bir түmən, özü də altı ay müddətinə.

Axund vəsiqəni yazdı. Qurtarandan sonra bizim üçün oxudu. Çıxarıb on şahı verdim və vəsiqəni aldım. Axund bizdən razı qaldı. Dedim:

– Maşallah, şagirdiniz nə çoxdur?!

– Bəli, – dedi. – Hələ bunlardan əlavə, bir neçə nəfər də vardır.

Ancaq bu gün gəlməyiblər.

– Uşaqlar nə oxuyurlar? – deyə soruşdum.

– Bezisi əlifba, bir parası Cüzvi-əmmə*, bir neçəsi Qurani-məcidi. Bu sırada oturan böyüklər “Gülüstən”, “Bustan”, Hafiz, xülasə, hər şeydən dərs alırlar.

Dedim:

– Axund ağa, Hafizin* dərse nə dəxli var?

Axund heyretlə soruşdu:

– Necə bəyəm? Hafiz Şirazinin dərse dəxli yoxdurmu?

Dedim:

– Aydındır ki, Hafizin divanı təsəvvüfə aid rəvan qəzəllərdən ibarətdir. Oxuyanların əksəriyyətinin onun mənasını başa düşmələri çox çətindir. Belə olduqda, başdan-ayağa zahirən bədə, saqi, məhəbub, aşiq, məşuq və eşqbazlıqdan bəhs edən bir kitabdan uşaqlar nə xeyir görə bilərlər?

Axund təaccüblə soruşdu:

– Bəs sizin vilayətiniz olan Ərdəbil şəhərində uşaqlara məktəblərdə nədən dərs verirlər?

– Bizim vilayətimiz Ərdəbil deyil, – dedim.

– Bəs haradır, – deyə soruşdu.

– Yer kürəsinin tamamilə başqa bir qitəsidir.

Dedi:

– Onda sizin sözlünüzdən belə məlum olur ki, Şiraz və ya Bağdad tərəfindəsiniz.

– Heç birisi deyil, Afrikadır, – dedim.

Axund dedi:

– Hesabla görə Afrika Salmasın yaxınlığında ola.

Gördüm müəllim doğrudan da çox “axunddur”.

Dedim:

– Bəli, siz buyurandır. Amma siz görə uşaqlara coğrafiya və həndəsədən də dərs verəsiniz.

Dedi:

– Həndəsə nədir?

Dedim:

– Hesabı yaxşı bilirsinizmi? Bir yerin sahəsini tapa bilərsinizmi?

– Hesabı yaxşı bilərəm, – dedi. – Uşaqlara səyaq* öyrədərəm.

Özüm də həndəsəni bilərəm. Ancaq uşaqlara öyrətmirəm.

– Hesabın ilk mərhələsi olan toplamanı və bölməni mənə misalla göstərin, – dedim.

– Nə yazım? – dedi.

Dedim:

– Yaz, min iki yüz otuz dörd.

Belə yazdı:

1000200304.

Dedim:

– Cənab axund, bu rəqəmlər milyarddan da çox oldu.

İstədim uşaqlardan da bir şey soruşsam. Daha artıq dilxorçuluğa səbəb olacağımı düşünüb vaz keçdim. Oradan çıxıb, gözə-gözə Hacı'nın evinə getdik. Dəstəmazımızı təzələyəndən sonra Hacı'nın yanına gəldik. Gördük çayı hazırlayıb bizi gözləyir.

– Yaxşı gezdinizmi? – deyə soruşdu.

– Bəli! – deyə cavab verdim.

Hacı'nın oğlu Ağa Rza gülməyə başladı. Hacı soruşdu:

– Rza, nə üçün gülürsən?

Rza dedi:

– Ağa, möhtərəm qonaqlar qərribə adamlardırlar. Vilayətin hakimini, fərraşları və athları ilə görüb onların “uzaqlaş, dayan, keç” demələrinə təəccüb elədilər ki, görsən bu nə hängəmədir. Daha bilmirlər ki, o, şahzadədir, hakimdir.

Yazıq Hacı dərindən bir ah çəkib dedi:

– Elədir, oğlum. Qonaqlarımız bu hängəmələrdən görməyiblər. Bu bədbəxtlik ancaq İrana və iranlılara məxsusdur. Yer üzünün heç bir nöqtəsində hakimlərin bu cür hakimiyyəti və dəsgahı yoxdur. Hakimin ixtiyaratı və məhkumun vəzifəsi hər yerdə müəyyənləşdirilmişdir. Təkcə bizim İranda biz bədbəxtlər bir ovuc fironların və nəmrudların həvavü həvəsinin əsiri olmuşuq. Onlar bizim malımız, canımız və namusumuz haqqında nə kimi hökmlər versələr icra olunur. Heç kəs də onlardan bu haqda bir söz soruşa bilməz və onları heç bir məqam məsuliyyətə cəlb edib cəzalandıra bilməz. Bizim şikayətimizə qulaq asan yoxdur. Səsimiz bir yana çatmaz. Bu gün Həbəş və Sudan zənciləri belə bu kimi zümlərdən və əsarətdən xilas olmuşlar. Onlar hər cür bəşəri hüquqa malikdirlər. Fəqət biz biçarələrin boynunda olan əsarət zənciri gündən-günə daha da möhkəmlənir və hüquqlarımızın dairəsi getdikcə daha çox daralır.

Gördüm yazıq Hacı'nın ürəyi məndən də bəter doludur. Bir saat söhbət etdik, yeməkdən sonra Hacı'nın nökrəri fənər götürüb bizi mənzilimizə çatdırdı. Sabahı gün Hacı bizim görüşümüze gəldi. Çay içib, qəlyan çəkəndən sonra qalxdı. Yəne də bizi şama dəvət elədi, ancaq biz haman gecə yola düşməli olduğumuza görə üzr istədik.

Hacı ilə vidalaşdıq. Gecənin tən yarısında oradan da hərəkət etdik. Bir neçə mənzil gəldikdən sonra Tehranın iki ağaclığında olan Xatnavaya çatdıq. Hesab elədim, gördüm düz otuz altı gündür ki, Məşhəddən çıxmışıq. Bu məsafəni dəmiryolu ilə üç sutkada tam rahatlıq və az xərclə getmək olar. Hayıf ki, iranlılar bu böyük nemətdən də məhrumdurlar. Allah özü onların halını görüb rəhm eləsin!

Səhərə yaxın oradan da çıxdıq, gəlib şəhərə çatdıq. Hacı Hüseyn cilovdardan soruşdum:

– Biz harada mənzil tutsaq yaxşıdır?

Dedi:

– Hacı Məhəmməd həsən karvansarasının dalandan* mənim dostumdur. Sizi oraya apararam. Özü də yaxşı adamdır, tapşırıram sizə gözəl qulluq elər.

Biz birbaşa haman karvansaraya getdik. Bizim üçün bir hücrə boşaltdı. Hacı Hüseyn cilovdar bizi oradakılara tapşırıb getdi. Əlüzümüzü yuyub, yolun toz-torpağından təmizləndik. Dalandar samovar gətirdi, çay içdik. Yusif əmi dedi:

– Hamama gedək.

Dedim:

– Məşhəddəki hamamı görəndən sonra mən özümə söz verməmişəm ki, bir daha İranda hamama getməyim.

Yusif əmi dedi:

– Bura Tehrandır, islamın ən böyük şəhəri və paytaxtıdır. Ola bilsin ki, hamamları Məşhəd hamamları kimi olmasın.

– Onda bu gün sən get, suyu təmiz bir hamam olarsa səhər bərabər gedərik, – dedim.

Yusif əmi fitə-qətfə götürüb, dalandarın göstərdiyi hamama getdi. Mən də əbamı başıma çəkib yatdım. Bir vaxt gördüm Yusif əmi məni oyadır. Dedim:

– Hamam necə idi?

– Buranın da hamamlarının suyu qoxumuşdur. Ancaq kiçik bir xəznəsi var, onun içinə girmirlər. Əgər istəsəniz oradan təmiz su gətirib kisə çəkdiyə bilərsiniz.

– Çox gözəl, səhər gedərik, – dedim. Dalandarı çağırıb adını soruşdum. Dedi:

– Adım Məşədi Abdulladır.

– Bizə bir yaxşı çilovpəz dükkanı göstərin, – deyə ondan xahiş elədim.

Dedi:

– Bu bazardan düz gedin, bir az aşağıda üzbəüz iki dükən var. Sağ əldəki yaxşı, təmiz, qaydasında olan dükandır.

Baxıb gördüm bu məmləkətdə daima bir bələdçiye və yol göstərəne ehtiyacımız var. Ancaq nə eləyəsən, belə bir adamı haradan tapasan? Bu fikir-xəyalla gedirdim. Birdən yol üstündə avropalı bir adamın bir iranlı ilə rastlaşdığını gördüm. Onlar ingilislərə məxsus tərzdə görüşdülər. İranlı ingiliscə elə rəvan danışdı ki, sanki heç iranlı deyil, əsl ingilisdür. Lap məəttəl qaldım. Mənim orada olduğumu duymasınlar deyə, özümü bir tərəfə verib guya bir işlə məşğul kimi göstərdim. Onların söhbətinə qulaq asmağa başladım. İranlı soruşdu:

– Necə oldu?

İngilis cavab verdi:

– Düzəldi. Otuz min tümen sədr-əzəmə...

Şahın özünə verilən məbləği də söylədi, ancaq sözlərini düzgün tuta bilmədim. Sonra əlavə etdi:

– Səhər qibleyi-ələm də qol çəkəcəkdir.

Onlar aralandılar. İngilis getdi. Mən diqqətlə ona baxıb düşüncəyə düşdüm: “Əcəba, görənsən bu iranlı ingilis dilini bu dərəcədə mükəmməl şəkildə harada öyrənibdir?” Sanki o da mənim könlümdən keçən sualı duymuşdu. Mənə tərəf yönəlib soruşdu:

– Nə üçün mənə belə heyran-heyran baxırsan?

– Heyran olmağımın səbəbi sizin ingilis dilində bu qədər gözəl danışmağınızdır, – dedim. – Çox xoşum gəldi.

– Məgər siz də fransız dilini bilirsiniz? – deyə soruşdu.

– Az-maz bilirəm, – dedim.

İngiliscə suallar verdi. Cavab verdim. O da mənim ingiliscə bildiyimə görə təəccübləndi.

– Hara gedirsiniz? – dedi.

Dedim:

– Nahar eləmək üçün bir çilovpəz dükanı axtarıq.

– Elədə gerek mənə qonaq olarsınız.

Mən onun təklifini qəbul etmədim:

– İltifatınız artıq olsun, – dedim. – Siz lütfən bizə bir yaxşı yeməxana göstərin, özünüz də bu gün bizimlə bir yerdə nahar etsəniz bizi minnətdar etmiş olarsınız.

Bizi bir dükana apardı. Doğrudan da, olduqca təmiz və səliqəli bir yeməxana idi. Tiflisdəki yeməxanaların əksinə, burada hər şey öz qaydasında idi. Söhbət əsnasında soruşdum:

– O ingilis nəçidir, sizə nə deyirdi?

Dedi:

– Bu adam İngiltərə kompaniyasının nümayəndəsidir. Tehrana gəlir ki, İran dövlətindən bir sıra imtiyazlar alsın və mədənlərin ixtiyaratını ələ keçirsin. Bayaq deyirdi ki, məsələ baş tutubdur, imtiyazları almışam. Guya sədr-əzəmə otuz min tünən bığyağı vermiş, şahın payına düşən hissə hələ məlum deyil.

– Siz ingilis dilini harada öyrənmişsiniz? – deyə soruşdum.

Cavab verdi:

– Bir müddət Bombeydə olmuşam, orada öyrənmişəm.

Bir yerdə nahar elədikdən sonra dedim:

– Bizə qarşı göstərdiyiniz iltifatınızı təkmilləşdirmək üçün rica edərim bir qədər də söhbət eləmək üçün bizim mənzilə təşrif gətirəsiniz.

Qəbul elədi. Birlikdə mənzilə getdik. Söhbət əsnasında bizim səfərimizin səbəbini soruşdu. Mənim adımlı-sanımı, əslimi-nəsəbimi öyrənmək istədi. Dedim:

– Əslim İrandandır, Misirdə anadan olmuşam. Adım İbrahimdir. Misirdən müqəddəs Məşədi ziyarət etmək əzmilə çıxıb oradan da İrani səyahət etmək məqsədilə bu şəhərə gəlmişəm.

Mən də onun adını və harada anadan olduğunu soruşdum, dedi:

– Adım Məşədi Həsəndir. Ancaq hamı məni Həsən Kirmani deyə çağırır.

Dedim:

– Sizdən artıq dərəcədə təvəqqe edirəm ki, bu şəhərdə qalacağımız bu neçə gündə bizi unutmayıb, qərİbnəvazlıq edəsiniz.

– Gözüm üstə, – dedi. – Ancaq buyurun görək Tehrana gəlməkdən məqsədiniz nədir?

– Elə bir məqsədim yoxdur. Doğrusu desəm, istəyirəm bu məmləkətin vəzirlərindən bir neçəsi ilə görüşüm, bir para məsələləri onların hüzuruna çatdırım. Ancaq bilmirəm bu bağlı qapının açarı kimdədir. Məqsədimə çatmaq üçün hansı vasitəyə əl atmalı olduğumu da bilmirəm.

– Olmaya erizədən-zaddan vermək istəyirsən, – deyə soruşdu.

– Yox, – dedim. – Onların özünü görüb bir para deyilməli mətləbləri onlara şəxsən söyləmək istəyirəm.

– Doğrusu, elə bir vasitəni mən də bilmirəm. Əgər müəyyən bir iş üçün vasitəçilik və ya xahiş lazım olsa idi düzəldə bilərdim. Amma sənin qolundan tutub vəzirlərlə diz-dizə oturma bilən bir adam tanıyıram.

– Vasitəçi və ya xahiş üçün münasib bildiyin adam kimdir, adı nədir?

– Sənin onun ad-sanı ilə işin olmasın. Mənimlə çox yaxın dostluğu var. Bütün vəzirlər və dövlət adamları onun xatirini istəyirlər. Məmləkətin həmkarəsidir. Hal-hazırda Tehrandə müəyyən bir iş üçün hər kəsə vasitəçi lazım olsa mənə müraciət edir. Mən də on-on iki tünən alıb vasitəçini tapıram. O da o işi yerbəyer edir. Bu işdən ələ gələn mədaxilin onda birini də mənə verir.

Bu xəbər məni artıq dərəcədə sevindirdi.

– Dostum, mən sənə ikicə tünən nəqd verərəm, – dedim, – o adama da hər neçə lazımdır verərəm. Sən heç nəynən işin olmasın, ancaq onu mənə göstər, vəssalam.

– Gözüm üstə, – dedi. – Amma gərək əvvəlcə ona xəbər verəm. Qəbul edərsə, sabah gedərik yanına. Onu da sənə deyim ki, arxayın ol, qəbul edəcək. Çünki özü yaxşı adamdır, türkdür. Türklərin xatirini də çox istəyir. Zarafətçi, əhli-zövq, təvazökar adamdır. Özünü çəkmək onun məzhəbində küfr hesab olunur.

Əlqərəz, ağa Məşədi Həsən Kirmani getdi. Sabahısı gün gəlib dedi:

– O vasitəçini görüb işləri düzəltdim. Bismillah, buyurun gedək yanına.

Durub getdik. Çoxlu yol gəldikdən sonra qaranlıq bir döngəyə çatdıq. Elə burada məni vahimə basdı. Özümü məzəmmət elədim ki, nə üçün tək gəldim, Yusif əmini özümə gətirmədim. Allaha təvəkkül deyib, döngəyə daxil oldum. Lap sonunadək getdim. Məşədi Həsən qapını taqqıldatdı. Qapını açdılar. Altmış-yetmiş yaşlarında olan bir qoca kişi gördüm. Başında dövrəsinə bir fitə səriniş keçə papağı var idi, saqqalı qırmızı, sifəti qara idi. Fələk başına qəm külü ələmiş, bütün dişləri tökülmüşdü. Ölgün gözləri, sönük baxışları var idi. Paltarları o qədər kirli idi ki, parçasının əvvəlcə nə rəngdə olduğu məlum deyildi. Məşədi Həsən qocadan soruşdu:

– Hacıxan evdədirmi?

Qoca cavab verdi.

– Bəli, buyurun, sizi gözləyir.

Otağa çıxan pillələrə ayaq basan kimi arağın qoxusundan az qaldı beynim partlasın. Evin dəhlizinə heç deyəsən nuh əyyamından süpürge dəyməmişdi. Zibilliyə oxşayırdı. Otağın qapısına gəlib çatdıq. Qoca pərdəni qaldırdı: kimi görsem yaxşıdır? – Gördüm məşhur molla Hacı Məmmədəli yuxarı başda ağır-ağır özünü çəkib əyləşibdir. O da, mən də bir-birimizi görcək heyran qaldıq. İkimiz də bir-birimizi tanıdıq. Heyrətim o dərəcədə şiddətli idi ki, salamı da unudtum. Dedim:

– “Gədə, molla, sən hara, bura hara, ləvəndxan olmusan?!”

Onu da böht aparmışdı. Lakin zirəkliyindən tez özünü ələ alıb, ucadan dedi:

– Bah, İbrahim bəy, xoş gəlmisiniz, səfa gətirmisiniz, buyurun, buyurun.

Yerindən dik qalxıb mənə tərəf əl uzatdı. Görüşdük, qucaqlaşdıq, öpüştük, ancaq mən türkcə danışdıqca o özünü fərqliyə vururdu. Mən onu şeytan atından salmaq istəyirdim, o düşmək istəmirdi. Nəhayət, saqqal tutub mənə işarə ilə bildirdi ki, mən ölüm, mənə zay etmə, ovcumu açma.

Gördüm Məşədi Həsəndən utanır, onun yanında qədir–qiymətdən düşmək istəmir. Mən də sözümü dəyişdim. “Ərz ələyirəm”, “buyurursunuz”, “mübarək başınıza and olsun”, “cənabınız buyurun” deməyə başladım. Mollanın nəfəsi açıldı, bir qədər rahatlaşdı, təzədən özünü tutdu, kef-əhval soruşdu, Misirdən xəbər aldı:

– Misirin hakimi konsulla necə rəftar edir? Şübhəsiz ki, İstanbulda səfiri gördünüz, necədir? Tiflisdə hakim yenə qraf Şeremet-yevdirmi? Çox yaxın dostuq. Osmanlı konsulu Xəlil əfəndi yenə də ordadır mı? Çox necib, alicənab adamdır. İranlıların ticarəti oralar da nə vəziyyətdədir?..

Bütün bu suallara ədəblə cavab verdim. Hər nə deyirdisə təsdiq ələyib deyirdim: “Bəli, cənab Hacıxan, mübarək başınıza and olsun, belədir ki, var”. Bu minvalla yarım saata yaxın söhbət elədik. İzin alıb getmək istədim. Ədəblə baş əyib yola düşdüm. Otaqdan

¹ Bu cümləni müəllif azərbaycanca yazmışdır (tərc.).

çıxandan sonra mənə səsledi. Mən qayıtdım. Məşədi Həsən dayanıb mənə gözlədi. Hacıxan ağızını qulağıma tutub dedi:

– Sabah gecə gəlin bura, xudmani oturub məhrəmanə söhbət elərik, razu–niyaz, dərdi–dil edərik. Şamı da bir yerdə yeyərik.

– Gözüm üstə, icazə versəniz Yusif əmini də gətirərəm.

– Daha gözəl, onu da gətir, – dedi.

Bu dəfə: – Allah amanında, – deyib çıxdım.

Bazaradək gəldik. Mən Məşədi Həsənə dedim:

– Siz buyurun təşrif aparın. Sabah da zəhmət çəkməyin. Biz hamama–zada gedəcəyik.

Mən daha ona demədim ki, Hacıxan bizim vədəmizi alıb. Mənzilə qayıtdım: gözləyirdim ki, sabah şam vaxtı tez gəlib çatsın və Hacıxanın evinə gedim, görüm o molla Hacı Məmmədəli haradan xan olub, nə vaxtdan camaatın müraciət etdiyi adam olub.

Oxucuları aqah etmək üçün burada molla Hacı Məmmədəlinin sərgüzəşti və onunla ilk tanışlığım haqqında, müxtəsər də olsa, məlumat verməliyəm. Qoy onlar da bilsinlər ki, bu gün mən bu evə gələndə kimə təzim eləmişəm, oradan çıxanda kimə baş əyib getmək üçün izin almışam.

Günlərin birində mərhum atamın xidmətində əyləşmişdim. Gördüm Misir torpağının limanından, yəni İskəndəriyyədən atamın adına bu məzmununda bir teleqram gəldi: “Sizin ziyarətinizə gəlmək istəyirik. Misirdə təşrifiniz vardırısa və bir maneə yoxdursa cavab verin. İmza: Cəfər Təbrizi”.

Mərhum atam dedi: Bu şəxs mənim hörmətli dostlarımdandır. Ola bilsin Allahın evini” ziyarət etməyə gedir. Cavabda yazın ki, təşrif gətirin, gözləyirəm. Yazdım. Axşamçağı qonağı qarşılamaq üçün dəmiryol vağzalına getdim. Qatar gəlib çatdı. Məlum oldu ki, qonaq tək deyilmiş, dörd nəfərdir. Onlardan biri də həmin molla Məmmədəli idi. Həzərət yolda darıxmamaq və səfəri xoş keçirmək üçün onun bütün xərcini öhdələrinə götürüb, özləri ilə yol yoldaşı eləmişdilər. Guya onunla İstanbulda rastlaşmışdılar.

Doğrudan da, molla Məmmədəli olduqca hazırcavab, xoşsöhbət, gözəl xasiyyətli və zarafətçi bir adam idi. Bəzi əhvalatları o qədər yerli–yataqlı söyləyirdi ki, hamını valeh edirdi. Günlərin birində öz başına gələn macəralardan birini nağıl elədi. Hamı heyran qaldı. Deyirdi ki, bir dəfə Azərbaycan tacirlərindən biri mənə

altmış top qanovuz verdi ki, aparıb Tiflisdə eridim. Mən malı götürüb Tiflise yollandım. Tiflise çatmağımdan iki həftə sonra tacirdən məktub gəldi. Yazmışdı ki, pula ehtiyacım var. Məktubu alan kimi yüz imperialın baratını alıb göndər. Baratın harada satıldığını soruşdum. Dedilər: filankəs baratçıdır. Onun yanına getdim. Dedim: Hacı, yüz imperiallıq barat istəyirəm. O da dinməz-söyləməz yazıb verdi. Ona görə ki, o vaxt Tiflisdə hamı bir-birinə inanır, etibar eləyirdi. Bir-iki həftə üçün nisyə barat verirdilər. Bir həftə keçməmiş gördüm yenə dəərbabdən kağız gəldi. Bu dəfə də yüz imperial barat istəyirdi. Yenə də baratçı tacirin yanına gedib yüz imperiallıq barat alıb göndərdim. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. Birdən gördüm Hacı'nın adamı gəlib baratların pulunu tələb etdi. Mən dedim: əlimdə nəqd pul yoxdur, gerek qanovuzları satam, sonra borcumu verəm. Tələbkər hirsəndi, çoxlu söz-söhbətdən sonra qanovuzları əlimdən dartıb apardı. Neçə vaxtdan sonra məni Təbrizə çağırıdılar. Gətdim. Ərbab kef-əhval soruşandan sonra dedi:

– Hər nə pul gətirmisən say bura.

Dedim:

– Pul-mul yoxdur.

Nisyə barat almağımı, baratçının adamlarının gəlib qanovuzları girov götürməsinə olduğu kimi nəql elədim. Kişi dəli kimi bağırdı, durub hakimin yanına qaçdı. Mənim əlimdən şikayət elədi. Hakim məhkəmə qurdu. Neçə dəfə məclis quruldu, məndən dəftər istədilər. Dedim: baba, dəftər harada idi. İki dəfə barat alıb buraya göndərmişəm, mənim apardığım da bir qələm mal idi. Onu da barat sahibi zorla əlimdən alıb apardı. Bütün bu haqq-hesab bir tikə kağızda yazılmışdı. Heç bilmirəm bu kəşməkdə necə oldu.

Məclisdə iştirak edən xeyirxah bəndiricilər o saat yazıb hökm çıxardılar: “Molla Məmmədəli ticarət dəftərini itirdiyini etiraf elədi”. Sürəti-məclisi hakimin yanına apardılar. Hakim Təbrizdə deyildi. Onun hələ üzünün tükü çıxmamış cavan oğlu “naibülökümə” ünvanı ilə atasının yerində oturub hökmranlıq edirdi. Məni onun hüzuruna apardılar. Pəncərə qabağında hakimə baş əyib ərzimi çatdırmaq istədim. Hakim dedi:

– Oğlan, deyirlər sən dəftər itirmisən?

Dedim:

– Qurbanın olum, dəftər-zad itirmemişəm.

Mənə qulaq asmadı. Dedi:

– Aparın saxlayın!

Məni çəkib apardılar. Fərraşbaşı qardaşımla tanış idi.

Dedi:

– O qəder də müqəssir deyil, otaqda saxlayın.

Apardılar. Zindanın qapısına çatdıq. Gördüm dustaqban zəncir, kündə hazırlayır. Fərraş dedi:

– Zəhmət çəkməyin, fərraşbaşı buyurub otaqda saxlayasınız.

O qəder də müqəssir deyil.

Dustaqban anladı ki, məndən ona heç bir yağ düşməyəcək. Ona görə də hirsindən mənə bir içim su da vermirdi. Qardaşım hər vaxt yemək gətirəndə ona deyirdim su da gətirsin. Bu minvalla dörd gün dustaq qaldım. Beşinci gün pəncərənin yanında əyləşmişdim. Gördüm mənimlə tanış olan tacirlərdən biri şahzadə hakimin yanına gedir. Məni görcək dedi:

– “Gədə, molla, burada nə işin var?”¹

Dedim:

– Nə bilim, gətirib buraya salıblar, heç özüm də bilmirəm təqsirim nədir.

Bir söz demədi, ötüb getdi. Düşünürdüm ki, bu adam hakimin dostudur, ola bilsin ki, mənim haqqımda da bir xahiş elər. Gördüm qayıtdı, pəncərənin yanından düz keçib getdi. Mənə heç bir söz demədi. Sonra məlum oldu ki, şahzadəyə deyibdir ki, dustaqların içində bir nəfər var, çox məzəli adamdır, onun söhbətindən qafil olmayın, məğbun olarsınız.

O adamın qayıtmasından bir az keçməmiş hakimin qulluqçusu gəlib məni çağırırdı. Hakimin yanına apardı. Hakim məni yuxarı başa çağırırdı. Gedib yanında baş əyib dayandım. Şahzadə dedi:

– Oğlan, eşitmişəm sənə yaxşı məzəli söhbətlərin var.

Dedim:

– Nə ərz eləyim?

Dedi:

– Necə ki, nə ərz eləyim?

Yenə də dedim:

– Nə ərz eləyim?..

¹ Bu cümləni müəllif azərbaycanca yazmışdır (tərc.).

Mən başladım onun üçün yekə-yekə əhvalatlardan danışmağa. Avropadan girdim, Amerikadan çıxdım. Dövlətlərin siyasətindən söhbət açdım. Avropalıların təzə elmi kəşflərindən, London, Paris şəhərlərinin əzəmətindən xəbər verdim. Hey yalan idi ki, ətək dolusu, xırman-xırman məclisə daşıyırdım. Dövrədə oturanlar da ağızlarını açıb mat-mat mənə baxırdılar. Dörd gündə bizim işimiz yalan-palan demək oldu. Nəhayət, şahzadəyə dedim:

– Əgər izin versəniz, gedib qardaşımı gətirərəm, öz yerimə dustaqda oturduraram, özüm o tacirin yanına gedib bir dil taparam.

Şahzadə razı oldu. Qardaşımı gətirib orada qoydum. Özüm hər yerə qaçdım, hər bir qapını döydüm. Nəhayət, işi birtəhər yoluna salıb, özümü və qardaşımı xilas etdim. Bir həftədən sonra yenə də Tiflisə getmək havası başıma vurdu. Evdə olan-qalan mis qazan-kəfgiri satıb, yol pulu düzəltdim. Təzkirə də aldım. Axşamüstü gördüm kətxudanın adamı gəlib dedi:

– Sizi ağa istəyir.

Birgə getdik kətxudanın yanına, salam verdim. Güllər üzle salamımı alıb dedi:

– Ağa molla Məmmədəli, xoş görmüşük, buyur yuxarı!

Oturmaq icazəsi verib, xoş-beşdən sonra dedi:

– Bu gün eşitdim ki, sizi tutub aparıblar, ayrı məhəllədə dustaq oturdublar. Bəs seni müqəssir qələmə veriblər, nə üçün mənə xəbər verməmişən ki, onların atasının goruna od vuraydım. Allah sənə atana qəni-qəni rəhmət eləsin. O kişi bizim məhəlləmizin sütunu idi. Onun kimi yaxşı adam az tapılar. Mənim boynumda bir aləm haqqı var. Xeyr-xeyr, ağa molla Məmmədəli, mən necə razı ola bilərəm ki, sənə zülm eləsinlər. Gərək indi özüm bu işə əvvəldən yetişib sərəncam verəm.

Ərz elədim ki:

– Allah sizin kölgənizi bizim başımızdan əskik eləməsin. Daha bir iş idi olub-keçib.

Kətxuda tez sözümlün arasına girdi:

– Yox-yox, ola bilməz. Necə ki, mənim məhəlləmdən sənə kimi əsil-nəcəbətli bir adamı aparıb müqəssir qələmə versinlər, başqa bir məhəllədə dama bassınlar?! Gərək atalarını yandırım. Mən belə bir biabırçılığa dözə bilmərəm.

Kətxuda qırısaqqız olub yapışdı canıma. Dedim:

– Möhtərəm kətxuda, Allah sizin ömrünüzü uzun eləsin. Ərz elədim ki, bir iş idi olub-keçib. Mən də artıq təzkirə almışam, sabah Tiflisə yola düşürəm...

Hələ sözümlü qurtarmamışdım ki, kətxuda son dərəcə qəzəbli halda dikəlib, yerindəcə şax oturdu, sonra dedi:

– Necə, nə dedin? Tiflisə gedəcəksən? Qələt eləyəcəksən, anası... köpek oğlu, bütün şəhəri doyurdun, indi bizə çatanda ellerini göyə qaldırıb dua oxuyursan?! Sən mənə nə hesab eləyirsən? Köpek oğlu, mən sənə üçün bəyəm ölü at kəlləsiyəm ki, bostanda asasan?! Atanı elə yandırım ki, özün əhsən deyəsen.

Bəli, bizi sürüyə-sürüyə çəkib apardılar kətxudanın dustağına. Yazıq anam xəbər tutan kimi evin əsasiyyəsinə bir neçə şey dəyər-dəyməzinə satıb, kətxudaya peşkeş verdi, mənə xilas elədi. Zindandan çıxan günün sabahı Təbrizə əbədi olaraq əlvida dedim. Tiflisə getdim. Bugünədək də özümü Təbrizə tərəf çevirməmişəm.

Molla bu kimi hekayə və macəralardan çox bilirdi. Məclislərdə onları nəql etməklə camaatı özünə cəlb edirdi. Elə məhz bu “sərmayə” ilə də gününü onun-bunun məclisində keçirər, başını birtəhər girləyər, yemək-içməyini müftə salardı. Onun başına hətta süfrə başında da min bir oyun açar, onunla cürbəcür zarafatlar eləyərtilər. Ancaq o, əsla inciməz, hamısına dözər, məclisi qızıdırar və gecə-gündüzü bu minvalla keçirərdi.

Bir neçə kəlmə də bu möhtərəm şəxsin görkəmi haqqında deyim: Əvvəla, başı lap qulaqlarının dibinə kimi keçəl idi. Xırdaca gözləri görmə qabiliyyəti cəhətcə elə zəif idi ki, özündən on addım uzağı görə bilməzdi. Kobud, iyrenc dişləri o qədər qabağa gəlmişdi ki, ağızında görünürdü. Qalın dodaqları, şişman qarnı var idi. Boyu gödək idi. Bütün bunlarla birlikdə dili də bir qədər pəltək idi. Bəli, onun cismani təsviri belə idi. Xüsusi xasiyyətlərinə gəldikdə deməliyik ki, həmişə sərxoş, etiqadı süst, nəməkbəharam və dəyanətsiz bir adam idi. Əslində özgələrin süfrəsi başında qarın otaran adamlar ümumiyyətlə yaltaq, ikiüzlü və alçaq olurlar. Bəli, tərifi qısaca şərh etdiyim belə bir cənab İranda “Hacıxan” olub camaatın ərizəsinə baxır, işini düzəldir!

O gün heç bir işim olmadığına görə bir üzəndən dəqiqələri sayırdım. Görüş vaxtı nə zaman gəlib çatacaq ki, gedib onunla görüşüm; birdən-birə necə xanlıq rütbəsi aldığımı, dövlət və millət qarşısında

nə kimi xidmətlər göstərdiyi üçün belə böyük ada layiq olduğunu öyrənmək istəyirdim.

Gecəni min cür fikir-xeyalla səhərə çatdırdım. Səhər tezdən Yusif əmiyə dedim:

– Bu gün Şah Əbdüləzimin ziyarətinə gedəcəyik. Gecəni də bir yerdə olacağıq.

Yusif əmi soruşdu:

– Harada qonağıq?

– Bir nəfər xanın evində qonağıq, – dedim. – Sən özün də onu tanıyarsan. Amma adını deməyəcəyəm, özün görüb tanıyarsan.

Yusif əmi nə qədər təkid etdisə də bizi dəvət edən şəxsin adını söyləmədim. Mənzildən dəmiryol vağzalınadək piyada getdik. Yeddi mildən az olan Şah Əbdüləzim yolu bütün İran məmləkətində yeganə dəmir yoludur. Onu da bir Belçika şirkəti çəkmişdir. *Hərçənd ki, son dərəcədə inamsızdır, amma yenə də evi abad olsun ki, eşşəyə minib getməkdən min dəfə yaxşıdır.* Bircə saatin ərzində məqsədə çatıb, o müqəddəs məkənin ziyarətinə nail olduq. Namaz qılandan sonra o müqəddəs türbəyə tamaşa etdik. Bu məqbərə mənəvi ülviyyətə malik olmaqdan əlavə əzəmətli və gözəl şəkildə tikilmişdir. Bu, memarlıq, aynabəndlik və təmizlik cəhətdən İranda ziyarət edib qəlbən şad olduğum ilk ibadət gahdır. Bir qədər əyləşdik, vaxtımızı dua və Quran oxumaqla keçirdik. Nahar çağı oradan bazara çıxıb, bir baqqal dükənindən bal-qaymaq alıb yedik. Axşamüstü yenə də dəmiryol qatırı ilə şəhərə qayıtdıq. Şəhərdə bazarları və karvansaraları gözib seyr etdik. Çarsu və bazarlar pis deyil. Karvansaraların da binaları gözəl və abaddır. Amma heç bir yerdə bu kimi böyük şəhərlərin ticarətinin tərəqqisinə və əzəmətinə səbəb olan kompanilər, şirkətlər, banklar və kontorlara rast gəlmədik. Şəhər ticarət nöqtəyi-nəzərindən elə bil matəmə batmışdı. Bir para sərraf dükənləri gözə dəyirdi. Ola bilsin ki, onların bəzisi varlı-karlı idi. Amma hamıdan çox gördüyümüz kisé-kisé, xırman-xırman qara pul idi ki, ayaq tutub bazarda yeriyirdi. Ancaq qızıl pul kimya hökmündə idi. Bütün şəhərdə nümunə üçün də olsa ondan iz-əşər görmədik. Görünür, ya əslən yoxdur, olsa da sandıqların təkində və ya torpağın altındadır.

Vətənin tərəqqisi və islahı haqqında heç kəs düşünmür. Kiçikdən böyüyə, varlıdan kasıba, alimdən cahilədək hamı öz fikrində-

dir. Hər kəs öz eşşəyini otarır. Heç kəs başqasının hayına qalmır. Bir nəfər belə vətən və övladi-vətənin müştərək mənafeyindən danışmır. Sanki bu onların heç vətəni deyil, ya da ki, onlar birləri ilə həmvətən deyillər.

Ancaq ürək açan bir şey varsa o da Tehranın küçə-bazarında görünən hərbiçilərdir. Hələ buraya gələndək İranın heç bir yerində hərbi paltar geymiş adam görməmişdik. Süvarilər, topçular, hətta teleqraf qulluqçularının xüsusi hərbi paltarları vardır. Xüsusilə kazaklar və onların zabitləri tamamilə rus kazakları kimi geyinmişdilər. Amma deyildiyinə görə bunlar bircə fəvcedir*.

Hava tamamilə qaranlıqlaşdı. Yusif əmiyə dedim:

– Vədə verdiyimiz yere getmək vaxtıdır.

Hacıxanın evinə çatan kimi qapını döydük, Hacıxan özü qapıya gəldi:

– Buyurun, – dedi.

Mən iki dəfə salam verdim. Hacıxan soruşdu:

– Bəs iki dəfə nə üçün salam verirsen?

– Biri dünənki salamın qəzastır, – dedim. – Çünki dünən sizi gören kimi özümü elə itirdim ki, salam yadımdan çıxdı.

Hacıxan güldü. Yuxarı çıxdıq, amma Yusif əmi dünən mən özümü itirdiyim kimi çaşbaş qalmış, dərin xeyala dalmışdı. Nəhayət, mənim qulağıma dedi:

– Bu kişi filan tarixdə Misirdə qonağımız olan molla Məmmədli deyilmə?

– Bəli, – dedim, – özüdür ki, var. Eşşək haman eşşəkdir, ancaq palanını dəyişmişdir.

Bu sözləri molla Məmmədli özü də eşitdi. Qarnını tutub ucdan güldü. Dili pəltək vura-vura Yusif əminin kefini soruşdu:

– U... U... Usuf ağa, maşallah heç dəyişilməmişsiniz. Elə hə... hə... həman o vaxt gördüyüm Usuf ağasınız.

Xoş-beşdən sonra əyləşdik. Çay gətirdilər, içdik. Hacıxan dedi:

– Ya... ya... ya... yaxşı, indi buyurun görək, haradan gəlir, haraya gedirsiniz. Siz hara, Tehran hara?

Dedim:

– Mən, əlbəttə, öz başımın qəzavü qədərini söyləyəcəyəm, amma sən Allah, əvvəl sən de görüm bu nə əhvalatdır, sən hara, xanlıq hara?!

- Mənim sərgüzəştim çox uzundur, ancaq qısaca desəm budur ki, Məkkədən qayıdandan sonra Tiflisə getdim. İki-üç il, o vaxt gördüyünüz kimi, yersiz, yurdsuz, lağlağılıqla başımı gırlədim. Amma özümü oda-köze vurub, iki-üç yüz manat pul yığa bildim. Həmişə düşünürdüm ki, özümü birtəhər Tehrana sala bilsəm işim yaxşı tutar. Çünki İranın bezi dövlət başçıları ilə gahdan bir olan görüşlərində mənə yeğin hasil olmuşdu ki, söhbətlərimə böyük rəğbət göstərəcəklər. Elə bu xəyalda idim ki, bəxtim üzümə gülümsədi. Şahın hərəmsərəsı nədimələrindən birinin Avropada müalicə olunub İrana qayıdarkən Tiflisə gəldiyimi eşitdim. Mən də bir vasitə tapıb, onun xidmətçiləri sırasına keçdim. Rəşt şəhərinə qədər onun bütün adamlarının saqqızım oğurladım. Rəştə Tehranadək camaata elə göstərirdim ki, guya mən onun müşayiətçilərinin lap mötəbərindənəm. Yol üstündə o hörmətli xanımın pişvazına gələnlər mənim söhbətlərimə vurulurdular. Hər birisi məni öz yanına çəkirdi, qonaq dəvət eləyirdi. Mən də özümü tutub, əvvəlcə qəbul eləməirdim, boyuna böyük bir minnət qoyandan sonra söhbətlərimlə onların meclislərini rövneqləndirirdim. Nəhayət, Tehrana çatdıq, az bir müddət içərisində böyük-böyük mötəbər meclislərə yol tapdım. Söhbətlərimin pərəstişkarları gündən-günə artır, bazarım gətdikcə qızışdı. Bilirsiniz ki, mən farsca yaxşı bilmirəm, ancaq birtəhər qırıldadırəm. İnanın ki, bunun özü də mənə fayda verdi. Farsca bilməməyim onların xoşuna gəlirdi. Mən də qəsdən onların xoşuna gəlmək üçün özümü lap bilməməzliyə vururdum ki, bunun özünün də başqa bir məzəsi var idi. İş oraya çatdı ki, sədr-əzəmin də meclisinə ayaq açdım. Mənim söhbətlərimdən o dərəcədə xoşu gəldi ki, sabahı gününü mənə bir şir-xurşid* nişanı ilə xanlıq ləqəbi mərhəmət buyurub, başımı göylərə qaldırdı.

Molla Məmmədəli bunu deyib, şəhadət barmağı ilə penceyinin yaxasında olan nişanı göstərdi və əlavə elədi:

- Baxın, bu mənim aldığı birinci nişandır. Sədr-əzəmin xidmətçisi nişanı və fərmanı gətirib mənə verəndə buranın adəti üzrə məndən də ənam istədi. Ona da ənam əvəzinə bir məsəl söylədim. Gördü ki, daş qayaya rast gəlib, bir söz demədən üzüsulu qayıdıb getdi. Bir müddət keçmədən ikinci nişanı da aldım. Bu dəfə sərhəng rütbəsini də ona əlavə etmişdilər. Həm də yüz tımən maaş təyin eləmişdilər.

Bu vaxt molla Məmmədəli yenə də barmağı ilə döşündəki ikinci nişanı göstərib dedi:

- Hərçənd ki, maaş vüsul olmur, özüm də o qədər fikir vermərəm, çünki nəğdən camaatın yeganə ümidi, pənahu olmuşam. Vasi-təçilik yolu ilə işim çox yaxşı gedir. Gündə beş-altı tımən, bəzən daha artıq mədaxilim olur. Keçən il sədr-əzəm cənabları buyurdular ki, Simnan hakimi işdən çıxarılıbdır, əgər meylin varsa oranın hökumətini sənə adına yazdırım. Ərz elədim: Allah həzrət-əşrəfin kölgəsini mənim başımdan əskik eləməsin. Nə manee var, indi ki, məsləhət görürsünüz sizin buyruğunuzun müqabilində mənim nə həddim var ki, başqa cür düşünəm.

Gəlib evdə sizin qulbeçəniniz - Qasımın anasına dedim: Arvad, mustuluğumu ver, sədr-əzəm mənə Simnanın hökumətini təklif elədi. Dedi: xəyalın nədir? Dedim: heç nə, nə olacaq, bir şəhərin hökumətidir, əlbəttə, gedərəm. Qasımın anası dedi: sən türksən*, ağlın kəsmir. Mən bu işə razı olmaram.

Bu arvadın əsli İsfahanlıdır. Şeytana pəpüş tikər. Ancaq mən onun narazı qalmasına əhəmiyyət verməyib dedim: Ay arvad, xalq gedir altı-yeddi min tımən rüşvət verib bir şəhərin hökumətini min minnətlə ələ gətirmək istəyir, baş tutmur. İndi sənə müftə verirlər, istəmirsən? Arvad dedi: bir işə başlayanda əvvəlcə onun aqibətini düşünmək lazımdır. Adam görək uzaqgörən olsun. Əvvəla, sən türksən, Simnan əhalisi isə təəssübkeş farslardır. Elə buna görə də sənə tədbirlərinə qarşı min cür bəhanə düzəldib maneçilik törədəcək, nəhayət, üsyan qaldırıb sənə oradan qovacaqlar. İkincisi, sən olasan o Allahın, axı, sənənin yanında-cohərində hökumət ləyaqəti yoxdur. Əgər qəbul etmirsən, buyur, bu ayna, bu da sən, bax gül camalına. Üçüncüsü, Simnan öz iqliminin pisliliyi ilə məşhurdur. Sənənin də ki, Allaha şükür, saf bir canın yoxdur. Uşaqlar da ki, sısqadırlar, burunlarından tutsan canları çıxar. Dördüncüsü, bunların hamısı bir tərəfə qalsın, ola bilsin ki, altı-yeddi aydan sonra hələ sən öz yerini qızdırmamış başqası yeddi-səkkiz min tımən rüşvət və ya icarə adı ilə pul verib, hakimliyi sənənin əlindən alsın. Onda de görüm nə eləyəcəksən? Bu qədər gəlgəl xərcini haradan düzəldəcəksən? Bu vəzir-məzirlərin sözlərinə o qədər də bel bağlamaq olmaz. Güclə özümüzdə dirlik düzəlmişik. Hər gün zəhmətsiz-məşəqqətsiz bir neçə tımən mədaxilimiz var, ye, Allahına şükür elə. Bəlkə yavaş-yavaş bir az da mədaxil arta. Ay kişi, sən hara, Simnan hökuməti hara?

Gördüm, insafən, arvad məndən çox ağıllıdır. Belə işləri, məmləkətin vəziyyətini məndən yaxşı bilir. Ürəyimdə afərin dedim. Amma özümü sındırmamaq üçün, həm də onu başıma çıxarmamaq məqsədilə dedim: Sənin də sözlərin beynimə batır. Düz deyirsən, oraya getsək mənə də, uşaqlara da bəd keçər. Mənim də, onların da mezacına pis ab-hava düşməz. Gedib boynumdan ataram.

Bu macəradan iki-üç gün sonra sədr-əzəmin yanına getdim. Buyurdu:

– Hacıxan, sənin Simnan səfərin necə oldu? Görək yola düşməyə hazır olasan.

Ərz elədim:

– *Qurbanın olum, sizin yüksək, müqəddəs və şərəfətli cənabınıza bəllidir ki, nökeriniz xəstədir. Qorxuram gedim, orada xəstələnib ölüm. Onda qürbət vilayətdə bu seğir və kimsəsiz uşaqlar başsız qalacaqlar. Hərgah burada bir iş mərhəmət buyursanız canınıza daha artıq dua edəcəyəm. Bir vəsile salın ki, elə burada, sizin qulluğunuzda uca hümmətiniz və yüksək kölgəniniz altında ömrümü asudəliklə başa vurum.*

Buyurdu:

– Burada sənin öhdəsindən gələ biləcəyin elə bir münasib iş nəzərimə gəlmir. Ay Allahın bəndəsi, nə cavanlığın var, nə cama- lın, gözəl xətt, kafi savaddan da məhrumsan, şeirdən, şairlikdən də bir şey bilmirsən. Həkim də ki, deyilsən. Özün də görək, mən səni hansı işə qoya bilərəm?

Ərz elədim:

– Xarici ölkələrdə çox qalmışam. Tiflisdə gürcü dili öyrənmişəm, bir az da rusca bilərəm. Əgər xarici işlər nazirliyində bir qulluq tapsırsanız çox yaxşı olar, canla-başla yerinə yetirərəm.

Buyurdu:

– Onda görək bir az gözləyəsən. Bir nəfər var, mənim ondan əsla xoşum gəlmir. Çoxdandı ki, istəyirəm onun ayağını oradan kəsəm. Ancaq arxası möhkəm bağlıdır. Əlbəttə, məqamı gəlib çatacaq. Bir az gözləyin, görək nə elərik.

İndi gözləyirəm. Allaha şükür, arvad almışam, bir oğlum, bir qızım var. Öz arvadımdan da razıyam. Allah ondan razı olsun, ev tikəndir, ev yıxan deyil.

Bu mənim başıma gələn uzun əhvalatın qızasıdır. İndi sizin növbənizdir. Bismillah, buyurun görək.

Mən molla Məmmədəlidən soruşdum:

– Ləqəbin-zadın yoxdur? Axı, İranda hər bir xanın xüsusi, təmtəraqlı ləqəbi də olur.

– Xeyr, – dedi. – Müşirüddövlə¹ cənabları ləqəblərin siyahısını mənə göndərdi. Budur, üzünü saxlamışam. – Əlini atıb yanındakı sandıqdan bir tikə kağız çıxarıb bizə göstərdi və əlavə etdi: – Buyurdu ki, bu ləqəblərdən birini özüm üçün seçim. Amma mən istəmədim.

– Nə üçün?

– Düşündüm ki, birdən zamanın gərdişi məni Təbrizə aparıb çıxardar. Siz Təbrizin lotularını yaxşı tanımırınsınız. Mən bilərəm ki, onlar necə haramzadadırlar. Məni də ki, əvvəldən tanıyırlar. Məni ləqəb sahibi görəni kimi pert eləmək üçün eşşəyi, iti və ya pişiyi də mənim ləqəbimlə çağıracaqlar. Onda eşşək gətir rüsvayçılığımı yüklə.

– Onda sizin xanlıq ləqəbiniz üçün də başınıza belə bir oyun açə bilərlər, – dedim.

Molla Məmmədəli gülümsəyib dedi:

– Xeyr, elə deyil. İndi xanlıq ləqəbi ümumiləşibdir. Xüsusi ləqəb deyil ki... Hər bir baqqalın, çaqqalın, hətta ələk-qəlbir toxuyanların, mütrüflərin də xanlıq ləqəbi var. Bundan əlavə, indi “xan” sözünün də “x” hərfi ilə başlanan xurma, xiyar, xan, xələt və başqa sözlər kimi heç bir məziyyəti və hörməti qalmamışdır.

Molla Məmmədəli bunu deyib, ləqəblər siyahısını mənə tərəf uzatdı, mən alıb baxdım, gördüm əcəb həngəmədir. Hərçənd ki, onun üzünü köçürmək mənə zəhmət və bu səyahətnaməni oxuyanlar üçün əziyyətdir, amma əlacım nədir. Mərhum atamın vəsiyyə- tindən kənara çıxa bilmərəm. Atam mənə vəsiyyət eləyibdir ki, hər nə görşəm yazım. Mən də bunları yazmalıyam. Budur, ləqəblər siyahısının üzə belədir:

İzzüddövlə, Şəhabüddövlə, Nəsrüddövlə, Mötəmənüssultan, Müüzüddövlə, Müstəşarüddövlə, Əminüssultan, Şücaüddövlə, Səniüddövlə, Tətibüddövlə, Həkimüddövlə, Katibüssəltənə, Şüaüddövlə, Əzizüddövlə, Müşavirüssəltənə, İftixarüddövlə,

¹ Hacı Mirzə Möhsün xan

Zəfərüssəltənə, Müzəfəərüddövlə, Zəfərüddövlə, Heşmətüddövlə, Şərifüddövlə, Zəhirüddövlə, Hüsamüssəltənə, Müinüddövlə, Müəzzəmüddövlə, Mükərrəmüddövlə, Naibüssəltənə, Nüsretüddövlə, Hüsamüddövlə, Səhamüddövlə, Dəbirüssəltənə, Yəminüddövlə, Yəsərüddövlə, Asəfüddövlə, Serəncamüddövlə, Ərfəüddövlə, İqbalüddövlə, Müşirüddövlə, Müdirüddövlə, Mücirüssəltənə, Vəkilüddövlə, Əminüddövlə, Əminüssültənə, Şəhnətüssəltənə, Cəlalüddövlə, Cəmalüddövlə, Məcdüddövlə, Nəcmüddövlə, Kokəbüddövlə, Müşkatüddövlə, Misxbahüddövlə, Siracülmülk, Müəyyidüddövlə, Şücaüssəltənə, Ziyəüddövlə, Mühəndisüddövlə, Memarüddövlə, Zərğamüddövlə, Hacibüddövlə, Dərbanüddövlə, Nazimüddövlə, Məntiqüddövlə, Nəqibüddövlə, Xətibüddövlə, Ədibüddövlə, Şüaüssəltənə, Etizadüssəltənə, İftixarüssəltənə, Rüknuddövlə, Mümtəhinüddövlə, Mötəmədüddövlə, Bəhaüddövlə, Ehtişamüddövlə, Seyfüddövlə, Rəhmüddövlə, Zəkiyüddövlə, Rəziyüddövlə, Sarimüddövlə, Səmsamüddövlə, Qəvamüddövlə, Əlaüssəltənə, Vəqrüssəltənə, Şərəfölmülk, İzzölmülk, İftixarölmülk, Etimadölmülk, İntisarölmülk, Ezazölmülk, Mübəşşirüssəltənə, Müdəbbirölmülk, Müizzölmülk, Sədrüddövlə, Əzdölmülk, Əzdüssəltənə, Sədiqüddövlə, Xazinüddövlə, Qadirüddövlə, Müqtədirüssəltənə, Etisamüssəltənə, Vəzirüddövlə, Nəyyirüddövlə, Şücaölmülk, Zükaölmülk, Bəyanölmülk, Bənanölmülk, Müinölmülk, Ehtişamölmülk, Müstənsərrüssəltənə, Ərfəssəltənə, Ədlölmülk, Müinüdədalə, Müinüleyalə, Nüsretölmülk, İqbalölmülk, İqbalüssəltənə, Həkimölmülk, Təbibölmülk, Fələsufölmülk, Məsihölmülk, Səhamölmülk, Qəvamölmülk, Xazinölmülk, Əlailölmülk, Dəbirölmülk, Bəhaölmülk, Ziyəölmülk, Nizamölmülk, Əzdölmülk, Zəhirölmülk, Seyfölmülk, Şəmsirölmülk, Mötəmədülmülk, Nazimölmülk, Siracölmülk, Vəkilölmülk, Nəcmölmülk, Qəvamölmülk, Heşmətölmülk, Müşirölmülk, Müşkatölmülk, Ədibölölmülk, Ədibölməmalik, Əminölmülk, Mühəndisüməmalik, Muheqqiqölmülk, Sədölmülk, Səniölmülk, Şəhabölmülk, Şəhabölmülk, Yəminölmülk, Lisanölmülk, Sidqölmülk, Sidiqölmülk, Nasirölmülk, Nəşəhölölmülk, Saidüddövlə, Saidüssəltənə, Saidülvəzərə, Mühəqqiqüddövlə, Mühəqqiqüssültənə, Əmin dərbar, Əmin şura, Əmin xəlvət, Əmin həzrət, Əmin hüsur, Əmin divan, Əmin nizam, Əmin ləşgər, Əmin hərəm, Əmin xaqan, Əmin hüməyun, Əmin nizam,

Müşir nizam, Vəzir nizam, Şüca nizam, Müşrif nizam, Sərrişədar nizam, Bədayənigar, Vəqayənigar, Əminülvizərə, Naibülvizərə, Müinülvizərə, Etizadülvizərə, Mötəmədülvizərə...

- Qurtaran deyil ki, keç görək.
- Baş üstə Sədrülölmə, Etimadülölmə, İftixarülölmə.
- Bunlardan da keç, bizə lazım deyil.
- Məlikküttüccar, Vəkilüttüccar, Əminüttüccar.
- Bunlardan da keçmək lazımdır. Biz ki, tacir silkinə mənsub deyilik.

– Fəxrüzəkirin, Seyfüzəkirin...

– Bunlar da mərsiyəxanlara məxsusdur. Yəne də bizə dəxli yoxdur. Bəli, bu kimi ləqəblər nə qədər istəsəniz var.

Üzümü molla Məmmədəliyə çevirib dedim:

– Hacıxan, bu ləqəblərin bəzisinin üstündə qırmızı, bir parasının da üstündə göy xətlə əlamət qoymuşlar, bunun nə hikməti var?

– Aferin, – dedi, – yaxşı mültəfət olmusan. Onların ki, qırmızı əlaməti var, qoşun sərkərdələrinə məxsusdur ki, hər kəsin ki, mir-pənc* və sərtiblikdən* aşağı rütbəsi olmasa ona verərlər. Əlbəttə, o da elə-belə boş-boşuna olmaz. Çoxlu peşqəş müqabilində verilir. Sənin-mənim kimilərin əli o ləqəblərə çatmaz. O göy rənglə əlaməti olanlar da sahibləri yaşayan ləqəblərdir. Nişansızlar isə boşdur, sahibi yoxdur. Mən özüm üçün onlardan hansını istəsəm ala bilərəm. Ancaq öz elədiyim səbəbə görə istəmədim.

Mən öz başıma gələnləri sizə söyləyib qurtardım. İndi siz buyurun görək hal-qəziyyə nədir, necə olub ki, Misirdən buraya gəlibsiz?

Dedim:

– Doğrusu, biz bu gün eməlli-başlı nahar eləməmişik, acıq. Buyurun şam gətirsinlər, çörək yeyəndən sonra mən də öz başıma gələnləri nəql eləyəcəyəm.

Şam gətirdilər. Dadlı küftə bişirmişdilər. Yedik. Çaxır təklif elədi. And içdim ki, indiyədək dilimə dəyməyib və bundan sonra da dəyməyəcək. Sonra mən sözə başlayıb dedim:

– Bizim sərgüzəştimiz o qədər də uzun deyil. Misirdən müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyətilə yola düşdük. O ülvi məkənin ziyarətindən sonra gəzə-gəzə buraya gəlib çatdıq. Buradan da Azərbaycana getmək əzmindəyəm. İstəyirəm üreyiməyatan bir

yeri özümə daimi iqamətgah edəm. Gedib Misirdəki əmlakımı satam, sonra gəlib hər bir addımı mənim üçün Misirdən min dəfə əziz olan vətənimin bir guşəsində sakin olam. Ancaq təəssüflər olsun ki, hələ burayadək elə bir münasib yer görməmişəm. İndi bir vasitə tapıb nazirlərdən iki-üçü ilə görüşmək istəyirəm. Bir para deyilməli mətləblər var, gərək onlara çatdıram. Əgər mənim üçün bu işi yerbeyer eləsən onda mən sənə Hacıxan deyərəm. Yoxsa elə haman əvvəlki “gədə molla Məmmədəli” olaraq qalacaqsan.

Molla Məmmədəli dedi:

– Əgər bir məsələ üçün vasitəçi axtarırsansa, yaxud yüksək bir məqama ərizə çatdırmaq olarsa, əlimdən gələr. Amma səni vəzirlərin yanına aparmağı, onlarla həmsöhbət etməyi bacarmaram. Yəni bacarmaram deyəndə, bir qədər yalan olar, bu tezlikdə bacarmaram. Əgər beş-altı ay burada qalsanız, o da mümkündür. Bilirsiniz, gərək belə iş üçün münasib fürsət ələ düşsə.

– Bu şəhərdə uzun müddət qalmaq mənim üçün mümkün deyil, getməliyəm, – dedim.

Bir qədər fikrə daldıqdan sonra dedi:

– Vəzirlərdən hansını görmək istəyirsən?

– Daxili işlər naziri ilə, xarici işlər naziri ilə, bir də hərbi nazir ilə görüşmək istəyirəm.

Yenə gözlərini naməlum bir nöqtəyə dikib dayandı, az sonra üzünü mənə çevirib dedi:

– Bir tədbir nəzərimə gəldi. Görək nə nəticə verir. Götürüb bir-birinin ardınca üç məktub yazdı. Hər birisini ayrıca zərfə qoyub, üstünü yazdıqdan sonra mənə tərəf uzadıb dedi:

– Bu Mirzə Kazım bəyə yazdığım məktubdur. O, xarici işlər nazirinin uşaqlarının müəllimidir. Özü də əslən ərəbdir. Ərəb dilindən çox xoşu gəlir. Ərəbcə danışdığınızı görən kimi sizi rəğbətə qarşılacaq, nə dərdin olsa onun çarəsini ələyəcəkdir.

İkinci məktub Rza xanın adına. O da daxili işlər nazirinin xidmətçisidir. Bunu da ona çatdırmalısan. Üçüncü məktubu Əsəd bəy fərraşbaşının ünvanına yazmışam. O da hərbi nazirin fərraşbaşısıdır. Gərək ona verəsən. Əgər adamdır, işdir, birdən gördün ki, Rza xan və Əsəd bəy çəm-xəm ələyib rədd cavabı verirlər, ovuclarına xələvətə bir-iki tükən pul bas. Onda yumşalarlar. Amma ehtiyatlı ol, Mirzə Kazım bəy rüşvətxor deyil ha... O heç nə qəbul

ələməz. Məşədi Həsən kirman bu nazirlikləri tanıyır, sabah onu bələdçi götür. İnşallah, məqsədinə çatarsan.

Çox sevinib dedim:

– Mersi, Hacıxan, mersi, Hacıxan, mersi!

Hacıxan əlavə etdi:

– Qəm ələmə, onların hamısı düzələr. Əgər nişandan-zaddan da istəsən özüm əl-ayaq elərəm.

– Xeyr, xeyr, mənə nişan-mişan lazım deyil, – dedim.

– Özünə lazım deyilsə, dost-aşnana lazım olar. Bunun nə eyibi var? İstəyirsən iki-üç müxtəlif dərəcəli nişan üçün adsız fərmanlar ələ getirib, aparıb xaricdə kimə istəyirsən ver.

Dedim:

– Əzizim, bu vəziyyəti görməkdən mənim ürəyim qanla dolub, indi də sən məni nişan satmağa yönəltmə. Dövlət nişanını bu dərəcədə ayaqlara salan adamı Allah zəlil gümə qoysun. Adam nə qədər alçaq və şərəfsiz olmalıdır ki, belə bir rəzaləti boynuna alsın. Nişan satmaq nə deməkdir? Adam öz irzini, namusunu satsa ondan yaxşıdır. Çünki irz, namus adamın özünüküdür. Amma nişan ümumxalqın, ölkənikidir. Biz gərək dövlət nişanına qüdsi nəzərlə baxaq, onun dəyərini canımızla ödəyək, onu ələ götürmək üçün şirin canımızdan keçək. Onun şərəfini hər şeydən yüksək tutaq, çünki nişan – xaricdə dövlətimizin şanı və milli şərəfinin təmsalidir.

Mənim sözlərim molla Məmmədəlini darıxdırdı.

– Baba, bunlar nə sözdür sən danışırısan? Xəbərdən xəbərini yoxdur, canım. Hacı Məmməd Bağır kürk-yaraqlı üç-dörd dəfə Rusiyaya, Almaniyaya səfər ələyibdir. Hər səfərində otuz-qırxdənə müxtəlif dərəcəli nişan ağ fərmanlarla apardı. Rusiyada öz gözümle gördüm ki, hər birini min manatdan altı yüz manatacan satırdı. Əməlli-başlı pul qazanırdı.

– Məgər bütün bunları şah bilmir? – deyə soruşdum.

– O yazığın nədən xəbəri var? – dedi. – Onun başını ələ qatmışlar ki, başını qaşmağa macalı yoxdur. Bunları xarici işlər naziri ilə sədr-əzəm əlbir olub satırlar.

Daha dayana bilmədim. Hönkür-hönkür ağladım.

Burada milletin qeyrətli övladlarından birinin vətən haqqında qoşduğu təranədən iki beyt yadıma düşdü. Münasib olduğu üçün yazdım:

Vətən, behişt də sənintək gözəl ola bilməz,
Məhəbbətinlə vurur sində bu odlu ürək.
Tükənmez hörmətinə kəc baxarsa hər bir kəs,
Başında olmaya heç bir zaman papağı gerek.

Bəli, tam qüdrətləri, bacarıqları olduğu halda dövlətin və millətin heysiyyətini və şərəfini qorumayan adamları, vətənin, millətin yüksək qədir-qiymətinə alçaldanları gerek Allah özü rəzil eləsin!

Saata baxdım, gördüm gecə yarından ötür, molla Məmmədəliyə dedim:

– Bizi mürexşəs buyur gedək. Amma bəid deyil ki, yolda polisler qabağımızı kəssinlər.

– Mənim adamım sizi ötürəcək, – dedi, – onu hamı tanıyır.

Ucadan nökerini səslədi:

– Qulaməli, fəner hazırla!

Qulaməli bir qəder əvvəl vəsfində yazdığımız haman pinti qoca aşpazdır. Əlində fəner, belində qəmə o dəqiqə hazır oldu. Baxdım ki, cavanlaşmış, cəld oğlan kimi mətin addımlarla qabağımızda gedirdi. Bizi karvansaramızın qapısına qəder müşayiət etdi. Qapını döydük. Açıdılar. Qulaməliyə iki qran ənam verdim:

– Allah xana ömür versin, – dedi.

Dedim:

– Ay baba, mən xan deyiləm.

Dedi:

– Bah, Tehran ola belə ucuz qiymətə çörək satalar. Bəs indi xan olmasan nə vaxt olacaqsan?

Güldüm. O getdi, biz də mənzilə keçib yaddıq.

Səhər tezdən durub namaz qıldıqdan, çay içdikdən sonra bir para xəyallar məni özünə məşğul eləməyə başladı. Gecə bəzi qarışıq yuxular görmüşdüm. Dəstədən* dörd saat keçmiş Məşədi Həsəni uzaqdan gördüm. Pillekənləri çıxıb mənzilə gəlmək istəyirdi.

Dedim:

– Zəhmət çəkməyin, bu saat geyinib özüm aşağı düşərəm. Səninlə bir yerdə gedəcəyik.

Əbamı geyinib yola düşdük. Yolda Məşədi Həsənə dedim:

– Məşədi, məni daxili işlər nazirinin evinə aparmalısan. Oradan da xarici işlər naziri və hərbi nazirin evinə getməliyik.

Məşədi Həsən dedi:

– Hacıxan işləri düzəltdimi?

– Bəli, – dedim.

Birlikdə gedib daxili işlər nazirinin evinə çatdıq. Mən əgər onun evinin binasını təsvir etsəm mətləb uzanar. Rza xanın soruşğunu tutdum. Göstərdilər. Yanına gedib salam verdim. Hacıxanın məktubunu cibimdən çıxarıb təqdim elədim. O, oxuyub üstümə atdı:

– Bu gün olmaz. Heç vaxtla mümkün deyil, – dedi.

Bir qəder yaxına yeriyib, ovcuna bir imperial qoydum.

Mənim üzümə baxıb dedi:

– Zəhmət olmasa bir az gözləyin.

Beş dəqiqədən sonra gəldi, qapını göstərib:

– Buyurun, – dedi.

Mən otağa girən kimi ikiqat əyilib təzim mərasimini yerinə yetirdim. Gördüm cənab vəzir tirmə şaldan paltar geyib, tam özəmətlə yuxarı başda əyləşibdir. Mən dayanıb durdum. Vəzir dedi:

– Hə, nə xəbər var?

– Qurban, bir ərzim var, – dedim.

– De görək!

– Nökərinizin ərzi bir qəder uzundur. Özüm də bu diyarda qəribəm. Əgər lütf buyurub oturmaq icazəsini mərhəmət eləsəniz, əyləşib, öz ərzimi mübarək qədəmlərinizin torpağına yetirərəm.

Bir qəder düşündəndən sonra vəzir dedi:

– Yaxşı, otur, de görək.

Təşəkkür elədikdən sonra əyləşib dedim:

– Mən uzaq bir yoldan gəlmişəm; bu məmləkətdə qəribəm. Məzhebim şiədir, özüm də əslən iranlıyam. Sizin yüksək məqamınızdan acizane təmənnam budur ki, lütf buyurub ərzimə axıra qəder qulaq əsasınız. Ondan sonra məni iltifata və ya cəzaya layiq görsəniz, əmr edəsiniz yerinə yetirsinlər.

Vəzir buyurdu:

– De görək!

Dedim:

– Mən xaricdə eşitmişdim, indi də öz gözümle görəəm ki, İran yer üzünün başqa ölkələrinə nisbətən virandır. Siz cənab vəzir o yüksək məqamın təqzasına görə məmləkətin bütün işlərindən xəbərdar olmalısanız. Gecə-gündüz öz vaxtınızı və hümmətinizi

məmləkətin abadlığına, ölkənin yüksəlişinə, əhalinin rifah halına sərf etməlisiniz. İndi buyurun görək, bu geniş ölkənin hansı bir şəhərində xəstəxana var, yaxud harada bir əlillər evi, yetimlər evi bina etmişiniz, millətin başsız uşaqlarının tərbiyəsi üçün hansı peşə, sənət ocağı təsis etmişiniz? Vətənin hansı qəsəbəsində nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək üçün şose yolları çəkmisiniz? Məmləkətin və millətin həyatı və bəqasının əsası olan əkinçilik və kənd təsərrüfatının tərəqqisi və inkişafı üçün nə kimi tədbirləriniz olubdur? Ölkənin ticarətinin tərəqqisi üçün nə etmişiniz? Bilirsiniz ki, bu gün böyük dövlətlər bu işdən bir dəqiqə də qafil deyillər. Hətta öz ticarətlərinin genişlənməsi üçün milyonlarla pul xərcləyirlər. Lazım gələndə bu yolda qanlar axıtmaqdan da çəkinməmişlər. Bəs sizin tərəfinizdən hansı bir ciddi iqlamat əmələ gəlmişdir? Heç bilirsiniz ki, İran əmtəəsindən hər il xaricə nə qədər sadır olunur? Yaxud xaricdən İrana nə qədər əmtəə idxal edilir? Əcəba, heç mübarek xatirinizə gəlirdir ki, bir tədbir görəsınız ölkədən sadır olunan əmtəənin miqdarı idxal edilən əmtəənin miqdarından artıq olsun, beləliklə də vətənin gəliri xərcindən çox olsun? Heç bilirsiniz ki, bu yolla əhalinin maddi qüdrəti artar, dövlətin xəzinəsi varlanar? Axı niyə İran əhalisi yaşayışına lazım olan ən kiçik şeylər üçün xarici ölkələrə möhtac olsun? Məum şamını Allah yaradır, ya bəşər işidir? Məgər qənd göyden yağır? Əcəba, İranın torpağında qənd çuğunduru, yaxud şəkər qamışı göyerməzmi?! Məgər İran qoyunları və inəklərinin piyi xarici millətlərin mal-qarasının piyi kimi təmizləne bilməz? İranın sel kimi xaricə axan pambığı onun əhalisinin paltarına kifayət etməzmi? Cənab vəzir, sizin heç İranın əhalisi və nüfuzunun sayından xəbəriniz varmı? Bizim milliyyət və qovmiyyətimizin varlığının və yaşamasının zəminini olan doğumun miqdarını bilirsinizmi? İndiyədək Rusiyada, Osmanlı torpağında, Hindistanda səpələnmiş bu qədər iranlının mühacirət etməsinin səbəblərini öyrənmişsinizmi? Bu bəlanın qarşısını almaq üçün nə kimi tədbirlər görmüşsünüz? Millətin zəruri ehtiyacını ödəmək üçün heç olmasa bir neçə münasib vilayətlərdə cənabınızın adını daşıyan xırda fabriklərin təsis olunmasına nədəndir ki, təşəbbüs göstərmirsiniz? Buyuracaqsınız ki, fabrik açmaq vəzirin borcu və vəzifəsi deyil. Doğrudur, amma onu icad etmək üçün tədbir görmək, millətdə bu işə rəğbət oyatmaq, rəiyyətin bu sahədəki hüququnu qorumağı təz-

min etmək bacarıqlı və ağıllı daxili işlər nazirinin vəzifəsidir. Vəzir millətin xoşbəxtliyinə səbəb olan bu kimi tədbirlərin kələfinin ucunu tapıb rəiyyətin əlinə verməlidir. Əgər etməsə məsuliyyət daşdığına görə, hər cür məzəmmətə layiqdir. Nə üçün millətin halının pərişanlığı və hər tərəfə dağılmasının səbəbini soruşmursunuz? Nə səbəbə görə hər il İran əhalisindən neçə min nəfər cəlayi-vətən edir, Osmanlı, rus və hind torpaqlarına dağılır, qürbət vilayətlərdə dost-düşmən yanında zəlil-sərgərdan olub, fəlakət və pərişanlıqla əlbəyaxa olurlar? Sizcə artıq o gün gəlib çatmamışdır ki, İran nazirləri əhalini hakimlərə, hakimlər peşkarlara*, peşkarlar bəylərbəylərə, darğalara, onlar da kətxudalara, kətxudalar isə fərraşbaşı və naiblərə satmasınlar?! Axı hansı ölkədə görünübür ki, şəhərin darğalığını icarəyə versinlər, özü də ən alçaq və ən şərəfsiz adamlara? Axı insaf da yaxşı şeydir. Mədəni ölkələrdə bu şərəfli vəzifə polis təşkilatının öhdəsindədir. Rəvamıdır ki, belə bir vəzifənin başında savadsız, abırsız-həyasız bir adam dursun? Bütün ləyaqətsizliyi və bacarıqsızlığı ilə işi-gücü hörmətli tacirlərin balalarına papiş tikmək, müxtəlif bəhanələrlə onları məsuliyyətə cəlb edib başlarına min bir oyun açmaq olsun. Beş tükən rüşvət almaq üçün onların üzərinə hər cür namünasib töhmətlər və iftiralar atsın, etibardan, hörmətdən salsın, abırlı-həyalı adamlardan, atası və qardaşından utanıb çəkindiklərinə görə heç bir təqsiri olmadan cərimə adı ilə əlli-altmış tükən kəsib, yaxalarından əl çəksin?!

Heç bilirsinizmi ki, sizin bu qanun-qaydasız gömrükxanalarınızda eyni daxili və ya xarici əmtəyə birindən iki tükən, birindən bir tükən, başqasından guya atası sərbaz və ya qardaşı topçu olduğuna görə, beş qran gömrük haqqı alır və dost-düşmənin şəmadətinə bais olurlar? Daha bir işi qaydaya salmaq üçün pula, adama və ya göyden nazil olan bir təqdire ehtiyac yoxdur ki?! Nə vaxtadək zalim hakimlərin əlində xalqla necə rəftar etməyi, kimdən nə qədər vergi almağı müəyyənləşdirən bir təlimat kitabçası və əməl qaydası olmayacaq?! Allahın ən dəyərli əmanəti olan bu rəiyyət adlandırdığımız insanların halına nə vaxtadək etinasız qalacaqsınız? Onları nə vaxtadək mürüvətsiz hakimlərin həvavü həvəsinin ixtiyarına verib, o alçaqların hər cür rəzil təmənnaları qarşısında məhkum edəcəksiniz? Əcəba, üç min illik İran dövləti özünün böyük şəhərlərində üçdörd həkimi olan bir səhiyyə idarəsi təsis edə bilmir ki, heç olmasa o şəhərlərin əhalisi

özünü həkim qələmə verən cahil, savadsız şarlatanların əcəl mella-ğısından nicat versin?! Nə üçün gerek ilk mərhələdə müalicəsi çox asan olan cüzam və bərəs xəstəliklərinin müalicəsi üçün xəstəxana olmasın?! Niyə gerek hər şəhərin girecəyində müsafirlər bu xəstəliyə düşər olmuş bədbəxtlərin böyük bir dəstəsinə rast gəlsinlər? Bu murdar xəstəlikdən onların dodağı, burnu tökülüb, ağız-gözü öyilibdir. O biçərələr özündən-özgədən kimə rast gəlsə, əl açıb dilənirlər, özləri də vəhşi heyvanlar kimi çöllərdə yaşamaladırlar. Ona görə ki, öz evindən, əhli-əyalından yurdundan qovulmuşdur. Allaha and olsun, bir qeyrətli vətənpərvər adam üçün ölmək o bədbəxtlərin perişan halını görməkdən min dəfə asandır. Mən ömrümdə onları birçə dəfə görmüşəm. İndi də o dəhşətli mənzərəni xatırlayanda ürəyim çürpür. Amma siz onları hər gün görürsünüz, ancaq üzünüzdə heç toz da qondurmursunuz. Bəs onlar sizin din qardaşlarınız, vətən övladları deyillermi? Başqaları öz həmvətənlərindən birçəsinin həyatını qorumaq üçün min məşəqqətə qatlaşır, saysız-hesabsız pul-lar axıdirlar. Dost-düşmən yanında dövlətin və millətin xar və zəlil olmasına bəis olan bu nöqsanların aradan qaldırılmasına o qədər də böyük vəsait lazım deyil. Əlacı çox asandır. Dövlətə dua etmək bəbətindən ildə altmışca tımən, o da bir neçə nəfərin vasitəçiliyi ilə, gəliri olan bir ruhaninin uşaqları, biçərə rəiyyətdən cərimə, rüşvət almaq nəticəsində iyirmi-otuz il ərzində beş kürür sərvət sahibi ola bilər, amma vətənin cüzi nöqsanlarını bərtərəf etmək üçün ümumi yardıma müraciət etmək olmazmı? Halbuki bu yolla həmin müqəddəs tədbirə sərəncam vermək mümkündür. Bu iş üçün yalnız xeyir-xahlıq, tədbir, düzgünlük və tamahsızlıq lazımdır. Əgər millət özünü dövlətdən, dövlət isə özünü millətdən bilsə, bunların zahirən, ad etibarilə iki olub, həqiqətdə vahid olduğunu anlasalar bütün çətin işlər asanlaşar, tezliklə icrası mümkün olar. Vətənin bu iki əziz hissəsinin vəhdəti sayəsində tərəqqi yolunda heç bir maneə müqavimət göstərə bilməz.

Birlikdən törəyir həmişə dövlət,
Ayrılıq gətirir kasıblıq, nikkət.

Ədalət və hüquq bərabərliyinin köməyi ilə bütün çətinliklərə qalib gəlmək olar. Mən bu səfər əsnasında İranın kiçik bir hissəsini

görməklə ürəyim qanla doldu. Məmləkət pərişan, millət pərişan, ticarət pərişan, xəyal pərişan, əqidələr pərişan, şöhrət pərişan, şah pərişan. İlahi, bu nə pərişanlıqdır?! Məəttəl qalmışam ki, belə bir pərişanlıqla daha bu vəzirlərin toplanmasına nə ehtiyac var imiş? Nökərinizin sizdən təvəqqe və ricası bundan ibarətdir ki, bütün bu pərişanlığın səbəbini buyurasınız.

Əgər Allahın peyğəmbəri sizdən soruşsa ki, ey İran vəzirləri, ey millət başçıları, hanı mənim şəriətim, hanı sizin cihad etmə vəsaitiniz, hanı sizin mücahidləriniz, hanı sizin imanınız? Axı mən vətən məhəbbətini iman ilə yanaşı tutmuşam. Onda siz nə cavab verəcəksiniz? Bütün bunların yoxluğuna hansı səbəbi gətirəcəksiniz? Hər-gah bir dost və ya düşmən sizdən soruşsa ki, bu əlli-altmış illik dinc səhliq dövründə xaricdən heç bir müdaxilə olunmayıb, tam istiqlaliyyətlə hökmranlıq etdiyiniz halda, iyirmi beş kürür İran cəmiyyə-tindən necə oldu ki, iyirmi beş nəfər tərbiyə edə bilmədiniz ki, məmləkətin gömrük işini idarə edə bilsin. Daha Avropadan, xarici millətlərdən ağır, yüksək maaşla adam kirə ələyib, gömrüklərinizi onların əlinə tapşırırmaya idiniz. Onda siz nə cavab verərsiniz?

Əgər bir əcnəbi sizdən soruşsa ki, bu altmış ilin ərzində necə oldu ki, bu genişlikdə münbit ölkənin maliyyəsinə birçə milyon tımən artıra bilmədiniz ki, vətənin müdafiəsi üçün məsrəf oluna idi. Onda ona nə kimi qanəddici cavab tapıb verəcəksiniz? Onu da qulluğunuza ərz ələyim ki, bu altmış ilin müddətində başqa yaxın və uzaq ölkələrin maliyyəsi bir neçə qat artmışdır. Onların abadlığı və cəmiyyəti də haman nisbətə tərəqqi etmişdir.

Əgər sizin öz vicdanınız sizdən soruşsa ki, nə üçün ölkənin bütün gəlirini rüşvət, peşkəş və cəriməyə həsr edib, onun maliyyəsinin artmasına, ticarətinin, kənd təsərrüfatının inkişafına lazım olan şəraitə yaratmadınız, onda nə cavab verərsiniz ki, başaşağılığınızın səbəb olmasın?

Əcəba, qorxurdunuz ki, vətənin məşələrini islah etmək, sahibsiz mədənləri çıxarmaq və neqliyyat vəsaiti hazırlamaqdan ələ gələn mənfəət biçərə rəiyyəti soyub talamaqdan aldığımız sərvətdən az olsunmu? Bəs siz bilmirsiniz ki, rəiyyət dövlətin əli, ayağı hesab olunur? Onların bugünkü fəlakəti beş gündən sonra sizin özünüzün fəlakət və xarlığınız deməkdir.

Vəzir dedi:

– Boşboğazlığın qurtardı, ya yenə də vardır? Daha məndə taqət qalmadı, sən bu cəfəngiyatına qulaq asa bilmirəm. Axmaq kişi, bu füzulluqları sənə hansı köpək oğlu öyrətibdir? Məgər mən axır-əzzaman peyğəmbərəm ki, ümmətin fikrinə qalam?! Hər kəsin özü üçün min dərdi, min qəmi var. Axmağın biri, iki saatdır çənə döyür, mən də hey qulaq asıram görüm nə deyəcək. Dur ayağa, dəlinin biri deli! Cəhənnəm ol get işinin dalınca! Qərribə axmaq adamsan! Dur itil, ya Allah, tez ol gözümdən rədd ol!

Əlacsızlıq üzündən durub, gəldiyim yolla qayıtdım. Gördüm Məşədi Həsən bağçada ağacın altında tək oturub mürgüleyir. Dedim:

– Qardaş, dur ayağa gedək, yatmaq vaxtı deyil.

Başını qaldırıb mənə gördü, təəccüblə soruşdu:

– Vəzirlə işini qurtardınmı?

Cavab vermədim, güldüm. Yolda düşünürdüm ki, görəsən xarici işlər naziri ilə hərbi nazirin də yanına gedim, ya yox. Doğrusu, tərəddüd eləyirdim. Yenə də öz-özümə dedim: “Adam gerek iradəli olsun, hərçənd ki, bunlardan vətənin dərdlərinə dərman olmayacaq, amma yenə də görmək yaxşıdır. Heç olmasa deyilməli deyərəm, ürəyimi boşaldaram, müəyyən qədər təskinlik taparam.” Məşədi Həsənə dedim:

– Gedək xarici işlər nazirliyinə.

– Nə eyibi var, gedək, – dedi.

Xarici işlər nazirliyinə gəlib çatdıq. Qapının qabağında neçə fərraş, bir nəfər də rus kazakı dayanmışdı. Fərraşlardan Mirzə Kazım bəyin sorağını tutdum. Göstərdilər. Xoş simalı bir kişi idi. Yaxınlaşıb salam verdim, Hacıxanın məktubunu təqdim etdim. Ahib oxudu, ərəbcə çox mehribanlıqla oxudu:

– Ərəb dilini bilirsinizmi?

– Bilirəm, – dedim.

Yer göstərib ərəbcə dedi:

– Buyurun əyləşin.

Əyləşdim. Xidmətçisini çağırıb çay istədi. Çay içəndən sonra durub otaqdan çıxdı. Az keçmədən qayıdıb gəldi. Sonra dedi:

– Bir az gözləyin, rus səfirliyinin birinci müavini vəzirin yanındadır. Otağı xəlvət eləyiblər.

Mən o saat anladım ki, Rusiya səfirliyi filan imtiyazın ingilislərə verilməsindən təşvişə düşmüşdür. Söhbət və xəlvət də həmin

mətləb üçündür. İstəyirlər o müqavilə pozulsun, ya da özləri ona oxşar bir imtiyaz ələ keçirsinlər. Təsədüfən, sonra məlum oldu ki, danışıqlar ələ həmin mətləb üstündə imiş. Bir saatdan sonra Mirzə Kazım bəy yenidən otaqdan çıxdı. Qayıdan baş vəzirin xidmətçilərindən biri ilə gəldi. Mənə ona göstərib dedi:

– Vəzirin hüzuruna gedəcək.

Bir neçə qapıdan keçdikdən sonra xidmətçi dayandı, pərdəni yuxarı qaldırdı. Otağa daxil oldum. Gördüm vəzir durub otaqda gəzişir. Salam verib təzim elədim. Buyurdu:

– Nə var?

Mən daxili işlər nazirinin görüşündə söylədiyim müqəddiməni burada da işə salıb, oturmaq icazəsi istədim. Vəzir soruşdu:

– Sən Misirdən gəlmisənmi?

– Bəli, – dedim. Bildim ki, Mirzə Kazım bəy mənim haqqımda ona məlumat vermişdir.

– Hansı dövlətin rəiyyətiyə, – deyə vəzir soruşdu.

– İran rəiyyətiyəm, – dedim.

– Eşitmişəm Misirdə İran rəiyyəti olan bütün varlılar təbəəlikdən çıxıblar, başqa dövlətlərin təbəəliyini qəbul eləyiblər.

Mən əlavə etdim:

– Bəli, məndən başqa.

Vəzir gülümsünüb əyləşdi. Mənə də oturmağı təklif etdi. Burada yenə də xahiş etdim ki, ərz edəcəyim mətləbə hövsələ ilə axıra qədər qulaq assın. Vəzir dedi:

– Arxayın ola bilərsən, bu şərtlə ki, sözlərin mənasız və cəfəngiyat olmasın.

– Mən hər nə desəm milli qeyrət üzündən deyəcəyəm, sizdən heç bir şey təvəqqe və təmənna etməyəcəyəm, – dedim.

– Buyur görək, – dedi.

Mən sözə başladım:

– Cənab vəzir, sizdən İran millətinin qərribə və qəyur bir fərdi soruşur ki, aya, sizin konsulların xarici ölkələrdə törətdikləri alçaq işlərdən xəbəriniz varmı? Əcnəbilərin yanında İran millətinin təbəəlik vəsiqəsi hesab olunan bu təzkirələr nə vaxtadək əttarların ədviyyə-istiət bükdüyü məsrəfsiz kağızlar kimi qədir-qiyətsiz olacaq?! Bizim milli şərəfimizin bu mötəbər sənədi haçanadək qumar vərəqləri kimi müxtəlif yerlərdə müxtəlif qiymətlərə,

məsələ, Tehrandə beş qrana, Təbrizdə bir tümənə, Araz qırağında on beş qrana, Qafqazda dörd manat yarım, Osmanlı torpağında yetmiş beş quruşa satılacaqdır?! Bundan əlavə, sizin məmurlarınız hər yerdə bu təzkirələri xarici ölkələrin təbəələri olan xəspuşlara, oğru-şarlatanlara satırlar. Bu xəspuşlar Osmanlı ölkələrində, Rusiyada, hətta Avropada özlərini İran təbəəsi adlandırırlar, min bir firindəğa əl atırlar. Bizi yetmiş iki millət yanında rüsvay edirlər... Belə bir biabırçılıqdan sonra o konsulun hörməti və ya üzərində bizim dövlət və millətin nişan və əlaməti olan təzkirənin zərəcə etibar qalarmı?! Heç rəvamıdır ki, sizin də bir para səfirləriniz bir neçə mürdar lirənin müqabilində öz yüksək məqamlarından utanmayıb, bilə-bilə, düşünə-düşünə belə bir böyük rüsvayçılığa əl atırlar. Bu lənətə gəlmiş rüşvət nə vaxtdək sizin məmurları məsuliyyətə cəlb etməyə, cəzalandırmağa mane olacaq?! Əcəba, hələ də bu rüsvayçılıqların qarşısını almaq, dövləti, milləti bu bədnamçılıq boyunduruğundan xilas etmək vaxtı gəlib çatmamışdır?!
Bu intizamsızlıqların nəticəsində əcnəbi dövlətlərin konsulları nə vaxtdək bizim vətənimizdə əllərindən gələni edəcəklər? Bunların əksinə, haçnadək sizin Osmanlı, rus ölkələrindəki konsullarınız öz təqsirlərini ört-basdır etmək üçün yerli hakimlərin və qubernatorların əlaltıları kimi onlara yaltaqlanacaq və alçalacaqlar?! Haçnadək əcnəbi konsulların bu özbaşınalığını İran dövlətinin bacarıqsızlığı və zəifliyi ilə izah edəcəklər?! Siz isə belə bir fikrin düzgün olmadığını dərk etməyəcəksiniz?! Axı dünyada zəif dövlətlər çoxdur. Hərgah qərar olsa ki, güclülər zəifləri əzib pamal ələsinlər, onda dünya bir-birinə dəyər, belə, o dövlətin ki, yazılıb təsdiq olunmuş müəyyən bir qanunu yoxdur, hər nə istəsələr ona edər. Başqası da bu işə mane olmaz. İndi İngiltərə, Fransa və ya Rusiyanın general konsulunun hünərləri varsa hökuməti təzə təşkil tapmış, cəmiyyəti isə üç milyondan artıq olmayan Bolqarıstanda bir işə müdaxilə etsin və ya bolqar təbəələrindən birinə desin ki, buradan dur, orada otur. Haman gün onun ayaqqabılarını cütleyib qoyarlar qabağına. Necə ki, indiyədək dəfələrlə bu işi ələyiblər.

Xarici səfirlər və konsullar İranda etdikləri özbaşınalıqları bəlkə də İran səfirləri və məmurlarından öyrənmişlər? Bu məmurlar, təbəələrin hüququnu müdafiə etməyə borclu olduqları halda, onları açıqca çalib-çapdıqları bir təqdirdə xarici məmurlardan daha nə gözlə-

mək olar?! Özümüzün qanunumuz və ədalətimiz olmadığı halda, onlara nə dil ilə demək olar ki, bizlə qanunla, ədalətlə rəftar ələyin? Bu acınacaqlı vəziyyətdən, cənab vəzir, Allaha pənah aparrım. Haraya ayaq basırsan ah-nalələrinin tüstüsü ilə göyləri qaraldan, ürəyi od tutub yanan iranlılara rast gəlirsən. Onlar ölkənin daxilində olan zülm, haqsızlıq nəticəsində baş götürüb qaçır, xaricdə isə ondan daha bətər cəfalara düçar olurlar. Osmanlı torpağında, Rusiyada hər hansı kəndə, qəsəbəyə getsən görəcəksən ki, bir ovuc arsız, işsiz avara fərraş bir adamın başına toplanıb onun adını qoyublar konsul. Hamısı əlbir olub, dövlət dəftərində heç bir ismi-rəsmiləri olmayan bu cəlayi-vətən etmiş biçarələrin canına daraşiblar. Sağa keçirlər, kəsirlər, sola keçirlər, siyirirlər. Əvvəla, məmləkətin daxilində nə üçün zülm qapıları bağlanılıb ki, bu yazıqlar da vətənlərini tərk etməyə məcbur olmasınlar? İkincisi, nə üçün konsullar bu fəqir-füqəranın hər birisindən gərək təzkirə pulu ünvanı ilə beş manat alıb, öz cibinə salsın?! Əgər buyursanız ki, onlara bu pulu maaş əvəzinə veririk, Allah haqqı, aldanırıq. Çünki bu pulu dövlət özü alıb həmin utanmaz mürüvvətsizlərə maaş versə, ildə dövlət xəzinəsinin gəliri keyli artar, bu kimi rüsvayçılıqlar da müəyyən dərəcədə azalar. Hal-hazırda Osmanlı ölkəsində və Rusiyada bir iranlı öldükdə, hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, onun birinci varisi həmin səfirlər və konsullardır. Ölünün vərsələri və tələbkarlarının gücü çatdıqda onlara da müəyyən pay düşəcəkdir. Əks təqdirdə, əllərinə heç bir şey çatmayacaq. Pasport məsələsi də bunun tayıdır. Dəqiq şəkildə hesablanıb məlum olmuşdur ki, hər bir iranlı, hər hansı sərhəddən gedir-gətsin, Məkkəni ziyarət ələyib qayıdanadək qırx beş tümən təzkirə və qolçəkmə pulu verməlidir. Hər il azı dörd min nəfər iranlı Məkkəni ziyarətə gedir. Bunların təzkirə pulu ildə yüz altmış min tüməndən artıq olur. Bu pulla Rusiyanın və Osmanlı ölkəsinin bütün mübüm və lazım yerlərində müəyyən maaş və təlimatla konsul saxlamaq mümkündür. Maaş verildikdə isə, konsullardan şikayət alınarsa, onları məsuliyyətə cəlb edib, cəzalandırmaq da caizdir. Bizim və bütün müsəlmanların qiblesinin darvazası hesab olunan Cəddə limanında təsərrüfat işlərinə baxan məmur nəcib, ədəbli, dindar, şah-nərest, bilikli, savadlı ailəyə mənsub bir adam olarsa, bunun nə eybi var? Oranın təsərrüfat işinə baxan məmurun vəzifəsi herraca qoyulur. Bu vəzifə hər il müzaidə ilə bir-iki min lire

müqabilində hər bir atasından xəbərsiz, alçaq, savadsızın əlinə tapşırılır ki, o da hörmət və hüquqlarının qorunması dövlətin öhdəsində olan hacıların canına, malına hakim kəsilir. Hökumət hər bir təzkirədən bir tünməndən artıq almadiğı halda o, utanmadan, çəkinmədən yarım lirə alır ki, bu da iki tünən yarım ələyir. Hələ bundan sonra da camaatın yaxasından əl çəkmir, hamballar və dəvəçilərlə əlbir olub, hacıları çapır. Bir dəvəni və ya ulağı Cəddədən Məkkəyə kirə edəndə başqalarından, yəni Osmanlı, Misir, Əlcəzair, Hollandiya, Hind və Qafqaz müsəlmanlarından otuz quruş aldıqları halda iranlıdan iki yüz quruş, yəni altı dəfə artıq tələb edirdilər. Bu məsələləri hər il qəzetlər yazır və hacıların fəryadı göylərə yüksəlir. Amma bu fəryadları eşidən qulaq hanı?! Onlara zülm edən həyasızlar heç bir cəza almırlar. Üç aylıq müvəqqəti konsulların İran hacılarından hər il Cəddədə aldıqları pul bir səfirin maaşına kifayət edir. Cənab vəzir, əgər mənim bu dediklərimdən xəbəriniz vardır və bunların əhəmiyyətsiz olduğunu zənn ələyirsinizsə, onda icazə verin ərz ələyim ki, çox insafsız adamsınız. Xəbəriniz yoxdursa, başqa sözlə, sizin öhdənizdə olan idarələrdə nələ olduğunu bilmirsinizsə, onda hamının haqqı var ki, sizi başısoyuc bir adam hesab ələsin və bu yüksək məqama layiq olmadığınızı söyləsin. Vəssalam.

Vəzir gəməşərəc yerindəcə dik oturdu, məni başdan-ayağa süzüb dedi:

– Ərəbistanın tərbiyəsi bundan artıq olmaz ki!..

Axmaq kişi, sən nə dili uzun, qafasız adammışsan. Qanun adını eşidib dilinə dolamısan. Bir ucdan qanundan dəm vurursan. Daha bunu qanmırsan ki, başqa dövlətlərdə bircə qanun vardır ki, ildə bir dəfə də icra olunmur. Bizim ölkəmizdə hər bir nazirliyin özünün ayrıca qanunu var. Onların hər birinin hökmü də yarım saat ərzində yerinə yetirilir. Sənin bircə işindən xoşum gəldi ki, İran təbəəliyindən çıxmamısan. Yoxsa səninlə başqa cür rəftar edərdim. Dur ayağa, cəhənnəm ol, ya Allah!..

Gördüm oturmaq yeri deyil. Durub yola düşdüm. Xəcalətimdən tərleyib, cimcilaq su olmuşdum. Mirzə Kazım bəy sevincək gəlib soruşdu:

– Misir konsulundan şikayət ələdinmi?

– Yox, – dedim. – Məsələ başqadır. Xudahafiz.

Məşədi Həsən ilə oradan çıxıb dedim:

– Hərçənd ki, daha gecdir. Amma bu gün bu işi başa çatdırmaq lazımdır. Gedək hərbi nazirliyə, görək başımıza nə gəlir.

Hərbi nazirliyə gəlib çatdıqda qarovullardan hər birinin tufəngləri baş-başaya çatıb bir tərəfdə oturub çubuq çəkdiqlərini gördüm. İçəri girmək istədim. Soruşdular:

– Haraya?

Məşədi Həsən dedi:

– Ərizəçidir.

Bilmirəm, nə işə ələdilər. Məşədi Həsən dedi:

– Yaxşı, yaxşı, qayıdan baş.

İçəri girdik. Əsəd bəy fərraşbaşının soracağını tutduq. Otağını göstərdilər. Gördüm on yeddi yaşında gözəl bir oğlandır. Əynində başdan ayağa güləbətlinli sərdarı var idi. Vüqarla yuxarı başda əyləmişdi. Salam verib, kəməli-ədəblə Hacıxanın məktubunu təqdim ələdim. Oxuyub soruşdu:

– Kimdəndir?

Dedim:

– Gərək möhürü və imzası olmuş ola.

Dedi:

– Möhür və imza Məmmədəlidir. Amma tanımıram.

Dedim:

– Hacıxandır.

Kağızı mənim üstümə tullayıb:

– Bu gün olmaz, – dedi. Sonra üzünü yana çevirdi.

Yaxınlaşıb kağızı yerdən götürmək bəhanəsi ilə yavaşca bir imperial ovcuna qoyaraq dedim:

– Fərraşbaşı, mən qəribəm, həm də müsafirəm, təvəqqe ələyirəm...

Mən sözümlə qurtarmamış imperialı görən kimi dedi:

– Deyin qulluqçu Mirzağa gəlsin buraya.

Gördüm üzü günəş kimi şölə saçan, ondan da xoşgül bir oğlan gəldi. Əsəd bəy soruşdu:

– Vəzir təkdirmi?

– Yox, – dedi, – serti b Gərrusi oradadır. Pul təhvil verir, nazir* də oradadır.

Əsəd bəy mənə dedi:

– Bir az əyləş. – Sonra Mirzağaya tapşırıd ki, vəzir tək olan kimi ona xəber versin.

Yarım saatdan sonra Mirzağa gəlib, hamının getdiyini bildirdi. Fərraşbaşı otaqdan çıxdı. Az sonra qayıdıb məni işarə ilə çağırdı. Durub onun dalınca getdim. Ağzını qulağıma yaxınlaşdırıb dedi:

– Bu qulluqçuya bir zad ver.

– Gözüm üstə, – dedim. Üç dənə beş qranlıqım var idi, çıxarıb hamısını verdim. Pərdəni qaldırdı. Gördüm vəzir pul kisələrini iki fərraşbaşı yükləyib başqa qapıdan yola saldı. Ortaqlıqda bir az qızıl pul qalmışdı. Vəzir onları bircə-bircə tərəzidə çəkirdi. Mən baş əyib əllərim döşümdə dayanmışdım. Bu vəziyyət on dəqiqədən artıq davam elədi. Vəzir pulları çəkib tirmə kisəyə qoyandan sonra üzünü mənə tərəf çevirdi.

– Nə istəyirsən? – dedi.

– Ərzim var, – dedim.

– De görək!

Daxili və xarici işlər nazirləri ilə görüşən vaxt söylədiyim ilk sözləri deyib əyləşmək izni istədim. Təəccüblə məni başdan ayağa qədər süzüb dedi:

– Ağa füzul, sözünü ayaq üstə deyə bilməzsənmi? Xəstə-zad deyilsən ki?!

– Ərzim bir qədər uzundur, – dedim.

– Nə qədər uzun olur-olsun, ayaq üstə dayan, söylə, – dedi.

Gördüm oturmağa icazə verməyəcək. Qanı da bərk qara idi. Bir söz desəydim yanından qova bilərdi. Bununla belə dedim:

– Cənab vəzir, sizi and verirəm islampənah padşahın cıqqasına, izin verin oturum, öz dərdimi söyləyim.

İstər-istəməz dedi:

– Əyləş görək.

Mən oturdum. Ərz elədim:

– Mən Allahın bir səyyah bəndəsiyəm. Özüm də Cəfəriməzhəb müsəlmanam. Bütün Avropa ölkələrini gəzmişəm. Bir çox dövlətlərin qoşunlarını görmüşəm. Onların nizam-intizamından, hərbi nazirlərinin halından xəbərdaram. Müqəddəs Məşhəd şəhərindən paytaxt hesab olunan bu şəhərə qədər mən sərhəd qoşunlarının kazarmasından, top-topxanadan, sursatdan, qaladan, müdafiə xəttindən, bürcdən bir iz-əşər görmədim. Təkcə Məşhəd şəhərində bir neçə nəfər sə-

baz gördüm. Kaş ki, heç onları da görməyə idim. Hamısı muzdurların, palçıq işində işləyən fəhlələrin günündə idilər. İndi bu qədim tarixə malik olan dövlətin hərbi naziri olan cənabınızdan soruşuram: İran dövlətinin vəziyyəti iki haldan kənarında deyil. Ya bütün qoşunlarla sülh ilə rəftar edib, xatircəmsiniz ki, heç bir müharibə olmayacaqdır. Belə olduqda daha bu qədər sərtip, mirpənc, əmirtuman*, sərdar əkrəm, sərdar əfşem, sərdar əzəm, hərbi nazirlik və kağız üzərində yazdığınız iki yüz min nəfərlik qoşun nəyə lazımdır? Mübarək erki qorumaq üçün iki-üç fəvce qoşun kifayət elər. Hər şəhəri də bir hakimə tapşırırsınız. O da otuz-qırx nəfər maaşsız türk və iraqılı fərraşbaşı ilə haman şəhəri qoruyar. Ona görə ki, iranlı padşaha itaət etməyi özüne borc bilir. Tutaq ki, belə olmadı, ikinci hal üz verdi. Belə fərz edək ki, İran dövlətinin qarşısına bir düşmən çıxacaq. İran dövləti də onunla müharibə etməyə məcbur olacaq. Belə olduqda sizin müasir dövrün tələb etdiyi səviyyədə təlim görmüş qoşunuz bəs hanı? Müharibə sursatı, düşmənin qarşısını ala bilən silah, top-tüfənginiz haradadır? Silah anbarları, qoşun üçün lazım olan geyim hanı? Sizin sərhəd qoşunlarınız necə fəvcedür? Onlar sərhədin hansı mühüm nöqtələrində yerləşdirilmişdir? Sizin hərbi xəstəxanalarınız hanı? Ordularınızın həkimləri, cərrahları kimlərdir? Davadərman və cərrahlıq üçün lazım olan avadanlığınızı harada yerləşdirirsiniz? Məllət və vətən yolunda şəhid olanları və yaralananları hansı nəqliyyat vasitəsi ilə müharibə meydanından arxaya daşıyacaqsınız? Vətəni və dini müdafiə edən mücahidlər üçün məmləkətin hansı yerlərində saxlolar* tikibsiniz? Düşmənin hücumlarını dəf etmək üçün hansı yerlərdə zəruri vaxtlarda işə yarayan möhkəm və alınmaz qalalar düzəltmişiniz? Dörd tərəfdən vətənimizə göz diken saysız-hesabsız düşmənlərin qarşısını iyirmi yaşlı sərtiplərlə, altmış yaşlı əsgərlərlə almaq olarmı? Bu qədər iyirmi yaşlı sərtiplər dövlətin və məllətin yolunda hansı parlaq xidmətlərinə görə sərtiplik həmaili və qılıncına layiq hesab ediləblər?

Söz buraya çatanda vəzirin rəngi ağappaq oldu.

Qorxunc səslə bağırdı:

– Əsəd, Əsəd, Əsəd!

Əsəd bəy fərraşbaşı gəldi. Vəzir dedi:

– Bu füzul, ağzı yava köpek oğlunu hansı it oğlu buraya buraxıbdır?

Əsəd bəy qorxa-qorxa dedi:

– Qurban, Hacixan mənə bir məktub yazmışdı.

– ...Yemişdi atasıynan, – dedi. – Vurun bu köpək oğlunu, vurun! Vurun! Çəkin atın bayıra!

Daha bilmədim ki, nə oldu. Hey sillə, təpik idi ki, yağış kimi mənim üz-gözümə yağdı. Bir vaxt gördüm ki, nə çiynimdə əba qalıb, nə də başımda papaq. Beş-altı nəfər əl-ayağımdan, yaxamdan tutub sürüyür. Pillekənlərin başımda belimdən elə bir təpik ilişdirdilər ki, axırncı pillədən düşüb yerə sərildim, neçə nəfər də aşağıdan hücum çəktilər. Tutub zindana aparmaq istədilər. Dedim:

– Baba, Allah rızasına, əl çəkin mənim yaxamdan. Vəzir buyurdu ki, salın bayıra, daha demədi ki, dama basın.

– Dedilər olmaz!

Məşədi Həsən özünü yetirdi. İngiliscə soruşdu:

– Aman, qardaşım, sənə nə oldu?

Cavab verdim:

– Olan oldu. Amma tutmaq hökmü verməyibdir. Birtəhər ele buradan başımızı götürüb qaçaq.

– Pulun var? – deyə Məşədi Həsən soruşdu.

– Heç nə yoxumdur, – dedim.

– Saatımı çıxart, – dedi.

Nə qədər istədim saatımı cibimdən çıxaram, bacarmadım. Əlim əsirdi. Məşədi Həsən cibimi cırıb, saati çıxartdı. Zənciri ilə fərraşlara verdi. Onlar bizim yaxamızdan əl çəkib, saata qiymət qoymaq, dəyərini bölüşdürməklə məşğul oldular. Biz aradan çıxdıq. Küçədə özümə gələndə gördüm ki, başım açıqdır, əbam da çiynimdə deyil. Məşədi Həsənə dedim:

– Qardaş, tutalım ki, əbasız getmək olar, axı başıaçıq neyləyim?

Məşədi Həsən fərraşlardan birinə bir qran vəd edib, papağımın daltınca göndərdi. Fərraş papağımı gətirib bir qranı aldı. Bu dəfə də qarovulların girinə keçdik; onlar da bizdən çaypulunu istəyirdilər. Bilmirəm, Məşədi Həsən onlara nə verdi. Oradan da birtəhər keçdik. Əzilmiş, didilmiş bədən, axsaq ayaq və ağlar gözlərlə birtəhər evə tərəf yollandıq. Yolda Məşədi Həsənə yalvarıb iltimas elədim ki, mənim başıma gələn hadisə haqqında Yusif əmiyə bir kəlmə belə deməsin.

Evə çatdıq, Yusif əmi məni görəndə kimi dəhşət içərisində özünü mənə çatdırıb dedi:

– Vay, vay, bəy ağa, sənə nə olub, rəngin niyə belə qaçıb, nə üçün bədənin əsir?

Dedim:

– Cavab vermək halım yoxdur, yorğan-döşək gətirin.

Yusif əmi yorğan-döşək gətirən kimi mən huşsuz düşdüm. Özümə gələndə gördüm çıraq yanır. Neçə nəfər mənim ətrafıma toplaşmışdı. Onlardan biri nəbzimi bir əli ilə tutmuş, o biri əlini alnıma qoymuşdu. Bildim ki, həkimdir. Mən gözlərimi açan kimi həkim soruşdu:

– Necəsən, haran ağrıyır?

– Heç yerim ağrıyır, – dedim.

Həkim üzünü Yusif əmiyə tutub dedi:

– Qorxma, Allah haqqı, heç bir qorxusu yoxdur.

Gördüm Yusif əmi ağlaya-ağlaya deyir:

– Ay həkimbaşı, qurbanım olum, buna bir şey olsa mən daha anasının yanına gedə bilmərəm. Gərəkdir özümü öldürüm.

Həkim yenə də dedi:

– Allahın bəndəsi, and içirəm ki, heç nəyi deyil. Bir az iztirab keçirib, ürəyi narahatdır. Bu da ona qəflətən üz verən kədərli bir hadisədən ola bilər. Əhəmiyyəti yoxdur, keçib gəder. Əgər içki içəndir, bir az konyak, ya da köhnə çaxır verin içsin. Onda rahatlanır.

Yusif əmi dedi:

– İndiyəcən içməyib, əgər lazımı bilirsinizsə, çarə yoxdur, verməliyik içsin.

Mən bunu eşidən kimi dedim:

– Allah eləməsin, ölsəm də içməyəm. Yusif əmi, mən xəstə deyiləm. Ürəyini sıxma.

Dikəlib yerimdə oturdum. Həkim dedi:

– Bir şeylə başını məşğul eləyin. Nəyə çox həvəsi varsa onu verin. Şeir kitabı verin, ya da çalan, oxuyan çağırın, bir az kefi kökəlsin.

Yusif əmi dedi:

– “Tarixi-Nadiri” kitabını daha çox xoşlayır.

Həkim güldü, bunu Yusif əminin sadələvhlüyünə yozdu. Sonra dedi:

– Bir az nanə cövhəri alıb gətirin, çay qoyun, iki-üç damcı çayına damızdırın verin içsin.

Həkim iki şüşədə içməli dərman üçün nüsxə yazıb verdi. Həm də tapşırı ki, hər iki saat yarımından bir yarım fincan qəhvə içdirin.

– İnşallah, daha bundan sonra həkim-zad lazım olmayacaq, – dedi. – Əgər lazım olarsa yenə də mənə xəbər verin, gələrəm, Allah amanında.

Məşədi Həsən beş qran həkimə verdi. Özü də dərmanları almağa getdi. Az keçmədən dərmanla qayıtdı. Bu vurhayda mən tez-tez Məşədi Həsənə işarə ilə andırırdım ki, mətləbi Yusif əmidən gizlin saxlasın. Birdən yadıma düşdü ki, yazıq Məşədi Həsən nahar da yeməyibdir. Üzr istədim.

Dedi:

– Heç eybi yoxdur, canınız sağ olsun.

Yusif əmi məndən soruşdu:

– Bəs sən özün harada nahar yemisen?

– Mən başqa yerdə nahar yemişəm, – dedim.

Məşədi Həsən güldü.

Xüləsə, o hadisə zamanı aldığı zərbələr üzündən iki-üç gün bayıra çıxıb bilmədim. Dördüncü gün Hacıxan məni yoluxmağa gəl-di. Amma onun aşpazı Qulaməli o vaxt gördüyümün əksinə olaraq təmiz, təzə paltar geymişdi. Başına təzə yumurta qılıqlı papaq qoymuşdu. Belinə xəncər taxmışdı. Mahud əba örtüb Hacıxanın arxasında dayanmışdı. Hacıxan məni zəif, solğun gördükdə soruşdu:

– Olmasın azar, nə xəbərdir? Bu gün Məşədi Həsən əhvalatı mənə söylədi. Dedi ki...

Mən onun sözünün arasına girib, mətləbi tamamlamağa qoymadım. Çünki qorxdum Yusif əmi hal-qəziyyədən xəbərdar olsun. Üzümlü Yusif əmiyə tutub dedim:

– Əmican, siz tez samovara od salın.

Yusif əmi otaqdan çıxan kimi Hacıxan dedi:

– Ay bəy, bu nə belədir ki, sənin başına gəldi?

– Daha olan olub, keçən-keçibdir.

– Axı necə oldu ki, səni bu qədər döydülər?

Əhvalatı təfəsilatı ilə nəql etdim. Təəccüblə dedi:

– Sən dəli olmusan nədir? Bu ölkədə məgər bu kimi sözləri qürur və təkəbbürdə özünü firon və Şəddaddan üstün hesab edən hərbi nazirin yanında danışmaq olar? Bunların əlindən məmləkəti çapmaqdan, dövlətə, millətə xəyanət etməkdən başqa bir iş gəl-

məz. Dövrünün vəziyyətindən heç bir şey başa düşmürlər. Mən özüm də aldığı bu xanlıq ləqəbindən utanıram. Ancaq neyləyə-sən, bütün xanlar ya mənim kimi, ya da məndən bətərdirlər. Hamısı eyni düşüncə və fikrə malikdirlər. Görüş dairəsi hamısında darısqaldır. Ancaq bircə şey haqqında düşünürlər. Mən əvvəldən nə məqsədlə bu nanəcibləri görmək istədiyini bilsəydim onların yanına getməyinə əsla razı olmazdım. Bunların əvəzinə səni möhtərəm bir zatın yanına aparardım. Görərdin ki, o, insaniyyət və mərifətin cövhəri, qeyrət, vətənpərvərliyin canlı nümunəsidir. Onun pak zəti millətə mehəbbət palçığı ilə yoğurulmuşdur. Öz könül lövhəsində Vətən adı, vətənə mehəbbətdən başqa bir söz yazmamışdır. Vətənpərvərlərin qibləgahı olan o möhtərəm zat səninlə bir dərddədir. Vətənə mehəbbət uğrunda başına gələn bu münasibətin müqabilində səni elə bir feyzə və nemətə çatdıracağam ki, indiyədək gördüyün bütün cövr-cəfanı unudasan. İndi möhtərəm şəxsin yanına gedib danışacağam, elə deyəcəyəm ki, o, səni öz hüzuruna çağırınsın. Qeyrət və təəssübün kövsər suyundan sənə o qədər bade içirsin ki, atəşin tamamilə sönsün.

Hacıxan sonra soruşdu:

– Halın indi necədir?

– Zərər yoxdur, – dedim. – Bunların hamısı keçər. Hələ eşqin əvvəlidir.

Çay hazırlandı. İçdik. Bir az da söhbət elədik. Hacıxan Yusif əmi ilə bir az zarafatlaşdı, sonra vidalaşdı və getdi. Sabahı gün gördüm bir nəfər gəlib dalandardan mənim adıma və mənzilimi soruşur. Göstərdilər. Çıxıb yuxarı gəldi. Ədəblə salam verib dedi:

– Sizi bir yerden istəyiblər. Xahiş elədilər, əgər vaxtınız varsa oraya təşrif gətirəsiniz. Nişan bu ki, Hacıxan sizə bir şey vədə eləyibdir.

O saat mətləbin nə yerdə olduğunu anladım. Dedim:

– Siz bir qədər əyləşin, mən bu saat gələrəm.

Tez bazara gedib, dörd tükənə bir əba alıb evə qayıtdım. Əlqərəz, yola düşdük. Bir az getdikdən sonra məni müşayiət edən dedi:

– Meyliniz varsa tramvayla gedək.

– Xeyr, – dedim. – Gəzə-gəzə getməyimiz yaxşıdır. Nəhayət, tənənəsi sahibinin əzəmətindən xəbər verən böyük bir imarətin qapısına gəlib çatdıq. İçəri girdik. Al-əlvan gül-çiçəklə bəzənmiş

gözəl, səfalı bir bağ gördüm. Bir dəstə xidmətçi hərəsi bir tərəfdə öz işi ilə məşğul idi. Heç kəsin o biri ilə işi yox idi. Püllələri yuxarı qalxıb, imarətin ikinci mərtəbəsinə çıxdı. Böyük bir zaldan keçdik. Otaqlardan birinin qapısı qabağında bir xidmətçi dayanmışdı. Pərdəni qaldırdı. Simasında nəcəbət və böyüklük əlamətləri aşkar görünən bir şəxs kürsü üstündə əyləşmişdi. Elə bil insan paltarını geymiş mələk idi. O möhtərəm zətin simasını, cazibəli, mürd sifətini görəndə kimi mənə olan bütün qəm-kədər yox oldu. Səmimi-qəlbdən salam verdim. Mehriban, gülürüzlə salamımı alıb buyurdu:

– Bismillah, buyurun.

Mən xalçanın üstündə əyləşdim.

–Yaxın gəlin, yaxın gəlin, – buyurdu və yanındakı kürsüyə işarə edib orada əyləşməyimi təkidlə xahiş elədi. Mən göstərdiyi yerdə əyləşdim. Kef-əhval soruşub, xoş-beş mərasimini yerinə yetirdikdən sonra dedi:

– Sizin adınız İbrahim bəymidir?

– Bəli, – dedim.

Buyurdu:

– Misirin havası çox istidir. Bu uzun müddətdə necə dözüb orada yaşayırsınız? Eşitmişəm, uzun illərdən bəri orada məskən salmışız.

– Bütün çətinliklər adət vasitəsilə asanlaşır, – dedim. – Biz də oranın ab-havasına adət eləmişik.

Buyurdu:

– Doğrudur, hər şey adətdən asılıdır. – Azca sükutdan sonra əlavə elədi: – Böyüklərdən birinin sizin haqqınızda hörmətsizlik göstərdiyini eşitmişəm. Həqiqətən çox təəssüf etdim, hədsiz kədərləndim. Amma nə etməli, yanmaq və dözmək lazımdır. Təəssüflər olsun! Sizin canınız sağ olsun, onlara da Allah insaf versin. Doğrusu budur ki, mən istədim sizinlə söhbət eləyəm, görəndə bu danışıklardan sizin məqsədiniz nədir. Nə istəyirsiniz, nə üçün İrana gəlmisiniz? Sizcə, bizim İranın nöqsanı nədən ibarətdir? Bəlkə elə siz də yanılırsınız?

Ərz elədim:

– Bu səfərdən mənim yeganə məqsədım vətənimin xaki-pakını ziyarət etmək idi. Amma əvvəlcə bunu da ərz etməliyəm ki, bizim ailənin vətənpərvərlik təəssübü bütün Misirdə zərb-məsəldir. Bəli,

biz İrani canımızdan da əziz tuturuq. Ona görə ki, o bizim müqəddəs vətənimiz, sələflərimizin həyat sürdüyü, ata-babalarımızın dəfn olunub əbədi uyuduğu yerdir. Buradan çox uzaqlarda olan Misirdə vətənimin pərişanlılığı, intizamsızlığı, vətən övladının nadürüstlüyü, iş başında olanların qəfləti, etinasızlığı və gücsüzlərə hədsiz-hesabsız zülmü haqqında xoşagəlməyən sözlər eşidirdim. Ancaq vətənə olan böyük məhəbbət üzündən inanmaq istəmədim. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, gəlib hər şeyi öz gözümle görüm. Cavanlığın havası da başıma vurdu. Daha heç nəyə baxmayıb, səfərə çıxdım. Sərhədə qədəm qoyandan bu paytaxt şəhərinədək hər nə gördümsə, çox təəssüf ki, Misirdə deyilənlərin hamısının doğru olduğunu göstərdi. Xoşagələm bir şey yoxdur. Ona görə də bu viranlığın, geriliyin, qəflətin və rüsvayçılığın səbəbini məmləkətin vəzirlərindən soruşmaq qərarına gəldim. Dedim bəlkə bunların hamısının üzrlü və əğlabatan səbəbləri vardır. Mən təlaş və vasitə ilə vəzirlərin görüşünə nail oldum. Suallarımın cavabında sille, yumruqdan başqa bir şey görmədim. Təhqirli söylüşlər, istehzalı gülüşlərdən başqa bir şey eşitmədim. Necə deyirlər, Allah müsəlmana da qismət eləməsin, kafirə də!

Dedi:

– Əvvəlcə qanun bəresində. Qanun dedikdə sizin məqsədiniz nədən ibarətdir? Bunun üçün nə etmək lazımdır?

Dedim:

– Qanunun mənası və izahı çox genişdir. Lakin ən azı onun hüquq və vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu bilmək deməkdir.

– De görüm, bu hüquqlar hansılardır?

Dedim:

– Qanun mövcud olduğu təqdirdə millətin tələb etdiyi və onu ələ gətirmək uğrunda vuruşduğu hüquqlar dörd hissədən ibarətdir:

Birincisi – vətənin özünə aid hüquqlar;

İkincisi – vətən övladına aid hüquqlar;

Üçüncüsü – vətəni idarəetmə işlərinə aid hüquqlar;

Dördüncüsü – vətənin ümumi hüquqları.

Vətən orqanizminin dörd ünsürü” yerində olan bu dörd hüquq bütün bölgüləri və tərffəruatı ilə üzvi şəkildə bir-birinə bağlıdır. Bunlara isə ümumiyyətlə milli hüquqlar deyilir. Onun təfəsilatı və tərtibatı məcmuuna da qanun deyilir. Qanunun hökmləri isə hər kəsin haqqında, istisnasız olaraq icra olunmalıdır.

Vətənin özünə aid hüquqlar: Bunlar vətənin azadlığı və istiqaliliyyətini qorumaqdan, nizam-intizam yaratmaq, özümüz üçün vətən hesab etdiyimiz və İran adlandırdığımız bu xaki-pakin sakinlərinin səadətini təmin etməkdən ibarətdir. İcazəmiz və razılığımız olmadan əcnəbilərdən bir nəfərinin belə onun sərhədindən bir addım bu tərəfə keçməsinə yol verməməliyik. Hələ onların bu torpağın bir hissəsini istila etmək və ya bir guşəsində özünə yer ele-yib ordu saxlamaq bir tərəfə dursun!

Vətən övladına aid hüquqlar: Bunlar vətəndə yaşayan hər bir kəsin həyatı, namusu, malı və şərəfinin öz həmvətənləri və ya əcnəbilərdən olan güclülərin təcavüzündən qorunması deməkdir. Bu da o deməkdir ki, hal-hazırda olduğu kimi, filan xanın fərraşları abırlı bir şəxsın cavan oğlunu günün günorta çağı kiçik bir bəhanə üstündə tutub dama basmaqla cərimə etməməlidirlər. Bu cavanın təqsiri isə atasının varlı və abırlı olmasından başqa bir şey deyildir və məhz abırına qısıldığına görə də ondan istədiklərini alırlar. Yaxud filan hakimnin ata minib bazardan keçən arvadını müşayiət edən, 30-40 əliçomaqlı fərraş dükənində əyləşib öz işi ilə məşğul olan ağır bir alverçinin başını zopa ilə yara bilməz. Hey qışqırıb deməməlidirlər ki: "Gözlerini yum!", "Kor ol!", "Dur! Otur! Çıx yuxarıya! Düş aşağıya!" Əgər bu hüquqlar mövcud olsa, eləyə bilməzlər ki, adamın qohumlarından biri müqəssir olduqda onu və ondan əlavə onun beş-on nəfər başqa qohumunu da tutub, ayaqlarına kündə-zəncir vuraraq həbs etsinlər, var-yoxlarını əllərindən çıxardıqdan sonra buraxsınlar; onlar da çarəsiz qalıb öz evini, yurdunu tərk etməyə, vətəndə qalıb zəlil olmaqdan, qütbət dərdi çəkməyə məcbur olsunlar, əcnəbi torpağında məhv olub aradan getsinlər.

Vətənin idarəetmə işlərinə aid hüquqlar: Vətənin və əhalinin səadətini təmin etmək üçün bir-birindən ayrı iki orqan – qanunverici və icraedici orqanlar olmalıdır. Bu iki müstəqil orqanın başında duran yeganə şəxs padşahın zati-aliləridir. O, irsən və haqlı olaraq bu iki orqanı idarə etməlidir. İndi gələn görə vətənə aid bu hüquqdan, yeni məmləkətdə işlərin nizamına salınmasından, vətəndaşların səadətini təmin olunmasından – ümumiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün şahın məsuliyyət daşdığı bu hüquqlardan bir nişanə varmı? Əgər varsa, nə şəkildədir? Hələ bunların da üzərindən keçək. Beluçistan məmləkəti İran dövlətinin qüdrəti və şövkətinin əsasla-

rından biridir. İngilis dövləti heç bir səbəb olmadan ona asanlıqla sahib çıxdı. Vətənimizin böyük bir hissəsi hesab olunan Herat indi əfqanlıların əlindədir. Dünən torpağı yüz min iranlının qanı ilə al rəngə boyanan Sərəxs zahirən İranın olsa da, həqiqətdə özgənin əlindədir. Başqa yerlərə nisbətən köhnəlmiş məsələ olsa da, Qafqaz ölkələrinin də vəziyyəti eynidir. Vətən övladının məhəbbətinin nə dərəcədə olduğunu isə bununla qiyas etmək olar ki, hər il azı elli min iranlı hakimlərin və qüdrət sahiblərinin zülmündən baş götürüb xarici ölkələrə mühacirət edir. Heç kəs də onların haraya getmələri, vətəni və ailələrini nə üçün tərk etmələri qayğısına qalmır.

Vətənin ümumi hüquqları: Bu, cəmiyyətin hər bir fərdinin hüququna şamil olan ayrı-ayrı xoşbəxtliklərin məcmusundan ibarətdir. Lakin cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri o səadəti ələ götürmək istəsə də ona təklikdə nail ola bilməzlər. Fəqət birləşdikdə bu səadəti əhya edib, onun ümumi səmərəsindən faydalana bilərlər. Vətəndaşlar vətən torpağını öz övladlarından daha artıq sevməlidirlər. Dini qorumağa borclu olduqları kimi, vətəni qorumağı da özlərinə vacib bilməlidirlər. Beləliklə də "vətənə məhəbbət – dinə məhəbbət deməkdir" kimi müqəddəs vəzifəni yerinə yetirmiş olurlar.

İndi görürük ki, bu səadət davamı – millətin, vətənin, ümumi sərvətin, şəriət qanunlarının və həyatın qorunması üçün qoşun, silah, sursat, top-tüfəng, ədalət və nizam-intizam lazımdır. Ancaq bədbəxtlikdən görürük ki, hal-hazırda əziz vətənimizdə düşməni dəf etmək üçün millətin qeyrətli oğullarının yanıqlı ahı və göz yaşlarından başqa bir şey yoxdur. Belə bir qədim və geniş ölkədə vətən övladının təlim-təربiyəsi üçün nə bir məktəb var, nə də bir səhiyyə idarəsi. Onun sakinlərinin hüququnu müəyyənləşdirən bir qanun da yoxdur. Adı elm və fənlərdən də bir iz-əsər görünür.

O möhtərəm cənab mənim sözlərimi eşitdikcə təəssüratının şiddətindən titrəyir, gah təəssüflə dizinə vurur, bəzən də həsrətlə üreyinin dərinliklərindən ah çəkirdi.

Dedim:

– Mən gününqaranın təqsiri nə idi ki, bu dözülməz vəziyyətin səbəbini soruşmaq üstündə ömrümdə eşitmədiyim söyləşləri mənə söyləməkdən əlavə o qədər döydülər ki, yorğan-döşəkdən dura bilmədim.

Söz buraya çatanda birdən-birə qəhərləndim, boğazım tıxandı, ixtiyarsız olaraq hönkür-hönkür ağladım. O möhtərəm cənab məndən

də bərk ağladı. Durub qollarını məhəbbətlə boynuma doladı, məni məhrیبancasına qucaqlayıb üzümdən, gözümdən öpdü. Ağlaya-ağlaya əlimdən tutub dedi:

– Mənimlə gəl.

Otaqdan çıxanda xidmətçi ilə on-on iki yaşlı bir oğlanın qapının dalında dayanıb bizim halımıza ağladıqlarını gördüm, amma mənə elə gəldi ki, onlar mətləbdən xəbərsizdirlər, bizim ağlamağımızı görüb kövrəlmişdilər.

Bir-iki otaqdan keçdik. Möhtərəm cənab üçüncü otağın qapısı qabağında dayandı. Cibindən bir açar çıxarıb qapını açdı. Gördüm kitabxanadır. Kitablardan otağın dörd dövrəsində xüsusi səliqə və gözəl tərtiblə düzülüşdü. Bir kürsü ilə masa gətirib:

– Əyləşin, – dedi. Sonra gedib altı cild kitab gətirdi və əlavə etdi: – Kitabımız çoxdur, amma heç birisi bunlar qədər sizin dərindənizə yaramaz. Siz bunları oxumaqla məşğul olun, mən gərək gedəm. Bu gün salam günüdür. Ola bilsin ki, gec gələm. Sizin üçün hər şey hazırdır. Nə vaxt istəsəniz buyurun çay-çörək gətirsinlər.

Bir qutu papiros çıxartdı, önümdəki masanın üstünə qoyub dedi:

– Nə qədər ki, Tehrandə qalacaqsınız – mənim qonağımsınız.

Mən öz təşəkkürümü bildirdim. O vidalaşdı və getdi.

Kitablara tamaşa etməyə başladım. Gördüm dövlətlərin qanun məcəllələrini bir sırada düzüblər. Bunların içində Osmanlı dövlətinin qanunu, rus zakonu, İngiltərə və Fransa qanunları da var idi. Başqa tərəfdə qurtuluşun rəhni olan islam qanunşünaslığına və üsuluna aid kitablardan bəzi möhtərəm cənabın özünün verdiyi o altı cild kitabı gözəndən keçirməyə başladım. Gördüm əlyazmasıdır. Gözəl və pakizə yazılmışdır. Bunların o möhtərəm cənabın öz əsərləri olduğunu anladım. İngiltərə və Fransa qanunlarından islamın müqəddəs şəriətindəki hökmlərə zidd olan maddələri çıxarıb bir cildə toplamış və hər birinin dünya və axirətdəki zərərlərini məntiqi delillərlə ayrıca şərh etmiş, onların insanlığın yüksək şərinə yaramadığını sübuta yetirmişdi. Bu cildin adını “Lənətə gəlmiş qanunlar kitabı” qoymuşdu. Bu adı kitabın cildinə iri xətlə yazmışdı. Osmanlı qanun kitabından da bir neçə maddə ayıraraq, onlara “Mərdud” ünvanı vermiş, bəzilərinin altında yazmışdı: “Çox gözəldir, amma bu gün İrənin vəziyyətinə və iranlıların məzaqına müvafiq deyil”. Qalanlarının altında qol çəkib yazmışdı: “İslamiyyətin müqəddəs şəriətinin hökmləri ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur. Hamısı sağlam əqlə, mətin fikrə uyğundur”. Onların düzgünlüyünün və ya yanlışlığının isbatı üçün islamın fiqh kitablarından, hədislərdən və böyüklərin kəlamından kifayətləndirici delillər gətirmiş və izahlar vermişdi. Onları da oxuduqca adam ruhanırdı. O möhtərəm cənabın elm, siyasət və müasir biliklər sahəsindəki qüdrətinə və əhatəsinə heyran qaldım. Öz-özümə dedim: “İlahi, bu qeyrətli şəxs, başının belə qarışıq olmasına baxmayaraq, özümüzün və özgələrim bu qədər kitablarını mütaliə və hər birini dərindən tədqiq etmək fürsətini necə tapmışdır?”... Xidmətçi otağa girib dedi:

– Bismillah, buyurun, nahar hazırdır.

– Əziz qardaşım, – dedim, – mütaliənin ləzzəti məni doyurubdur. Bu ruhani qidadan ayrılıb cismani qida ilə məşğul ola bilmirəm. Siz, zəhmət olmasa, birçə stəkan çayla bir tikə pendir-çörək gətirin. Xahiş edirəm başqa şey olmasın.

Xidmətçi dedi:

– Mənə buyurublar sizin meyliniz necə istəsə elə də ələyim. Bu saat necə ki, buyurdunuz elə də edəcəyəm, narahat olmayın.

Xidmətçi getdi. Az sonra bir stəkan çayla, pendir-çörək gətirdi. Səhər xidmətçi ilə birlikdə bizim halımıza ağlayan kiçik oğlan da gəlib ədəblə salam verdi. Xidmətçi getdi. Oğlan əyləşib, şəkili bir kitaba baxmağa başladı. Mən çayı içdim. O, utana-utana məndən soruşdu:

– Siz atamla nə üçün ağlayırdınız, bizi də ağlatdınız?

Dedim:

– İş elə gətirdi.

Uşaq aydın cavab istədi:

– Yox, xahiş edirəm səbəbini aydın deyəsiniz. Mən gedib anama dedim. Buyurdu sizdən gəlib soruşsam.

– Onda yaxşı olar ki, atandan soruşasan, – dedim.

– Atam bizə deməz, – dedi. – Özü də bizim yanımıza çox az gəlir. Evdə olanda həmişə bu otaqda əyləşib oxumaqla, yazmaqla məşğul olur.

– Onda qulaq as deyim. Sənin atanın “İranabad” adlı bir kəndi var. Orada bir xəstəlik törənibdir. O kəndin sakinlərinin halına ağlayırdıq.

Sonra soruşdum:

- Məktəbə gedirsənmi?
- Bəli, Darülfünuni-Nasiriyyə gedirəm.
- Yaxşı oxu, inşallah, sən də vəzir olarsan.
- Kifayət qədər biliyim olarsa, əlbəttə ki, olaram.
- Bəs elmin olmasa necə, onda vəzir olmazsan? – deyə soruşdum.
- Yox, – dedi. – Allah eləməsin.
- Nə üçün?

– Atam həmişə savadsız vəzirlərə lənət oxuyur. Axı doğrudan da, savadları olmaya-olmaya necə vəzirlər edirlər?! Bir molla başında əmmamə, çiyində əba minbərə çıxanda ondan məsələ soruşsalar o düzgün cavab verə bilməzsə, əlbəttə, utanacaq, belə deyilmi? Savadsız vəzirlərdən də bir söz soruşsalar bilmədikdə, məlumdur ki, xalq içində başısağığı olacaqlar.

Bu uşağın huşu, zəkası məni heyran etdi. Dedim:

– Afərin, afərin! Mən dua elərəm, sən bilikli, savadlı vəzir olarsan. Heyif ki, o günü görmək üçün mənim ömrüm vəfa etməyəcək. Amma, inşallah, bizim övladımız o xoşbəxt zamanı görəcek və sənə kimi ağıllı vəzirin nazirliyindən faydalanacaqlar.

– Sizin neçə yaşınız var? – deyə soruşdu.

– İyirmi doqquz yaşım var, – dedim.

– Əgər mən yaxşı oxusam, alim olsam, əlli yaşında vəzir ola bilərəm. İndi on iki yaşım var. Otuz səkkiz il bundan sonra.

Gördüm barmaqları ilə hesab edir. Azca fikirdən sonra başını qaldırıb dedi:

– Onda sizin də altmış yeddi yaşınız olacaq. Qorxmayın, qorxmayın! Adam var ki, doxsan il, yüz il yaşayır. Atamın indi altmış yaş var. Gözlərinə eynək taxmadan yazır.

Dedim: “İlahi, bu uşağı özün hifz elə. İrənlilə uşaqlar zəhmətli xüsusi zəkaya malikdirlər. Amma çifayda, qəflət yuxusunun evi yıxılırsın, heyif, heyif!”

Gördüm vaxt keçir, o möhtərəm cənabdan bir xəbər olmadı. Ev sahibinin izni olmadan getmək də ədəbdən uzaq idi. Təzədən çay istədim. Gətirdilər. İçdim. Namaz qılmaq üçün dəstəmazımı təzələdim. İşin gedişindən bildim ki, bu gecəni burada qalmalı olacağam. Namaz qılandan sonra yenidən masanın arxasında oturdum. O kitabları oxuduqca sevincim artırdı. Hərbi nazirin köməkçiləri, saat və əbamın

qarət edilməsi, ağır söyüşlər büsbütün yadımdan çıxdı. Öz-özümə deyirdim: “Əgər mən bu möhtərəm cənabı görməyib o səfərlə bu şəhəri tərk etsəydim, şübhəsiz ki, kədərin şiddətindən ölərdim”.

Günün batmasına yarım saat qalmış möhtərəm cənab rəsmi geyimlə qapıdan içeri girdi.

– Bağışlayın, vaxt azdır, namazımı qılım gəlirəm, – dedi və getdi. Azan səsi təzəcə ucalmışdı ki, yenidən qayıtdı. Rəsmi geyimini dəyişmişdi. Ağ tirmədən tikilmiş gözəl paltar geymişdi. Salam verdi. Yerimdən qalxıb əlindən öpdüm. O da mənim alımdan öpüb əyləşdi. Buyurdu:

– Bu gün tək qaldınız, inşallah ki, darıxmayıbsınız.

– Behiştde kim darıxar, – dedim.

Güldü. Dedim:

– Mənə içirdiyiniz bu bədənin zövq və neşəsindən hələ ayrılmamışam ki, özümdən xəbərim olsun. “Huşunu itirmiş nişansızdan nə xəbər verə bilər”. Mən ki, bu qədər incə mətləbləri dərk etməkdə acizəm. Bundan əlavə, o qədər sevinirəm ki, başqa bir şey haqqında düşüncə bilmirəm. Valeh olmuşam, tamamilə heyran qalmışam.

– Mən heç kəsə icazə vermərəm ki, kitabxanama daxil olsun, – dedi. – Sizi tamamilə məyus gördükdə, bütün İranda heç kəsin qanundan xəbəri olmadığını zənn etdiyinizi düşündüm. Ona görə də sizə qanuna malik olduğumuzu, lakin qanunun dustağa salındığını göstərmək istədim.

– Hamısından yaxşısı Avropa ölkələri qanunlarından bəzi zərərli maddələri bir yere toplayıb onları “Lənətə gəlmiş qanunlar” adlandırdığımızdır, – dedim.

– Əzizim, – dedi, – avropalıların qanunlarında həqiqi mədəniyyətə və insanlığın yüksək prinsiplərinə zidd olan nə varsa özlərinəkdir. İşin başlanğıcında qanun yazarkən onların nə kimi nəticələr verəcəyini başa düşmədilər. Ancaq mənə elə gəlir ki, qüvvədə olan bu qanunların qəbahətini indi özləri də anlamışlar. Fəqət işişişdən keçmişdir. Daha dəyişdirə bilməzlər. Çünki qalmaqaldan, qarışıqlıqdan qorxurlar. İndi artıq onların arifi də, cahili də bu qanunlara adət etmişlər...

– Siz bu qanunun maddələrinə izah yazmamısınızmi? – deyə soruşdum.

– Bunların izahı çox genişdir, – dedi. – Yazmışam, dəftər-kağızın arasında qalib. Bu maddələrin əsası mərhum Mirzə Təqi xan Əmir-i

nizamin* əfkarından ibarətdir. Ancaq o mərhumun özü onları şərh etməmiş, yalnız xülasə şəklində deyib keçmişdir. İndi mənim yazdığım izahdan vətənin sərvətini artırmaq üçün onların nə dərəcədə faydalı olduqları aydın görünür.

– Belə qiymətli cəvahiri olan bir xəzinənin toplanılması üçün bu qədər zəhmət çəkib ömür tələf etdiyiniz halda onun hamıdan gizli saxlanıldığı bir şəraitdə İrannın və iranlıların səadəti və mənfəəti üçün nə faydası ola bilər?

Bu sözləri eşidən kimi, o möhtərəm cənab dərinədən elə bir ah çəkdi ki, mənim bədənim esdi. O, təəssüflə dedi:

– Mənim əzizim, hansı külü başıma ələyim?! Bu müqəddəs məramın irəliləməsi üçün heç kəs səsimə səs vermir. Uzun müddət münasib fürsət dalınca gəzdikdən sonra bu məsələlərin bəzisini təklidə padşahın nəzərinə çatdırı bilərəm. Bunların icrası haqqında hökm verməyə onu razı salıram. Lakin bu hökmdən dörd nəfər sevinirsə, qırx nəfər inciyir. O qırx nəfər isə hər hansı vasitə ilə hökmün icrasına mane olur, min cür hiylə, ovsunla məsələni başqa cür göstərir, şahın xəyalında vəsvəyə yaradır, nəhayət, onu bu işdən əl çəkməyə vadar edirlər. Beləliklə helə hökmün mürekkəbi qurumamış qaynar sudan çıxan buxar kimi yuxarı qalxdıqca havaya qarışıb məhv olur. Şah da gah yaylaqdadır, gah da şikarda. Şəhərdə olanda da, adətən, həftələrlə hərəmxanasından bayıra çıxmır. Belə olduqda, əllərindən yaltaqlıq və məsxərəbazlıqdan başqa bir iş görməyən hünərsiz, qeyrətsiz vəzirlər xəlvətdə şahla görüşür, öz məqsədlərini ələ gətirirlər.

– Axı işlərin nizama düşməsinin onlara nə zərəri var? – dedim.

– Heç bir zərəri yoxdur, – dedi. – Fəqət qorxurlar ki, işi iş bilənlər əlinə tapşırsınlar, onlar da kənarda qalsınlar. Çünki vəzirlik və hökumətdən bildikləri şey ancaq şeir adlandırdıqları bir-iki yalan sözün quyruğunu bir-birinə düynələməkdən ibarətdir. Bezi-ləri bu vasitə ilə şahı göylərə qaldırıb, meraca çıxarırlar. Bir parası da İskəndəri*, Daranı* qəbirdən çıxarıb, şahın çiyni tufəngli qarovulu və qapıçısı ələyirlər. Şahı ədalətdə Ənuşirəvana*, sədaqət və Allahu tanımaqda Əbazar və Səlmana* bərabər tutanlar da vardır. O, utanmazlardan bir neçəsi şahın meşədə ayı öldürməsinə Xəndəq davasında* Əlinin zərbələri kimi göstərilər. Alman imperatoru hər il şikarda İran padşahının ovladıqlarından yüz qat artıq yırtıcı və vəhşi heyvan vurur, amma alman şairlərindən heç birisi onun

tufənginin mədhinə qəsidə yazmamışlar. Çünki o şairlər bilirlər ki, onu aldada bilməyəcəklər. Nəsr yazmaqda az-çox bacarığı olanlar da onun Avropa səfərini dünyanı fəth etmək əzmində olan Filipp oğlu İskəndərin yürüşündən də üstün tuturlar. Şahın İngiltərə mələkəsi ilə görüşünü Süleymanla Bilqeyıs* əhvalatı kimi qələmə verirlər. Beləliklə, bir tərəfdən bu içiboş sözlərlə o yazığı aldadıb başını qatırlar, o biri tərəfdən də özləri rəiyyəti çapıb-talayır, ölkəni viran edirlər. Allaha and olsun, bunların vətəndə əmələ gətirdikləri xarəbkarlıq Çingizin İrana etdiyi hücumlardan törənən vitanlıqdan da bətərdir.

– Bəs bu işlərin axırı necə olacaq? – deyə soruşdum.

Dedi:

– Əslinə baxsan, bizim hələ ümidimiz tamamilə kəsilməyib. Yəne bir ümid yolu var. Çünki təbiətin işlərindən biri də budur ki, insanın hər bir işə həvəsi, şövqü otuzdan əlli yaşınadək olur. Ondan sonra bədənin bütün qüvvələri zəifləməyə başlayır. Şahımıza gəldikdə isə onunku bu işlərdən çoxdan keçibdir... Təəssüf ki, şahlıq vəliəhdə çatanda keçmişdən elə bir şey qalmayacaq ki, ona əsaslanaraq müəyyən islahat əmələ gətirə bilsin. Olan-qalan – adlarını vəzir qoyub, ölkədəki bərhad vəziyyətin ilk müsəbbibləri sayılan bir ovuc alçaq məsxərəbaz, yaltaq və rüşvətخورlardan ibarət olacaq. Biçarə vəliəhd işin başlanğıcında kələfin ucunu tapa bilməyəcək. Belə perişan bir vəziyyət onun özünü də çaşbaş salmazsa o, böyük hünər göstərmiş olar. Hər halda, o vaxt ayıq və iradəli bir vəzir lazımdır ki, xarici siyasət qarşısında müqavimət göstərib, qonşulara məmləkətin daxili işlərinə qarışmaq firsəti verməsin. Yalnız belə bir şərait yarandıqda yeni şah ölkənin idarəsi üçün tədbir görə bilər. Vətənimizin indiki və gələcək vəziyyətinin müxtəsər təsviri bundan ibarətdir. Bununla belə, deyilməli mətləblər çoxdur. Əgər ikinci dəfə buraya gəlsəniz hamısını kağız üzərində görəcəksiniz...

Bunları deyib, möhtərəm cənab ucadan qışqırdı:

– Uşaqlar, şam gətirin!

Bu möhtərəm cənabın söhbətlərindən mən o dərəcədə sevinmişdim ki, az qalırdı şadlığımın oynayam. Xidmətçi gəlib dedi:

– Buyurun, şam hazırdır.

Süfrə olduqca zəngin idi. Cürbəcür ləzzətli xörəklər hazırlamışdılar. Bilmirəm onların şamı hər gecə belə rəngarəng və təntəneli olur, yoxsa mənim xatirim üçün bu dəsgahı açmışdılar.

Süfrə başında əyləşdik. Heç kəs yox idi. Yalnız o kiçik yaşlı uşaq bizimlə süfrə başında oturmuşdu. Mən dedim:

– Bu gün ağazadə ilə söhbət eləyib, ondan çox ağıllı sözlər eşitdim. Allah saxlasın, əgər bizim qocalarımızın bu kiçik uşaq qədər ağılı və dərrakəsi olsa idi heç bir qəmimiz olmazdı.

– Məgər o sizin yanınıza gəlmişdi? – deyə möhtərəm cənab soruşdu.

– Bəli, – dedim. – Xidmətçi ilə çay gətirmişdilər.

Aramızda söhbət oldu.

Möhtərəm cənab dedi:

– Əgər meyliniz varsa, məmləkəti idarə etmək qaydaları haqqında sizinlə hikmət üzündən qısaca söhbət eləyim?

– Ürəkdən istərdim, – dedim.

Buyurdu:

– Əzizim, bu məsələ hamıya bellidir ki, məmləkət və şəhlic adlanan dövlətin həqiqi mənası müəyyən qaydalar əsasında bir yerdə toplanmış insan cəmiyyətindən ibarətdir. Nəzəri və əməli hikmətin incəliklərindən və hadisələrin xüsusiyyətləri sirlərindən xəbəri olan bir para uzaqgörən arif tədqiqatçının əqidəsinə görə ictimai quruluşların vəziyyəti həqiqətdə insanın fərdi əhval–ruhiyyəsi kimidir. Çünki dərin baxanda görürsən ki, bir çox hallarda insanların ictimai və fərdi yaşayış vəziyyətləri bir–birinə oxşayır...

Filosoflar deyirlər: insanın ömrü üç mərhələyə – inkişaf etmə, sabitləşmə və ölgünləşmə dövrlərinə bölündüyü kimi, dövlətlər və bəşər cəmiyyətlərinin də üç mərhələsi olur. Ancaq insan orqanizminin zəifliyindən və ya güclüliyündən asılı olaraq bu üç mərhələnin vəziyyəti müxtəlif adamlarda fərqli olur. Yeni orqanizmi zəif adamlarda ölgünləşmə dövrü güclü olur və sağlam adama nisbətən daha tez gəlib çatır. İnsanların ömründə nəzərə çarpan bu cəhət dövlətlərin və bəşər cəmiyyətlərinin də həyatında özünü göstərir. Dövlətlər də zəif olduqda, onların inkişaf, sabitləşmə və ölgünləşmə mərhələləri qısalır. Buna görə də bir para qədim ictimai quruluşlar orqanizmi zəiflətdiyinə görə, sürətlə aradan gedir, inkişaf mərhələsində sabitləşir, sabitləşmə dövründə ölgünləşir. Necə deyirlər, əcəl–mayallaq olur, təbii vaxtından əvvəl devrilir. Bunun əksinə olaraq bir parası da güclü və sağlam orqanizmə malik olduğuna görə inkişaf və sabitləşmə dövrü uzanır. Keçmiş tarixə diqqətlə fikir verilsə bu iki incə məsələ hamıya aydın olar.

Fərdi insanın və bəşər cəmiyyətinin bu üç mərhələsi üçün xüsusi tədbirlər və işlər lazımdır. Cəmiyyəti idarə etməyi öhdəsinə almış tədbirli adamlar bunları yaxşı bilirlər. Ona görə ki, onlar cəmiyyət tərəfindən bu iş üçün seçilmiş adamlardır. Cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq kimi mühüm bir vəzifə onların öhdəsindədir. Məmləkətin və ya cəmiyyətin məzəcində bir dəyişiklik, inqilab görünən kimi onlar müəyyən əlac və tədbirlə xəstəliyi müalicə etməyə başlayırlar. Belə bir vəziyyətdə onların cüzi qəflətindən böyük fəsadlar törəyir. Ruhi və cismani xəstəliklərdə ümumi qaydalar olduğu kimi, onlar da bu xəstəni müalicə etməkdə olduqca diqqətli olmalıdırlar. Məlumdur ki, qoca bir kişiye yararlı olan dərmanı südəmər uşağa vermək olmaz. Eləcə də uşağın dərmanı qoca kişidə istənilən təsiri oyada bilməz. Görək müalicə xəstənin məzəcəsinə uyğun olsun. Əks təqdirdə o ancaq zərər vermiş olar.

Məlum olduğu kimi, insan orqanizmi dörd ünsürdən ibarətdir və onun ixtiyarı duyğular vasitəsilə danışmaq qabiliyyətinə malik olan vücudun qüdrətli əlinə tapşırılmışdır. Cəmiyyəti idarə etmək ixtiyarı da insan orqanizmindəki duyğulara bənzəyən vəzirlər və məsul işçilər vasitəsilə danışan varlığın misli olan şahın bacarıqlı əlindədir. Onun dörd ünsürü də ruhanilər, vəzirlər, tacirlər və təbəələrdir. Ruhani zümrəsi cəmiyyətdə insan orqanizmindəki qanın misalındadır. Qan dirilik mənbəyi olub, əsasən qəlbde yerləşən ruhun bütün canlandırıcı feyzlərini bədən üzvlərinə yayır. Ona görə ki, həyat mənbəyi olan ruhun özü lətif bir cövherdir. O, son dərəcə incə olduğundan öz–özlüyündə bədəndə cərəyan edə bilməz. Belə olduqda, cərəyan etmə qabiliyyəti və qüdrəti aydın olan qan, ruhu özü ilə götürüb, tük damarların olduqca dar yollarından keçir və bədənə ən dərin nöqtələrinə çatdırır ki, onun feyzi orqanizmin bütün üzvlərinə yayılmış olsun. Bunun nəticəsində də qan dolandıqca bədən üzvləri yaşayır və tərəvətlənir. Şəriət və həqiqət amilləri də bədəndə ruh mənziləsində olan şəriət elmləri feyzi mənbəyindən bilavasitə və ya bilavasitə alıb, mülayim bir dillə cəmiyyətin bədənə hökmündə olan kütlələrə çatdırırlar. İnsanın bədənə yaşamaq bəxş edən ruhdan feyziyə olduğu kimi, kütlələr də alimlər vasitəsilə onlara təlqin edilmiş elmlərin feyziyindən canlanırlar. Beləliklə də izzət və iftixarla yaşamaq dövrünü uzadırlar.

Cəmiyyətdə qoşun – bədən mülkündəki bəlgəmə, tacirlər – səfraya, rəiyyət və kəndlilər isə sövdəyə bənzəyirlər. Bu üç

ünsürün təbiəti birinci ünsürdən fərqli olaraq torpaqla bağlıdır. Bu dörd ünsür həmişə qarşılıqlı surətdə bir-birindən faydalanır. Onlar adı qaydada davam edərsə, bədənin sağlamlığı təmin olunar, onların özləri də bir-birinin fəaliyyətindən faydalanar. Bu faydalanma nəticəsində cəmiyyətin intizamı da möhkəmlənər, dövlətin özü də lazımınca qüvvətlənib güclənər. Belə olduqda bu dörd ünsürün həmişə müvazinətdə saxlanması lazım gəlir ki, kəmiyyət və keyfiyyət cəhətcə biri digərinə üstün gəlməsin. Bu incə cəhətə riayət olunmasa, dörd ünsür arasındakı nisbətlərin pozulması nəticəsində bədənin sağlamlığına rəxne toxunar, dövlətin məzəci pozular. Sədinin dediyi kimi:

Bu dördən hər biri qalib gələrsə,
Bədən qəlibindən ruh çıxıb gedər.

Qeyd etdiyim kimi, bir millətin əsas ictimai varlığını təşkil edən təbəələr məmləkətin orqanizmində sövda yerindədir. Tibb elmində sübuta çatdırıldığı kimi, xəreynin həzmindən sonra mədəyə qida çatmadıqda mədənin tamamilə boş qalması üçün insanın dalağı mədəyə bir qədər sövda çatdırır. Bu onun üçündür ki, mədənin fəaliyyəti pozulmasın, eləcə də ölkənin mədəsi yerində olan dövlət xəzinəsi boşaldıqda təbəələr və əkinçilər öz əməklərinin məhsulunu nəqddən, cinsdən toplayıb, həmin mədəyə doldurmaqla onu qidalandırır. Çünki o boş qaldıqda, dövlətin sağlamlığı pozulur. Bu cəhətdən də təbəənin halına qalmaq dövlət üçün olduqca zəruridir. Məhz ona görə də keçmişdəki böyük padşahlardan çoxu hökumətin və səltənətin bəqası və davamı üçün ilk vasitə olan bu incə məsələni dərk etmiş, rəiyyətin rifah halını təmin etmək, onun qayğısına qalmaq yolunda səy göstərmişlər. Onlar kəndləri abadlaşdırmaq, kəndliləri və əkinçiləri hər cür zərərdən qorumaqla öz yerindən tərpenməməyə, canla-başla torpağı becərməyə, əkini artırmağa həvəsləndirmişlər.

Bu da məlumdur ki, bədən mülkündə sövdanın artması sayıqlama, xəyal, xülya, yuxusuzluq kimi bir sıra ruhi xəstəliklərin törəməsinə səbəb olur. Bunların nəticəsində ruh zəifləyir, bədən müəyyən dərəcədə arıqlayır.

Bəzən rəiyyət və kəndlilərlə mülkədarlar arasında ixtilaf əmələ gəlir. Hətta onlar dövlət mükəlləfiyyətlərini ödəməkdən boyun

qaçınırlar. Ancaq sövda xəstəlikləri o qədər də qorxulu olmadığı kimi, rəiyyət və kəndlilərdən də dövlətə və məmləkətə o qədər böyük zərər gözlənilmir. Azacıq tədbirlə qışqır-bağırını kəsmək olur. Hər halda onların da rifahı və rahatlığı etidal həddindən gərək kənara çıxmasın.

Dedik ki, tacirlər və alverçilər zümresi ölkənin orqanizmindəki səfraya bənzəyir. Səfra bədən mülkündə olan məsrəfsiz, kəşif maddələrin təbii məcralar vasitəsilə dəf edilməsinə səbəb olur. Şübhəsiz ki, səfra normal dərəcədə olduqda bədənin sağlamlığına və salamatlığına səbəb olacaqdır. Lakin təbii həddini aşdıqda işlər yenə də pozulacaq.

Tacir təbəqəsi yeməkdə, geyimdə, ev təcəmmülatında ifrata vardıqda və öz xərclərini artırıqda getdikcə iş tamahkarlığa, möhtəkirliyə, başqalarının haqqını danmağa gəlib çatır. Beləliklə də cəmiyyətdə yoxsulluq şiddətlənir, əhali arasında ümumi iflas törənməsinə səbəb olur.

Qoşunu da məmləkətin orqanizmindəki bəlgəmə oxşatdıq. Bəlgəmin həddindən çox olması sağlamlığın pozulmasına, orta səviyyədə olması isə həyatın davam etməsinə səbəb olduğu kimi, cəmiyyətin nizam-intizamının davamı məsələsi də bu dörd əsas tərkib hissəsi arasındakı nisbətlərin orta vəziyyətdə müvazinətdə saxlanılmasından asılıdır. Hərçənd ki, bunları həqiqi etidala səbəb olan müəyyən bir vəziyyətdə saxlamaq qeyri-mümkündür, amma elə etmək lazımdır ki, nisbətlərin pozulması müəyyən həddi keçməsin. Çünki nisbətlər pozulduqca orqanizmdə xəstəlik əmələ gələcəkdir.

İnsan sabitləşmə dövrünü keçirəndən sonra təbii qocalıq dövrünə qədəm qoyur. Bu vaxt bədən mülkündə bəlgəm artır. O da orqanizmdə soyuqluq və rütubət əmələ gətirir və öz hökmünü icra edir. Bəlgəm ixrac olub sakitləşdikcə onun yeri təbii olaraq dolur. Onda başqa ünsürlər də təbiətə ona təbdil olunmağa meyl göstərirlər. Bununla təcrübədə aydın olmuşdur ki, hər bir dövlətin qoşunu sabitləşmə mərhələsini keçdikdən sonra çoxalır. Onun miqdarı nə qədər məhdudlaşdırılsa da yenə də cəmiyyətin başqa zümrelərinin meyli ona artır. Qoşun silkinə daxil ola bilməsələr də, onlar çalışırlar ki, geyimdə və davranışda özlərini hərbiçilərə oxşatsınlar. Beləliklə, nə yolla olur-olsun, sabitləşmə dövründən sonra hər bir dövlətin qoşununun miqdarı artır. Bu halda insan öz orqanizmində

artmağa başlayan bəlgəmin qarşısını ala bilmədiyi kimi, dövlət də qoşunun artmasının qarşısını ala bilməyəcək. Onun artmasının qarşısını almağa nə qədər səy göstərsə də müvəffəq olmayacaq. Yaxşısı budur ki, başqa ünsürlərə zərər yetişməməsi şərtlə onun artması ilə razılaşsın. Çünki bu, təbiətin hökmüdür, onun əleyhinə çıxmaq faydasızdır.

Dörd ünsürü cəmiyyətin tərkib hissələri olan dörd sinfə oxşatdıq və dedik ki, danışma qabiliyyətinə malik olan varlıq – şah mənzilindədir, düşüncə qabiliyyəti vəzir, idrak qabiliyyəti – müfti deməkdir. Mədəni xəzinəyə, dadbilmə hissini sərrafa, qıdanı saxlama qabiliyyətini xəzinədarə, qıdanı həzmverən cihazı hesabdarə və s. qüvvələri ölkənin işlərini idarə edən məmurlara bənzətdik. Ona görə də bədənin mədəsi yerində olan xəzinəyə hər nə toplanarsa, onu müəyyən əndazə ilə lazım olan hissələrə bölüşdürməlidir. Belə olduqda bütün hissələr öz payını almaqla, cəmiyyətin bütün zümrələri öz səyi və işinə görə ondan faydalanacaqdır. Bu o vaxt ola bilər ki, bölgü ədalətlə aparılsın. Belə olmasa, birinin daha çox qüvvətlənməsi digərinin zəifləməsinə və arada düşmənçilik törəməsinə səbəb olacaq. Onda məmləkətin də sağlamlığı pozulacaq, getdikcə çürümə prosesinin vüsəti artıb, dövlətin məzəcini də zəiflədəcəkdir. Dövlət bu minvalla sabitləşmə dövrünün sonunadək davam edə bilər. Ancaq maliyyə vəziyyəti təcridən pozular, xəzinə boşalar, nəhayət, tamamilə sıradan çıxar. Onda hər cür izzət və iftixar o cəmiyyəti tərk edər, dövlət qüdrətdən məhrum olar. Bu kədərlə halə səbəb olan hər bir alçaq işə qiyamətədək hamının nifətini və lənətini qazanar, tarix də onun adını xainlərin və bədəməllərin cərgəsində yad edər.

Sözün qısa, bu izahatdan aydın oldu ki, hər bir insan heyatı fərdi halda üç mərhələdən – inkişafatma, sabitləşmə, ölgünləşmə mərhələlərindən təşkil tapdığı kimi, bəşər cəmiyyətindən ibarət olan məmləkətlər və dövlətlər də eynilə həmin üç mərhələdən gəlib keçirlər. Lakin bu üç keyfiyyətdən hər hansının bir-birinə zidd tələblərə malik olması da aydın məsələdir. İnkişafatma mərhələsində insanın ata-ana tərbiyəsi və himayəsinə ehtiyacı olduğu kimi, hər bir dövlət də yarandığı və təşəkkül tapdığı dövrdə tədbirli adamların köməyinə və təəssübünə möhtacdır. Cəmiyyətdə hər kəs öz məaşının qeydində olaraq güzəranı üçün bir vasitə axtarıb

tapdığı kimi, dövlətlər də ədalətli qanunlar sayəsində vergi toplamaq vasitəsilə xəzinəsini doldurur. Lazım gələn vaxtlarda cəmiyyətin rifahını və varlığını qorumaq üçün ondan istifadə edir və bununla da əhalinin yaşayışı nizama salınır.

Böyümə yaşlarında insan gündən-günə tərəqqi etdiyi kimi, dövlətlər də yarandığı gündən etibarən sabitləşdiyi həddə qədər mal-dövlət, calal və şökrət etibarilə tərəqqiyə doğru meyl göstərir. Onun fəaliyyəti və əməlləri o zamanadək ədalət və insaf prinsiplərinə uyğun olmuş və o, müvazinəti qorumaq şərtlə rəftar etmişdirsə, sabitləşmə dövrü davam edəcəkdir. O, izzət və iftixarla yaşayacaqdır. Ərəbcə məşhur bir məsəl var: işlərin ən gözəli orta vəziyyətdə olan işdir. Ölgünləşmə dövründə qocalıq üzündən insanın qüvvəsi tükənir, bütün gücü və duyğuları gündən-günə sarsılır. Cəmiyyətdə də vəziyyət bu şəkildədir. Ölgünləşmə dövründə dövlətin əsasları sütləşir. İnsan orqanizmində güc və hiss mənbəyi olan təbii hərəkət və rütubət azaldıqda nəhayət həzm cihazı zəifləyir və mədə xəstəliyə tutulur. Dövlət orqanizminin də təbii hərəkət və rütubəti mənzilində olan vəzirlərlə bədənin başqa qüvvələri mənzilində olan sağlınq dəsğahındakı xadimlər arasında işlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti üstündə ixtilaf əmələ gəlir. Onların arasındakı nifaq və ziddiyyətlər cəmiyyəti təşkil edən dörd ünsürün pozulması və zəifləməsi ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində xəstəliyin ümumiləşməsi və şiddətlənməsinə səbəb olur.

Saqqalın ağarması, alının qırışması insanların qocalması və yaşa dolması əlamətlərindəndir. Cəmiyyətdə də bəzək-düzək və gərəksiz zinətlərə alışma adətləri həmin cəmiyyətin qocalması və zavala doğru üz qoyması əlamətidir. Ona görə ki, yuxarı təbəqə sabitləşmə dövründən sonra tənbelliyə, istirahətə və xoş güzərana meyl göstərir. Varlıqlar bir-biri ilə rəqabətə girişib, öz cah-calallarını artırmağa, şənşöhretlərini genişləndirməyə çalışır və keçmiş milli iftixarları büsbütün unudurlar. Bu hal getdikcə başqa simflərə də sirayət edir. Ortabablar da ev, paltar xüsusunda yalnız vəzirlərlə deyil, hətta şahlarla da yarışır. Beləliklə, ümumi xərclərin və sərf olunan vəsaitin miqdarı artmağa başlayır. Sərkərdələr və hərbcilər də bu adətə və dəbə qoşulurlar. Onlar da səfərdə olub dağda-daşda əziyyət çəkməkdənsə, evdə oturub istirahət etməyi üstün tuturlar. Düşmənlə vuruşmağı, vətəni qorumağı unudurlar. "Hamının əcali yazılmışdır"

kəlamına müvafiq olaraq, onların haqqında da qəza məhkəməsində yazılıb imza olunan nə varsa icra olunur. "Allah kimi istəsə məhv edər, kimi istəsə yaşadar" ayəsi sübuta çatır, əcəl-mayallaq olurlar və əcəl-mayallaq haqqında deyilənlər doğrudur.

Beləliklə də aydın olur ki, bezi ictimai quruluşların ölgünləşməsi təbii vaxtından əvvəl baş verə bilər. İnsanda da bu hadisəni müşahidə etmək olur. Bir şəxs özünü zəhərləyərsə, yaxud özünü dənizə atarsa, əlbəttə, təbii əcəli çatmadan öləcəkdir. Eləcə də ədalətli və insafli qanunların icrası əvəzinə haqsızlıq və zülmkarlıq edən bir dövlət öz dağılması və məhvini sürətləndirmiş olur. Heç şübhə yoxdur ki, belə bir hökumətin əsası onun ölgünləşmə zamanı gəlib çatmamış dağılacaqdır. Tale bir şəxsin ömrünün ölgünləşmə mərhələsi dərəcəsinə çatdığını müəyyənləşdirmişdirsə, onda ya o adamı öz sağlamlığını şəxsən qorumağa vadar edəcək, ya da onu təcrübəli bir həkimlə rastlaşdıracaq ki, onun vasitəsilə xəstəliklərdən xilas olsun. Eləcə də, əgər Allahın təqdiri bir dövlətin ölgünləşməsinin son həddə çatmasını istəsə, o dövlətin başçısını düzgün yola hidayət edər, təcrübəli həkim yerində olan uzaqgörən vəzirlərin, təmiz əqidəli vəkillərin əli ilə onu qüvvətləndirər, öz təbii ömrünü tamamilə başa vurmaqda ona kömək edər.

Sözün qıyası, hər bir dövlətin varlığı və davamı onun düzgün siyasətindən asılıdır... Vəzirlərdən və hakimlərdən hər hansı bu düzgün yoldan çıxıb, nəfsin təmənnası ilə həvavü həvəs dalınca getsə, şübhəsiz ki, özlərinin məhvəyə çalınmış olacaqlar. Necə ki, erəblər deyir: "Dövlət küfr ilə davam edə bilər, zülm ilə yox".

Mən dedim:

– Allaha şükür ki, siz siyasətin bütün rəmzlərindən baxəbərsiniz. Hökumət fəlsəfəsini də dərinləndirirsiniz. Belə olduqda nəyə görə siz bütün bu incə məsələləri dövlətin məşvərət məclisində irəli sürüb müzakirə etmirsiniz? Nə üçün siz dövlətin başqa vəzirlərini dövlət idarələri və dəsgahını islah etmək lüzumu məsələsində özünüzlə şərif və həmrey etmirsiniz? Belə etsəniz, onların köməyi və həmreyliyi ilə işiniz irəliləyər, vətən və vətən övladı bu təhlükədən xilas olar.

Dedi:

– Üreyimin yarasına bundan artıq duz səpmə. Bu haqda nə qədər danışdım, nə qədər qışqırıb bağırdım, səsime səs verən ol-

madı. Söz eşidən qulaq hanı, haqqı görənlər haradadır? Bu fəryadlara qulaq asan kimdir? Bu qəbildən olan sözləri eşidən hanı? Səadət və başucalığa səbəb olan bu kimi nəsihətləri qəbul etmək üçün iki şey lazımdır: biri elm, digəri insaf. Heyif ki, biz bədbəxtlər bunların ikisindən də məhrum qalmışıq. Şahın ətrafında bu gün iki yüz nəfərdən artıq yüksək rütbəli adam var. Onların hər biri öz növbəsində sədr-əzəm və vəzir olmaq arzusundadır. Bu arzu ilə də fürsət dalınca gəzir və günləri sayırlar. Özləri də bilirlər ki, bu məqsədə çatmaq üçün pul və rüşvət verməkdən başqa bir yol yoxdur. Buna görə də rəiyyəti talamaq üçün gündə bir bəhanə dalınca gəzir, hər hansı yolla olur-olsun lazım olduqda kəsənin başını açmaq üçün onu doldurmaq fikrindədirlər. Onların fikri-zikri ancaq budur ki, nə kimi hiylə ilə bir-birinin ayağı altına sabun çəkib yerə yıxsınlar, onun məqamını ələ keçirsinlər. Onların xəyalına gəlməyən bir şey varsa, o da vətən sevgisi və milli qeyrətdən ibarətdir.

Deməli, təkrarən ərz elədiyim kimi, onlar ortalıqda qanun olduqda nəinki öz məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklərini, həm də ildə otuz-qırx min tükən mədaxildən əllərinin çıxacağını başa düşürlər. Belə olduqda bugünkü fironluq dəsgahlarına, onları müşayiət edən atlı dəstəsinə, xüsusi tövləyə, dəstə-dəstə nökrə-kənizə gerek əlvida desinlər. Məhz buna görə də, qanunun verilməsi və icrası bir tərəfə qalsın, adını belə eşitmək istəmirlər.

Bu yaramaz işlərin şum nəticələri üzündəndir ki, vaxtilə yer üzünün behiştə olan İran indi viran olubdur. Keçmiş vaxtlarda yer üzünün ən əziz millətlərindən olan əhalisi bu gün gördüyümüz xar və zəlil vəziyyətə giriftar olubdur. Bir adamın ixtiyarı yoxdur ki, onlardan məmləkətin xarabalığı və əhalinin pərişanlığının səbəbini soruşsun.

Bildiyiniz kimi, İtaliya məmləkəti İrandan çox-çox kiçikdir. XIX əsrin əvvəllərində o ölkənin bütün maliyyəti beş milyon tükən idi. Amma bu gün əlli milyon tükən olubdur. Onun əhalisi də bu nisbətə artmışdır. Başqa dövlətlərdə də vəziyyət eynidir. Desəm ki, Londonda nəşr olunan "Tayms" qəzeti mətbəəsinin gəliri İranın birillik gəlirindən artıqdır, əlbəttə, bizim savadsız vəzirlərimiz buna inanmayacaqlar. Halbuki bu, günəşdən aydın bir həqiqətdir. Hələ vəzirlərimiz, hətta sədr-əzəməmiz bugünkü bilmirlər ki, bank təsis etmək, kağız pulu işə salmaq nə yolla ola bilər. Millət nüma-

yəndələri məclisi, yeni parlament nə kimi bir şeydir. Hələ bugü-
dək İran vəzirlərindən birinin ölkəmizin gəlirini artırmaq haqqında
düzgün bir tədbirə əl atdığı, bu haqda bir layihə hazırladığını gör-
məmişik. Ona görə ki, vəzirlərimizin çoxu savadda, bilikdə, beynəl-
mülə hüquq və dövlətlər arasındakı diplomatik əlaqələr sahəsində
öz mehtərləri, çayçıları və nökrələrindən heç də üstün və yüksək
deyillər. Onları fərqləndirən cəhət budur ki, ya ərəbcə şeirlərin
mənasını başa düşür, ya da ki, babaları tərəfindən bu vəzifə onlara
irs qalmışdır. Bu o deməkdir ki, onlar atadan, babadan bu dövlətə və
millətə xain olmuşlar. Elə sələflərinin xidmət kimi cüvələndirdik-
ləri bu xəyanətə görə də onlar iyirmi kürurluq İran əhalisini özleri-
nin satın alınmış qulu hesab edir, adam yerinə qoymurlar.

Küləsə, bu dinsiz vəzirlərdən adam soruşub deyə ki, ey möhtə-
rəm vəzirlər, millət içərisindən bir nəfəri başqa yerə səfərə gedən-
də qayıdan baş hədiyyə üçün faydalı bir sovqat gətirir. Bəs siz üç
dofə Avropanı səyahət etdiniz, məmləkətin çoxlu pullarını xərclə-
diniz. O qədər xərcin, yol əzab-əziyyətinin müqabilində vətənə və
həmvətənlərinizə özünüzlə nə kimi bir hədiyyə gətirdiniz? Onlar
bu sualın müqabilində heç bir söz deyə bilməzlər. Ancaq qoy mən
deyim: Gətirdikləri – eybəcərliklərdən və fisqü fəsaddan başqa bir
şey deyildir.

Yadımdadır, bir dofə yapon ölkəsindən bir nümayəndə heyəti
səyahət əzmi ilə alınan torpağına varid olur. Günlərin birində top
istehsal edən karxanaya tamaşaya gedirlər. Almanlarda şübhə yarat-
mamaq üçün əllərində qələm-kağız olmadan heyət üzvlərindən hər
biri bu sənayenin inceliklərindən birini uzaqgörən dəqiq fikrin fir-
çası ilə hafizə lövhəsində rəsm edir, öz xoşbəxt vətənlərinə qayı-
dandan sonra haman məşını eyni ilə düzəldib çoxlu miqdarda top
istehsal edirlər ki, alman toplarından əsla fərqlənmir. Bu əhvalatı
o zamankı qəzetlərdə yəqin ki, siz də oxumuş olarsınız. Daha mən
xidmətlərinə şərəfyab olmuş olduğunuz bu alçaq, bədxah vəzirlərin
milli təəssübü, şahpərəstliyi, vətənpərvərliyi və millətsevərliyi,
dəyanəti və əmanəti haqqında bundan artıq nə deyim?! Onların hiy-
ləgərliyi qorxusundan mən bütün yazılarımı və hazırladığım layihə-
ləri səndən və bir neçə sınıanmış səmimi dostumdan başqa heç kəsə
göstərməmişəm. Çünki indiki zamanda bu kimi fikirlərin adamın
ölümünə və ya işdən çıxarılmasına səbəb olduğunu yaxşı bilərəm.

Dedim:

– Cənab, insanın adının əbədi yaşamasına səbəb ola bilən bir iş
görməsindən daha ləzzətli dünyada nə ola bilər? Mənə elə gəlir ki,
alman sədr-əzəmi prins Bismarkın adını dost və ya düşmən olmalarına
baxmayaraq, səkkiz yaşlı uşaqdan tutmuş heştad yaşlı qarıyadək
hamı uzun müddət hörmətlə yad edəcəkdir. Hərçənd ki, vətənimizin
bədbəxtliyi üzündən mərhum Mirzə Təqi xan Əmir-i kəbirdən
heç bir şey yadigar qalmamışdır. Daha doğrusu, əslində ölkənin və
millətin bədxahları və xainləri ona macal vermədilər ki, bir şey
yadigar qoysun. Amma bununla belə indiyədək dinsiz və yaltaq bir
tarixçidən başqa, iranlılardan heç bir kəsin o böyük kişinin adını
hörmətsizliklə yad etdiyini, bir rəhmət oxumaqla onun pak ruhunu
şad etmədiyini görməmişəm. Hamı onun vətənpərvərlik hisslərinin
yüksəkliyi qarşısında hörmətlə baş əyir. Bundan əlavə, belə bir
məsəl var: “Möhtəsib bazardadır” – deyərler. Eşitdiyimə görə, bu
zalımların, yeni Firon* və Nəmrudun* tör-töküntüləri olan bu alçaq-
ların əhalidən zorla qoparıb yığıqlarını yuxarı başdakılar tutub əl-
lərindən alırlar. Özələrindən də olmasa, öldükdən sonra nə vasitə ilə
olur-olsun, bir neçə qat artıqlaması ilə vərəsələrindən saldırlar.

O dedi:

– Doğrudur, qızılı başqası aparır, günahı bunların boynunda
qalır. Ancaq bunlar nə öz övladları haqqında düşünür, nə də qiya-
mət günündə sorğu-sualdan çəkinirlər. Bədənin hərərətindən bey-
ni coşub huşunu itirmiş sərxoşlar kimi bu beyti zümzümə eləyirlər:

Çün dünən keçmiş, səbahdan bir xəbər yoxdur hələ,
Sən bu gün fikrində ol, Sədi, ki, düşməz heç ələ.

Onlar uşaqlıqdan əzbərlədikləri bu rindanə beyti o qədər oxu-
yurlar ki, bütün ömürləri başa çatır.

Biz hər gün eşidər və qəzetlərdə oxuyuruq ki, filan dövlətin
vəziri istefaya çıxdı. Bu istefanın neçə səbəbi olur. Ya xəstəlik
üzündəndir və hakimlərin göstərişi ilə müəyyən müddət işdən
ayrılıb müalicə olunmalıdır ki, sağaldıqdan sonra fərağatla yenə də
vətənə xidmət etsin, ya da qocalıq və zəiflik üzündən öz vəzifəsi-
ni layiqincə yerinə yetirə bilməməsidir. İstefaya çıxmağın daha çox
baş verən bir ümdə səbəbi də vətənpərvərlik mülahizəsinə görədir.

Yəni o vəzir vətənin mənafeyi, sülh və ya müharibə xüsusunda bir tədbir düşünür, onun icra edilməsi üçün millətin məşvərət məclisinə qanun layihəsi gətirir. Ancaq onun fikrini düzgün hesab etməyərək layihəsini rədd etdikdə o vəzir də öz şərəfini, namusunu, etibarını qorumaq və gələcəkdə hər cür töhmətdən yaxasını qurtarmaq üçün öz məqamından əl çəkir. Təəssüflər olsun ki, bizim vəzirlerimiz yüz il vəzirlikdə qalsalar da, ölkəni min bir təhlükəyə düşür etsələr də, nə öz bacarıqsızlığından utanar, nə də könüllü olaraq işdən kənara çəkirlər.

Bu xoşagəlməyən vəziyyətin davam etməsinin əsas səbəbi elmsizlikdir və indiyədək mən nə qədər fəryad qoparıb deyirəm ki, bizim üçün məktəb lazımdır, elm lazımdır, vəziyyətimiz ancaq bugünkü elmlər və fənlərdən başı çıxan savadlı, elmlilərdən hümmeəti ilə dəyişilə bilər, fayda vermir ki, vermir. Bu korlar görmürlər ki, Qərbi dövlətlərinin bütün hörmət və iftixarının səbəbi elmlilə və bilikli olmalarıdır. Eləcə də Şərqi xalqların xarlığı və zilləti elmsizlik və cəhəlet üzündəndir. Bu ağılsızlar nəzərə almırlar ki, sonuncu əsrdə İrənin hər cür-mərcliyinin, şahlığın eyni sülalə və nəsilə qalmaq, üzük kimi hər gün bir barmığa taxılmasının səbəbi elmsizlik və qanunsuzluqdan başqa bir şey deyildir. Bütün bu pozğunluqlar zülməndən, zülm isə cəhəletdən törəmişdir. Nadirdən qabaq da, ondan sonra da bu torpaq müxtəlif hadisələr və zamanın fitnəkarlıqları nəticəsində ayaqlar altında tapdalanmışdır. Bütün bunların səbəbini aramış olsaq, cəhəlet və nadanlıqdan başqa bir şey olmadığını görürük. Doğrudan da bu məmləkətin halına ağlamaq lazımdır. Mən bu uzun sürən bədbəxtlik və fəlakətin cəhəlet və nadanlıq üzündən olması haqqında yeddi yüz səhifəlik bir kitab yazmışam, onun nəşr olunmasına müvəffəq olsam, bir cildini də sizə göndərəcəyəm. Onu oxuyandan sonra biləcəksiniz ki, nə həngəmə imiş.

Şamı yedik, süfrəni yığırdılar. Möhtərəm cənab bir qədər də öz sərgüzeştindən danışdı. Misirin ticarətindən və sairədən soruşdu. Bu haqda bildiklərimi söylədim. Saat beş idi, mənzilə qayıtmaq üçün izin istədim. Buyurdu fayton hazırlasınlar. Təkidlə razılaşmadım. Fəner yandırıb, nöqərlərdən iki nəfərinə buyurdu ki, mənə mənzilə çatdırınlar. Durub yenə də əlini öpmək istədim, qoymadı.

– İndiyədək vətəndəki nöqsanların səbəblərini axtarmaq yolunda çəkdiyim cəfaları sizi görməklə tamamilə untdum. Bir para

nanəciblərin üreyimə vurduğu söz yaraları sizin fərmayişlərinizin məlhəmi ilə sağaldı. Bu gözənilməz nemətin şükürünü yerinə yetirməkdə acizlik çəkirəm. Ümid edirəm ki, bundan sonra Allahın köməyi ilə işlər düzəlsin.

– Qüsse eləmə, – dedi. – Allah kərimdir. İnşallah, yaxşı olacaq. Ancaq dua eləmək lazımdır ki, oğulun ömrü atanın ömründən daha uzun olsun. Kaş bütün övladlar atasından sonra ölə. Mən də duanı yalnız bir nəfər üçün deyil, hamı haqqında eləyirəm.

Nəyə işarə etdiyini başa düşdüm. Dedim:

– İlahi, amin!

Vidaləşib evdən çıxmaq istərkən dedi:

– Əgər bu tezlikdə gəlməsən yenə də buraya gəl.

– İstəyirəm ki, mümkün qədər tez gedim, – dedim.

Yola düşərkən dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü. Bir xabnamə* vardır. Dayanın onu verim sizə, oxuyun.

Əyləşdim. Möhtərəm cənab dedi:

– Bir nəfər sizin kimi milli təəssüb dərindən və vətənpərvərlik xəstəliyinə düşmüş adamla tanışlığım var. Hər dənbir yanıma gəlir. Günlərin birində bizə gəldi, sizə vermək istədiyim həmin kağızı mənə verib dedi: “Bu gecə bir yuxu görmüşəm, ayılan kimi yazdım ki, yadımdan çıxmasın. Budur, oxuyun, mümkünə yozun”.

Oxudum. Təbiri aydın idi. Dedim: “Büsbütün aydın olduğu üçün onu lap asanlıqla yozmaq olur. O ki, su verir, üzünə güləb səpir – vəliəhddir”.

Buyur oxu, sizinlə bir dərddə olan şəxsin yuxusu budur.

Kağızı aldım. Belə yazılmışdı:

“Dünən gecə yuxudan qabaq məmləkətin pərişanlığı haqqındakı düşüncələr yaxandan əl çəkmirdi. Öz-özümü məzəmmət edib deyirdim: “A kişi, sənə nə dəxli var ki, bu ölkədə bir ovuc alçaqlar zalımdırlar, bir neçə milyon nəfər isə məzlumdur. Onlar saylarının o qədər çox olmasına baxmayaraq, zülməndən azad olmaq üçün birləşmədikləri halda daha sənə nə qalıb ki, onlara hər gün olunan zülm və təcavüzə görə tək və tənha öz həyatının şirinliyini özünə zəhər eləmişən, gecə-gündüz vətənin tərəqqisi, millətin səadəti, məmləkətin işlərində intizam yaranması, vətəndaşların rifahı, ədalətin hökm sürməsi arzu və həsrətilə ömrünü qüsse-kədərlə başa

vurursan. Ay deli, dünyanın dərdi, qəmi sənə qalmayıb ki!” Bu fikir-xəyalla əlbəyaxa ikən məni yuxu apardı.

Yuxuda gördüm ki, Nasiriyyə xiyabanındayam. Ağsaqqal, saçları pırtlaşıq, halı pərişan, orta boylu, münasib əndamı, qiymətli paltar geymiş bir qoca kişi göründü. Cavan bir oğlan onun qolundan tutmuşdu. Qoca iztirab içində cavanla söhbət edir, yol getdiyi halda hər an dönüb nigarançılıqla ətrafına baxırdı. Birdən bərk qarmaqarışıqlıq düşdü. Bazar əhli ilə bir ovuc alçaq lat-lüt birlikdə qocanı ortaya alıb, onu soymağa başladılar. Bəziləri onu yaraladılar, üzgö-zünü, əl-ayağını tikə-parça elədilər. Bir parası da qocanın paltarlarına tikilmiş cəvahləri dartıb ələ keçirdi. Onu tamamilə talayib lütleyəndən sonra yarıcan halda bir tərəfə tulladılar. Yazıq qoca taqətdən düşmüş bir halda zəif səsle qışqırıb deyirdi: “Ay naxələf övladlarım, ay vəfasız, mərifətsiz naməkəbhərəmlər, günahım nədir ki, məni belə təhqirlə torpaq üstündə sürükləyirsiniz?! Hansı təqsirin müqabilində mənə bu kimi ağır əzablar verirsiniz?”

Vurulan yaraların şiddətindən əldən düşərək ağladığı halda qoca özündən getdi. Oradakı adamlardan bir neçəsi cavan adama xitabən dedilər: “Axı məgər sən müsəlman deyilsən? Bu əldən düşmüş yazığın qolundan tut, üzünə bir ovuc su çilə, düşmənləri başı üzərindən qovub kənar et!”

O fəlakətli, günəqara qoca huşdan getdiyi halda düşüb qalmışdı. Cavan da hər an bir kəsə yalvarır, yardım diləyirdi. Nə edə bilərdi? Məsəl var, deyərlər: “boğulan adam çöpə də əl atar”. Ancaq heç kəs onu himayə etmir, yardım göstərmirdi.

Yarasını bağlamaq adı ilə qocanın yanına gələn bir adam başqa bir yara da vurub gedirdi. Bir başqası qocanın paltarını tikmək bəhanəsi ilə yaxınlaşır, sonra onun köynəyini əynindən çıxarıb aparırdı. Belə bir vəziyyətin dəhşətləri üzündən az qalırdı ki, ruhum bədənimdən çıxsın. Öz-özümə deyirdim: “İlahi, bu nə hən-gamədir. Bu qoca kimdir, onun günahı nədir ki, bu qədər zülmü ona reva görürlər? Heç bir kəs də yardım göstərmir?! Birindən soruşdum: Bu məzlum qocanın adı nədir? Dedi: adı “İranxan”dır. Bu talançıların da hamısı onun öz övladlarıdır ki, tərbiyəsizlik üzündən atalarının üzünə ağ olduqları, onun sözündən çıxdıqlarına görə sərvətdən və iftixardan məhrum qalmışlar. Atanın bütün var-yoxunu, əmlakını heçə-puçə çıxardıqları üçün indi iş gəlib oğurluq və qul-

durluğa çatmışdır. Gördüyün kimi, onlar atalarını qara günə salıb, həyatdan bütün naümid etmişlər...

Qocaya yaxınlaşıb yaralarına baxmaq istədim. Yaralarının öldürücü olduğunu gördüm. Onların bəzisi irinləyib sümüyə işləmiş, qanı zəhərləmişdi. Bu kimi xəstəliyi sağalda bilən həkim gerek ya Loğmanın müəllimi, ya Məryəm oğlu İsanın şagirdi ola idi. Vəziyyətin dəhşətindən canıma lərzə düşdü və bu lərzənin şiddətindən ayıldım...

Bu yuxunu oxuyandan sonra ərz elədim:

– Bu yuxunun təbiri gün kimi aydındır. Ancaq camaatın “axı sən müsəlmanсан, bu məzlum və taqətdən düşmüş qocaya kömək elə” – deyə müraciət etdiyi o cavan bəs kimdir?

Dedi:

– O cavan haman yuxunu görenin özüdür ki, sən kim kimi və başqaları kimi onlar da gerek daxili və xarici işlər nazirlərindən, hərbi nazirin kötəyindən qorxmasınlar, onun-bunun məzəmmət etməsinə və lağa qoymasına fikir verməsinlər. Hər yerdə ucadan qışqırıb deməlisiniz ki, yeri-göyü yaradan Allah kainatın fəxri olan peyğəmbəri öz tərəfindən göndərdi ki, yer üzündən zülmün kökünü kəssin, ədalətin əsaslarını möhkəmləndirsin. O cənab Allahın buyruğu ilə, adəmdən xatəmədək heç bir kəsin dözə bilməyəcəyi müsibətlərə qatlaşıb, bəzən səbirlə, gah qılınc gücü və fədakarlıq nəticəsində ədalət adlandırılan müqəddəs binanı möhkəmləndirdi. İndi necə ola bilər ki, varlığın son məqsədi olan o müqəddəs zatın yazıq ümməti bu dözülməz zülm və haqsızlıqların ağır yükü altında əzilib arada getsin?! Nə üçün gerek onlar öz doğma yurdunu, diyarını tərk edib, əcnəbilərin torpağında avara-sərgərdan olsunlar? Elə adamlar var ki, toy gecəsinin sabahı günü insafsız hakimlərin cəfası üzündən öz ev-əşiyindən avara düşməyə məcbur olurlar. Bir neçə gecənin gəlini olan on beş yaşlı arvadının gözlərinin kökü yol gözləməkdən saralır. Axı məgər bu haman İran deyil ki, bir gün bütün yer üzünün gülşəni və cənnətin nişanəsi idi?! Bəs nə üçün indi otlu, tikanlı çöl-biyabana çevrilmişdir? Məgər bu torpaq əsrlər boyu dünya mədəniyyətinin beşiyi olan müqəddəs torpaq deyil?! Bəs necə oldu ki, onun vaxtı ilə başqalarının tərbiyəçisi olan əhalisi indi tərbiyəsiz adlandırılır?! İranlılar öz elm və mədəniyyəti ilə geniş şöhrət qazandıqları zamanlarda Avropa

xalqları divlər və yırtıcı heyvanlar kimi vəhşiyət dövrünü keçirirdilər. Pişdadilərin ədalətli qanunları indi də adil hökmdarlar üçün örnek ola bilər. Ənuşirəvanın ədalətinin şöhrəti hələ də dünyada səslənir. Qədim tariximizdən bunları nəql etməkdən məqsədim sizə toxtaqlıq verməkdir. O cahil vəzirin sənin haqqında etdiyi hörmətsizlikdən kədərlənmə. Bu kimi işlərdə mətanət lazımdır. Dönmez bir iradə ilə çətinliklərin qarşısında dayanıb, ya onları ortalıqdan qaldırmaq, ya da bu yolla birdəfəlik ölmək gərəkdir!

Ya murad ilə bu çərxi-fələyi ram edərək,
Ya bu yolda kişitək hümmət ilə baş verərək.

Mən özüm yaxşı bilərəm ki, xarici məmləkətlərdə, Bombeydə, Kəlküttədə, Misirdə, Osmanlı və ya rus ölkələrində yaşayan iranlılardan hansının ki, az-çox sərmayəsi var göbək kimi yerdən göyərən səfirlərin, konsulların və kargüzarların çal-çapından yaxalarını qurtarmaq, mallarını və heysiyyətini itirməmək xatirinə təbəəlikdən çıxmağa məcbur olurlar. Bu cür eləməyən hər bir bədbəxt təssübkeş iranlı hər şeyini itirir. Təbəəliyini tərkdən heç birisini məzəmmət etmək olmaz. Ədalət və insafla bir sorğu-sual olarsa, hər bir günahkar öz təqsiri üçün min üzr istəyir. Bunlar İran təbəəliyində qalsaydılar, dövlətə və məmləkətə az faydası olardı mı?! Onlar vətənin abadlaşdırılması üçün müəyyən işlər görə bilməzdilərimi?! Hər bir məktəb şagirdi də ata-babalarımızın yazdıqları bu sözləri oxuyub bilir ki, “Şahlığın davamı qoşuna bağlıdır, qoşun pulla toplanır, pul əmin-amanlıq, rəiyyətin rifah halı ilə ələ gəlir, rəiyyətin rifah halı isə ancaq ədalət və müsəvat qanunlarının icrasından asılıdır.” Təəssüflər olsun ki, bizim ölkənin və şahlığın vəziyyəti bu sahədə tamamilə tərsinədir və bunun da nəticəsi olduqca acı, son dərəcə xoşagəlməz olacaqdır. Allah bizim ömrümüzü qısaltsın ki, o qədər günləri görməyək.

Xülasə, möhtərəm cənabın nökrələrinin müşayiəti ilə mənzilə çatıb yatdım. Sabahı gün Məşədi Həsən gəldi. Əlində bir tikə kağız var idi.

– O nədir? – deyə soruşdum.

– “İran” qəzetidir. Həftədə bir dəfə çərşənbə günləri çap olunur, şənbə günləri nəşr edilir, – dedi.

Təəccüblə alıb oxumağa başladım. “Daxili xəbərlər” başlığı altında şahın ova çıxması barəsindəki təfəsilatı və onun müqəddəs vücudunun salamatlığı üçün duadan sonra yazılmışdı ki, dövlət heyətinin iclası həftədə üç gün filankəsin sədrliyi ilə mübarək “Xurşid” imarətində təşkil tapır. Allaha şükür ki, dövlətin, millətin, ölkənin bütün işləri kamali intizamdadır. Vilayət xəbərləri də bu qəbildən idi. Misal üçün qəzet yazırdı:

“Kaşan” Allaha şükür, filan hakimin söyləri sayəsində rəiyyət rahat və asudədir, şahın canına dua oxuyur. Arpa-saman boldur, başqa mallar da ucuzdur. İsfahanda, Kirmanda, Şiraz və başqa şəhərlərdə də vəziyyət elə Kaşanda olduğu kimidir.

Xarici xəbərlərdə Kuba adasının coğrafi vəziyyətindən və bu kimi şeylərdən yazılmışdı. Bunlar da elə yazılmışdı ki, nə onu yazanın özü bir şey anlayırdı, nə də başqa bir iranlı.

Başından tüstü qalxdı. Qəzeti bir tərəfə tullayıb dedim:

– İrənin bütün vilayətlərində hakimlərin zülmündən xalqın fəryadı eşşə qalxır, bu insafsız isə onların ədalətli olmasına şahid çıxır. Ay müsəlmanlar, bir adam yoxdur bu dinsiz qəzet yazandan soruşsun ki, bütün İranda öz vətəninin coğrafiyasını, onun hüdudlarını və sərhədlərini tanıyanların sayı əlli nəfərə çatmadığı halda, Kubanın coğrafiyasını oxuyub başa düşmək onların nəyinə lazımdır? Bu baş-qulaqsız mövzuların əvəzinə faydalı məqalələr yazıb rəiyyəti padşahın itaətinə, padşahı rəiyyətə mehribanlıq göstərməyə rəğbətəndirib həvələndirir! Ədalətin məziyyətlərindən, zülmün pis nəticələrindən yaz! Zalımların əməllərini pislə, xeyirxahların yaxşı işlərini təriflə! Bu məsələni də yazıb xatırlat ki, rəiyyət şahsız, şah isə rəiyyətsiz yaşaya bilməz. Bunların hər ikisinin varlığı birbirindən asılıdır. Onlar sözdə iki olsa da mənada birdir. Rəiyyət padşahı öz mehriban atası və padşah da rəiyyəti öz əziz övladı hesab etməlidir ki, bununla hər ikisi xoşbəxt olsun.

Məşədi Həsən gördü ki, qanım qaraldı, dedi:

– Dur ayağa, çıxmaq bir az dolanaq.

– Hara gedək? – dedim.

– Hara gəldi.

Yusif əmiyə dedim:

– Doğru deyir, dur ayağa, gedək bir az gözək.

Mənzildən çıxdıq. Bazarda iki nəfərə rast gəldik. Biri əmməməli seyid idi. O birisi də qırx yaşlarında bir kişi idi. Məşədi

Həsənə tanış idilər. Salamlaşıb xoş-beş elədilər. Sonra soruşdular ki, haraya gedirsiniz. Məşədi Həsən dedi:

- Gəzməyə çıxmışıq. İşiniz yoxdursa gəlin bizimlə bir az gəzin.
- Məmnuniyyətlə, – dedilər.

Məşədi Həsən onları təqdim etdi. Seyidin adı Ağa Mirhəbibullah idi. Əynində palto olan o biri kişi qarabağlı idi. Deyirdi ki, uzun müddət İstanbulda və Moskvada yaşamışam.

Hər tərəfi seyr edə-edə məşq meydanına gedib çatdıq. Olduqca böyük bir meydan idi. Hər tərəfini sulayıb süpürmüşdülər. Çox təmiz, səfalı və pakizə idi. Sərbazlardan bir neçə dəstə orada məşq edirdilər. Dayanıb xeyli baxdıq. Bu sərbazların təlimatçısı otuz beş yaşlı bir macar idi. Çox təəssüfləndim. Ona görə ki, o cavan İrənin əlli yaşlı zabitlərinə hərbi təlim verirdi. Oradan keçib getdik. Meydandan kənarında böyük bir çarhovuz var idi. Gözəl, səfalı yer olduğundan onun ətrafında bir qədər gəzişdik. Üzüyuxarı getdik. Nəsi-rəddin şahın at üstündə tuncdan tökülmüş heykəlinin yanına gəlib çatdıq. Heykəl böyük sənətkarlıq və ustalıqla hazırlanmışdı. Sanki şahın özü atın üstündə dayanmışdı. Bir qədər onun ətrafında gəzişdik, sonra gəlib heykəllə üz-üzə əyləşib papiros çəkməyə başladım. Qarabağlı kişi dedi:

– Bu heykəl çox namünasib qoyulubdur. Heç yerdə belə bir yer-siz şey görünməyibdir.

Seyid dedi:

– Necə ki, yəni görünməyibdir? Avropanın hər yerində bu kimi heykəllər çoxdur. Rusiyada da bunun tayını çox görmüşəm.

Qarabağlı dedi:

– Ərz elədim ki, heç yerdə belə şey görünməyibdir. Sizin səhviniz var.

Seyid hirsələndi. And içib dedi:

– Bunun tayını xarici ölkələrdə nə qədər istəsən öz gözümle görmüşəm.

Qarabağlı dedi:

– Xeyr, ola bilməz.

Seyid pərt oldu. Qarabağlı dedi:

– Cəddinə qurban, ağa, sənəin gördüklerini mən də görmüşəm. Amma iş burasındadır ki, o heykəl sahiblərinin hər birisi öz dövlətinə və millətinə parlaq xidmətlər göstərmişdir. Məhz o xidmətlə-

rinə görə də öləndən sonra o böyük şərəfə nail olmuşlar. Məsələn, biri canından keçib möhkəm bir qala üzərinə hücum etməklə onu tutmuşdur. Ya fədakarlıq nəticəsində güclü düşmənin alınmaz bir hasarını fəth etmişdir. Yaxud həmvətənlərinin xoşbəxtliyi üçün bir yol arayıb tapmışdır. Ya bir qanun vücuda gətirmişdir və bununla vətənin ümumi mənafeyinə müəyyən xidmət göstərmiş, ya da öz həmvətənlərini zülmədən, səfəldən xilas etmişdir, yaxud ölkədə böyük bir abadlığa səbəb olmuşdur. Millet də, dövlət də o gözəl işlərin müqabilində o padşahın, sərdarın, alimin, ədibin vəfatından sonra qədirdanlıq üçün tam rəğbətlə öz kisəsindən pul qoyub, o böyük şəxsiyyətin xatirəsini həmişə diri saxlamaq məqsədilə heykəl hazırlayıb yadigar qoymuşdur. Daha görməmişdik ki, birisi yaşadığı halda öz heykəlini alıb, camaatın yolu üstündə qoysun, xalqa desin ki, mənə tanıyın, mən böyük adamam!

Belə təsevviur ələyin ki, mən özümü sizə tərifləyirəm və deyirəm, mən beləyəm, ələyem. Məlumdur ki, mən gedəndən sonra deyəcəksiniz ki, qərribə cəfəng adamdır, özünü öyür, daha anlamır ki, Allah, peyğəmbər, imamlar, mütəfəkkirlər, ədiblər, şairlər və alimlər özünü öyməyi pisləmişlər. Mən deyirəm ki, özündən heç bir tərifli nişanə qoyub getməmiş olan bir müsəlmanın özü üçün tuncdan heykəl qayırtır və müsəlmanların yolu üstündə yüksəltməsi çox eyibdir, həm də günahdır. Bu, ancaq özünü öymək və təkəbbür əlamətidir ki, onların ikisi də alçaq sifətlərdəndir.

Dedim:

– Baba, bunları vələyin getsin, bizə nə. Qoyun bir neçə addım asudəliklə yol gedək.

Qarabağlı məndən soruşdu:

– Karandaşın var?

– Bəli, var, – dedim.

– Onu ver mənə, – dedi.

Verdim. Cib dəstərindən bir vərəq kağız çıxarıb nə işə yazmağa başladı; mən bildim nə yazır. Karandaşı əlindən aldım.

– İş bunlardan keçibdir. Gəlin gedək öz dərdimizi çəkək, – dedim.

Seyid dedi:

– Hər halda qibleyi-ələmin özü Avropada bu heykəllərdən çox görübdür. Əgər yaxşı olmasa idi, özü üçün yadigar qoymazdı.

Qarabağlı cavab verdi:

– Avropalıların özləri sizin üçün elə bir yadigar qoyublar ki, uzun illər boyu yaşayacaqdır.

– Nə yadigar qoyublar? – deyə Seyid soruşdu.

Qarabağlı dedi:

– Şahın Avropaya etdiyi üçüncü səfərində Paris qəzetləri aşkar yazdılar ki, Fransa milləti bu əziz qonaqların dalbadal etdikləri səfərlərin xərclərinin öhdəsindən gələ bilməyəcəkdir. Ona görə ki, İran dövləti vəzirlərinin vaxtaşırı Avropaya səyahət eşqinə düşdük-lərini, buraya gəlib eys-ışrət etmək meylinə olduqlarını bilirik. Biz də nəzir deməmişik ki, onların boş-boş və israfçılıqla etdikləri xərcləri ödəyək, ağalar da asudəliklə öz keflərini çəksinlər. Buna görə də o vaxtın prezidenti Müsyö Kario əlacsızlıq üzündən doxsan min frank öz cibindən verməli oldu. Bu hadisənin xatirəsi üçün bir cild “İran tarixi” adlı kitab yazıb, dünyada yadigar qoyub getdi. Onun ləkəsi bizim gələcək nəsillərimiz üçün qiyamətədek bəsdir. İranın özü üçün də neçə kürür tükənə başa gələn bu səfərlərin bədnamçılıqdan başqa bir faydası olmadı.

Səyahəti böyük Pyotr kimi eləmək lazımdır. Onun səyahəti sayəsində on səkkiz milyon rus milləti indi yüz on səkkiz milyon olubdur. Elə iradəli padşahlar da olmuşlar ki, heç bir yere səyahət etməmişlər, lakin öz gözəl tədbiri və xeyirli işləri ilə bir millətəti diriltmişlər. Misal üçün, Yaponiya imperatoru ayağını öz evindən kənara basmadığı halda, az bir müddət içərisində millətini və dövlətini o dərəcədə irəlilətdi ki, hamını heyran qoydu. Heç kəsin xəbəri olmadan birdən-birə yaraşlıq bir halda pərdənin arxasından çıxıb, qoşunlarına salam verib dedi: “Dostlar, kefiniz necədir?” Bütün dövlətlər onun gözlənilməz tərəqqisindən vahiməyə düşdülər. İndi bütün böyük dövlətlərə meydan oxuyur, dünyanın bütün siyasi işlərində onun barmağı var. Böyük dövlətlərin hamısı ondan hesab aparır...

Seyidə dedim:

– Ay ağa, iranlılardan İstanbulda iki nəfər tanıyıram. Onların ikisinin də adı uzun illər boyu iranlıların yadından çıxmıyacaq. Birinə həmişə rəhmət oxuyacaqlar; o birisinə isə daim lənət deyəcəklər. İstanbulda olan heç bir iranlıdan eşitmədim ki, mərhum Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin* adı çəkiləndə onun ruhuna rəhmət oxunmasın. Eləcə də elə bir adam görmədim ki, Mirzə

Nəcəfəli xanın adını söyləyəndə əvvəlcə ona bir lənət göndərməsin. Halbuki onların ikisi də ölmüşlər. Yaxşıyla pisliyin səmərəsi bundan başqa bir şey ola bilməz. Besirət sahibləri bundan ibrət almalıdırlar.

Seyid soruşdu:

– Mərhum Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövləni tanıyıram, amma o Nəcəfəli xan kimdir? Onu tanımıram.

Dedim:

– O da Şeyx Möhsün xan İstanbulda səfir olan vaxt general-konsul idi. Sonra da kargüzar vəzifəsi ilə Misirə və Bağdada getdi. Öz dövrünün rəhmsiz adamlarından biri idi. Onun qoyduğu bədlər İstanbulda və sair Osmanlı ölkələrində hələ də icra olunur, biçərə iranlıların evini yıxır. Onun zülmü və bədlərindən İran dövləti və millətinin şərəfinə, heysiyyətinə vurulan və vurulmaqda olan rüsvayçılıq ləkəsi deyilməklə başa gələn deyil.

O kafər oğlunun zülmün şərh etsək,
Başqa bir lefz ilə danışaq görək.

Məşədi Həsən dedi:

– İndi haraya gedək?

– Karvanı darülfünunun məktəbinə tərəf çək, – dedim.

– Gözüm üstə, – dedi. – Siz məni sarbanlığa qəbul etsəniz, mənim heç bir sözüüm yoxdur.

– Mən dəvə olaram, – dedim. – Amma, bilmirəm, ağa bunu qəbul edər, ya yox.

Bir az zarafatlaşdıq. Gülə-gülə yola düşdük. Mədrəsənin qapısına çatdıq. Qapıda bir fərraş dayanmışdı. Mən ona dedim:

– Qardaşım, biz burada qərribik, səyahət üçün bu şəhərə gəlmişik, mədrəsəni gəzib tamaşa etməyə izin verərsənmi?

Fərraş dedi:

– Tamaşa eləmək olar. Ancaq bu gün cümədir, heç kəs yoxdur. Doğrudan da, bizim heç yadımızda deyildi ki, bu gün cümədir.

Dedim:

– Heç olmasa məktəbin vəziyyəti ilə azacıq tanış ola bilərikmi?

Fərraş etiraz etmədi. Bizi darülfünunun içərisinə apardı. Hər şey öz qaydasında idi. Həqiqətən də adam onları gördükcə fərəh-

lənirdi. Divardan hesab dərsi, diktə və inşadan imtahan üçün yazı taxtaları asılmışdı. Gedib onlardan birinin qarşısında dayandım, onu öpdüm, üz-gözümü onun üzərinə sürtdüm. Seyid soruşdu:

– Bu nə üçündür? Taxtanı öpməyin nə mənası var?

Dedim:

– Ağa, bu taxtalar müqəddəsdir. Kaş İranın hər bir şəhərində min yerdə bu müqəddəs taxtalardan asıla idi. Çünki bunlar mənim və sənin başucalıqına səbəb olar.

Seyid dedi:

– Qərībdir, quru taxtadan sənə, mənə nə kimi başucalıq ola bilər?

Dedim:

– Ağa, sənə daha bir sözüm yoxdur deyəm.

Xülasə, oradan da çıxıb mənzilə gəldik. Çox yorulmuşduq. Tez şamı yeyib yatdıq. Sabah nahar çağınadək mənzildə oturdunq; Məşədi Həsən gəlib çıxmıdı. Nahardan sonra bir az yatdım. Bir vaxt gördüm Yusif əmi məni oyadır.

– Nə xəbər var? – deyə soruşdum.

Dedi:

– Hacı Məhəmməd Həsən Əmin Zərb adam göndərüb sizi istəyir.

– De ki, mənzildə yoxdur, – dedim.

– Olmaz, çünki əvvəl soruşdular, mən dedim siz evdəsiniz.

Əlacsız qalıb ayağa durdum, amma heç könlüm istəmirdi. Çünki əvvəl də onu görəndə vəziyyətindən xoşum gəlməmişdi. Səxavətli adam deyil. İki dəfə Məkkəyə gedib. Hər dəfə bizim evdə neçə gün qonaq qalıb. Rəhmətlik atam onun zəhmətlərini çox çəkmişdi. Ancaq atam öləndən sonra mənə bir başsağlığı da yazmadı. Bundan əlavə, çox tamahkar və nadürüst kişidir. Hər bir biçərəni çənginə salan kimi aldadıb, on tükənlik firuzəni əlli tükənə sırıyacaq. Əksinə, birinin barmağında yüz tükənlik brilyant üzük görərsə, onu min hiylə ilə on tükənə əlindən alacaq. Allah xatirinə bir adama salam belə verməz. Məlum idi ki, məni çağırmaqdan da məqsədi ancaq bir şey qoparmaq idi. Nə eləyəsən, getmək lazım idi.

Otaqdan çıxdım. Gördüm, qapı ağzında bir başı əmmaməli qoca kişi dayanıb. Məni görən kimi dedi:

– Hacı Əmin Zərb sizi istəyir.

Onunla birlikdə gedib Hacı'nın hücrəsinə çatdıq. Hücrəyə daxil olub salam verdim.

– Ay əleykəssalam, ağa Mirzə İbrahim bəy. Ya Allah, buyur. Ay qoçaq, neçə gündür buradasan, bəs nə üçün məni bir yoxlamamısan? Dünən mənə sən burada olmağımı Hacıxan xəbər verdi. Kəfin, əhvalın necədir? Mərhum Hacı'nın vəfatı məni çox mütəəssir elədi. Allah ona rəhmət eləsin. Sizin və ailənizin başı sağ olsun.

Haradan gəlirsiniz?

– Məşəddən gəlirəm, – dedim.

– Hacı Məliki gördünüzmü?

– Xeyr.

– Bəs nə üçün?

– Tanışlığım yox idi. Elə bir adam da olmadı ki, məni onun yanına aparsın.

– Bəs Məşəddə nə aldım?

– Heç bir şeyi.

– Çox gözəl, mənim burada bir qədər Sultanabad xalçası varımdır. Çox gözəl maldır. Misirdə, İstanbulda yaxşı satılar. Bunları özünə apar. Sizə ucuz hesab elərəm. Çox gözəl, çörəkli maldır.

– Xeyr, heç bir şey almayacağam, – dedim.

Dedi:

– Pulun yoxdursa, sonra göndərərsən.

Dedim:

– Xeyr, heç bir şey almayacağam.

Hacı əl çəkmədi:

– Onda Misirdə əla yeriyən on batman firuzə varımdır. Bari bunları al.

– Ərz elədim ki, heç nə almayacağam.

– Elədə bəs niyə buraya gəlmisən?

– Ancaq gəzməyə, səyahət eləməyə.

– Yaxşı, Tehranı necə gördün, bəyəndinmi?

– Doğrusu, Tehrandə ürəkaçan bir şey görmədim.

– Necə ki, yeni görmədim?

– Bu şəhərdə sizin kimi sərvətli şəxs olduğu halda indiyədək vətəndə ticarətin tərəqqisi, əmtəə və ticarət mallarının artması üçün kompaniyalar, milli bank təsis olunmalı idi. Bu vaxtadək buradan Təbrizə bir demiryolu çəkilməyibdir ki, sizin gəlirinizin çoxalmasına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, vətənin işə abadlaşmasına və əhalinin rahatlığına səbəb ola idi. Bunlardan əlavə, paytaxt olan belə bir böyük şəhərdə varlılardan neçə nəfəri-

niz bir yere toplaşmamısınız ki, əlbir olub millətin yetim və başsız balaları üçün bir yetimxana açaydınız, bununla da bu dünyada başınız uca olaydı. Axirət dünyasında da rəhmət qazana idiniz.

Dedi:

– Maşallah, İbrahim bəy, ələ bir ucdan bu kimi mühüm məsələləri sayırsan, daha bilmirsən ki, bunların hamısı üçün pul lazımdır. Pul harada idi, ay rəhmətliyinin oğlu.

Dedim:

– Hacı əmi, bu nə fərmayışdı. İyirmi ildir ki, İranın bütün gəliri sizin cibinizə dolur. Misirdə özünüzdən eşitdim ki, bir dəne yüz tükənlik cəvahir divan və saray adamlarına beş yüz tükənə satırsınız. Bundan əlavə, İranın bütün şəhərlərinin bazarlarında çuval-çuval, xırman-xırman qara puldur ki, səpilibdir. Hər yeri sizin qara pullar bürümüşdür. Camaat deyir: siz iyirmi beş kürür qara pulu İranın bu başından o başına səpmisiniz. Bunların hamısının səmərəsi daş çatlasa üç yüz tükəndən artıq olmaz. “Gör təfavüt haradan haraya kimidir?”

Gördüm məclisdə oturanlar dodaqlarını dişləyib mənə işarə edirlər ki, sus. Məlum məsələdir ki, bu sözlər Hacı'nın da məzaqına xoş gəlməyəcək idi. Hirsələnib yerindən qalxdı, qeyz ilə dedi:

– Füzulluq sənə atandan miras qalmışdır.

Sonra qollarını çırmadı; bununla göstərmək istəyirdi ki, dəstəmaz alıb namaz qılmaq əzmindədir. Bu bəhanə ilə qapıya tərəf yönəldi və yaxasını mənim acı sözlərimin əlindən qurtardı. Mən qaldım, bir də o məclisdə əyləşənlər. Onların hamısı mənim Hacı ilə olan cəsarətli danışığıma təəccüb edir, heyretlə bir-birinin üzünə baxırdılar. Nəhayət, onlardan biri məndən soruşdu:

– Məşədi, sən haralısan?

– Cəhəmməliyəm, – deyib, ayağa qalxdım. Məlum oldu ki, Hacı məni ona görə çağırırdı ki, özünün dedi ki, xalçadan, firuzədən bir qəder mənə satsın, mənim bütün var-yoxumu bu alverdə ələ keçirməklə köhnə haqq-salam və duz-çörək borcunu ödəmiş olsun.

Xülasə, Tehranda üç-dörd gün də qalandan sonra ayın onunda Məşədi Həsəni göndərdim poçta dördatlı bir furqon kirayə eləyib, bizi Qəzvine çatdırsın. Özüm də Hacıxanla vidalaşmağa getdim. Onların qapısına çatdıqda Qulaməlini gördüm.

Dedim:

– Hacıxana deyin filankəs gəlib.

Hacıxan qapıya çıxdı dedi:

– Bismillah, buyurun!

– Vidalaşmağa gəlmişəm, – dedim.

Dedi:

– Nə danışırısan?

– Bəli, getmək lazımdır.

Soruşdu:

– Nə vaxt, haraya?

Dedim:

– Bu gün, Qəzvinə tərəf yola düşürəm. Oradan da Azərbaycana gedəcəyəm.

– Ay baba, nə tələsirsən? – dedi.

– Daha bəsdir, çox pis keçdi. Bu ölkədə mənim dilxoşluğum yalnız o möhtərəm cənabı görməkdən ibarət oldu. Məni o böyük şəxsiyyətlə tanış etdiyinizə görə sizə son dərəcə minnətdaram. Nə qədər təşəkkür etsəm də azdır. Doğrudan da, böyük adamdır. Mənim bəndəçiliyimi ona çatdırın. Ona həmişə xeyir-dua edəcəyəm.

Dedi:

– Əmin Zərbi gördün?

– İnşallah, xeyrini görərsən, – dedim.

– Məgər ondan bir xeyir gələr ki, mən də görüm. Qara torpaq onun xeyrini görsün. İndiyədək mənə neçə dəfə müəyyən işlər tapşırıb, zəhmətini çəkmişəm. Onların müqabilində günlərin birində mənə bir firuzə bağışladı. Özünü də onu çox təriflədi. Sonra kimə göstərdim, birçə qran qiymət qoydular. Mən də bu Qulaməliyə bağışladım. – Üzünü Qulaməliyə tərəf tutub dedi:

– Qulaməli, belə deyilmi?

Qulaməli dedi:

– Bəli, cibimdədir!

Vidalaşdıq. Nə qədər xahiş elədi ki, yola salmağa gəlsin, mən razı olmadım. İki tükən Qulaməliyə ənam verib xudahafizləşdim.

Mənzilə çatandan az sonra Məşədi Həsən də gəlib çıxdı. Dedi:

– İki saatdan sonra furqon hazır olacaq.

Daləndar gəlib haqq-hesab elədi, beş tükən yarım ona verdim. Çox razı qaldı. Yük-yapı yığışdırıb hambala verdim. Məşədi Həsənə dedim:

– Bir az xırım-xırda almalıyıq.

Məşədi Həsən dedi:

– Elədə Yusif əmi hamballa getsin, biz poçta yaxın olan bu küçə ilə gedək, bu yolda meyvə satanlar çoxdur.

Yusif əmi hamballa getdi. Biz də karvansaranın aşağı qapısından çıxıb, dar bir küçəyə çatdıq. Gördüm çadrasız bir arvad qapılardan birindən çıxıb, dalanın o biri tərəfindəki evə girdi. Məşədi Həsəndən soruşdum:

– Bura hamamdır?

– Yox, evdir, – dedi.

– Bəs arvad nə üçün lüt idi?

– Xeyr, lüt deyildi, köynəyi, alt paltarları var idi.

– Yox, canım, mən özüm gördüm, köynəyi var idi, amma alt paltarları yox idi.

– Burada arvadlar çox qısa alt paltarları geyirlər. Onun altından kişilərin şalvarı kimi bir şalvar da geyirlər. Amma evdə bezən alt şalvarını geyməzlər. Küçə xəlvet olduğundan arvad belə xəyal elədi ki, heç kəs yoxdur. Çadrasız qonşusunun evinə gedirdi, bizə rast gəldi.

Dedim:

– Pənah Allaha, bu necə həyasızlıqdır? Müsəlman millətlərinin heç birində belə paltar yoxdur. Əgər hicab ayəsinin hörmətini belə saxlayacaqdılarsa, bunların dini varsa, onda mən kafərim.

Doğrudan da, təəccübümün həddi yox idi. Məşədi Həsəndən soruşdum:

– Bəs bunların ərləri görmürlərmi?

Məşədi Həsən gülüb dedi:

– Niyə görmürlər? Hamının paltarları belədir. Bütün İranda ruhanilərin, vəzirlərin, seyidlərin, kasıbların, dövlətliyələrin arvadlarının paltarları belədir.

Dedim:

– Mən ölüm, düzünü de, sən arvadın da belə paltar geyinir?

Dedi:

– Mənə və ya başqasına məxsus deyil, öz elədim ki, bütün arvadların paltarları gördüyün kimidir.

Xülasə, çaparxanaya gəlib çatdıq. Hələ Yusif əmi ilə hambal gəlməmişdilər. Özüm gedib Qəzvinədək furqon kirəsini verdim. On dörd tümen yarım elədi. İran tacirləri geyimində bir nəfərin

orada dayandığını gördüm. Deyəsən, bir şey gözləyirdi. Məni görə-cək yaxın gəlib salam verdi və dedi:

– Mən də Qəzvinə gedəcəyəm, səhərdən burada gözləyirəm ki, bir nəfər yol yoldaşı tapıla. İndiyəcən rast gəlmədi. Əgər razı olsanız dörd tümen yarım mən verim, furqonda üçümüz oturaq.

Fikirleşdim ki, bu adamın yoldaşlığından bizə bir zərər toxuna bilməz. Ancaq tanımadığıma görə Məşədi Həsənin üzünə baxdım. O da işarə ilə bildirdi ki, zərəri yoxdur. Mən o şəxsin xahişini qəbul elədim. Razı qalıb, təşəkkür elədi. Bu əsnada Yusif əmi də gəlib çatdı. Yükümüzü furqonun dalına bağladıq. Əldə lazım olacaq xam-xırdamı da kalyaskanın içində yerbəyər eləyib əyləşdik. İki imperial da Məşədi Həsənə bağışlayıb, zəhmətlərimə görə ondan halallıq istədim. Məndən razılıq edib, xeyir-dua verdi. Vidalaşdıq:

– Xudahafiz!

– Allah amanında!

Bu Məşədi Həsən olduqca yaxşı adam idi. Bizim çox zəhmətimizi çəkdi.

Yola düşdük. Burada yadıma düşdü ki, Tehran səyahətinin xülasəsini yazım. Ola bilsin ki, gələcəkdə dərdə deyər. O təfsilin icmalı belədir:

Məmləkətin padşahı İran təqvimini açıb qoyub qabağına. Baxır görsün ova getmək üçün hansı gün, saat xoşdur. Bütün vəzirlər, sərkərdələr, başçılar və qulluqçular özləri üçün yeni ləqəb tapmaq, hər hansı bir qeyri-qanuni vasitə ilə olur-olsun məqamlarını yüksəltmək mümkün olduğu təqdirdə isə öz rəqiblərini tutduqları mənəbdən nə kimi böhtan və iftira ilə aşağı salmaq fikrindədirlər. Hamı belə xəyalda və fikirdədir, hətta hər qapıcı belə, bir vilayətə hakim olmaq ümidindədir. Özü də bu kimi adamlar az deyil.

Tacir təbəqəsi də əsla ticarəti tərəqqi etdirmək, onu genişləndirmək xəyalında deyildir. Onlar ata-babalarının getdikləri yolla gedirlər. Bütün Tehranda bir dəne kompani və ya şirkət təsis olunmayıbdır ki, məmləkətin əmtəəsi və məhsullarını rəvaclandırın. Bir neçə nəfərin kifayət qədər sərmayəsi varsa da bir-birinə qarşılıqlı inamları yoxdur. Hətta müamilələrdə də bir-birləri ilə çox ehtiyatlı davranırlar. Hər kəs başqasını aldatmaq, bir növ badalaq gəlmək fikrindədir. İngiltərə və rus dövlətləri kimi bir-birinin hərəkətlərinə və rəftarına göz qoyurlar.

Dükənçilər və alverçilər də qara pul haqqında düşünürlər. Bu gün yetmiş şahı bir qrandır, sabah səksən şahı bir qran olur. Yoxsullar çörək tapmaq fikrindədirlər. Çörəyin batmanı bu gün iki qrana, sabah üç qranadır. İki böyük qonşu dövlətin səfirləri də öz siyasi məqsədlərini irəlilətməyə can atırlar. Heç kəs vətənin qayğısına qalmır, vətən sevgisindən heç bir kəsdə iz, əsər görünür. Hamısı ağıldan naqis, inamdan kasıb, ölü ikən diri, diri ikən ölüdürlər.

Nəhayət, kalyaskamız Qəzvinə doğru yola düşdü. Bizim kalyaskamızla gedən yoldaşdan soruşdum:

- Sizin adınız nədir?
- Hacı Qulamrızdır, – dedi.
- O da mənim adımlı soruşdu.
- İbrahimdir, – dedim.
- Haralısınız? – deyər soruşdum.
- Qəzvinliyəm, – dedi.

Düşündüm ki, yaxşı oldu, yoldaşımız yola bələddir. Tehrandan Qəzvinə gedən bu yol tərifi layıqdır. Yol hər yerdə düz və hamar. Menzillər abad və gözəldir. Doğrudan da, demək olar ki, bu yol İranın ən gözəl yoludur. Yeni əslində bundan başqa bir yolu yoxdur. Hacı Qulamrız yol üstündəki kəndləri və dayanacaqları bir-bir göstərir, tərifləyirdi. Hər bir menzillə çatan kimi atları dəyişirdilər. Əsla məəttəlçilik olmurdu. Bir gecə yolda qaldıq. Müsəfirilər üçün hər cür rahatlıq vəsaiti hazır idi. Biz menzillə çatan kimi samovar gətirdilər. Çay dəmlədik, xidmətçilər nəzakətlə danışır və davranırdılar. Səhnamazından sonra atları kalyaskaya qoşdular, oturub yola düşdük. Şam namazına az qalmış Qəzvinə çatdıq. Hacıdan soruşdum:

- Sizcə, hansı karvansarada mənzil tutsaq yaxşıdır?
- Şəhərin girəcəyində bir mehmanxana var, – dedi. – Sizin üçün ora yaxşı və münasibdir. Əgər orada düşsəniz rahat olarsınız.

Mehmanxanaya gəlib çatdıq, gördüm doğrudan da gözəl yerdir. Çoxlu otaqları var idi. Birini bizə verdilər. Gecəsinə iki qran istədilər. Əlbəttə, çox ucuz idi. Otaqda miz, səndəl, çarpayı, yorğan-döşək və sair əsaslıya səlhiqə ilə düzölmüşdü. Hacı ilə görüşüb ondan ayrıldıq. Mehmanxana xidmətçisi samovarı gətirib dedi:

- Şam üçün çilov istəyirsiniz, ya plov?
- Məgər aşpazxana və yeməyiniz də var? – dedim.
- Hər nə istəsəniz vardır, – dedi.

- Əgər cücə xuruşu ilə çilov versəniz yaxşı olar.
- Gözüm üstə, – dedi.

Çay içib, namaz qıldıq. Şam gətirdilər: bir məcməyi hesabı çilov, xuruş, şərbət, ayran, pendir və göyerti. Olduqca təmiz və səlhiqəli idi. İştaha ilə yedik. Sabahısı gün Hacı Qulamrız bizim görüşümüze gəldi. Bir az söhbət elədik, durub gedəndə sabah gecə üçün bizi qonaq çağırub vədimizi aldı.

O getdi. Biz də mənzildən çıxdıq. Bazarın yolunu soruşduq. Dedilər bu xiyabani düz gedərsiniz, alaqaşıya çatarsınız, oradan da sol tərəfə dönüb bazara gedərsiniz. Gəzə-gəzə bazara gedib çatdıq.

Qəzvin şəhəri vaxtilə paytaxt idi. Ancaq indi rövneqdən düşmüşdür, olduqca xarab və çirkin bir şəhərdir. Avropa şəhərlərinin yanında heç kənd də sayılmaz. Çünki Avropa şəhərlərinin sanki dər-divarının da ruhu və duyğusu var. Camaatın gəl-gedindən, xalqın müamələyə məşğul olmasından oranın ticarətinin rövneqini görmək olar. O şəhərlərdə bir nəfər belə işsiz görmək mümkün deyil. Hamı işləyir. Milli sərvəti artırmaq, məmləkəti abadlaşdırmaq üçün çalışırlar. Bunun əksinə olaraq, İranda hara baxırsan, görürsən hər bir bucaqda tənbel və işsiz adamlar dəstə-dəstə toplaşib oturublar. Şəhərlərin hamısı qəbiristanı oxşayır. Başdan-başa xarabadır. Adam bəsirət gözü ilə baxsa görər ki, şəhərin dər-divarı ağız açıb uca səslə deyir: “Mənim sahibim yoxdur, məni abadlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görülmür”.

Çox heyifsiləndim, ancaq nə edəsən? Yusif əmiyə dedim:

– Yusif əmi, gedək bir yeməxanaya bir tikə çörək yeyək.

Yeməxana sorağımı aldıq. Bir çilovpəz dükanı göstərdilər. Oraya getdik, baxıb gördüm o qədər kirlidir ki, içəri girmək mümkün deyil. Hələ yemək bir tərəfə qalsın. Qayıdıb gəldik, Yusif əmi dedi:

– Avropanın bütün həkimləri yalandan deyirlər ki, xəstəliklərin mikrobları çirkəndən əmələ gəlir. Əgər bu doğrudursa, bəs nə üçün bunlar bu qədər çirkin içində xəstələnmirlər?

Dedim:

– Gedək məscidə, namaz qılıb qayıdaq mənzillə, naharı da elə orada elərik.

Məscidi-şaha getdik. Həqiqətən, çox əla məsciddir.

Amma nə faydası?.. Eşikdən nə qədər əzəmətli görünürsə içəridən yüz o qədər yoxsuldur. Həsirləri hər tərəfdə yırtıq-yırtıq idi.

İki nəfər bir bucaqda iki iri daş qoyub, üstündə qoz sındırır, ləpəsini ayırır. Başqa tərəfdə neçə nəfər oturub nar yeyirdi. O biri tərəfdə qovun yeyib, qabıqlarını və tumunu yerə tökmüşdülər... Məsciddən çıxdıq. Neçə addım uzaqlıqdan hay-küy səsi eşidildi. Dürüst qulaq asdım, bildim ki, mədrəsədir, tüllabın səsidir. Mədrəsəyə getdik. Çox böyük və mötəbər binası var idi. Deyirlər, Səfəvi şahlarından biri oranı qayırtırdı. Hücrələrin birinin səkisində bir axundu dəstəmaz alan gördüm, ancaq haman hücrədən iki nəfərin səs-küyü də eşidilirdi. Öz-özümə dedim: “Bir halda ki, axund iki müsəlmanın davasını görür, onlara necə etina etməyib dəstəmaz alır?” Onun bu haleti məni təəccübləndirdi. Hücrəyə baxıb iki tələbənin üz-üzə əyləşdiyini, hər birinin əlində bir kitab, dava-cəncəllə məşğul olduğunu gördüm. Bəzən biri kitabı göyə qaldırır, sanki tərəfin başına vurmaq istəyirdi. O birisi də onun kimi eləyirdi. Sözün qısa “ləm və lanüsləm” səsi eşə çatırdı. Qərribə həngamə idi.

Dəstəmazını alıb məs çəkməkdə olan axunddan soruşdum:

– Cənab axund, bunlar nə üçün dava eləyirlər?

– Dava eləyən yoxdur, – dedi.

– Bəs bunları görmürsənmi? – deyə təəccüblə soruşdum.

– Dava eləmərlər, mübahisə eləyirlər, – dedi.

– Nə üstə mübahisə eləyirlər?

– Elmi mübahisə eləyirlər.

– Bəs öz sözlərini nə üçün mülayim, şirin dillə bir-birinə demirlər?

– Məgər gülməklə, yumşaqlıqla elm öyrənmək olar?

– Mən ərz etmədim ki, bir-birinə gülsünlər, mən siznən danışan kimi söhbət eləsinlər.

Axund qeyzlə məni başdan-ayağa süzüb dedi:

– Sən türksən?

– Bəli, – dedim, – azərbaycanlıyam.

Bir söz deməyib ötdüm. Sonra gördüm bütün hücrələrdə belə bir həngamə vardır. Yusif əmiyə dedim:

– Yusif əmi, gəl gedək. Bu ölkədə nəyə baxsan kədərlidir. Daha mən birçə bunu bilməmişdim ki, elm öyrətmək üçün gərək qışqırıb nərə çəkəsən.

Mədrəsədən bir neçə addım uzaqlaşmamış birdən “çəkil, çəkil” səsi ucaldı. Fərraşların “gözünü yum”, “üzünü çevir”, “yuxarı get”, “aşağı gəl” deyə saldıqları qışqırıq səsi göylərin qulağını batırırdı.

Gördüm hər iki tərəfdən fərraşlar cərgə ilə gəlirlər. Şahrudada gördüyüm kimi idi. Fərraşların sırası arasından bir kalyaska keçirdi. Camaat küçədə üzünü divara çevirib dayanmışdı. Şahrudada da bu təmtərağı görmüşdüm. Amma orada camaatın üzünü divara çevirməsini görməmişdim. Biz də camaata qoşulub, üzümüzü divara tutduq. Yusif əmiyə Şahrudada öyrətmişdilər ki, belə vaxt rüku eləsin, yəni əyilib ikiqat olsun. Yazıq kişi üzünü divara təzim halında dayandı. Məlumdur ki, arxası xanıma idi. Fərraşlar belə xəyal elədilər ki, istehza üçün belə etmiş, qəsdən dalmı xanıma göstərir. Mən də üzünü divara dayanmışdım. Bir vaxt gördüm vurhavadur. Yazıq Yusif əminin baş-gözünə hey yumruq, sille, dəyənəkdir ki, dam-divardan yağır. Biçərə hey qışqırıb deyirdi ki: “Baba, məni niyə vurursunuz, axı mənim təqsirim nədir?”

Mən də irəli gedib dedim:

– Canım, axı müsəlmansınız, bu biçərə qərribi nə üçün döyürsünüz?

Dedilər: bu köpek oğlu şahzadə xanıma ədəbsizlik edibdir.

Ağızlarına gələn söyüşü verdilər. Kalyaska çıxıb getdi. Fərraşlar Yusif əmini aparmaq istədilər. Mən nə etməli olduğuma məəttəl qalmışdım. Ona-buna yalvarmağa başladım:

– Ay baba, vallah, bu kişi qərribdir, sizin yerin vəziyyətini bilmir. O, öz aləmində təzim eləmişdi...

Gördüm bu sözlərin heç bir təsiri yoxdur. Yadıma düşdü ki, belə məqamlarda bu ölkənin mənfur rəsminə görə pul hər bir müşkülü asanlaşdırır. Cibimdən yavaşca bir beşqranlıq çıxartdım. Pulu görən kimi heyləri açıldı, mum kimi yumşaldılar. Əlimdən pulu cəld qayıb getdilər. Biz də xilas olduq. Amma Yusif əmi ağlayırdı. Mən ondan utanırdım. Ancaq yazıq bilmirdi ki, mən özüm Tehranda ondan daha pis kətək yemişəm. Nə isə, ona dil-ağız eləyib, biçərəni bir qədər sakitləşdirdim, mənzilə getdik. Nahar əvəzinə dalbadal papiros çəkib tüstü yedik. Öz-özümə deyirdim ki: “Əgər sabah gecəni Hacı Qulamrzaya vədə verməsəydik, elə bu saat bu şəhərdən çıxıb gedərdik”. Sözün qısa, iyirmi dörd saat mənzildə oturub heç yerə çıxmıdıq. Sabahısı gün axşamçağı Hacı'nın adamı gəlib, mehmanxana xidmətçisindən mənim mənzilimi soruşdu, göstərdilər. Gəlib salam verdi, dedi:

– Buyurun gedək, Hacı sizi gözləyir.

Gördüm Yusif əminin könlü yoxdur, dedim:

– Yaxşı deyil, vədə vermişik, getmək lazımdır. Darıxma, inşallah, sabah bu şəhərdən çıxıb gedərik.

Ayağa durub, Hacı'nın adamı ilə birlikdə mənzildən çıxdıq. Hacı öz evinin qapısı qabağında bizi hörmətlə qarşıladı. Yol göstərib, qonaq otağına apardı. Bizdən başqa on-on iki nəfər də qonaq var idi. Salam verib öyləşdik. Xoş-beş və kef-əhvaldan sonra hər tərəfdən söhbət başlandı. Qonaqlardan biri dedi:

– Bu gün Hacı Novruzəlinin oğlunun halına ürəyim yandı. Başdan-ayağa lüt idi. Bir eşşəyə tikan yükləyib, satmaq üçün çöldən şəhərə gəlirdi. Məlum idi ki, dolanacaqları ancaq bununladır.

O biri dedi:

– Bizə nə, öz günahıdır.

Üçüncüsü dedi:

– Yox, elə deyil, onların özlərinin nə günahı var, bütün bu təqsirlər axund molla Əhməd pişnamazın boynunadır. Bu yazıqların başına külü o ələdi.

Dördüncüsü dedi:

– Ağaya-mən, bunlar nə sözdür; bütün bunlar Allahın işləridir. Onun səbəbi bizdən gizlidir. Elə, ola bilsin, Hacı Novruzəli də o qəder var-dövləti zülm ilə toplamış imiş. Buna görə də üç-dörd il ərzində məhv olub aradan getdi.

Guya bizim kimi qərrib olan başqa birisi soruşdu:

– Hacı Novruzəli kimdir, indi haradadır?

Ona nəql etdilər ki, Hacı Novruzəli Gərrus əhalisindən olan mötəbər bir tacir idi. Üç arvadın səkkiz oğlu, üç qızı var idi. Öləndə övladlarına altmış min tükən nəqd, çoxlu mülk qoyub getdi. Məmləkətin ruhanilərindən hər biri bu bədbəxt verəsələrin bir ikisini yanlayıb, hərəsini bir tərəfə çəkdi. İmam Cümə Hacı Novruzəlinin vəsisi, həm də oğlu onun kürəkəni idi. İstəyirdi Hacı'nın bütün var-dövlətinə tek özü sahib çıxsın. Nəhayət, iş məhkəməyə, dava-mürafəyə düşdü. İki dəfə hakim dəyişildi. Hər biri irsden öz yağlı payını elə keçirib kənara çəkildi. Verəsələr yenə də çəkiş-bərkişdə idilər. Gah bunu tutub dama basırdılar, gah o birini. Bəzən də bir-ikisi bəstdə otururdu. Hakimlər o şəxsin irsindən verəsələrdən daha çox pay apardılar. Axırda verəsələrə cüzi bir şey qaldı. Onlardan ikisi şüursuz idi. Əllərinə keçən irsi qumara qoydular. İndi heç bir şeyləri yoxdur. Baş götürüb Həştərxana qaçdılar,

arvad-uşaqları burada ac qalıblar. Hacı'nın o altmış min tükən sərvətindən bu gün ki, onun vəfatından dörd il keçir, altmış dinar qalmayıbdır.

Qonaqlar çox heyifsiləndilər. Hey çay-qəlyan idi ki, gəlirdi. Söhbət də getdikcə qızıışırdı.

Məclisin yuxarı başında oturan bir şəxs üzünü qonaqlardan birinə tutub ucadan dedi:

– Cənab Şəmsüşşüərə, təzəlikdə bir şey qələmə almısınızmu?

Haman şəxs xüsusi bir naz-qəmzə ilə dedi:

– Bəli, əmirzadə həzrətlərinə bir şey yazmışam, sabah cümədir, aparıb hüzurunda oxuyacağam.

Əlini qoltuq cibinə salıb, bir kağız çıxartdı, ətrafa göz gəzdərək, hamının diqqətlə onu dinləməsinə yəqin etdikdən sonra şeirini oxudu. Dinləyənlər isə hər bir beytin axırında “əhsən!”, “bərəkallah!” idi ki, dövrədən yağıdırırdılar. Onlardan biri dedi:

– Afərin sizin incə xəyalınıza! Bəh-bəh, nə gözəl şeir yaratmışınız. – Sonra üzünü mənə tutub: – Necədi, Məşədi? – deyə soruşdu.

Dedim:

– Mənim belə şeylərdən başım çıxmır.

– Necə yeni başım çıxmır? Bu sözlər başdan ayağa ruhdur!

– Heç bir ruhu yoxdur, – dedim. – Bu üslub çoxdandır ki, köhnəlibdir. Bu günün tələbləri bu mədhlərdə bir ruh qoymayıb qalsın. Dünyanın heç bir yerində bu kimi yalan sözlərin mininə bir qara pul da vermirlər. Ancaq bu ölkədə onların müştərisi var. Onun da səbəbi işsizlik, arsızlıq, elmsizlik və qəflətdir. Xüsusi bir alçaqlıq lazımdır ki, adam bilə-bilə zalimə adil deyər, cahilə alim sifəti verər, xəsisə səxavətli təqdim edib tərifləyər. Hələ bununla da kifayətlənməyib, mənasız yalanlar uydurduğuna görə özünü öyər. Daha zaman o zaman deyil ki, ağıllı bir adam yalan sözlərə uysun. Ləyaqətsiz adamlara mədh yazan şairin işi də kafın kəşidəsinin* və ya nunun dairəsinin* gözəl çəken xəttatın işi kimi daha indi fəzilət hesab olunmur. Sən mətləbi düzgün yaz, qoy kafın kəşidəsi lap əyri olsun, ürəyini sıxma, bütün münəfiqlər deyəcəklər ki, doğrudur. Bu gün ilan kimi burulan zülfün, sünbül kimi kəkilin bazarı kasaddır. Daha incə beli tükə oxşatmaq heç kəsin tükünü belə tərpətmir. Qaşın kamanı sınımış, ahu gözlər də bu kamanın təhlükəsindən xilas olmuşdur. Dodağın xalı əvezinə daş kömürdən danışmaq lazımdır.

Sərv və şümşad qamətlilər barəsində söhbəti qısalatmaq, Mazandarən meşələrinin girdəkan və şam ağaclarından danışmaq lazımdır. Gümüşbədənlilərin etəyini burax, əlini gümüş və demir mədənlərinin sinəsi üzərinə qoy, eys-ışrət büsatını yığışdırıb, vətən xalçası dəzgahını işə sal. Bu gün gülüstan bülbülünün cəhcəhi yox, dəmiryol fiti eşitmək vaxtıdır. Ağılı zay edən bədə qoy həyasız saqının özündə qalsın, vətənin tiryək ticarətini genişləndir. Şam və pervanə hekayəsi köhnəldi. Mum-şam karxanasından danış! Şəkər ləblərin söhbətini dərdli aşıqların öhdəsinə burax. Sən şəkər çuğundurumun mahrusunu bəstələ!

Əlqərəz, gələcək nəslin əxlaqını pozan bu kimi söhbətləri tulla getsin. Vətən sevgisi, vətənin sərvəti, vətənin abadlığı haqqında bir nəğmə qoş! Axı belə şairlikdən sizin dünya və axirətiniz üçün nə kimi bir fayda ola bilər? Vətənimiz bu mürtəvətə hakimlərin zülmündən ələ xarab olmamışdır ki, onun abadlığını təsəvvür etmək bir daha mümkün olsun. Sizin sədaqətdə həzrət Yusifə, şan-şöhrətdə həzrət Süleymana oxşadığınız bu zalım Əmirzadə tərbiyəsiz bir qəddardır. Bu gün bazarda Yusif peyğəmbərə tay tutduğunuz o zalımın anasının nükətdən mənim yanımda əyləşən bu biçərə Yusifin başına oyun qalmadı ki, açmamış olsunlar. Çomaq, yumruq, sil-lə, tək... əllərindən hər nə gəldisə əsirgəmədilər. Bir adam da tapılmadı ki, bunun halına yansın, yaxud onun nə günahın sahibi olduğunu soruşsun. Öldürsəydilər də bir adam onun səbəbini soruşmazdı. Allah gözü insana görmək üçün bəxş etmişdir. Gərək o xanım üzünü örtülü saxlasın. Bir ovuc atasından xəbərsizin əlinə ağac verib xalqın canına salmasın. Hər yoldan keçənə deməsinlər “kor ol!”, “gözlerini yum!”, “üzünü divara çevir!”... Axı bunun nə mənası var? Məgər bu da müsəlmançılıqdandır? Əgər sən şairsən, hərəgah sənün şerin hikmətindən xəbər varsa, bizim hal-hazırkı əhvalımızı şeirə çəkib şəhərdə yay. Qoy xalq bilsin ki, İranda nə xəberdir. Sən şairsənə həmvətənlərinə öz bəşəri hüquqlarını başa sal, qoy bu bir ovuc alçağın təcavüzləri müqabilində onlar daha dözməsinlər. Bütün millətlər bilir ki, iranlılar vaxtilə yer üzünün birinci mədəni xalqlarından idilər. Onlar başqa millətlərdən daha artıq şərəf və iftixarla yaşayırdılar. Bəs indi necə oldu ki, bütün xalqların içərisində vəhşi hesab olunur? Əcnəbilər ona alçaq nəzərlə baxırlar. Mən özüm iranlıyam. Beş aydır ki, vətənimə görmək, onu ziyarət

etmək əzmi ilə bu bədbəxt ölkəyə gəlmişəm. Hər gün, hər tərəfdə, hər bir idarədə, onun hər bir şöbəsində o qədər haqsızlığa rast gəlmişəm ki, ürəyim bir tikə qan olub, yeməkdən, yatmaqdan, istirahətdən, əylənməkdən qalmışam. Ancaq sizin bütün bunlardan xəbəriniz yoxdur. Təəssüflər olsun ki, sizin damarlarınızda qan soyuyub donmuş, insan hissiyyatından məhrumsunuz...

Təəssüratımın şiddətindən boğazım ələ tıxandı ki, az qaldı boğulam. Əlacsızlıqdan sözümlə kəsib sakit dayandım.

Məclisdəkilər mat, məbhut qalib mənim üzümə heyran-heyran baxırdılar. Az sonra özlərini ələ aldılar. Bu məsələlərdən tamamilə uzaq olduqlarına görə yenə də Şəmsüşşüəranı tərifi etməyə başladılar. Qonaqlardan biri dedi:

– Məşədi, daş kömür, ya mədən kömürü nəyimizə gərəkdir? Biz hamımız odun yandırırıq, kömürümüz də var. Şəmsüşşüəranın bu gözəl fikirlərinin məziyyətlərini də hamılıqca bilirik. Əgər siz qanmadınız daha bizim günahımız nədir?

Məsələnin başqa şəkli aldığını gördüm. Onlar məni cahil hesab etmək, avam yerinə qoymaq xəyalında idilər. Daha çarə yox idi. İndi bunlarla başqa cür davranmaq lazım idi. Dedim:

– Ağa, gecə uzundur, söhbətimiz də şirin. İzin versəniz sizə bir məsələ arz elərəm.

– Buyurun, nə eybi var, – dedi.

Dedim:

– Günlərin birində efqan alimlərindən biri Herat mədrəsələrindən birində tələbələrə dərs verirdi. Hamınızın tanıdığınız Mehdi bəy Şəqaqinin də qəzadan haman dərs məclisinə yolu düşür. Tam etinasızlıqla keçib müderrisin məsnədinin yanında əyləşir. Müderris onun div heykəlini, kəndli paltarını görüb diksinir, fikri dağılır, ancaq bir söz demir. Dərsini qurtarandan sonra üzünü Mehdi bəyə tutub deyir:

– Dediym dərsi sən də qandınmı?

Mehdi bəy gülümsəyib deyir:

– Bəli, mən də anladım.

– Dərs nə barədə idi? – deyə müderris soruşur.

– Dərs idi də... – deyə Mehdi bəy cavab verir.

– Necə yəni “dərs idi də...” Axı dərs nədən idi?

– Eyham və kinayədən idi.

Doğrudan da, dərş bu iki məsələ barəsində imiş. Müdərriş bununla da kifayətlənməyərək deyir:

– Dərşin eyham və kinayədən olmasına söz yox, doğrudur. Ancaq bu ona dəlil ola bilməz ki, sən eyhamın mənasını anlamısan. Əgər bilirsən, bismillah, buyur görək.

Mehdi bəy mənalı–mənalı müdərrişini başdan–ayağa süzüb deyir:

– Kinayəni bir misalla demək mənəcə daha yaxşı olar. Məsələn, mənim bir nökrəm var, adı Mübarəkdir. Sizin də bir nökriniz var, onun da adı Mübarəkdir. Bu iki mübarək bir–biri ilə dalaşır. Mənim nökrəm Mübarək sənin Mübarəkini vurur yərə və mübarək başına...

Əlbəttə, bu məsələdən sonra müəllimin necə bir hala düşməsi aydındır. İndi mən də sizə ərz etməliyəm ki, mənim mübarək fikrim sizin Şəmsüşşüəranın mübarək fikrini murdarladı. Mənim əzizim, zülm vətənimizi yıxıb ayaqlar altına salmış, siz isə cəhələtin şiddətindən nə onu görür, nə də onu dəf etmək fikrindəsiniz. Sizin elminiz və fəzilətiniz yalnız bundan ibarətdir ki, bir–iki təm tərəqlı sözünü quyuq–quyuğa bağlayıb, bir ovuc ən alçaq, hamıdan rəzil adamlara yalançı mədhlər söyləyirsiniz. Bu yalanları toxuyanın adını da Məliküşşüəra, Şəmsüşşüəra qoyub, məclisin yuxarı başında əyləşdirirsiniz. Onunla danışıanda hər sözbaşı mübarək başına and içirsiniz, özünüzü onun nökrü adlandırırırsınız. Sizin bu rəftarınız, yaltaqlığınız onu tamamilə özündən müştəbeh salır. Yazıq elə düşünür ki, doğrudan da yer üzünün ən bilikli adamıdır. Halbuki məimuli elm və fənlər haqqında heç bir məktəbli uşaqda da mübahisəyə girə bilməz. Onun yeganə fəziləti varsa, o da yalan toxumaq və əhvalat uydurmaqdan ibarətdir.

Mən bilirdim ki, ev sahibi Şəmsüşşüəradan utanır. Məclisdəkilərdən ancaq bir–iki nəfəri mənə təmayül göstərirdilər. Ancaq qalanlarının hamısı məni bu dəqiqə öldürüb tikə–tikə doğramaq istəyirdilər. Onlardan biri dedi:

– Baba, bunlarla işiniz olmasın, türkdürlər. Bunlar sadələvh və tərbiyəsiz olurlar.

O biri dedi:

– “Qonağın kafər olsa da ona hörmət elə” buyurmuşlar.

Şam gətirdilər. Yedik. Qəhvə içib qəlyan çəkdikdən sonra məclis dağıldı. Ev sahibinin nökrü fəner tutub bizi mənzilə çatdırdı.

Əvvəlcə qərara gəlmişdim ki, Qəzvinde üç gün qalam. Amma Yusif əminin başına gələn hadisədən sonra daha orada qalmaq niyyətindən vaz keçdim. Yusif əmiyə söz verdim ki, sabahı gün səhər tezdən gedib çarvadar gətirdim. Şeyləri yükləyib Qəzvindən çıxmağa hazırlaşdıq. Çarvadarın adı İbrahim idi. Özü də zəncanlı idi. Lazım olan xam–xırda alıb, axşamüstü yük–yapla mənzildən çıxdıq. Şəhərin kənarında karvanın dayandığı yerdə gecələdik ki, səhər oradan Ərdəbil şəhərinə tərəf yola düşək.

QƏZVİN SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Şəhərin dam–divarından qəm–qüssə yağır. Əhalisi insana layiq həyatdan məhrumdur. Xurafat canlarında elə yer ələyib ki, zəmənin vəziyyətindən yerli–dibli xəbərsizdirlər. Mədəniyyət ələmindən büsbütün uzaqdırlar. Mədrəsə və məscidlərinin vəziyyətindən də qısaca danışdıq. Nə dünyaları var, nə də axirətləri. Bir adam belə tapmazsan ki, vətənin ümumi sərvətini artırmaq fikrində olsun, yaxud vətənpərvərlikdən onda bir iz–əsər görünsün. Damarlarındakı qan belə dayanıb donmuşdur. Diri ikən ölü, ölü ikən diridirlər.

Xülasə, səhər tezdən karvanla Qəzvindən Ərdəbil tərəfinə yola düşdük. Mənim Ərdəbilə getməkdən əsas məqsədim yüksək şanlı seyid, Şeyxi–büzürgüvar Səfiəddin İshaq Ərdəbilinin pak qəbrini ziyarət etmək idi. İnsanlıq ələminə işıq saçan o əziz vücudun sayəsində isnaəşəri məzhəbi* geniş yayılmışdı. Pak ruhuna canım fəda olsun.

Yolda yazılası bir şeyə rast gəlmədim. Göz işlədikcə hər tərəfdə kəndlər görünür. Kəndlilərdən nə təvəqqemiz ola bilər? Yalnız bunu demək olar ki, hamısı sadələvh, dindar adamlardır. Oruc tutan, namaz qılan və qonaqpərvərdirilər. Elmsizlik onlar üçün böyük bir səadətdir. Çünki dindarlığın, qonaqpərvərliyin, düz danışmağın və doğruluğun gözəl xüsusiyyətlərini oxumadan öyrənmişlər. Kişiləri və qadınlarının həyasına və namusuna söz ola bilməz. Aydındır ki, qiyamət günü Tehranın, bəlkə də İranın bütün şəhərlərinin qadınları bu kəndli qadınların behiştə tutduqları yüksək məqamların paxıllığını çəkəcəklər. Hərçənd ki, əsasən üz tutmurlar, amma ürəkləri təmizdir. Özgə kişilərə qardaş gözü ilə

baxırlar. Heç vaxt könüllərindən çirkin xəyal keçməz. And içmək olar ki, bunların on min nəfərindən biri belə öz ərinə xəyanət etməz. Öz səyahətindən yalnız elə buna görə razıyam. Bunların qadası şəhərdəki çadrasız qadımların canına düşsün. Xarici ölkələrdəkilərin əksinə olaraq, bütün İran kəndləri ərbaqlıdır.

Altı gün yol getdikdən sonra Ərdəbil şəhərinə çatdıq. Hacı Məmməd karvansarasında düşdük. Yusif əmi mənə dedi:

– Yənə də hamama getməyəcəksən?

Dedim:

– Əmican, bədənim yaman çirkindir, özüm də yorğunam. İstəyirəm dalandara deyəm, bəlkə mənə öz evinə aparsın, su qızdırsın çiməm. Siz gedin, mən bir az yatıb yorğunluğumu almaq istəyirəm.

Yusif əmi getdi. Mən də yatdım. Bir saatdan sonra yuxudan oyandım. Arzumu dalandara dedim. Dedi:

– Burada hamamların xəznəsinin suyunu ayda bir dəfə dəyişirlər. Mənim qardaşım bir hamam icarə ələyib işlədir. Sabah onun hamamının suyunu dəyişəcəklər. Hələ heç kəs hamama girməmiş mən sizi apararam canasinerliklə çimərsiniz.

Çox sevindim, canma dua elədim. Sabahı gün dalandar öz vətəni yerinə yetirdi. Hamamdan sonra karvansara hamballarından birini bələdçi götürüb, yüksək məqamlı seyidin – Şeyx Səfiəddinin qəbrini ziyarət etməyə getdik. Kəmalitəvazə və sidq ürəklə o pak türbəyə varid olduq. O uca dərğahın xadimlərindən biri bizi şeyx həzrətlərinin qəbri üstə apardı. Ziyarətnamə oxuyub fatihə göndərdik. Sonra cənnətməkan Şah İsmayılın qəbri üstə getdik. Orada da fatihə oxuduq. Bu əsnada milli və məzhəbi tariximizin səhifələrini zinətləndirən o pak irqli padşahın yüksək hümməti nəzərimdə canlandı. Onu indiki vəziyyətlə müqayisə etdikdə mənə ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Dedim: “Ey pak türbəyə qurban olduğum! Sən on üç yaşında ikən bu dövlətin və bu müqəddəs məzhəbin əsasını möhkəmləndirdin. Qeyrətinə qurban, indi başını torpaqdan qaldır, gör sənə fərsiz xələflərin o mətin məzhəbi və dövləti nə dərəcədə xar ələyib hörmətdən salmışlar. Şiə ruhanilərindən təkə quru ad qalıbdır. Hamısı var-dövlət, rəyasət, məqam ələ keçirmək fikrindədirlər. Bir nəfər belə peyğəmbərin şəriətini yaymaq fikrində deyil. Onların əsas fikir-xeyalları müridlərinin sayını artırmaq, haqlı-haqsız hökumət işlərinə müdaxilə etməkdən ibarətdir. Onla-

rın heç biri sənə ehyə etdiyin pak məzhəbin rövneqi və əzəmətini artırmaq haqqında düşünmür. Əsas məqsədləri budur ki, nə yolla olur-olsun, hər şeydən əvvəl, beş-altı para abad, məhsuldar kənd ələ keçirsinlər. Sonra asudəliklə atlarını hər tərəfə çapsınlar. Bir dava üçün ariz-məruzun əlinə bir-birinə zidd hökmlər verir, öz evlərini tikmək üçün hər ikisinin evini yıxırlar. Beləliklə, onlar pak şəriətin dəyişilməz hökmlərini də təhrif edib, öz mənfəətlərini təmin etmək üçün bir vasitəyə çevirirlər. Müsəlmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq əvəzinə onları daha da pis günə salırlar ki, bununla da “alim xarab olanda ələm xarab olar” məsələnin doğruluğunu sübuta yetirirlər.

Nə isə, bu ürəkyaıcı xeyallardan ayrılıb, cənnətməkan birinci şah Təhmasibin qəbri üstünə gəldik. Burada da fatihə verib, o dindar padşaha rəhmət oxuyandan sonra tamaşa ələyə-ələyə çinixanaya gəlib çatdıq. Bunları müxtəlif yerlərdən nəzir ünvanı ilə bu abidəyə göndərmişdilər. Doğrudan da, olduqca maraqlı və tamaşalı idi. O dəyirmi otaqda yerdən tavanadək o qədər qiymətli çini qab düzmüşdürlər ki, adam baxdıqca doymur...

Bu məqbərə və onun yanındakı olduqca əzəmətli məscid çoxlu xərc götürmüşdür. Bunun özü də həmin məscidin banisinin yüksək hümmətinə bir dəlil ola bilər. Ancaq onun qorunmasına lazımınca qayğı bəslənilməmişdir. İndi təmirə ehtiyacı var. Ancaq məlum deyil, hansı Allahdan qorxmayan namərd aparıb yeyir. İranda bu kimi yerlərə vəqf olunan əmlakın ancaq quru adı qalıbdır. Həqiqətdə onların gəliri bütünlüklə oğurlanır.

Ziyarəti başa çatdırdıqdan sonra xadimlərə ənam verib mənzilə qayıtdıq. Onun sabahı günü Narınqalanın tamaşasına getdik. Bu, olduqca möhkəm bir qaladır. Onu nə qədər tərifləsəm də başa gəlməyəcəkdir. Qalanın darvazası yanında bir qoca kişi dayanmışdı. Deyəsən, topçu idi, qalanın keşiyini çəkirdi. Əlinə bir qılınc tutub divara söykənmişdi. Qalanın iki dolanbac xəndəyi var. Üstlərindən salınmış yalnız iki körpü vasitəsilə şəhərdən qalanın içinə girmək mümkündür. Körpülərdən keçdik. Qalanın içi olduqca genişdir. Hakimin oturduğu imarət də buradadır. Ələ məscidi və hamamı var. Müxtəlif yerlərdə on-on iki top gördüm. Bunlar da qədim zamanların yadigarı idi. İndi onlarla bir iş görmək olmaz. Hətta demək olar ki, indi onlar heç öz metalının da pulunu çıxarmazlar. Topxananın

yanında bir para boş hücrələr gördüm. Guya bunlar əsgərlərin mənzilləridir. Lakin heç bir əsgər görmədik. İçərisini görmək üçün hücrələrdən birinə daxil olmaq istədim. Ancaq üfunət iyi az qaldı bəynimi partlatsın. Gördüm hamısı bu sayaqdır. Yaylığı burnuma tutub geri qayıtdım...

Ürəyim kədər və qəmdən şiddətlə döyündüyü halda mənzilə döndük. Şəhər tezdən dalandar gəlib bizə dedi:

– Ağa, siz nə üçün getmirsiniz?

– Hara? – dedim.

Dedi:

– Bu gün Narınqala meydanında camış döyüşdürəcəklər, tamaşası var. Şəhərin bütün əhalisi oraya toplaşmışdır.

Yusif əmiyə dedim:

– Gəlsənə biz də gedək, bir az tamaşa eleyək. İşimiz ki, yoxdur?

Meydana getdik. Gördük doğrudan da qərribə hängəmedir. Şəhər camaatı hər tərəfdən tökülüb buraya gəlmişdilər. Mən təəcüb eləyirdim. Deyirdim, görsən bu qədər adamın bir işi-gücü yoxdur?

Az sonra məlum oldu ki, bu iki cəngi camışdan biri Şeyx Səfi məqbərəsi xuddambaşısının, o biri isə naibüssədrindir. Bunların ikisi də Ərdəbil ruhanilərindəndir. Şəhər əhalisinin yarısı xuddambaşının, qalan yarısı da naibüssədrin müridləridir.

Camışları çəkib getirdilər ortalığa. Mən baxıb gördüm hər iki tərəf yaraq-əsbablı gəlmişdir. Hamısında ağac, dəyənək, qəmə-qəddərə və tapança var idi. Aralarında vuruşma düşəcəyi ehtimal olunurdu.

Xülasə, camışları bir-birinin canına saldılar. Bu iki dilsiz-ağızsız heyvan əvvəlcə bir az bir-birinə baxdılar, elə bil dilsiz olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə danışdılar. Sonra buynuz-buynuz verib kəllə gəldilər. Kəllənin zərbindən hərdən dizə çöküb, döş-döşə verirdilər. Nəhayət, bir neçə ağır yara aldıqdan sonra xuddambaşının camışı dönüb qaçdı. Bu vaxt camaatdan qərribə bir hay qalxdı. Naibüssədrin adamları onun camışının başına toplaşdılar. O dilsiz heyvanı dövrəyə alıb, biri gözündən öpür, o birisi əl-ayağını sığallayırdı. Bir tərəfdən də qiymətli təzə şallar gətirib heyvanın belinə, boynuna saldılar. Şənliklə, əl çala-çala, oynaya-oynaya camışı meydana çıxarıb apardılar.

Mən də qeyri-ixtiyari olaraq bu vəziyyətə baxıb, mat-məbhut qalmışdım. Dərindən ah çəkib öz-özümə dedim: “İlahi, necə olardı ki, bu səyahətdə mən həmin dəhşətli hängəmə əvəzinə vətənin müdafiəsindən qələbə ilə dönmüş bir iranlı sərdarın təntənə ilə qarşılmasına rast gələ idim. Görə idim ki, bədxah düşməni məğlub edib, qarşısında neçə top, sursat və hərbi qənimətlə bu şəhərə varid olur. Əhali də onun vətən qarşısında göstərdiyi bu xidmətinə görə dam-divardan başına gül-çiçək yağdırır, bu vəhşi qışqırığın əvəzinə gözəl, ürəyeyatan vətən şərqləri oxuyur. İndi bu dilsiz heyvanın boynuna saldıqları bu şalları payəndaz kimi o məşhur sərdarın ayağı altına salır. O biri tərəfdən də millət ruhanilərinin tək-bir və minacət səsi ucalıb, bu qələbənin şükürünü yerinə yetirirlər...”

Müəllif bu yerdə ağlayır, əziz oxucular isə özləri bilirlər, istərlər ağlarlar, istərlər güllər.

Bu günümüz də belə keçdi. Başqa bir gün şəhərin kənarına çıxdıq. Məlum olduğu kimi, Ərdəbil dünyanın qədim şəhərlərindən biridir. Çox gözəl və geniş bir düzənliklə vaqə olub. Lakin elə bir bağ-bostanı yoxdur. Görünür, iqlimi əlverişli olmadığından belədir.

Şəhərin ticarəti Xəzər dənizinin kənarında Rusiya sərhədində vaqə olan Astara limanına yaxın olduğuna görə müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Rusiyadan bir çox əmtəə və ticarət malları bu şəhərdən keçib Azərbaycana gəlir. Ona görə də mötəbər və yaxşı karvansaraları vardır. Amma ölkənin halına, ticarətin vəziyyətinə xeyirli olan mötəbər tacirləri, şirkətləri və kompaniləri əsla yoxdur.

Dördüncü gün idi. Gördüm şəhər bir-birinə dəyib, camaat sağa-sola qaçır. Hər tərəfdən qışqırıb deyirdilər: “Cihad”, cihaddır!” Öz-özümə dedim: “Görsən, bu təzə oyun nə üçündür? Kime qarşı cihad fitvası verilibdir?” Ayağa durub mənzildən çıxmaq istədim. İstədim görüm nə xəbər var? Yusif əmi ətəyimdən tutub dedi:

– Bəy ağa, qoymaram bayıra çıxasan. Allah eləməsin, qorxuram sənə başına bir iş gələ.

– Canım, burax görüm nə xəbərdir, – deyib ətəyimi əlindən qopardım. Küçəyə çıxıb hal-qəziyyəni soruşdum. Dedilər: “Ağa Mir Saleh, ya Şeyx Salehdir, kəfən geyinib, qılınc bağlayıb, cihad hökmü veribdir. Şəhər əhlindən iki min nəfərdən artıq adam dövrəsinə toplaşmış”.

Bilmirəm, hökumət məmurlarından biri nə eləyir ki, ağanın xoşuna gəlmir. Ağa buyurur o məmurunu tutub sürüyə-sürüyə hüzuruna

aparsımlar. Yazığı o qəder vururlar ki, huşunu itirir. Deyirdilər ölübdür. Bəziləri də deyirdi ölməyib, amma öləcəkdir.

Öz-özümə dedim: “İlahi, bu nə vəziyyətdir? Bəs bu ölkədə hökumət yoxdur? Məgər bu məmləkət sahibsizdir? Axı bir axundun nə haqqı var hökumət məmurunu ağac altında öldürsün. Hökumət də bunu görüb cıncırını çıxara bilməsin? Mən bilmirəm bu səfərdə beləli başıma nələr gələcək...”

Bu hängamədən sonra mənə dedilər ki, bu ağa üç-dörd il bundan qabaq Nəcəfdən gəlib, buradakı bütün ruhanilərin dükanını tamamilə taxtalayıbdir. Evindən kənarda, hər kəslə olur-olsun, arpa çörəyi ilə sirkədən başqa bir şey yeməz. Amma hərəmxanasında hər cür nemət istəsən tapılar. Eviyədə sirkə əvəzinə Şiraz lumu suyunu bədənə vurur. Bəli, doğru demişlər: “Zahidlər minbər başında özlərini bir cür göstərirlər, xəlvətdə isə başqa işlərlə məşğul olurlar”.

On il də belə keçsə, şübhə yoxdur ki, ağa on dəne şəşdang mötəbər kəndin qəbəlesini büküb cibinə qoyacaq. Təkcə bu deyil, başqaları da bunun kimi etmişlər.

Hal-hazırda Ağa Mirzə Ələkbər ağa cənabları da bu şəhərin ruhanilərindən biridir. Zəkat toplamaq üçün ağa öz mübarək qədəmləri ilə bütün ətraf kəndləri dolanır. Bu vilayətdə onun kimi hər yetəndən azı on böyük molla var. Hərəsinin özünə görə nüfuzu və çoxlu müridləri var ki, o müridlərin də biri on baş at-qatırdan daha çox mənfiyyət verir.

Xülasə, Ərdəbildə səkkiz gün qalandan sonra Marağaya getmək məqsədilə çarvadardan üç at kirə ələyib, hər birini on səkkiz qrana danışdıq. On beş qran da beh verdik. Qərar oldu ki, səhər tezdən gəlib bizi aparsın. Səhər oldu, çarvadar gəlmədi. Günorta oldu, yenə bir xəbər olmadı. Dalınca adam göndərdim. Xəbər gətirdilər ki, çarvadarlar qaçıb gizlənmişlər. Səbəbini soruşdum. Dedilər: “At tutdudur, hakim getmək istəyir”. Dedim: “Necə, necə?... At tutdu nə deməkdir?” Dedilər: “Bəli, zəhmət olmasa özün çıx eşşəyə, gör necə tuthatutdur”. Mən yenə də mətləbi qanmadım. Dedim: “Baba, hakim gedir, mənə nə? Mən getməliyəm, at kirə ələyib, sizin əlinizlə pulunu da vermişəm. Dediniz çarvadar yaxşı adamdır, inamlı adamdır”. Dedilər: “Bəli, yenə də deyirik, çarvadar yaxşı adamdır, düz adamdır. Amma kim bilirdi ki, bu gün at tutdu olacaq. Get bütün karvansaralara bax, gör ki, Təbriz, Həmədan, Qəzvin üçün

bağlanılan bütün ticarət malları yerdə qalıbdır. Başqa şəhərlərdən Ərdəbilə gələn karvanlar da at tutdu qorxusundan malları açıb yerə tökmüş, özləri də qaçıb gizlənmişlər”. Dedim: “Bu hängamə nə vaxtadək davam ələyəcək?” Dedilər: “On-on beş gün. Hakim çıxıb getməyincə haman aşdır, haman kasa”.

Gördüm bu şeytan balalarının şərindən xilas olmaq üçün dua oxumaqdan başqa çarə yoxdur. Mən də dua oxuyub bir qədər sakitləşdim. Mənə acıq verən bu idi ki, şeyləri bağlamışdım. Nə etmək olardı, təzədən açıb yerinə düzdük.

Bazara çıxdım. Gördüm qəribə mərəkədir. Bir tərəfdən darğa-sagird, o biri tərəfdən də beş-altı nəfər fərraş hey o yan-bu yana qaçır, harada bir dəvədən, atdan, qatırdan görürlər cilovunu sahibinin əlindən dartıb çıxarır, özləri ilə aparırlar. Yazıq sahibləri ələcsiz qalıb, onların dalınca gedirlər. Bu qəribə vəziyyət mənə lap təəccübləndirdi. Başım gicəlləndi, qanım qaraldı, nəhayət dərəcədə əsəbi və pərişan halda mənzilə qayıtdım. Yusif əmi dedi:

– Din alimləri imam-zamanın zühuru haqqında (Allah onun qələbəsini süretləndirsin!) çoxlu əlamətlər göstərmişlər. Mən onları oxumuşam. Ancaq o əlamətlər arasında at, qatır, dəvə tutmaq yazılmayıbdır. İndi bu da bizim biliyimizi artırdı. Doğrudan da, çox qəribədir: xalqın malını günün günorta çağı müsəlman bazarında tut əlindən al, bu qədər məxluq da o məzlumların fəryadına qulaq asmasın. Çox qəribədir.

Nə isə, qüsse-kədərin şiddətindən əbamı başıma çəkib, bir küncdə yığılıb yatdım. Az keçməmiş hay-küy səsi eşitdim. Durub gördüm iki fərraş qapının ağzında dayanıb. Biri dedi:

– Həmyerli, siz dünən üç at kirə ələmişsiniz.

– Bəli, ələmişik, – dedim.

– Bəs atlar hanı? – deyə soruşdu.

– Nə bilim, çarvadar gəlib çıxmayıb, biz də məəttəl qalmışıq.

– Siz gerek təəhhüd verəsiniz ki, atları gətirsələr də getməyəcəsiniz.

Gördüm cəfəng danışır, dedim:

– Təəhhüd nə üçün verək? Biz on beş qran da pul vermişik, indi əlimiz bir yana bənd deyil.

Səs-küy ucaldı. Dedilər gerek səni fərraşbaşının hüzuruna aparacaq. Gördüm öz xoşumla getməsəm yaxamdan tutub sürüyə-sürüyə aparacaqlar.

– Bismillah, buyurun gedək, – dedim.

Əbamı çiynimə salıb, hakimin əyləşdiyi Narınqalaya tərəf yollandıq. Gördüm Yusif əmi də dalımca gəlir. Nə qədər üz vurdum ki, mənzilə qayıtsın, qəbul eləmədi. Dedi:

– Ürəyim dözmez, qoy mən də gəlim.

Narınqalaya çatdıq. Əvvəlcə bizi fərraşbaşı naibinin yanına apardılar. Fərraşlardan biri öyilib naibin qulağına nə isə dedi: Naib də bizi başqa bir adamın yanına apardı. Guya bu da fərraşbaşımın özü idi. Bu dəfə də naib öyilib fərraşbaşımın qulağına nə isə pıçıldadı. Mən iztirab içində idim. Düşünürdüm ki, bu mürüvvətsizlər bizi burada bir il həbs etsələr səsimiz kimin qulağına çatar? Yaxud hakimin könlü istədi, buyurdu bizim burun-qulağımızı kəssinlər. Onda kim bizim dadımıza çatar, yaxud bizim halımıza kimin ürəyi yanıb kömək əli uzadar? Qorxunc yuxu görmüş və ya qarabasmış bir adam mənim nə halda olduğumu, necə təşvişə düşdüyümü müəyyən dərəcədə təsvir edə bilər.

Xülasə, fərraşbaşı öz silkinə məxsus bir əda ilə, uzun sürən sükutdan sonra başını qaldırıb qeyzlə dedi:

– A kişi, atları neyləmişən?

– Hansı atları? – deyə cavab verdim.

– Dünən kirə elədiyin atları deyirəm.

Mən səsimi ucaltmışam, dedim:

– Sən özün bilmirsən ki, nə deyirsən. Mən sənə sualından bir şey anlamıram.

Bir az füzulluq elədim. Fərraşbaşı hirsənib dik ayağa qalxdı. Özü qabağa düşüb dedi:

– Dalımca gəl!

İçəri həyəətə getdik. Bir az da gedib, böyük bir zala daxil olduq. Gördüm zalın pəncərəsi qabağında bir neçə şikayətçi əllərini döşünə qoyub dayanıb. Elə sakit durmuşdular ki, deyəsən bədənlərində heç ruh yoxdur. Hakim yuxarı başda kürsü üstündə əyləşmişdi. Ondan bir qədər aralı neçə nəfər başı əmmaməli əyləşmişdi. Mən də baş əyib dayandım. Fərraşbaşı dedi:

– Bunlar at kirə eləyiblər, ancaq danırlar.

Hakim dedi:

– Atlar haradadır?

Dedim:

– Qurban, xəbər yoxdur.

Bir neçə kəlmə də artıq-əskik danışdım. Bu tərəfdən də Yusif əmi dedi:

– Qurban, biz müsafirik, özü də xaricə təbəəsiyik. Əgər bizi incitsəniz birbaş gedərəm teleqrafxanaya, Tehrandə İngiltərə vəzir-muxtarına xəbər verərəm. Bu nə vəziyyətdir?

Hakim fikrə getdi, bıqlarını burdu, heç bir söz tapa bilmədiyinə görə dedi:

– Mürəxxəssiniz, gedə bilərsiniz.

Mən də cəsarətlənib dedim:

– Qurban, biz xaricə və ya daxilə rəiyyəti olduq-olmadıq – fərqi yoxdur. Allaha şükür ki, müsəlmanıq. Amma sizə ərz eləməliyəm ki, qədim zamanlarda hər bir padşah başqa ölkəyə qoşun yeritmək istədikdə dini ixtilafı ortalığa atıb, onu əldə bəhanə tutaraq istilaya başlayırdı. Amma indi hər bir dövlət başqasının ölkəsinə təcavüz etmək niyyətində olarsa, rəiyyətin rifahı və ölkənin abadlığı üçün başlıca şərt olan ticarəti və ticarət azadlığını bəhanə edir. Öz ticarətinin genişlənməsi və rəvacı üçün milyonlarla pul xərcləyir, saysız-hesabsız qanlar axıdır. Çox qərbedir ki, siz ticarət qapılarını öz əlinizlə millətin üzünə bağlayırsınız. Dəmir yollar və şose yollar əvəzinə bu məmləkətin yeganə nəqliyyat vəsaiti at-qatırdan ibarətdir ki, onun da min əzab-əziyyəti var. Siz at tutmaq ünvanı ilə bu yeganə vasitəni də bir növ aradan aparırsınız. Allahın bəndələrinin başına min bir oyun açırsınız. Nə Allahdan qorxursunuz, nə də bəndədən utanırsınız.

Hakim yenə də ucadan xüsusi bir əda ilə dedi:

– Mürəxxəssiniz!

O üzünü başqa tərəfə çevirdi. Fərraşbaşı da bizə çıxıb getmək işarəsi elədi. Biz dönüb gəldik. Fərraşbaşı istehza ilə naibə dedi:

– Bizə qərribə mədaxil getirmisən! Sonra üzünü bizə tutub əlavə elədi: – Balam, nə durub mənim üzümə baxırsınız? İşiniz yoxdurmu, çıxın gedin də...

Çıxıb gəldik. Qala qapısında bizi tutub getirən iki fərraş qaça-qaça gəlib bizdən çilovpulu istədi. Mən təəccüblə soruşdum:

– Nə pulu?

– Qulluq pulu, – dedi.

Hırsənib dedim:

– Köpək oğlu, bizə nə qulluq göstərdiniz ki, indi də haqqını istəyirsən?

Dedi:

– Bəs biz sənın atavun nökeriyik, ya gedib anamızın əmcəyini əmcəyik? Xərcimiz, məxaricimiz var.

– Mənə nə xərciniz var, – dedim. Ay Firon, Şəddad əməlləri, kənar olun, çəkilin! Allah sizin və sizin kimilərin kökünü yer üzündən kəssin! İstəyirsiniz yenə də o Nəmrudun yanına qayıdıb soruşum görüm bu şeytan balaları bizdən nə istəyirlər?!

O biri fərraş yoldaşına dedi:

– Məşədi Rza, qayıt gəl. Bunlar xaricə təbəəsidiirlər. Köpək uşaqları hamısı dəlidir.

Xülasə, bu canavarların da əlindən xilas olduq. Yolda Yusif əmiyə dedim:

– Niyə yalan danışdın, biz ki, xaricə təbəəsi deyilik. Birdən bizdən təzkirə istəsə idi nə elərdik?

Dedi:

– Məsləhətli yalan idi. Bunlarda o şüur harada idi ki, təzkirə yadlarına düşsün. Bunlar mədaxil üçün bir boş kisə hazırlamışdılar. O da ki, baş tutmadı.

İran hakimlərinin çoxu rəiyyətlə danışanda bığlarını eşir. Sözləri xüsusi ləhcədə tələffüz edir, həm də tez-tez danışır, kəlmələrin yarısını yeyirlər. Məsələn, xeyr əvəzinə xe, xe, xe. Çox yaxşı yerinə çox yax, çox yax... deyirlər.

Mənzilə qayıtdıq. Yenə də on üç gün məəttəl olduq. Ərdəbilde qaldığım bu müddət ərzində ürəyim çox sıxıldı, könlümü heç bir şey açmadı. Qərībədir ki, bu şəhərdə məndən başqa heç kəs bu dözülməz zülmü, təcavüzkarlığı görmürdü, ondan bir adamın belə xəberini yox idi. Bu vəziyyətə hamı adi gözlə baxır. Elə bil ki, onlar bu zülmü və cövrü çəkməyə yaranmışlar. İnsani hüquqlardan tamamilə xəbersizdirlər. Bu xəbersizlik məni daha artıq kədərləndirdi. Bu haqsızlıqlara, zümlərə baxmayaraq, Tehran qəzetləri hər gün öz səhifələrində, vilayət xəbərlərində yazırdılar: “Rəiyyət hamılıqla tam rifah və asudəliklə yaşayır. Lap elə bil Ənuşirəvani-ədil dövrüdür”. Belə yalançıların üzünə tükürmək lazımdır.

Əlqərəz, sonra məlum oldu ki, hakimə yalnız iyirmi baş at-qatır lazım imiş. Bu qədər vur-tut, hay-küy, ticarətin pozulması və xalqın zərəre düşməsi onun üçün imiş ki, hökumət fərraşları yoxsul çarvadarlardan iki yüz tükəndən artıq mədaxil ələ gətirsinlər. Bununla belə, vilayətin heç bir taciri ağzını açıb bir demədi ki, axı belə zülm olmaz. Sanki, pənah Allaha, onlar bu qədər zülmü çəkmək və ona dözmək üçün yaranmışlar.

Qorxusundan qaçıb gizlənmiş çarvadarımızın on dördüncü gün baş-qulağı görüldü. Yük-yapımızı bağlayıb yola düşdük. Yolda Yusif əmi məndən soruşdu:

– Misirdə təbrizli Əhməd əfəndinin neql etdiyi hadisə yadıncadır mı?

– Hansı hadisə? – deyə soruşdum.

Dedi:

– Əhməd əfəndi neql eləyirdi ki, günlərin birində Tehrandə bir mirpənc xəstələnir. Gecəyarısı öz nökerini şəhərin məşhur həkimlərinə birinin yanına göndərir ki, gəlib xanı müalicə eləsin. Yazıq həkim isti yatağından durub xəstələnmiş xanın yanına gəlir. Onu müayinə edir, dərman yazandan sonra çıxıb evinə qayıtmaq istəyir. Xanın fərraşı qapıda həkimin yaxasından tutub qulluq pulu tələb eləyir. Həkim deyir: “Əzizim, mən gecənin bu vaxtında evimdən durub buraya gəldim, sənın ağanı müalicə elədim, mənə zəhmət haqqı bəbətindən bir şey vermədi ki, mən də sənə bir pul verim”. Fərraş deyir: “Həddər danışma, mən sənın atanın nökeri deyiləm. Gərək mənim qulluq haqqımı verəsən”. Həkim ələcsiz qalıb xanın yanına qayıdır. Ona deyir: “Mirpənc cənabları, fərraş məndən qulluq pulu istəyir. Mən ki, sizdən bir şey almadım”. Mirpənc deyir: “Həkimbaşı, bu köpək uşaqları fərraşdırlar, belə sözlər qulaqlarına girməz. Get, azdan-çoxdan bir şey ver, razı sal!”

Siz o vaxt yazıq Əhməd əfəndiyə ağır sözlər deyib, onu qeyrət-siz adlandırdınız. İndi məlum oldu ki, o kişi doğru deyirmiş, bu gün öz gözünüzlə gördünüz ki, haman bəhanə ilə özünüzdən qulluq haqqı istədilər.

Dedim:

– Yusif əmi, daha danışma, sən Allah, danışma, mənimki mənə bəsdir.

ƏRDƏBİL SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu vilayətdə əhalinin başı mollabazlığa qarışıbdır. Hər dükan-da, hər evdə söhbət filan müctəhiddən, filan şeyxülislamdan və ya pişnamazdan gedir. Bəziləri də camışların döyüşdürülməsi haqqında söhbətlərlə günlerini keçirirlər. Biri deyir: "Ağanın camışı ona görə basıldı ki, kəllə vuranda gün üzünə düşürdü". Söhbətlər bu minvaldadır. Dünya və axirətdən tamamilə xəbersizdirlər. Ümumi sərvəti artırmağın xeyrindən, təsərrüfat elmi və vətənpərvərlikdən büsbütün qafildirlər.

Ölmüşlər, amma diridirlər. Diridirlər, amma ölmüşlər.

Çarvadar, Yusif əmi, bir də mən hələ bir atın üstündə Marağa-ya tərəf gedirdik. Hava çox soyuq idi. Gün batana yaxın Nir kəndinə çatdıq. Bu kənd Sayın gədiyinin şimal tərəfində vaqə olubdur. Yavaş-yavaş qar yağdı. Kənd evlərindən birinin qapısını döyüb yer istədik. Bizə tövlənin səkisini göstərdilər. Dedim:

– Burada mal-heyvanla bir yerdə yatmaq çətindir. Bizə bir otaq verin, neçə istəsəniz kirə haqqı verərik.

Ev sahibi dedi:

– Bundan başqa yerimiz yoxdur.

Çarəsiz qalıb orada düşdük. Çarvadar aftafada bir az su qaynadıb çay dəmlədi, içdik. Bir toyuq bışirib şam elədik. Səhərəcən qar yağdı. Hündürlüyü yarım arşından artıq oldu. Misirdə qar üzü görmədiyimə görə çox təəccübləndim. Bütün yollar bağlandı. O günü də qaldıq. Gecə xəbər gətirdilər ki, gədiyin başında karvan qarın çoxluğundan yol gedə bilməyib, yüklərini töküb qayıdıb. Karvanla gedənlərdən iki nəfəri on-iyirmi baş heyvanla qar altında qalıb ölmüşlər.

Xülasə, havanın açılması ümidi ilə tam on dörd gün tövlənin səkisində mal-heyvanla həmmənzil idik. Bu müddətdə nə dərəcədə darıxdığımız haqqında bir söz demək iqtidarında deyiləm. Bizim nələr çəkdiyimizi hörmətli oxucular özləri təsəvvür edə bilərlər. Çünki ömründə qar-çovğun görməmiş, həmişə gəmilərin və qatarların birinci dərəcəli yerlərində müsafirət eləyib, mədəni ölkələrin ən yaxşı mehmanxanalarında mənzil tutmuş bir adamın çarəsizlik üzündən on dörd gün belə bir yerdə mal-heyvanla qalmasının nə qədər cansıxıcı olması hamıya bellidir. Əgər Ərdəbil ilə Marağa

arasında dəmiryolu olsa idi, bu məsafəni altı-yeddi saata rahatlıq və asudəliklə keçmək olardı. Amma, təəssüflər olsun ki, belə bir yol yoxdur və olmayacaq.

Əlqərəz, on dörd gün heyvanlarla həmsöhbət olduqdan sonra o tərəfdən karvan gəlib çatdı, yolun açıldığını, gədikdən keçməyin mümkün olduğunu xəbər verdilər. Dayanmadan atları minib yola düşdük. Gədiyin ağzına çatdıq. Onun dərə-təpəsindən keçəni kimi çəkdiyimiz məşəqqəti danışmaqla qurtaran deyil. Biçərə iranlılar müsafirətin bu kimi çətinliklərinə adət eləyiblər. Xarici millətlərdən hər kəsin bu tərəflərə yolu düşsə iranlıların canının bərkiyünə və dözümlülüyünə, dövlət başçılarının isə hər şeydən qafil olmalarına məəttəl qalar. Məlum olduğu kimi, hal-hazırda yer üzünün hər bir nöqtəsində dəmir yollar çəkilmişdir. Hətta Həbəş və Sudan zenciləri, Afrika vəhşiləri də ondan istifadə edirlər. Bu nemətdən yalnız bədbəxt iranlılar məhrum qalmışlar. Tutaq ki, nə dövlətin, nə də millətin belə bir işi görməyə gücü çatmır. Bəs nə üçün başqa qərəzsiz kompanilərə tapşırırsınız və Allah bəndələrini bu qədər çətin yolların məşəqqətindən xilas etmirlər? Nə üçün görək hər il bu yollarda vətən övladının bir neçəsinin canı hədəf getsin? Vallah, demək olar ki, bu gün dünyanın heç bir yerində millətin yoxsul təbəqəsinin heyatına İrandakı kimi xor baxılmır. Elə hey deyirlər ki, dünən filan dağın başında, ya filan dərənin təkində karvan qar altında qalıb, onlardan on nəfəri öldü, iyirmi heyvan tələf oldu. Daha bunu hesaba almırlar ki, o on nəfərin hər birinin beş-altı baş külfəti var. Onların halına arvad-uşaqlarından başqa heç kəsin ürəyi yanmır. At-qatırın tələf olması da ölkənin sərvətinin azalmasına səbəb olur. İndi təsəvvür etmək lazımdır ki, bu qarın yağması və yolların bağlanması tamamilə gözənilməz idi. Çünki hələ qış gəlməmişdi. Buna baxmayaraq, bizi on dörd gün məəttəl elədi. Qış fəslindəki müsafirətin nə dərəcədə çətin olmasını elə buradan təsəvvür etmək olar. Pənah Allaha!

Xülasə, min zəhmət və məşəqqətlə altı saatdan sonra özümüzü Sayın gədiyinin başına çatdırdıq. Beş saat da üzüaşağı gah piyada, gah da at üstündə yol gəldikdən sonra mənzilə yetişdik. Bu mənzil Sarab qəşəbəsinin kəndlərindən biridir. Sarabın çox mötəbər və münbit kəndləri var. Ancaq bizim olduğumuz mənzilin havası çox

pis idi. Azca dincəldikdən sonra yola düşdük. Üçüncü gün Sarıqaya adlı mənzilə çatdıq. Çarvadar dedi:

– Bura Marağa gömrüyünün yol nəzarətçilərinin yaşayış məntəqəsidir. Gərək burada atlar yemlənsin. Özümüz də bir-iki saata dincəlib, sonra yola düşməliyik.

Bir su kənarında düşüb oturuq. Yaxınlıqdakı daxmadan üç nəfər çıxıb bizə tərəf gəldi. Salam verib əyləşdilər. Məlum oldu ki, bunlar yol nəzarətçiləridir. Az keçməmiş Marağa tərəfindən də bir dəvə karvanı gəlib çatdı. Yol nəzarətçiləri sarbanı çağıraraq dedilər: “pətəni göstər”. Dəvəçi qoltuğundan üç barmaq enində, beş barmaq uzunluğunda bir tikə kağız çıxarıb nəzarətçilərdən birinə verdi. Mən diqqətlə baxıb gördüm nəzarətçi kağızı oxumur, amma onun dalında olan şəkilləri sayır. Təəccüb elədim. Sonra savadsız adamlar haqqında deyilən bir məsəl yadıma düşdü: “Filankəs kağızın qarasını deyil, ağını oxuyur”. Nəzarətçiyə dedim:

- Həmsəri, o vəsiqəni verin mən də baxıb, görüm nə yazıblar.
- Bu vəsiqə deyil, pətədir, – dedi.
- Pətə olsun, nə eybi var, – dedim.

Verdi, oxudum. Məzmunu belə idi: “Filankəsin malından qırx üç yük xuşgəbarə icazə verilir, mane olmayın”. Kağızın arxasında qırx üç dənə dairəvi həlqə şəklində çəkilmişdi. Məlum oldu ki, bu üç gömrük məmurundan heç birinin savadı yox imiş. Bu mətləb məni daha da təəccübləndirdi. İstədim bir söz deyəm. Yusif əmi and verib sakit olmağımı xahiş elədi. Yazıq sözümün bərkiyib davaya çəkməsindən, haqqında hörmətsizlik olunmasından ehtiyat eləyirdi.

Nə isə, Yusif əminin xatirinə ağızımı yumub bir söz demədim. Yolda çarvadardan soruşdum:

– Gömrük müdiri bu savadsızları nə üçün qulluğa qəbul eləyibdir. Dövlət bu qayda-qanunsuzluğa necə dözür?

Dedi:

– Gömrüyün dövlətə dəxli yoxdur. Müdir gömrüyü icarə eləyib, istədiyi hər kəsi qulluğa götürür. Bundan əlavə, bizim ölkəmizdə bütün işlərin idarəsi, gömrük, vilayət darğahı və sairə icarə ilədir. Çox vaxt bu icarədarların özləri savadsız olurlar. Bir nəfər mirzə tutub işlərini aşırırlar. Hamısının ağac-fələqqəsi də var. Rəiyyətdən hər kəsi istədilər fələqqəyə bağlayıb döyə bilərlər. Ancaq onlar gərək icarə haqqını öz vaxtında ödəsinlər.

Dedim:

– A kişi, sən deyəsən ağılı itirmisən. Polis rəisliyi də icarəyə verilir?

Dedi:

– Əziz canına and olsun, sabah Ərdəbildə hər kəs icarə haqqını yüz tımən artırsa, o birisi gün şəhərin darğası olacaq. Amma polis rəisliyinin necə olduğunu bilmirəm.

Dedim:

– Çox gözəl, bəs bu icarə pulunu haradan çıxarır?

Dedi:

– Hər dükandan ayda bir qran gözetçi pulu alır. Amma bundan o qədər də mədaxil ələ gəlməz. Əsl mədaxil savaşanlardan və tacir balalarındandır. Hər gecə onlardan bir-ikisini fahişəbazlıq və araç içmək bəhanəsi ilə tutub, hərəsindən cərimə ünvanı ilə otuz-qırx tımən alırlar. Darğanın zəncir-gündəli dustağı da var. Çox vaxt işgəncə altında pul alınır.

Yusif əmi daha özünü saxlaya bilmədi. Çarvadara dedi:

– Əmican, bəsdi, söhbəti deyiş. – Sonra üzünü mənə tərəf çevirib dedi: – Bəy əfəndim, nə qədər istəyirəm sizə bir söz deməyim, amma yenə də mümkün olmur, dözə bilmirəm. Mənim iki gözü-mün işığı, heç olmasa bu çöl-biyabanın ortasında o yol memurları kimi adamlarla belə söhbətlərdən eləmə. Qorxuram sən haqqında o tərbiyəsizlər tərəfindən bir hörmətsizlik baş verə. Onda bizim dadımıza çatan, bizi himayə edən kim olacaq? Axı bu məmləkətin nazimümlükləri, nazimüssəltənələri, nazimüləyalələri var. Vilayətlərin işlərini nizama salmaq onların borcudur. Bizə nə düşüb. Sizin etirazınızın, dava eləməyinizin nə faydası ola bilər?

Dedim:

– Yusif əmi, siz tamamilə haqlısınız. Mən də bilərəm heç bir faydası yoxdur. Amma nə eləyim, sakit dayana bilmirəm. Bu qədər haqsızlıqları görməyə bilmirəm. Sən istəyirsən mənim dodaqlarımı tik. Axı mən başıma nə çarə qılıram?

Səkkiz saat yol getdikdən sonra özümüzü Allahuəkbər təpəsinə yetirdik. Buradan Marağa şəhəri görünür. Təpədən aşağı düşdük. Gördüm beş-altı nəfər yol üstündə oturub dilənir. Hamısının ağız, gözü əyilib, dodaq-burunları tökülmüşdü. Pənah Allaha, adam üzlərinə baxa bilmirdi. Bir şey verib keçdik.

Çarvadarımızdan soruşdum:

– Bunlar kimdir, burada nə eleyirlər?

– Cüzam xəstəliyinə tutulublar. Başqalarına sirayət etmək üçün onları adam içindən çıxarıb buraya gətiriblər, – dedi.O, təpənin atəyini göstərüb əlavə etdi: – Orada yaşayırlar.

Baxıb kiçik bir kənd gördüm.

– Buranın bütün sakinləri cüzam xəstəliyinə tutulmuşlardan ibarətdir. Aralarında varlı adamlar, mülkədarlar da var. Yoxsullarından hər gün növbə ilə burada beş-altı nəfəri oturub sədəqə yığır. Güzəranları bu vasitə ilədir.

Bu əhvalatı eşidəndən sonra ürəyim onların halına yandı. Məni ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Çarvadar dedi:

– Ərdəbilin yaxınlığında da bunlardan var idi. Məgər orada görmədin?

– Yox, görmədim, – dedim.

– Orada da bunlar kimi xəstələr çoxdur, – dedi.

Qanım qaraldı, onların acınacaqlı vəziyyəti məndə hədsiz kədər doğurdu. Marağa şəhərinə çatarkən bizi qarşılayan birinci qəm-qüssə bu oldu.

Oradan keçib az yol getdikdən sonra şəhərin darvazasına çatdıq. Şəhərdə bir qala da görünürdü. Çarvadara dedim:

– İndi bu kimi hasar, qala-darvazanın heç bir şəhərdə faydası yoxdur.

Çarvadar dedi:

– Bir neçə vaxt bundan qabaq şəhər hasar içində idi. Getdikcə hasar dağıldı. Ona görə darvazaları da götürdülər. Amma neçə il bundan qabaq kürd Şeyx Übeydulla bir para xam xəyallara düşüb üsyan bayrağı qaldırdı. Kürdlərdən böyük bir dəstəni başına topla-yıb, Miyandaba basqın elədi. Şəhərin əlsiz-ayaqsız camaatından bir çoxunu, qadınları-kişiləri rəhmsizcəsinə qılıncdan keçirdi. Sonra da qarışqa-çəyirtkə kimi saysız-hesabsız quldurları ilə Marağanın üzərinə yürüdü. O vaxt əhali bu darvazanı müxtəsər istehkamla təcili düzəltməyə məcbur oldu.

– Məgər o vaxt şəhərin qorucusu yox idi? – deyər soruşdum.

Dedi:

– Allah atana rəhmət eləsin. Bu şəhərlər heç qorucu üzü görüblər ki?! O bəla selinin qarşısını şəhər əhalisi özü aldı. İki ayacan

şəhəri qoruyub, kürdləri içəri girməyə qoymadılar. İki aydan sonra sərdar Məhəmməd Hüseyn xan gəlib kürdləri dağıtdı.

Şəhərə gəlib çatdıq. Böyük karvansara deyilən yerdə mənzil tutduq. Xalça və başqa əsasiyyətimiz olmadığına görə dalandara dedim:

– Biz burada qəribik, heç bir ev ləvazimatı və əsasiyyətimiz yoxdur. Siz bazardan bizim üçün nə qiymətə olur-olsun bir neçə günlüyə xalçadan-zaddan kirə eleyin.

– Burada belə bir rəsm yoxdur, – dedi. – Bu kimi şeyləri kirayə vermirlər. Sizə nə lazım olsa mən öz evimdən gətirərəm.

Doğrudan da, nə lazım idi tədarük gördü. Çarvadarın haqqını verib yola saldı. Gördüm namazımın vaxtı keçir. Günün batmasına o qədər qalmamışdı. Tələsik dəstəmaz alıb namaz qıldım. Sonra çay içdim, azacıq çörək yedikdən sonra yatdım. İstədim iyirmi günə gəldiyimiz bu beş günlük yolun yorğunluğunu canımdan çıxaram. Gecə yaxşı yatdıq. Ayıldığımız vaxt günəş çıxıb bir nizə boyu üfüqdən qalxmışdı. Samovara od saldıq, Yusif əmiyə dedim:

– Çay hazır olana qədər bir az pendir-çörək al gətir, qəlyanaltı eleyək.

Yusif əmi getdi. Az sonra çörək alıb qayıtdı. Amma pendir yox idi. Dedi:

– Çörəkçi dükanından başqa şəhərin bütün dükanları bağlıdır. Bilmirəm bu gün nə gündür.

Karvansaranın hamballarından birini çağırub soruşdum.

– Dükanlar nə üçün bağlıdır?

– Cümə günü olduğuna görə bağlıdır, – dedi.

Doğrudan da, bu sözdən çox xoşum gəldi. Heç olmasa bu şəhərdə müsəlmançılıq qayda-qanunlarını gördük. Bəh-bəh, afərin bu şəhər əhalisinin müsəlmanlığına!

Pendirsiz çörəklə çayı içdik. Bizim mənzilin qonşuluğunda bu şəhərin tacirlərindən birinin hücrəsi var idi. Gördüm gəlib hücrəni açdı. Ancaq azacıq keçməmiş iki-üç nəfər onun yanına gəldi. O da durub hücrəni bağladı və dostları ilə bərabər getmək istədi. Söhbət eləyə-eləyə bir neçə addım gedib dayandılar, dönüb bizə salam verdilər. Onlardan biri ədəblə dedi:

– Sizə bir ərzimiz var, əgər icazə versəniz deyərəm.

– Buyurun, – dedim.

– Məlum olduğundan bu şəhərə təzə gəlibsiz, ona görə də hələ buranın qaydasını bilmirsiniz. Cümə günləri bu şəhərdə bütün

dükənlər baęlı olur. Şəhərdə də bir adam olmur. Biz istəyirik ki, siz qərīb olduęunuz üçün şəhərdə tək qalıb darıxmayasınız. Xahiş edirik lütf buyurub bu gün bizim qonaęımız olasınız. Gəlin gedək şəhərdən kənarda bir qədər gəzək.

Gördüm təklifləri ixlas üzündən olub, hər cür riyadan uzaqdır. Dedim:

– Kamali-meyl ilə hazırıq. Qərībnevazlığınız üçün sizə çox təşəkkür eləyirəm.

Biz də durduq, onlara qoşulub söhbət eləyə-eləyə şəhərin darvazasına çıxdıq. Darvazadan eşikdə çox böyük bir çay gördüm. Üzüaşağı coşa-coşa gurlayıb axırdı. Su axdıqca çayın ortasındakı iri daşlara dəyib şaqıldayıb, belə ki, gecə vaxtı səsi şəhərin yarım ağaclığından eşidilirdi. Bir vaxt baxıb gördüm çayın hər iki sahilində qərībə bir həngəmə var. Hər tərəfdə şəhərin müxtəlif peşə sahibləri və əhalisi dəstə-dəstə oturub istirahət edirdilər. Bir az aralı çay-qəlyan büsatı qurulmuşdu. Aş-plov qazanları da başqa tərəfdə asılmışdı. Çoxları əbasını və geyməsini çıxarıb, ağacların üstünə atmışdılar. Onların astarı əsasən qırmızı mahuddan idi. Hamı tam sərbəstliklə əyləşib istirahət edirdi. Bir tərəfdə çalğıçılar çalır, o biri tərəfdə xanəndələr oxuyurdular. Bir yanda güleşirdilər, o biri yanda müxtəlif oyunlarla məşğul idilər. Bir sözlə, bütün şəhər əhalisi eys-işrətlə məşğul idi. Olduqca gözəl və qərībə mənərə idi. Hər bir dəstənin yanından keçəndə bizim yoldaşlarımızı dəvət eləyib deyirdilər: “Bismillah, buyurun”. Onlar da: “sağ olun” deyib keçirdilər. Bu dəvət və təklif heç olmasa üç yüz yerdə təkrar olundu. Deyəsən burada adət belədir. Bu təmtəraqdan ötüb, kiçik bir hovuzun başına gəlib çatdıq. Bir dəstə də onun ətrafında yerbə-yer olmuşdu. Bizi gören kimi hamısı durub ədəblə salam verdilər. Məlum oldu ki, bu dəstə bizim qonaqçılardan yoldaşlarıdır. Salamın cavabını verib əyləşdik. Qonaqçılarımız bizi yoldaşlarına təqdim etdilər. Onlar bizə xoş-beş dedilər. Biz də onlara təşəkkürümüzü bildirdik. Məndən soruşdular ki, haralısan. Dedim iranlıyam, ancaq vətəndən xaricdə yaşayıram. Dedilər:

– O tərəflərdə də bu cür səfəli yerlər varmı? Camaatında belə əyləncələrə zövq, rəğbət görünürmü?

Dedim:

– Xeyr, o tərəflərdə həkim çoxdur, bu cür xəstəlikləri tez sağaldırlar.

Biri təəccüblə soruşdu:

– Necə?

– Bəli, ərz elədim ki, o tərəflərdə bu cür xəstəliklər yoxdur.

– Məgər biz xəstəyik?

– Bəli, bu halət bir növ dəlilikdir.

Gördüm sözlərim onların bəzisinin xoşuna gəlməyib pərt oldular. Dedim:

– Mənim möhtərəm ağalarım, xahiş edirəm sözlərimdən inciməyəsınız. Əgər bir xilaf iş məndən baş versə də, gərək qəribliyimə bağışlayasınız, ya da ki, insaf üzündən cavab verəsiniz. Mən sizin şəhərə dənən gəlmişəm. Şəhərin yaxınlığında gördüm ki, cüzam xəstələrindən bir kənd təşkil olunubdur. Onların acınacaqlı halını yəqin ki, hamınız görmüsünüz. Mən onları gördükdə Allaha pənah aparıram. Məlumdur ki, bunlar sizin həmvətənləriniz və din qardaşlarınızdır. Belə olduqda siz gərək əvvəl onları müalicə etmək üçün bir xəstəxana açaydınız. Bu xəstəlik ilk mərhələsində çox asanlıqla müalicə olunur. Belə bir xəstəxana olsaydı sizin həmvətənləriniz orada sağalar, pərişan halda çöl heyvanları kimi mağaralarda, dərə-təpədə yaşamazdılar. Mən baxıb görürəm ki, sizin bu gün gəzib əyləndiyiniz bu çayın qırağında azı üç min nəfər adam var. Bunların hər birisi üst-üstə azı bir qran xərcləyəcək ki, bunu da bir yerə toplasaq üç yüz tükən olar. Bu məbləğ sizin hər həftə gəzintiyyə çıxduğınız yaz, yay mövsümlərində altı-yeddi min tükəndən ibarət olar. Siz bütün bu pulları gətirib burada bütünlüklə korlayırsınız. Çox qərībədir ki, siz burada gəlib pul dağıtmağınıza, arsızlığınıza güvənirsiniz, onu lezzət sayırsınız. Heyif, yüz heyif!..

Yanımdakılardan biri başını qaldırıb dedi:

– Qonaq qardaş, məclisimizi soyutma görək!

O birisilər dişlərini qıcırıb dodaqlarını çeynəyirdilər. Mən də özümü yığıdırıb ağzımı yumdum. Yaxşı ki, kötək məsələsi ortaya gəlmədi. Söhbət dəyişildi. Gün batana yaxın hər tərəfdə çilov-plov qazanlarının başı açıldı. Çayın sağ-sol tərəflərindən kəfgirlərin sədası göylərə ucaldı. İndi o böyüklükdə çayın gurultusu daha eşidilmirdi. Bu gəzinti yerinin uzunluğu iki ağacdan çox olardı. Şəhər əhalisi yanbayan əyləşmişdi. Hər iki tərəfdə süfrələr döşəndi, hər dəstə öz süfrəsinin başında əyləşib yemək-içməklə məşğul oldu. Süfrələr yığılıandan sonra hər kəs bir tərəfə çəkildi. Axşamüstü

yavaş-yavaş cərgələr seyrəlməyə başladı. Camaat dəstə-dəstə dağılıb şəhərə tərəf üz qoydu. Biz də öz mənzilimizə tərəf yollandıq. Mənzilə çatdıqdan sonra bildik ki, bu şəhərin əhalisi çox qədimdən bu gəzintiye adət etmişdir. Fikir-xeyalları məhdud olduğuna görə öz yerlərinin ticarətini genişləndirmək haqqında heç vaxt düşünməmişlər. Ömürlərini bu sayaq qəflətdə keçirirlər. Hamısı cümə axşamından başlayıb cümə gününün tədarükünü görürlər. Bunların hamısı işsizlik, bir də hər şeydən xəbərsizlik əlamətidir. Şənbə günləri də işləri cümə günü haqqındakı söhbətdən ibarət olur. Məsəl üçün biri deyir: "Filan dəstə belə gəldi, belə getdi. Filankəs də orada idi. Biz çilovu filan xuruşla bişirmişdik, onların ancaq plovu var idi..."

Bu vilayətdə gözə çarpan tarixi bina və abidə yoxdur. Ancaq Hülaku xan və başqaları zamanından bir sıra binalar var imiş. Onlar da ev sahibinin etinasızlığından dağılıb aradan getmişdir. Hal-hazırda bir yığın torpaqdan başqa onlardan bir iz-əşər qalmamışdır.

Hamı bilir ki, Marağa Azərbaycan məmləkətinin birinci dərəcəli məhsuldar şəhəridir. Bu şəhərin dörd tərəfini iki-üç ağac enində meyvə bağları əhatə edir. Bu bağlarda müxtəlif növlü üzüm və meyvə ağacları var. Hər il külli miqdarda xüsgəbar məhsulları oradan xaricə göndərilir. Əslində bu vilayətin əsas ticarəti quru meyvə məhsullarıdır. Ancaq, çox təəssüf ki, hələ indiyədək əhali bağları yeni üsulda becərmək, məhsulu artırmaq yolunda bir addım belə irəliləməmişdir. Ata-babalarından nə qalmışsa onunla kifayətlənmişlər. Müasir əkinçilik və bağçılıq elmindən tamamilə xəbərsizdirlər. Son vaxtlarda bu yerlərdə yaşayan ermənilərdən və ruslardan bir neçə nəfəri bu vilayətin əhalisinin qəflətdə qalmasından xəbərdar olub cüzi sərmayə ilə oraya gəldi, az bir müddət ərzində xüsgəbar alverindən külli miqdarda gəlir sahibi olub, Marağa mülkədarlarını özlərinin muzduruna çevirdi.

Hər cür tərəqqidən qafil olmaqdan daha bətəri bu yerin əhalisi arasında tiryək çəkmək kimi ağır dərdin geniş yayılmasıdır. Camaatın hər zümresindən bir dəstəsi bu dərmansız dərdə mübtəla olubdur. Mənim fikrimə görə, bütün bunların əsas səbəbi işsizlik, arsızlıq, cəhəlet və نادانlıqdan başqa bir şey deyildir. Əgər birinin bir tikə çörəyi və cüzi savadı olsa, heç vəch ilə öz ciblərini doldurmaq üçün dünyanı xarab etmək istəyən bu camaatın ardınca getməz. Əlbəttə, bu işdə bir para mürüvvətsiz hakimlərin təcavüzü, eləcə

də ruhani donuna girmiş, yeni əməlsiz alimlər və yaxşı adamların adını korlayan bəzi zalımların fəsadı da təsirsiz olmamışdır.

Məlum olduğu üzrə, bu tayfanın başçısı Ələmut mülhidlərinin* məzhəbini əhya etmək məşqinə düşmüşdür. Hakimlərin zülmü, xurafata və mövhumata inanan əhalinin savadsızlığı və avamlığı onun işinə rəvneq vermişdir. Əvvəllər o, bir para avam aldadan şüarlarla camaatı öz başına topladı. Belə ki, bu sövdada bir çox başlar kəsildi, hədsiz-hesabsız evlər dağıldı, ailələr başsız qaldı. O isə həyasızcasına bir pille də yuxarı qalxıb, Samirə buzovu kimi, "mənim ulu Allah" dedi. Öz alçaq nəfsinin istəklərini ödəmək, bir də bəzi zalımlarla düşmənçilik etmək məqsədilə bu bədbəxt vətəni, vətənpərvərliyi və həmvətənlərinin hüququnu tapdalayıb, böyük bir təfriqə dağı ortalığa atdı. Məqampərəstlik həvəsinin şiddətindən öz əsudəliyini vətəni və babalarının məzarı olan bir ölkənin əhalisini pərişanlığa və fəlakətə düşürən təvəllülünə baxdı. Cəlladlara xas olan bir sifətlə əlovlandırdığı odda həmvətənlərinin alışıb yanmasına sevindi. Bundan sonra, həmişə dərdini çəkib dərmanından aciz qaldığı şişmiş xayası ilə Allahlıq iddiasına düşdü. Divi vahiməyə salan o mənhus heykəli ilə özünə "camali-mübarək" ləqəbi verdi. Qərribə burasıdır ki, inanılmış adamlardan eşitdiyimə görə, bu həzrət özünü öyüb, yaxın müridlərinə deyirmiş ki: "Mən İranda elə bir rəng işlədib oyun oynadım ki, onun ciki də mənimdir, bökü də. Ona görə ki, Nasirəddin şah iranlıları bəzi olduqlarına görə qırır. O elə bilir ki, babiləri öldürür. Halbuki, əslində iranlıları qırır. Bundan əlavə, qırılanların malından da bizə bir şey çatır".

Siz Allah, bu namərdin rəhmsizliyinə, daş ürəkliyinə bir baxın! Elə bil ki, özü iranlı deyil, amerikalı və ya afrikalıdır. Guya iranlılar torpaqdan törəyib, o özü isə oddan yoğurulmuşdur. Öz həmvətənlərini ölməyə verir, bu alçaq vəhşiliyinə görə öyünür də.

Onun dini kitablarına diqqətlə baxılsa, "əmri-əzəm", "qələmi-izz", "cəməli-qədəm", "həyakili-müqəddəsə", "əğsan", "əfnan", "rəsmi-əzəm" və bu kimi bir ovuc qəliz və gurultulu ərəb-fars sözlərindən başqa bir şey olmadığı məlum olar. Dini əhkamlarının da fəsid olmasının indiyə qədər üzə çıxıb, bir neçə dəfə dəyişdirilməsinə baxmayaraq, Zərdüşt, Nəsrani, Məzdək və ismailiyyə mülhidlərinin dini əhkamının tərkibindən ibarət olduğu aydın məsələdir. Bunların da hamısının xəmirinin mayası məqampərəstlik, dinsizlik

və fəsaddan başqa bir şey deyil. İtaliyada Amerikamı kəşf edən Xristofor Kolumbun tuncdan heykəli tökülərək böyük hörmətlə bir çox şəhərlərdə qoyulmuş və onun altında “heykəli-qüds” yazılmışdır. Vətənpərvərlik ilahisi hesab olunan bu heykəl hamı tərəfindən sevilir, ona hamı sitayiş edir. Babilərin rəisi olan bu həzrət də əcnəbi torpağının bir guşəsinə sığınmış, öz vətənini xarab etdiyinə görə, həmvətənlərini qırğına verib nahaq qanlar axıtdığına görə bu böyük ləqəbi özünə bağlayıb. Min hiylə və təzvirle sədəqə, nəzir ünvanı ilə həmvətənlərindən topladığı pulları o, cizyə bəbətindən əcnəbi dövlətin kiçik məmurlarına təqdim edir ki, asudə nəfəs çəkməyə imkanı olsun. Bu iki heykəlin təfəvütü gör haradan harayadır?! Bu həzrətin yeganə kəraməti ondan ibarətdir ki, bir neçə səcli və qafiyəli ərəb sözlərini quyruq-quyruğa bağlayıb, onları göyden nazil olunmuş vəhy və özünü katibi-qeyb hesab edir. Biçarə daha bilmir ki, “hər oxuyan Molla Pənah olmaz”.

Nə isə, bunların hamısı İrənin və irənlilərin bədbəxtliyinə bir dəlildir. Misirdə hər gün onların vəziyyətindən qərribə xəbərlər eşidərdim. Bu yazıq, Əka kimi bir yerdə birçə saat da arxayın yaşaya bilmir və oranın dövlət məmurlarından biri dəyişildikdə, yaxud təzə hakim gəldikdə, bunların gözüne yuxu getmir. Təzə gələn məmurları peşkeş və hədiyyələrlə özlərinə rəvə etmədikcə xəyalları rahat olmur. Əgər bunlar öz əlləri ilə hədiyyə və peşkeş aparmasalar da, məmurlar bəhanə tapıb zorla alacaqlar. Hərçənd ki, zahirən ona “Şeyxül-əcam” adı veriblər, amma batində nə kimi məsləkə qulluq elədiyini yaxşı bilirlər. Gəlir mənbəyi olduğu üçün məmurlar pərdəni yırtmaq istəmirlər...

Axı nə üçün gerek bizim həmvətənlərimizdən bəzisi bir ovuc əlsiz-ayaqsız adamlara başçılıq etmək tamahı ilə millət arasında belə bir dərindən təfriqəyə səbəb olsun? Məlumdur ki, bu xoşagəlməyən vəziyyətin meydana gəlməsində məmləkətin başçıları və ruhanilərin qəfləti əsas amil hesab edilməlidir.

Xülasə, Marağanı seyr etməkdən də doydum. Oranın pərişan vəziyyəti mənim halımı daha da pərişan elədi. Bu şəhərin əhalisinin əhval-ruhiyyəsini bir-iki sözlə belə xülasə etmək olar – çörək pulu qazanmaq. Daha bundan artıq heç bir təvəqqeləri yoxdur. Durduqları yerden də bir addım belə irəli getmək fikrində deyillər. Tənbellik, arsızlıq onların sümüyünə, iliyinə işləyibdir. Qardaşın

biri cüzam xəstəliyinə tutulduğuna görə evindən, uşaqlarından ayrılıb ölümle əlbəyaxa olduğu halda, o biri qardaş çay qırağında öz tay-tuşları ilə əyləşib eyş-işrətlə məşğuldur. Bir parası da cüzam xəstəliyindən bətar olan tiryəkə mübtəla olubdur. Hamısı vətənpərvərlik duyğularına biganədir. “Vətən sevgisi Allaha inam bəsləmək deməkdir” kəlamından xəbəri olan yoxdur.

Qulağına azdan-çoxdan bir şey dəymiş varsa da özünü “əhli-irfan” hesab edir, bir guşədə əlini əli üstə qoyub əyləşmişdir. Bunlar imam-övlilərin ümumi məsləhəti və xalqın mənfəəti üçün buyurduqlarını insanların məişətinin pozulmasına səbəb olan təsəvvüfün dolanbac istilahları ilə təbir edib deyirlər: “Ay canım, o ayədə vətən deyil:

Nə Misirdir, nə İraqdır o vətən,
O yerin heç adı yoxdur, anla sən!

Vətəndən məqsəd mənəvi vətən, yəni axirətdir” – deyirlər. Halbuki onlar tərs başa düşmüş, yanlışlığa düşər olmuşlar. Bizim peyğəmbərimiz bədəninə zirehli paltar geyəndə və ya belinə qılinc bağlayanda məqsədi axirət vətənini qorumaq və ya onu sevmək deyildi. Əgər belə olsaydı, Məkkənin fəth edildiyi gün “vətən sevgisi Allaha inam bəsləmək kimidir” kəlamının əsl mənası olan məşhur xütbesini oxumazdı. O xütbeni peyğəmbər öz əsl vətəni, doğma diyarı və anadan olduğu yer olan Məkkənin fəzasına, onun evlərinə, küçələrinə, qapılarına və divarlarına xitabən buyurmuşdur. İlhamla dolu sözlərindən o böyük başçının könlündəki sevinclər aşkar görünür.

Müsəlmanlar bilməlidirlər ki, sevməli olduğumuz vətən, qoyunda boy atdığımız həmin müqəddəs torpaqdan ibarətdir. Əhli-əyalımızın məskəni, namusumuzun sığınacağı, babalarımızın dəfn olduğu yer olan və bizi boya-başa çatdıran bu palçıq dam-divarı qorumaq və bu mühiti sevmək bizim müqəddəs vəzifəmiz və zəruri borcumuzdur.

MARAĞA SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu yerin də vəziyyəti xülasə şəkildə qeyd olundu.

Deməli, İranda “haraya getsək göyü eyni rəngdə görərsən!” Heç bir yerdə ticarətin tərəqqisindən, məmləkətin və millətin xeyrinə olan işlərin əncamı üçün əlbir olmaqdan, həmvətənlərə və vətənə sevgidən iz-əsər yoxdur. Bu şəhərin də sakinləri varlısından tutmuş yoxsulunadək, güclüsündən tutmuş zəifinədək tərəqqi və mədəniyyət aləmindən xəbərsizdirlər.

Ölü ikən diri, diri ikən ölüdürlər.

Nə isə, günortaya yaxın Marağadan çıxıb, Binaba tərəf yola düşdük. Axşamüstü Binaba çatdıq. Müsafirələrə məxsus olan bir karvansarada mənzil tutduq. Namaz qılıb, bir stəkan çay içdikdən sonra Yusif əmi ilə gəzməyə çıxdıq. Bu qəsəbənin çarşibazarı var, amma tacirlərin iqaməti üçün xüsusi karvansarası yoxdur. Bazarı gəzdik. Binab Marağanın bir əlavəsi hesab olunsa da, özlüyündə böyük və mötəbər bir qəsəbədir. Evlər tamamilə xam kərpiclə tikilmiş, divarları palçıq möhrəndir. Bircə daş evə belə rast gəlmək mümkün deyil. Buranın əhalisinin də məişəti, Marağada olduğu kimi, meyvə bağları və xüşgəbarla təmin olunur. Ancaq burada axar su yoxdur. Bütün bağlar quyulardan çəkilən su ilə suvarılır. Əməksevər, zəhmətkeş, bir qədər də qənaətcil əhalisi vardır. İsrəfçi, töküb dağdan deyillər. Deyəsən, özləri də düz adamlardır. Ona görə ki, burada iflasa uğrayan, sərmayəsi batan adama rast gəlmədik. Əhalinin əksəri savadsız və cahil olsa da, əxlaqən pozulmamışlar. Mərdiməzar və dəcəl deyillər. Hamısı qonaqsevən və qarıbnəvazdır...

Xülasə, bir az gəzib dolandıqdan sonra mənzilə qayıtdım. Meydandan keçərkən camaatın bir yerə toplaşdığını və ucadan “Ya Əli” çəkdiklərini eşitdim. Yusif əmiyə dedim: gedək oraya, görək nə var. İrəli gedib gördük ki, bazar əhli və kəndlilərdən bir dəstə dövrə vurub əyləşiblər. Bir dəstə də onların arxasında ayaqüstə dayanmışdı. Həlqənin ortasında iki-üç dərvişbeçə ilə iki dərviş virdlər oxuyurdular. Dərvişlərdən biri dedi:

Hər kes üçüncü “Ya Əli”ni bundan da ucadan desə, mövlam Əli qəbir evində ona yar olsun.

Sonra özü əlini qulağına qoyub gur səsle “Ya Əli” deyərək bir nəfər çəkdi. İki yüz nəfərə yaxın olan camaat da onun kimi “Ya Əli” deyib səsini göylərə qaldırdı. Bu zaman dərviş əbasının altından iki-üç qutu çıxartdı. Ovsun oxuya-oxuya qutuların qapağını açmağa başladı. Bir ucdan rəngbərəng, qara, qırmızı ilanlar idi ki, qutulardan çıxarır və müxtəlif nəğmələr oxuya-oxuya deyirdi: “Ovsunladım, çıx eşiyə. Heydər, Səfərdər eşiqinə çıx eşiyə. Halva, halva, ilan, gürzə ilan...”

Bu cür mənasız, başsız-ayaqsız sözlərdən o qədər dedi ki, ağızı kəfləndi. Birdən üzünü camaata çevirib ucadan dedi:

– Hamınız əllərinizi yuxarı qaldırın!

Camaat əllərini yuxarı qaldırdı. Hətta mən də, Yusif əmi də əllərimizi qaldırdıq. Dərviş bir para dualar oxuyandan sonra dedi:

– Hamınız əllərinizi cibinizə salın!

Hamımız ona itaət edərək əllərimizi cibimizə saldıq. O yenə də bir qədər dua oxuyub dedi:

– Əlinizə nə gəldi tullayın mövlamın mərəkəsinə!

Gördüm yarım şahıdan, bir şahıdan ibarət hey qara puldur ki, yağış kimi dövrədən mərəkənin ortasına yağdırırlar. Mən də bir onşahlıq çıxarıb atdım. Yusif əmi mənalı-mənalı güldü. Ancaq özü də bir abbası çıxarıb atdı.

Bu qələndər dərviş camaatı təsəvvüredilməz dərəcədə qorxutmuşdu. Yazıq avam camaat elə güman edirdi ki, onun sözüne qulaq asmasalar, ona pul verməsələr, dünya və axirətdə işləri rast gəlməyəcəkdir.

Dərvişlər bu fırlaqla çoxlu pul yığıdıqdan sonra da camaatın yaxasından əl çəkmədilər: onlardan biri üzərində bir para şəkillər və dualar çap olunmuş yüzə qədər rəngbərəng vərəqə çıxarıb dedi:

– Bu ismi-əzəmdir. Vələdüzzina adam onu görə bilməz. Bu ismi-əzəmin xüsusiyyətlərindən biridir. Hər kəs buradan getsə, sübhəsiz, haramzadadır. Özü də ancaq halalzadaya göstərəcəyəm.

Yazıq avam camaat haramzadalıq töhmətindən qorxaraq mərəkəni tərk edə bilməyib, yerlərində mıxlanıb qalmışdı. O biri tərəfdən dərviş dedi:

– Qələndər, bunların hamısı xalis şiə, peyğəmbər övladını sevənlərdir. Allaha şükür ki, içərilərində hic, haramzada adam yoxdur. Siz camaatı feyzdən məhrum etməyin, ismi-əzəmi göstərin.

Dərviş səhifəni göstərdi. Mən onu uzaqdan gördüm. Üzərində bir zülfüqar* şəkli də var idi. Dərviş dedi:

– Bu qiymətli hədiyyənin hər birinin dəyəri dünyaların baci-xərəcindən da artıqdır, ancaq mən onların hər birini min tükənə satacağam.

Yoldaşı dedi:

– Yox, Hacı dərviş, çox baha deyirsən, hamının gücü çatmaz, heç kəs gerek mövlanın feyzindən məhrum qalmasın.

Dərviş min tükəndən birdən-birə beş yüz tükənə endi. Beş yüz tükəndən də yüz tükənə, yüz tükəndən bir tükənə; nəhayət, bu “qiymətli” hədiyyənin dəyəri gəlib iki şahı qara pula çatdırıldı. Bu əlvan kağızlar da tamamilə satıldı. Dərviş and içib deyirdi ki, hər kəsin yanında bu duadan olsa, ilin axırnadək bütün borclarını ödəyəcək. Ona Məkkə və sairə müqəddəs məkanların ziyarəti nəsb olacaq. Bunlardan əlavə, ürəyində olan bütün şəri arzuları yerinə yetiriləcəkdir. Bu duanı hansı evdə saxlasalar mələklər səhər-axşam o evin ziyarətinə gələrlər. Öləndə hər kəs bu duanı öz kəfəninin içərisinə qoysa, qəbir evində əzab mələkləri ona yaxın gələ bilməzlər.

Xülasə, bu dərviş domuna girmiş div sifətli kələkbazlar yazıq avam camaatı işindən-gücündən avara ələyib, iki-üç saat günün altında saxladılar; ciblərini boşaldıb, lazım olan məbləği topladıqdan sonra onların yaxalarından əl çəkdilər. Bu sadələvh adamların halına ürəyim yandı. Öz-özümə dedim: “Allaha pənah aparıram, qərībə ələmdir, təəccüblüdür, görəsən, bu ölkənin bütün başçıları kordurlar, kardırlar, yaxud hökumətin mənasını anlamırlar? Məgər hökuməti təşkil etməkdən məqsəd biçərə avamı bu kimi quldurların, şarlatanların şərəritindən, təcavüzündən qorumaqdan ibarət deyilmə? Nə isə, yenə də köhnə dərdlərim təzələndi. Yusif əmiyə dedim:

– Bəsdir, Yusif əmi, buranı səyahət etməkdən də doyduq, gəl gedək mənzilə.

Mənzilə qayıtdıq, şam yedikdən sonra başımızı qoyub yatdıq. Səhər yuxudan duran kimi Urmu şəhərini səyahət etmək əzmi ilə atları minib, Urmu gölünün sahilinə doğru sürdük. Binabdan buraya kimi yolun hər iki tərəfi göz işlədikcə üzüm və meyvə bağları idi. Addımbaşı abad kəndlər görünürdü.

Yolda izdihamla gələn bir dəstə camaatla rastlaşdıq. Bir qədər yaxınlaşandan sonra gördük ki, sərbazlardır. Məlum oldu ki,

Təbrizdə olan Marağa fövcünün mürəxxəs olunmuş əsgərləridir. Onları görəndə kimi çarvadarımız üzünü mənə tərəf tutub dedi:

– Ağa, bir qədər kənara çəkilsək yaxşıdır, çünki bu sərbazlar bizdən tütün-kibrit istəyib, məəttəl ələyəcəklər. Yaxına gəlsələr qoymaym ki, atın cilovunu tutsunlar.

– Yaxşı, – dedim. Gördüm bu sərbazların hər dəstəsi on-on iki tüfəngi bir ulağa çatıb, dağınıq vəziyyətdə gəlirlər. Dəstə-dəstə, manqa-manqa yolun hər iki tərəfində olan bağlara tökülüşüb ətək-ətək, çuval-çuval üzüm dərirdilər. Bağ sahibləri də yerlərində quruyub, heyran-heyran onlara baxırdılar. Bir nəfərdə belə cəsarət yox idi ki, onlardan soruşsun: nə üçün belə edirsiniz?

Çarvadar dedi:

– Gördünüz, bunların hamısı oğrudurlar. Bu yerlərin əhalisindən hər kəs oğru-əyriyə meyl göstərsə, gedib sərbaz və ya topçu olur. Ona görə ki, bu vasitə ilə cəzadan özünü bir növ qoruyur, oğurluq və ya cibkəsmə üstündə tutulsa da, yenə də başqaları kimi ağır cəza almaz, onun əlini kəsməzlər. Elə buna görə də istədikləri kimi xalqın malını talayırlar.

Sözün qıssası, buradan birtəhər salamat qurtardıq. Axşamüstü Urmu gölünün sahilinə gəlib çatdıq. Gəmi hazır idi. Amma gəmi dedikdə, doğrudan da, bu göldə həqiqi gəmilər üzdüyünü təsəvvür etmək olmaz. Xeyr, bunlar avar çəkənlər vasitəsilə hərəkət edən böyük bir qayıqdan ibarətdir ki, adını gəmi qoyub, nəqliyyat vasitəsi kimi suya salıblar. Daşdıqları yük də buğda və qoyundan başqa bir şey deyil. Onları bu sahildən o biri sahilə aparıb gətirirlər. Deyildiyinə görə, bu gəmiləri əlli-altmış il bundan qabaq İranın alim və bilikli şahzadələrindən olan Urmu hakimi mərhum Məlikqasım Mirzə qayırtıdırıb, nəqliyyat işini yaxşılaşdırmaq və asanlaşdırmaq məqsədilə suya salmışdır. Elə o vaxtdan da bugünədək necə varsa eləcə də qalmışdır. Bu gölün ortasında bir ada var. Mərhum şahzadə orada kiçik bir imarət də tikdirmişdir. Hər tərəfdən su ilə əhatə olunmuş quruluşa türkcə “ada” deyilir. Həmin adada bir para mədənlər də ola bilər. Amma, yəqin ki, hələ indiyədək heç kəs belə bir sərvəti axtarıb tapmaq xəyalına düşməmişdir. İran dövləti məmləkətin və millətin dirçəlməsinə səbəb olan bu kimi işlərə əsla fikir vermir. Mədən tapmaq və kəşfiyyat aparmaq işinə kim öz qiymətli vaxtını sərf edəcək?!

Dünyada misli az yayılan Mazandaran meşəsini cüzi bir məbləğ müqabilində xarici quldurların əlinə tapşırıblar ki, onlar kökünü baltalasınlar. Bir Allah bəndəsi tapılmır ki, o təbii xəzinəni xilas etmək fikrində olsun. Yerin üstündəki sərvəti görməyəndə torpağın köksündə yatmış mədənlərə daha nə kimi etina ola bilər?!

Əlqərəz, gəmi adaya doğru üzməyə başladı. Gün batana yaxın adanın sahilinə gəlib çatdıq. Gəminin içindəki qoyunları burada boşaldılar. Yəne də gəmi öz yoluna davam etdi. Şamımızı yeyib yatdıq. Şəhər yuxudan duranda özümüzü dənizin o biri sahilində, Urmu şəhərinin yaxınlığında gördük. Tez durub gəmidən düşdük. Buradan şəhərədək iki ağac yol var. Dayanmadan iki ulaq kirayə edib, şəhərə tərəf yollandıq. İki saat yol getdikdən sonra şəhərə çatıb, “Gülşən” adlı karvansarada mənzil tutduq. O gün heç yerə getmədik. Nahardan sonra Yusif əmi dedi:

– Mən hamama gedirəm.

Dedim:

– Özün bilərsən, get.

O getdi, mən də çıxıb karvansaranın heyətində gəzməyə başladım. Bir hücrənin qabağında sarı səbzə, kişmiş arıdıb, Rusiyaya göndərmək üçün qutulara doldururdular. Dayanıb bir qədər baxdım. Gördüm qutuları dolduran fəhlələrin arasında qılıq qal səsi ucaldı, az qaldı iş dava-mərkəyə, sille-yumruğa çatsın. Onların deyişməsinə qulaq asdım. Gördüm biri deyir: “Bu nemətlərin” hamısı biqeyrətdilər”. O birisi o tərəfdən ona cavab verdi: “Yeni dünyada heydəridən” də binamusu tapırlarmı? Gədə, filan davada qabağımızdan tülkü kimi qaçıb, siçan deşiyi axtarmağımız yadından çıxıbmi?”

Burada mərhum atamın sözləri yadıma düşdü. O deyirdi: “İranın bir çox böyük şəhərlərində əhali arasında heydəri, neməti davası olur. Dava eleyən tərəflərin heç özləri də bilmirlər ki, Heydər kimdir, Nemət kimdir. Amma hər il bu iki adın tərəfgirliyi üstündə vuruşmalar olur, qanlar axıdır, hətta çox vaxt qalib gələn tərəf məğlub olan tərəfin dükanlarını, evlərini də talayır”.

Mən kişmiş anbarının sahibindən soruşdum:

– Nə üçün bunları sakitləşdirmirsən? Axı bu iki məchul ad üstündə niyə gerek belə düşmənçilik törədilsin?! Bunlar mөгər bir mөmləkətin əhli və bir-birlərinin din qardaşı və vətəndaş deyillər?!

Yazıq anbar sahibi dərindən bir ah çəkib dedi:

– Əziz qardaş, bu cahillərə nəsihət vermək mənim borcum deyil. Gərək şəhərin üləması və ağıllı adamları bunları başa salsın. Təəssüflər olsun ki, o insafsızlar da nəinki bunlara nəsihət vermir-lər, hətta bu fitnə ocağına odun qoyurlar. Ona görə ki, onların özlə-rinin bəzisi heydərilərin, bir parası da nemətlərin tərəfində durur və bu vasitə ilə avam camaat arasında nüfuz qazanırlar. Xüsusilə insafsız mərsiyəxanlar həmin fitnə alovunu qızışdırır, bu cahilləri təhrik edirlər. İndi millətin cahil kütləsinin qəlbində bu düşmənçilik toxumunu elə dərin səpmişlər ki, heç deməklə qurtaran deyil. Tərəflərin hər biri elə güman edir ki, o biri tərəfə qarşı nə qədər dərin kin bəsləyə, nə qədər çox düşmənçilik eləyə, dünya və axirətdə o qədər xoşbəxt olacaqdır. Öləndən sonra sorgusuz-sualsız behiştə gedəcəkdir. Ona görə də bir-birinin acığına mərsiyəxan-ların kisəsini doldururlar. Təkyələri bəzəməklə, döşəməkdə bir-birləri ilə rəqabətə girişirlər. Sinezənlik edir, zəncir vurur, baş yarırırlar... Bunların hamısı isə xüsusi riya üzündən olduğuna görə, şəriətə ziddir. Böyük müctəhidlərimiz və məşhur alimlərimiz bu kimi işləri haram sayırlar. Yaxşı baxdıqda görürsünüz ki, məscidlə-rin çoxu xarəbdir, hamısını toz basıbdır, qapıları çox vaxt bağlı qalır. Amma bu insafsızlar hər bir millət və əhalinin get-gəl etmə-yə haqlı olduqları küçə-bazarda, karvansaralarda və yol üstündə rövşəxanlıq dəsgahı açıb, camaata mane olurlar. Hələ pis-pis də öz aləmlərində imam Hüseyin əleyhissalamın boynuna əbləhcəsinə böyük bir minnət də qoyurlar. Daha bilmirlər ki, o həzrət şəhadəti və öz pak övladının əsəreti müsibətini cəddi-büzürgvarının pak dininə xələl toxunması və bidətin aradan götürülməsi xatirinə qəbul etdi. Bunlar isə o cür mühtəm bir təlimi korlayır, yəhudinin, xaçpərəstin get-gəl etməyə haqlı olduğuna fikir vermədən ümumi yolu bağlayır, mərsiyəxanlıq eleyirlər. Hələ utanmayıb belə bir xilaf işin üstündə ibadət adı da qoyurlar. İmam Hüseyindən, onun qiyamət günü hamının bağışlanmasını Allahdan xahiş edən böyük cəddindən xəcalət çəkmirlər.

Bu mürüvvətsiz mərsiyəxanlar at-heyvan bağlanılmalı olan bəzi yerlərdə də əzadarlıq bəsatı qururlar; dərdimiz bir deyil ki, deməklə qurtarsın. Şəbəhgərdan adlandırılan başqa bir dəstə də vardır. Daha onların əlindən Allaha pənah aparıram. Onlar da özlərini imam

Hüseynə bağlayıblar. Hər biri başına bir ovuc dələduz toplayıb, hərəsinə də imamın müqəddəs əhli-beytinin kişiləri və ya arvadlarından birinin adını verirlər. Beş quruşluq dünya malı üçün onların nə kimi oyunlardan çıxdıqlarını bilmirsiniz. Allaha and olsun, onların pərdə ardında min fisqü fücürə mürtekb olduqlarını gördükdə hər bir qeyrətli müsəlman həyatından belə bezikir. Təəccüblü burasıdır ki, bu geniş ölkənin bu həyasızların hər bir oyunu və kələyindən xəbərdar olan əhalisi onların bu işlərini üzə vurmurlar. Halbuki bu pozğun ünsürlərin törətdikləri fisqü fücür məhərrəmdən bir neçə ay sonrayadək əyan-əşraf məclislərinin söz-söhbətinə çevrilir. Allahdan gizlin deyil, səndən nə gizlin. Bu xoşagəlməyən vəziyyəti gördükdə fikir-xəyalın əlindən bezi vaxtlar az qalır ki, bir para nərvə sözlər zehnimdən keçsin və küfr danışım. Amma yenə də əstəğfirullah deyib, vəsvəsəni fikrimdən çıxarmaq üçün başımı ayrı bir şeylə qatıram... Bir iddəni heydəri-neməti, bir dəstəni mütəşşərə* -şeyxi* adı ilə bir tərəfə çəkir, gündə min hiylə işə salaraq, öz əlləri ilə millətin birliyini pozurlar. Özlərinin xatircəmliyini millətin təfriqəsində görürlər. Öz iyrənc mənfəətlərini təmin etmək məqsədilə vətənə xidmət etmək əzmində olan, xeyirli bir işə iqdam edən hər bir adamı zülmkar adlandırır, xalqı ondan çəkindirirlər. Birisi paltarını azca qısaltdıqda onu firəngiməab adlandırır, salamını belə almırlar. Müsəlmançılığı əba-qəbada görürlər. Daha bilmirlər ki, “adam cildinə girmiş çoxlu şeytanlar da var”. Xülasə, bu bir ovuc bədbəxt avam camaatı tora salmaq üçün dörd tərəfdən elə pusuqlar düzəltdi, tələlər qurmuşlar ki, onu heç bir Allah bəndəsi təsəvvürünə gətirə bilməz. Daha mənə bağışlayın, ağızımı yumub danışmasam yaxşıdır.

– Qardaşım, – dedim, – yaxına gəl, izin ver sənə o ağızından, dodaqlarından öpüm. Sən İranda mənə rast gəldiyim ilk adamsan ki, bu incə məsələləri dərk edib vətənin dərini çəkirsən. Hər tərəfə diqqətlə nəzər saldığım və hər bir səsə diqqətlə qulaq asdığım bu səyahət müddətində həmvətənlərimin içində elə bir adam görmədim ki, bu xoşagəlməyən vəziyyəti sənə kimi dərk etmiş olsun. Belə gözəl sözləri heç kəsdən eşitmədim. Sənə Məsiha nəfəsini var. Həqiqətən mənə diriltidin, Allah sənə ömrünü uzun eylesin!

Axı mənə bir başa sal görüm bidət dərəcəsiyindən də o tərəfə keçən bu təziyədarlığın vəziyyətindən Nəcəf-Əşrəfdə öyləşib

əmrü nəhyləri bütün İranda icra olunan üləmə həzrətlərinin xəbərləri var, ya yoxdur? Xəbərləri vardiysə, hamının gözü qabağında lüt canlarını qan sızincaya qədər zəncirle döyəcləmək kimi şərə zidd işi nə üçün qadağan etməzlər? İnsan həyatını təhlükəyə salan bu başyarma məsələsi niyə qadağan olunmur? Bu şəkildə təziyə tutulmasına imam həzrətinin razılıq verməsini heç kəs iddia edə bilməz. Bir tərəfdən camaat küçədə, bazarda, qəbi yerlərdə döşünə döyür, zəncir vurur, başını yarıq, o biri tərəfdən savadsız və ya savadlı molla ağacdan qayrılmış bir kürsünün üstünə çıxır, iki-üç xoşgül cavan oğlanı ortaya salıb, nəşələndirici havalarla məclisi qızıdırır, bunun da adını Allahdan, peyğəmbərdən utanmadan əzadarlıq qoyur. Məgər belə də əza saxlamaq qayda-qanunu olar?..

Müsahibim dedi:

– Belkə də üləmə həzrətləri bu xoşagəlməyən vəziyyətdən lazımcına xəbərdar deyildir. Amma bunu da bilərəm ki, bu mətləbi onlara bir adam xəbər versə belə başlarına toplaşanların hərəsi bir əmma çıxarıb, lazımi tədbirlər görülməsinə mane olacaqdır. Xüsusilə rövzəxanlar hər bir vasitəyə əl atacaqlar. Bu müftəxor tayfa özünün on tükənlik mənfəəti üçün dünyanı cəhənnəm oduna salmaqdan fərəhlənir.

– Bəs hökumət nə üçün işə qarışmır? – dedim.

– Allah atana rəhmət eylesin, – dedi. – Hökumət belə bir vəziyyəti Allahdan istəyir. O istəyir millətin başı özünə qarışsın. Hökumətin siyasəti budur ki, millət həmişə kəşməkəşdə olsun, özü haqqında düşünməyə fürsəti olmasın, zəmanənin vəziyyəti və tələblərindən xəbərsiz qalsın. Elə buna görə də, hökumət xalqın başını daha artıq qatan ruhanilər tayfasını həvəsləndirmək üçün hərdən bir onlara gurultulu ləqəblər verir. Məsələn, birinə “sədrüzzakirin”, o birinə “sultanüzzakirin”, başqasına “fəxrülüləmə”, digərinə “sədrülüləmə” və s. ləqəblər verir. Bu yaxınlarda onların birinə “hüsəmülüləmə” ləqəbi verilmişdir. Onunla yarım saat oturub söhbət eləsən fisqü fücürdə nə kimi yüksək bir dərəcəyə çatdığını özün görərsən. Allaha and olsun, onun böyük adamların məclislərindəki söhbətlərini dinləməkdən bazar lotuları belə utanırlar. O ikiüzlünü görmüş olan hər bir kəs mənə sözümü təsdiq edə bilər. Belə bir yüksək ləqəbi elə bir alçağa vermişlər, özünün də hər bir yere yolu var. Bu da bu mülkətin hökumətinin məsləki!..

Dedim:

– Qardaş, xudahafiz! Bu dərdlərin dərmanı yoxdur.

Mən elə xəyal elədim ki, bir az söhbət eləsəm ürəyim açılar. Amma təəssüf ki, bu söhbətdən dərdim bir az da artdı. O cavanmərdlə vidalaşdıqdan sonra mənzilə qayıtdım.

Bu şəhərin gülerüzlü, xoş sima və xoş geyim əhalisi var. İrənin başqa şəhərlərində gördüyümün əksinə olaraq, kişilərinin hamısı burada tel qoyur. Bu vəziyyət ümumi adət şəkli aldığına görə eyib sayılmaz.

Yusif əminin hamama getməsindən dörd saat keçmişdisə də gəlib çıxmamışdı. Nigaran qaldım. Karvansaranın ətrafını gezib, dükanlara tamaşa elədim. Gün batana yaxın Yusif əmi gəlib çıxdı.

– Nə üçün bu qədər gecikdin? – deyə soruşdum.

Dedi:

– Siz əhd eləmişiniz ki, İranda hamama getməyəcəsiniz. Əlbəttə, ona görə getmək istəmirsiniz ki, hamam xəznələrinin suyu təmiz deyil, hamı girib orada yuyunur. Daha bu o demək deyil ki, hamamın içinə girməyəcəsiniz. Buranın hamamlarının tamaşası var. Gərək sabah mənim xatirəmə hamama gedək. Siz xəznəyə girməyin, eşikdə soyuq su ilə də yuyunmaq olar.

– Axı bu qədər üz vurmaqdan məqsədin nədir?

– Məqsədim odur ki, siz səyahətə gəlmisiniz, nə görürsünüz yazırsınız. Buranın hamamlarında da görməli və yazmalı çox şeylər var.

– İndi ki, məsləhət görürsünüz, nə eybi var, sabah gederik, – dedim.

Qəzadan sabahısı gün cümə idi. Yusif əmi ilə hamama getdik. Qayda üzrə paltarımızı çıxarıb içəri girdik. Bir neçə addım getmişdik ki, bir kişi qəflətən mənim ayaqlarıma bir qab su səpdi. Bir başqası da Yusif əminin ayağına su tökdü. Heyrətlə Yusif əminin üzünə baxdım. Bu işin mənasını işarə ilə ondan soruşdum. Dedi:

– Buyurun çarhovuzun yanında oturaq. Sizə onun mənasını başa salaram.

Çarhovuzun yanında əyləşdik. Hamamın dörd dövrəsində yere fitə salıb, üstündə əl-ayaqlarına, bığ-saqqallarına və saçlarına həna yaxmış otuz-qırx nəfər kişi uzanmışdı. Birinə çubuq gətirir, başqasına qəlyan verirdilər, bəziləri də çay içirdi.

Yusif əmi dedi:

– Bizim ayaqlarımıza su səpənlər dəlləkdirlər, onlar müştəriləri yuyundururlar. Hamamda bir neçə nəfər başqa dəllək də var. Biz ayaqlarımıza su səpənlərin müştərisi olduq, başqasının bizi yuyundurmağa haqqı yoxdur. Mən güldüm. Oxucular özləri başa düşərlər. Xülasə, biz gərək o qədər gözləyək ki, dəllək kişi bizdən əvvəl tutduğu müştərilərinə sabun-kisə çəksin, sonra bizə də növbə çat-sın. Gördüm on nəfər dəllək var, qırx-əlli müştəri. Biz heç olmasa üç saat oturub gözləməli olacağıq.

Yusif əmi dedi:

– Bu vəziyyəti görmək üçün səni buraya gətirdim ki, dünən mənim gecikməyimin səbəbini biləsən.

Dedim:

– Görəsən hər gün belədir, ya bu gün cümə olduğuna görə camaat hamama tökülübdür?

– Dünən də belə idi, – dedi. – Mən soruşdum, dedilər şəhərin bütün hamamları hər gün bu cür dolu olur.

– Bəs bu kişilər nə üçün qadınlar kimi əl-ayaqlarına həna qoyurlar?

– Deyirlər birincisi ona görə ki, həna adamın əl-ayağını həmişə yumşaq saxlayır, ikincisi də şəriətdə savab sayılır.

– Bunlar işsizlikdən, tənbellikdən, cana qulluq etməkdən irəli gəlir, – dedim. – Guya ki, bütün savab işləri görüb qurtarmışdılar, təkəcə həna yaxma savabı qalmışdı. Bunlar vətənpərvərliyin qədrini bilmir, vətənə xidmət etməyin ləzzətini başa düşmürlər. Dar görüşlü, alçaq təbiətli adamlardırlar. Bir ac qarını doyurmağın savabı min dəfə həna yaxıb hamamda yatmağın əcrindən daha çoxdur.

İki nəfər də çarhovuzun yanında həna qoyub, qəlyan çəkirdi. Onların birindən soruşdum:

– Ağa, bağışlayın, siz bu şəhərdəsiniz?

– Bəli, – dedi, – bu şəhərdənəm.

Dedim:

– Bu adamların öz əl-ayaqlarına həna yaxmaqdan məqsədləri nədir?

O, heyrətlə mənə baxıb dedi:

– Əvvəla, savabı var, ikincisi adamın əl-ayağını yumşaq saxlayır. Dərdli köksümün dərinliklərindən bir ah çəkib dedim:

– Əzizim, üreyinizi yumşalda bilən başqa bir dərman da tapın ki, bəlkə bir qədər də vətənin tərəqqisi, onun hüdudlarının qorunması qayğısına qalalım. Ay qəflət yuxusuna uymuşlar, siz çox incə və təhlükəli bir mövqedə dayanmışsınız. Heç bilmirsiniz ki, elverişli fürsət olduqda, xaricdən də təhrik etmək üçün barmaq uzatsalar, beş-altı yüz kürd atlısı bu şəhəri birçə günün içərisində alt-üst edər. Siz əsla özünüzdü, vətəninizi qorumaq fikrində deyilsiniz. Vəhşi düşmən qarşısında özünüzdü müdafiə etmək üçün nə içərisində sığınıb otura biləcəyiniz bir qala və hasarınız var, nə də ki, top-tüfənginiz. Zaman da sizə bir ibrət dersi verə bilmir. Şeyx Übeydullanın şölələndirdiyi fitnə odu dünən bu şəhərin ətrafında yaşı da, qurunu da yandırıb, külə çevirdi. Bu gün isə siz öz nəzənin əl-ayağınızı yumşaltmaqla məşğulsunuz və arvadlara xas olan bir iş üçün gününüzün yarısını hamamda keçirirsiniz.

Kişi bu sözlərin cavabında dedi:

– Məlum oldu ki, sən ərəbsən. Ancaq özünü göstərmək üçün qeribə yer tapmısan! Yaxşı deyiblər: “Qürbətdə boy demək, hamamda özünü çəkmək”. A kişi, bəs sən özün hansı millətə oxşayırsan?..

Buradaca söhbəti kəsdim. Üreyim sıxıldı. Dəlleyi səslədim. “Ləbbeyk” deyər cavab verdi. Az sonra bir qulyabanının qarşısında dayandığını gördüm. Hamama daxil olduğum zaman buxarın qatılığından onu yaxşı görə bilməmişdim.

– Usta, mənə azacıq sabun ver, özüm yuyunaram. Amma sənin haqqını tamam-kamal verəcəyəm. Mənə kise-sabun çəkmək lazım deyil.

Dəllək getdi, az sonra bir parça sabun gətirdi. Çarhovuzun soyuq suyu ilə iki-üç dəfə sabunlandım. Qəlyan da gətirdilər, çəkmədim. Yusif əmi də xəznədə yuyunub gəldi. İkimiz də hamamdan çıxdıq. O gün bütün günümüz hamamda keçdi.

Sabahısı gün şəhəri görmək üçün bazara çıxdıq. Yusif əmi karvansaranın yanındakı corabçı dükanını gördükdə dedi:

– Corabım yoxdur, buradan iki cüt corab almaq istəyirəm.

– Necə istəyirsən elə də elə, – dedim.

Yusif əmi özü üçün corab almağa başladı. Mən də dükanın səkisində oturdum. Qarşımda bir əttar dükanı gördüm. Təxminən on yeddi-on səkkiz yaşlarında olan gözəl bir oğlan dükanda dayanmışdı. Müştərilər milçək kimi onun dövrəsinə toplaşmışdılar. Biri

getməmiş o birisi gəlir, ancaq elə bir əhəmiyyətli şey almırdılar. Aldıqları şeyin qiyməti bir abbası, iki şahı, bir şahı idi. Məlum oldu ki, bunların başqa dərdi var. Cavan oğlan da xüsusi bir əda ilə onlara mehribanlıq göstərir və hamı ilə gülərlə rəftar edirdi. Nə başınızı ağrıdım, dükanda müştəri əlindən iyne salmağa yer yox idi. Öz-özümə dedim: “Aydındır ki, şəkər satanın müştərisi bol olar”. Gördüm əlində kağız-qələmi olan bir nəfər də corabçı dükanın yanında oturub, hey oğlanın üzünə baxıb nə isə yazır. Rəssam olduğunu və oğlanın şəklini çəkdiyini güman etdim. Çünki Avropada məşhur rəssamlar gözəl qızların şəklini çəkib, fırçalarının yaratdığı ecaza görə haman şekilləri baha qiymətə satırlar. Öz-özümə fikirləşdim: “Nə yaxşı ki, burada da o cür rəssam tapılır”. Hətta sevindim də. Corab satan qoca kişiye dedim:

– Əmi, bu rəssamın adı nədir?

– Oğul, hansı rəssam? – dedi.

Dedim:

– O cavan əttarın surətini çəkən kişini deyirəm.

Qoca gülərək dedi:

– Əziz oğul, rəssam təsəvvür etdiyini kişi şairdir. O oğlana şeir qoşur. Arsız şairlər mənə kəsbkarlıqdan qoyub, cana gətiriblər. Hər saat biri gedir, o biri gəlir. Bu cavana tamaşa etməyi behanə edən xeyirsiz, əxlaqsız müştərilər mənim dükanımın səkisini bir dəqiqə də boş qoymurlar. O qədər əziyyət verirlər ki, lap hövsələdən çıxıram. Bilmirəm neyləyim. Bu adamların üzündə həyədan bir əsər belə qalmamışdır.

– Bu cavan kimdir? – deyər soruşdum.

– Bu oğlanın adı Qulaməli bəydir, – dedi. – Bir az gözəl olduğuna görə bütün bu şəhərdə ad çıxarıb, hamı onu barmaqla göstərir. Sanki bütün şəhər əhli onun gözəlliyinə məftun olmuşdur.

Təəccüb ələyib dedim:

– Bəs bu cavan necə, o da əxlaqsızdır?

– Allah eləməsin, – dedi. – Olduqca qeyrətli cavandır. Başını aşağı salıb öz işini görür, yaxşı da sərmayəsi var, heç nəyə ehtiyacı yoxdur.

– Bəs bu hängəmə nə üçündür?

– Arsızlıq, işsizlik üzündəndir, – dedi. – Bu şəhərdə haraya getsək görəcəksən ki, səhərdən axşamədək bu cavan haqqında

danışılar. Gecələr hər yerdə neçə nəfər bir yerə toplaşaraq şam işığında oturur və bu cavandan söhbət edirlər. Cavan isə onlarla əsla maraqlanmadan öz evində rahat oturmuşdur.

Dedim:

– Əmican, biz qəribik, bu şəhərə təzə gəlmişik. Sizin şəhərin gözəli, tamaşalı yeri haradır?

– Oğlum, şəhərin içərisi elə bu gördüyün kimidir. Gəzinti yeri isə darvazadan kənardadır ki, orada hər tərəfi səfəli və yamyaşıl bağlar bürüyüb, xüsusilə yazda qızılqüllər çiçəkləndə şəhərin kənarı cənnət kimi olur. Amma indi heç bir şey yoxdur. Qışın şaxtası bağı-çəmənini soldurmaqla bərabər, bizim lap sümüyümüzün iliyinə işləmişdir. İndi hər halda küçələrdə və Bazarçayda gözəl görməli imarətlər var.

– Bazarçay hansı tərəfdədir, – deyə soruşdum.

– Bu bazardan kənara çıxıncaya qədər düz gedin, orada sulu bir arx görəcəksiniz. Arx boyu üzün yuxarı getsəniz ermənilər məhəlləsinə çatacaqsınız. Ora da tamaşalıdır.

Corab satan qoca kişi ilə söhbətimiz qurtardığı üçün Yusif əmi onunla hesablaşdı. Sonra vidalaşdıq və geze-geze o tərəfə yollandıq. Qarşımıza böyük bir xiyaban çıxdı. Xiyaban başa çatdıqda bir qəbiristan gördük. Bir fatihə oxuyub keçdik. Başqa bir küçəyə gəlib çatdıq. Burada get-gəl eləyənlərin çoxu erməni idi. Məlum oldu ki, bura erməni məhəlləsidir. Bir az irəli getdik. Gördük xırda bir imarətin qapısı üstündə asılan kiçik bir lövhənin üstündə ingiliscə “mətbəə” sözü yazılıb. İngilis dilində yazılmış bu lövhə, həm də “mətbəə” adı məni təəccübləndirdi. Öz-özümə dedim: “Bah, mətbəə... burada mətbəə nə gəzir”. Doğrusu inanmadım. Gözlerimi yumub, barmağımla bir qədər ovuşdurdum, sonra daha geniş açıb bir qədər baxdım. Keyr, mətbəədir ki, mətbəədir. Yaxına gedib, orada duran bir ermənidən soruşdum.

– Burada nə işlə məşğuldurlar?

– Kağız gətirmisən? – deyə soruşdu.

Bildim ki, məni başqası ilə dəyişik salmışdır.

– Bəli, dedim, – gətirmişəm.

– Özü bayıra çıxdı, bu saat gələr. Amma adamı buradadır. İndicə deyərəm açarı gətirər.

Getdi. Az sonra başqa bir erməni ilə gəldi:

– Kağız gətirmisinizmi?

– Bəli, – dedim.

Sonra məlum oldu ki, bunlar elə güman eləyiblər ki, biz tacirik. Satmaq üçün Təbrizdən buraya kağız gətirmişik. Onların da kağıza çox ehtiyacı var imiş.

Nə isə, mətbəənin qapısını açdılar. İçəri girdik. Gördüm bir tərəfdə çoxlu cildlənmiş kitab yığıblar. Başqa tərəfə hələ cildlənməmiş kitablar düzmüşlər.

Ermənilər heç xəyallarına belə gətirə bilməzdilər ki, bir müsəlman ingiliscə bilsin. Ona görə də mən kitablardan bir neçəsini götürüb, savadsız adamlar kimi onlara baxır, baş-ayaq tutduğum halda onları o tərəf-bu tərəfə çevirirdim. Gördüm hamısı sair dinləri rədd etmək məqsədilə yazılmış protestant kitablarıdır... Mən bilmirəm İran dövləti min cür fitnə-fəsad mənbəyi olan bu alçaq tinətli ünsürləri ölkəyə nə üçün buraxmış, belə bir sərbəstlik verməklə, onları müsəlman və xaçpərəst nadanlara nə üçün müsəllet etmişdir. Bunlar Amerika və İngiltərədən buraya gəlib, avam xalqın zehində fəsad toxumu əkir... Bu dərd də mənim başqa dərmansız dərdlərimin üstünə gəldi. Gözlerim kəlləmə çıxdı. Onlara dedim:

– Daha bu vaxta qədər gəlmədilərsə, gəlməyəcəklər. Bizim də işimiz var, başqa bir vaxt gələrik.

Bu vaxt mətbəənin qabağında bizə rast gələn erməni yaxınlaşıb qulağıma dedi:

– Bir həftədir ki, mətbəə işsiz qalıb. Kağızları yoxdur. Sayıq ol ki, ucuz satmayasan. Ancaq sövdəniz baş tutsa bu qulluq əvəzinə mənə bir tükən ənam verməlisən.

– Səndən çox razıyam, eybi yoxdur, verərəm, – dedim. Oradan qayıdıb mənzilə gəldik. Dalandar mənə yaxınlaşıb gülə-gülə dedi:

– Ağa, afərin siza, nə tez dil tapdınız?

– Nəyi tez tapdım? – deyə soruşdum.

Dedi:

– Elə bilirsiniz ki, corab almaq bəhanəsilə Kərbəlayi Məmməd-qasım corabçının dükanında əyləşib, Qulaməli bəyin camalını seyr etməyinizdən xəbərim yoxdur? Nə eybi var, ağa, nə üçün gizlədirsiniz, biz də dərd əhliyərik.

Fikirləşdim ki, bu axmaq kişiyyə nə söyləsem faydasız olacaq. Dinmədim. Öz-özümə dedim: “Qəribə aləmdir, elə bil, bu şəhərin

əhalisi bütünlüklə dəli olub. Haraya gedirsən o gözəl oğlanın söhbətidir. Qoca da, cavan da onun bərəsində fikirləşir. Dünyada heç bir şeydən xəbərləri yoxdur. Məişət elmindən bir nöqtə belə oxumamışlar. Əsla bilmirlər ki, o böyük ulu yaradan onları bir-birlərinə yardım göstərmək üçün yaratmışdır. Təbiətin qanununa görə, kişilər kişiləri deyil, qadınları sevməlidirlər. Bilmirəm nə üçün bu alçaq təbiətlilər öz çirkin hərəkətlərindən utanmır, hətta onların məqsədlərindən əsla xəbəri olmayanları da həyasızcasına öz tayları hesab edirlər. Görək belə nazil olmadan əvvəl bu Lut* tayfasının arasından tez qaçıb gedək. Yoxsa yaş da quru oduna yanar”.

Buradan da Təbrizə doğru səyahətə hazırlaşdıq.

URMU SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu şəhərin əhalisinin də nadanlıq üzündən xudpərəstlik və özlərini bəzəməkdən başqa bir işləri yoxdur. Qeyd edildiyi kimi, işləri-peşələri avara gəzmək və yava-yava danışmaqdır. Ticarətin və milli sərvətin genişləndirilməsinə və artmasına əsla fikir vermirlər. Onların nəzərində vətənin, vətənpərvərliyin heç bir qiyməti yoxdur. Əksər hallarda həvavü həvəs dalınca gedir, daima eysişret vəsaiti toplamağa can atırlar. İndiki dünyanın vəziyyətindən, zamanın tələbatından tamamilə xəbərsizdirlər. Ruhun qidası olan məmuli elmləri kəsb etməklə fənləri öyrənmək ləzzətindən tamamilə məhrum qalmışlar.

Sabahısı gün Təbrizi səyahət etməyə hazırlaşdıq. Gedib at kərə eləmək istədik. Çarvadar dedi ki, görək dörd gün də səbr eləyəsiniz, on beş nəfər də başqa müsafir var, birlikdə gedərik. Əlacsızlıq üzündən beh verib qayıtdıq. Vəd edilmiş gün gəlib çıxdı. İki baş qatır gətirmişdi. Yüklərimizi çatıb, Təbrizə yola düşdük. Amma karvanımız yollarda çox ləngiyirdi. Səkkiz gün yol getdikdən sonra doqquzuncu gün Təbrizə varid olduq. Yolda yazılması bir şeyə rast gəlmədik. Amma Təbrizə çatdıqda şəhərdəki vəziyyətin bir qədər dəhşətli olması nəzərə çarpırdı. Karvanın içərisində də bir səs-küy qopdu. Bizimlə gələn urmululardan biri dedi:

– Deyəsən bu gün şəhərdə böyük bir hadisə üz vermişdir. Çünki bu məhəllələrdəki dükənlərin hamısı bağlanmışdır. Elə mübərəm bir hadisə üz verdiyi üçün də küçələrdə get-gəl yoxdur.

Doğrudan da, heç bir kəs görünmürdü ki, adam ondan qəziyyəni xəbər alsın. Bir az da yol getdik. Uzaqdan sürətlə gəlib keçən bir neçə adam görüldü. Karvandan bir nəfər onlardan soruşdu:

– Ay qardaş, bu şəhərdə nə olubdur ki, dükən-bazar bağlanıb, hər tərəfdə qarışıqlıq əlaməti görünür?

Onlardan biri cavab verdi:

– Görünür heç nədən xəbəriniz yoxdur. Əhali tökülüb peşkarın evini taladı. Amma peşkar özü qaçdı.

Mən dedim:

– Peşkar kimdir?

– Hakimdir, – dedi.

Dedim:

– Necə? necə?.. Hakimin evini dağıtdılar?

Kişi hövsələdən çıxıb dedi:

– Mən ölüm, qəmiş qoyma.

Doğrusu, indiyədək mən belə bir söz eşitməmişdim. Ona görə də bu ləfzın ədəbsiz bir ifadə olduğunu başa düşməyib dedim:

– Ay qardaş, səni and verirəm Allaha, bir açıq de görək nə olub?

Dedi:

– Baba, şəhər əhalisi tökülüb peşkarın, yeni məmləkətin hakiminin evini dağıtdı.

Dedim:

– İndiyədək İrənin hər bir yerində hakimin əhalini qəret etdiyini görüb və eşitmişdik, bəs indi necə oldu ki, əhali hakimlərin evini çapır?

Dedi:

Bu çərxi-fələyin rəsmidir, anla,
Gah palan üstədir, gah palan altıdır.

Zamanın hər gün bir təqazası var, hər şey öz məqamından gözəldir.

Daha dayanmayıb keçdilər. Çarvadarımızı, müsafirləri vahimə bürüdü. Mən də çarə axtarırdım. Bu şəhərdə bir dostum var idi. Ancaq bu vuruşda onun da dükanı açıq olmazdı. Haraya getməyimiz haqqında düşünürdüm. Sözü qısa, hamımızın canını qorxu almışdı. Bir qədər də gedib, Həfkeçəl* deyilən bir yerdə karvansara

qabağında çarvadar bizi düşürdü. Özü darvazanın kiçik qapısından içəri girib dalandarı çağırdı. Dalandar gəlib qapını açdı. Biz karvansaraya girən kimi yenə də qapıları cəld bağladı. Bizə bir mənzil verdi. Yükümüzü açib oraya yığdıq. Yazıq Yusif əmi qorxudan söyüd yarpağı kimi əsirdi. Üzünü mənə tutub, ağlaya-ağlaya dedi:

– Bəy, buradan birbaşa Misirə qayıdaq. Mən bu səfərin müsi-bətlərinə daha dözə bilmirəm. Qorxuram axırda başımızı bu yolda itirək. Səyahətin əvvəlindən, yəni bu torpağa ayaq basdığımız vaxtdan indiyədək bir günümüz də təhlükəsiz keçməmişdir. Bilmi-rəm burada başımıza nə kimi bəlalar gələcək.

Dedim:

– Mən istəyirdim Xoy şəhərini də səyahət eləyəm. Amma indi sizə söz verirəm ki, buradan salamat qurtarsaq, daha heç yerə get-mərik, birbaşa Misirə doğru yola düşərik. Bundan sonra mənim ixtiyarım sizin əlinizdədir, haraya istəsəniz oraya gedərik.

O gecəni min vahimə ilə başa vurduq. Səhər tezdən şəhərdə qeyri-adi bir şey olmadığını, dükan-bazarın öz qaydasında açıldığını və hər tərəfdə sakitlik yarandığını gördük. Mənzildən çıxıb, dostumun dükanı olan bazara tərəf yola düşdük. Bir-iki yerdə soraq tutub, onun dükanına çatdıq. Salam verdim. Tanışlıq verdikdə o əziz dostum yerindən qalxıb, üz-gözündən öpdü, tam mehribanlıqla kef-əhval tutub dedi:

– Dadaşım Misirdən hər həftə yazdığı məktubda sizin salamat-lığınızı, buraya gəlib çatmağınızı məndən xəbər alır. Deyəsən, ana-nız sizdən çox nigaran qalıbdır. Sonuncu məktubunda tam təkidlə tapşırıb ki, sizin gəlməyinizi teleqramla ona xəbər verim.

O öz adamını çağırdı, “İbrahim gəlib çatdı” məzmununda bir teleqram yazıb ona verdi. Tapşırıb ki, onu aparıb filan yerdə, filan-kəsə versin. Onun dilindən salam söyləyib desin ki, o, teleqramı fransızca tərcümə eləsin. Sonra da teleqrafxanaya çatdırıb tez qayıtsın. Bu tapşırıqlardan sonra məndən soruşdu:

– Bes sizin şeyləriniz haradadır?

Dedim:

– Biz dünən gəlib çatmışıq. Şəhər qarışıq idi, dükanlar da bağ-lı idi. Çarəsizlik üzündən Həfkeçəldə bir karvansarada düşdük. Doğrudan, qardaş, dünən o nə həngamə idi ki, camaat qaldırılmışdı?

– Ağayı-mən, bura Təbrizdir, – dedi. – Hər nə istəsələr elərlər. Mən sonra bu hadisəni təfəsilatı ilə sizə danışaram.

Dedim:

– Mən heç yerdə eşitməmişdim ki, əhali hakimin evini talasın.

– Təbrizdə adamın xəyalına gəlməyən işlər olur, – dedi.

Bu vaxt onun adamı teleqrafxanadan qayıdıb gəldi. Tanışım bizim yük-yapımızın öz evinə aparılması üçün həmin adamı Yusif əmi ilə karvansaraya göndərdi. İkinciçağı dükanı bağladı, evə get-dik. Yolumuz bir küçədən düşdü. Orada bir imarətin qapısı qaba-ğında neçə nəfər əsgərin qarovul çəkdiyini gördüm.

– Bu kimin evidir? – deyə dostumdan soruşdum.

– Təzə səfərdən gəlmiş bir tacirin evidir, – dedi. – Hökumət hörmət üçün onun qapısına bir neçə nəfər sərbaz göndərib ki, keşik çəksinlər.

– Yaxşı başa düşmədim, – dedim.

O, əvvəlki sözlərini təkrar etdi. Mən dedim:

– Canım, bunun nə mənası var? Bir tacir səfərdən qayıdıb, çox gözəl, daha ona hörmət eləmək üçün qapısına qarovul qoymaq nəyə lazımdır? O ki, bu şəhərə hakim göndərilməyib, qoşun ser-kərdəsi, mənəb sahibi də deyil, evi də ki, divanxana olmamışdır. Bes belə olduqda çox qəribədir.

– Bütün buyurduqlarımızla birlikdə bu ölkənin qayda-qanunu belədir, – dedi.

Mən təəssüflə əlimi əlimə vurub dedim:

– İndi daha şübhə yeri qalmır ki, bu ölkənin və millətin dərdi dərmansızdır. Əhali və tacirlər də pis bir yola düşmüşlər. Bu kimi tacirlərdən nəinki məmləkətə, hətta öz övladlarına belə bir xeyir çata bilməz. Çünki hakim dairələrdə əyləşən lotular bir para qon-darma hörmətlərlə bunları havalandırmışlar. Buna görə də özlerin-dən, özgədən nələri varsa, bu kimi xam xəyallar sayəsində az bir müddətlə itirəcəklər. Bu ev yıxan yaltaqlar hər vasitə ilə olur-olsun, şirin sözlərlə, riyakar hörmətlərlə, buyur-buyur deyə-deyə, başlarına and içə-içə tacirlərin sərmayəsini əllərindən çıxaracaqlar. Bunların balalarına yazığım gəlir. Çünki onlar əzizlikdən sonra zəlilliyə düşər olacaqlar.

Dostum dedi:

– İki-üç il bundan qabaq Məşədi Məmməd adlı bir taciri siz buyurduğunuz kimi ele həmin vasitələrlə yoldan çıxartdılar. Bütün sərmayəsini və yığdığı hədsiz-hesabsız sərvəti az bir müddət

ərzində yavaş-yavaş çəkib apardılar. Yazıq başını götürüb qürbət vilayətə qaçdı. Vətənə qayıtmağa üzü olmadığına görə qürbətdə can verdi. Övladına da heç bir şey qalmadı. Biçərə özündən çox müstəbeh olmuşdu. Bu şəhərdə uzaqgörən adamlar üçün min cür ibrət dərsi verən bu kimi hadisələrin çoxunun şahidi olacaqsınız. Qərribə burasıdır ki, bir çoxları bu ibrətamiz hadisələrin şahidi olduqları halda yenə də özlərinə gəlib dərslər almırlar.

Dostumun evinə çatdıqda gördüm həqiqətən gözəl və ali bir imarəti var. Bir neçə biruni otağı var idi. Əyləşdik, bizim üçün neçə məcməyi şirni, neçə cür meyvə düzmüşdülər. Söhbət əsnasında dostum dedi:

– Sizin barənizdə dadaşım Misirdən mənə çox yazmışdır. Buna görə də sizin milli təəssüb və qeyrətdə iranlıların önündə getdiyinizi bilərəm. Hətta nə məqsədlə bu səyahətə çıxdığınızı da o mənə yazmışdır. Amma yazır ki, kaş heç gəlib İrani görməyə idi; çünki ona çox bəd keçəcəyini bilərəm.

Dedim:

– Nə etmək olar, vətənimizdir. Gərək gəlib görə idim. Belə bir niyyətdə idim ki, daimi iqamət üçün Məşhəddə və ya Tehrandə münasib yer tapsam, bir ev alıb doğma vətənimə qayıdam.

– Bəs necə oldu, bir yer bəyəndinizmi?

İxtiyarsız olaraq dərindən ah çəkib dedim:

– Xeyr.

– Nə üçün ah çəkirsən? – dedi.

– İxtiyarsız olaraq üreyimdən qopdu. Yoxsa ah çəkməyimə heç bir səbəb yoxdur.

– Çox gözəl, bəs səyahətinizdə nə gördünüz?

– Görməli və görməməli hər nə vardısı gördüm. Amma intizarında olduğum bir şeyi görmədim.

– O nə idi?

– O, məktəb idi, – dedim. – Bütün səadət və xoşbəxtliklərin əsası olan məktəbləri görmək intizarında idim. Çünki hal-hazırda dövlətin gücü, millətin başıucalığı, məmləkətin abadlığı ancaq məktəbin varlığı ilə olur.

Bu arada gəlib xəbər verdilər ki, şam hazırdır. Gedib süfrə başında əyləşdik, şam elədik. Şamdan sonra yenə də çay gətirdilər. Bir piyalə də çay içdik. Bir qədər söhbətdən sonra ev sahibi dedi:

– Yolun yorğunluğu hələ sizin canınızdan çıxmayıbdır. Bir qədər tez yatın, istirahət eləyin.

O, tamamilə haqlı idi. Yorğan-döşək saldılar. Başımızı atıb yatdıq.

Səhər durub çay-çörək yedikdən sonra həmin əziz dostumla birlikdə bazara getdik. Bir qədər onun dükanında əyləşib söhbət elədik. O mənə dedi:

– Əgər meyliniz varsa gedək bir az gəzək.

– Gedək, – dedim.

Tacirlərin əyləşdikləri karvansaralara və timçələrə getdik. Çox mötəbər və əzəmətli yerlər idi. Baxan kimi məlum oldu ki, bu şəhərdə ümdə bir ticarət var, onun camaatı da ticarətə həvəs göstərir. Amma heyif ki, bütün əmtəələr xarici idi, daxili mal gözə dəymirdi. Yalnız kənarda, guşədə bəzi şeylər var idi. O da tənbəki, həna, Həmədan çiti, Yəzd çarşabı və Nain bezindən ibarət idi. Avropa şeytanlarının elm və sənət gücü ilə hər il bu ölkədən nə qədər pul çəkib apardıklarını anladım. Dostuma dedim:

– Qardaşım, hərçənd ki, sizin şəhəri lazımınca görməmişəm, amma bazardakı cəmiyyətin get-gəlindən və izdihamından məlum olur ki, böyük şəhərdir. Deyin görüm, bu şəhərdə heç kompani, böyük şirkətlər var, ya yox?

– Heç bir kompani-zad yoxdur, – dedi.

– Qərribə aləmdir, – dedim. – Belə bir mötəbər şəhərdə necə ola bilər ki, kompani olmasın. İndi hətta bəzzazlıq, xərəzilik və baqqallıq müamilələri də tək əllə mümkün deyil, qalsın ki, böyük ticarət. Sizin tacirlərin xaricə bu qədər ticarət əlaqələri olduğu halda nə üçün böyük şirkətlərin və kompanilərin xeyrini başa düşməmişlər?

– Siz bu təbrizliləri hələ tanımamısınız, – dedi. – Bunların hamısı batmandır, aralarında heç vaxt yarım-batman tapılmaz ki, beş nəfəri bir yerə toplaşsın əl-ələ versin, özlərinə bir rəis seçərək əhəmiyyətli işlər heyata keçirsinlər. Bir-birindən söz eşidən də deyillər. Elə buna görə də həm özləri böyük işlər görmək imkanından məhrumdurlar, həm də vətəndə tərəqqidən bir əsər görünmür. Qabaqlarda neçə nəfər bir yerə toplaşsın böyük bir şirkət təsis elədilər. Sonra hər biri özlüyündə rəyasət iddiasına düşdü və aralarında ixtilaf törəndi. Bu şirkət dörd ildən artıq yaşamadı. Şeriklərdən biri bütün səhmləri öz boynuna alıb, müəssisənin dağılmasının qarşısını almaq istədi. Ancaq bu da mümkün olmadı, müəssisə açılmamış

bağlandı. Bu, əlbəttə, belə də olmalı idi. Ona görə ki, on adamın yükünü bir adam çiyində daşıya bilməz.

Əlqərəz, bir qədər gəzib dolandıqdan sonra dükana qayıtdı. Nahar hazırlamışdılar, yedik.

– Alveriniz necədir? – deyə soruşdum.

Dostumun sanki dərini təzələdim.

– Heç soruşma, – dedi. – Çox pisdir.

– Nə üçün?

Onun min səbəbi var. Ancaq hamısından betəri bu qara puldur. Onun hər gün dəyişilib bir qiymətə düşməsi alverçiləri, milletin yoxsul kütləsini tamamilə ayaqdan saldı, hamının evini yıxdı. Bundan əlavə, gümüş pul da sabit deyil, görürsən, bu gün dörd tükən yarım gümüş pul bir lirədir, sabah beş tükən bir lirə olur. Qəribə həngəmədir. Bu cəhətdən yazıq tacirlərin çəkdiyi zərər heç hesaba gəlməz. Xüsusilə İstanbul və başqa xarici ölkələrlə ticarəti olan tacirlər daha çox zərər çəkirlər. Bir İsfahan lotusu bütün İrani alt-üst elədi. Allah ona insaf versin.

– Təbrizdə də gerek ki, mötəbər tacirlər çox olsun, – dedim.

– Niyə, vardır, ancaq bu qədər zərərin müqabilində dayana bilib-bilməyəcəkləri məlum deyildir. Bunlardan əlavə, neçə vaxtdan bəri Təbriz tacirləri arasında bəzək-düzəyə qurşanmaq, özünü öymək adəti geniş yayılmış, ələcsiz bir dərdə çevrilmişdir. Onların bəzisi yaltaqların tərifi uymuşlar, divanxana adamlarına təqlid olaraq fərraşları öz qabaqlarına salır, evlərində ağac-falaqqa saxlayırlar; özlərinə görə vur-tutları var. Məlumdur ki, bu vəziyyət ticarətlə bir yerə sığışa bilməz. Bu dəm-dəsgahla ticarət işini irəlilətmək olmaz. Bir müddətdir ki, camaat arasında tacirlərdən birinin əlinin guya aşağı olması haqqında söz-söhbət gəzir. Bu şeyə yayılan kimi dünənə qədər ona ikiqat təzim edənlər indi heç onun salamını da almırlar. Böyük bir mollaın qonaqlığı heç olmasa əlli tükən xərc götürür. Özündən-özüdən on min tükən sərmayə əldə etmiş olan hər bir tacir dörd min tükənin özü üçün imarət saldırmağa xərcləyir. Belə olduqda ticarətin tərəqqisinə daha nə kimi ümid bəsləmək olar? İndi isə onların arasında təzə bir dəb də düşmüşdür. Əlinə bir neçə tükən pul düşən bir neçə tacir tez özünə kənd və mülk alır. Birinin iki kənd aldığı gördükdə o birisi də rəqabət üzündən özünü minbir oda vurub bir kənd alacaq. Bu kimi

mənasız rəqabətlərin nəticəsində bu şəhərin vəziyyəti və onun əhalisinin xüsusiyyətlərini başqa bir ölkə ilə müqayisə etmək olmaz. Qəribə həngəmədir.

– Çox gözəl, – dedim. – İndi ki, sərvətləri də vardır, bəs nə üçün əl-ələ verib, öz vətənlərində bir bez fabriki açmırlar ki, heç olmasa ölümlərini kəfənləsinlər. Yaxud bir çit, mum-şam fabriki, qənd karxanası təsis etmirlər ki, on para o cür kənddən daha artıq mənfəət aparsınlar. Axı nə üçün bu kimi gəlir mənbələrini qoyub, bir-birləri ilə rəqabətə girşərək, ehtikar məşqinə düşmüşlər?! Bu ehtikarla onlar yoxsulların qanını şüşəyə tutub, özləri üçün sərvət toplayırlar. Sizin tacir adlandırdığınız və mənim də ticarətlərindən bir qədər xəbərdar olduğum bu ağalar tacir deyillər, avropalıların muzdurları, hətta öz vətənlərinin düşmənləridirlər. Çünki hər il məmləkətin neqd pullarını etəklərinə doldurub, xarici ölkələrə axıdırlar və bunun əvəzində Fərəngistanın çürük, qəlp mallarını dallarına yükleyib, min məşəqqətlə vətənə gətirirlər. Ortalıqda bir hesab-kitab olsa, ilin sonunda aydın olar ki, bu mürüvvətsizlər öz həmvətənlərinin daimi yaşayış vasitəsi olan milyonlarla pulu öz əlləri ilə aparıb, xaricdə min cür yaltaqlıq və ikiüzlülükə əcnəbilərin etəyinə tökürlər. Bunun müqabilində isə çöllərin ot-ələfini ipək parça adı ilə alıb, öz elmsiz, xəbərsiz həmvətənlərinə satırlar. Onların alıb gətirdikləri əmtəə bir-cə ilin içərisində tamamilə məhv olub gədir.

Dostum dedi:

– Ay rəhmətliyin oğlu, bu kimi müqəddəs vətənpərvərliyə aid olan məsələlərə İranda fikir verən kimdir? Bir-birləri ilə birləşmək və müttəhid olmaq bir kənara qalsın, bu camaat hər gün bir-birinə tələ qurmaq və quyu qazmaqla məşğuldur. Pozğunçuluqda və bir-birinin evini yıxmaqda onların qəribə məharətləri var. İşləri, peşələri daima bir-birini pisləmək, bir-birinin müamələsini güdməkdir. Əgər birinə bir yerdən on tükən zərər dəyşə, onu camaatın nəzərində iki min tükən göstərmək üçün min cür tədbir işə salırlar. Biri min zəhmət və əziyyətlə bu şəhərdə məmul olmayan bir ticarət sahəsini ələ keçirərsə, onda hamısı o sahəyə tərəf tökülüb, paxılıq qayçısı ilə onun gəlir mənbəyini kökündən kəsəcək, həm özlərini, həm də o təzə sahəyə əl atan adamı zərəmə salacaq. Nə isə, bilmirsən nə xəbərdir. Bu haqda nə qədər danışsam, bir yerə çatmaz. Bütün bu dediklərim şəhərdəki tacir təbəqəsinin işi və fəaliyyətindən kiçik

bir nümunədir. Bunların əxlaqı o dərəcədə pozulubdur ki, onun islah edilməsinə ümid bəsləmək olmaz. Demirəm, xudavəndi-ələm öz kərəmi ilə bunları düz yola qaytarsın, bəlkə də onlar öz ata-babalarının gözəl şivələrini örnək tutub, bir-birlərinə mehribanlıq göstərsinlər, öz xeyirlərini özgələrinin zərərində axtarmasınlar.

– Bu məsələdən də keçdik, – dedim. – Hakimin xalqla rəftarı nə sayaqdır?

– Bu haqda heç soruşmasan yaxşıdır, – dedi. – Hakim istər yaxşı və istərsə də pis olsun, daimi və əbədi deyildir. Hakimlərin əlində mərkəzdən verilmiş bir təlimat və qanun olmasa, o bu təlimatı və göstərişi icra etməyə özünü borclu hesab etməsə, yaxşı əməli müqabilində mükafat ümidi, pis işi müqabilində cəza qorxusu olmasa, ondan nə kimi gözəl bir rəftar gözləmək olar? Tutalım ki, bir hakim yaxşıdır, iki gündən sonra gedəcək, yaxşılığı da özü ilə aparacaqdır. Sabahısı gün bir başqası onun yerində oturacaq, əlindən hamı Allaha penah aparacaq. Gərək hakimlərin əlində xalqın hüququ, mülki və cinayət işlərinə əncam çəkmək üçün kağız üzərində yazılmış müntəzəm, dəyişilməz bir qanun, təlimat, dəsturul-əməl olsun. Belə olduqda işlər təcridən öz qaydasına düşər, təcavüz və zülm azalar, zaman keçdikcə əyintilər də, nadürüstlük də düzələr. Onda daha deməzlər ki, şah filankəsi öldürdü, yaxud hakim filankəsi həbsə saldı. Deyərlər ki, qanun filankəsi həbsə və ya ölümə məhkum etdi. Belə olduqda padşahın yüksək adı adam öldürmək sifətilə ləkələnəz, hakimlər də özlərindən müştəbeh olub, xalqın üzərində özlərini hakimi-mütləq hesab etməzlər. O vaxt daha heç kəs qanunun hökmünə etiraz eləməz, qanun əsasında hesabi bir sözü olsa deyər. Yalnız bu yolla zülm aradan qaldırılar, xalq ilə şah arasında məhəbbət və birlik yaranar. Padşah xalqı öz əziz övladı hesab edər, xalq da padşahı öz mehriban atası kimi canından da əziz tutar. Dünyada ədalət hökmranlıq edər. Nifəq salanların, bəlvə axtaranların bazarı kasadlaşar. Qanunsuzluq üzündən bu camaatın srağagün nə oyun çıxartdığını özün gördün!

Ev sahibinin hörmətinə bizi bir neçə mötəbər yerə dəvət eləyib, şərəfimizə ziyafət məclisləri tərtib etdilər. Vədəyə görə, hər gecə bir qonaqlığa gəirdik. Evlər olduqca əla, otaqlar hədsiz dərəcədə əzəmətli və bəzəkli idi. Hər tərəfə baxırdın büllur qablar düzül-müşdü. Hansı otağa qədəm qoyurdun çilçıraqların və büllur qabla-

rın parıltısından gözü müz qamaşırdı. Bütün otaqların tavanından şahnişan, şiri-xurşid nişanlı qiymətli, böyük çilçıraqlar asılmışdı. Divarlara rəngbərəng lələ çiraqlar vurulmuşdu. Təcəmmülatdan xəyahna nə gəlirsə Təbriz tacirlərinin evində tapmaq olar: çini qablar, qızıl, gümüş qəlyan başları, süfrə ləvazimatı aşib-daşır. Doğrudan da, bu dəsgahı görəndə adam az qalır aqlını şaşırırsın. Bütün bunların səbəbi həmin şəhərin tacirləri arasında neçə ildən bəri yaranmış rəqabətdir. Aydın ki, bu kimi bəzək-düzəyə uymaq ticarətlə bir yerə sığışa bilməz. Bu dəbi gətirən hər kəs lənətlə layıqdır. Ona görə ki, bu dəb qoyulan gündən bəri Təbrizdə heç bir tacir ailəsinin çirağı səhərə kimi yanmamış, gecə-yarı sön-müşdür. Günlərin birində, nəhayət, dözə bilməyib qonağı olduğumuz ev sahibinə dedim:

– Qardaşım, acığın gəlməsin, mən haqq sözü deməyə bilmərəm. Azərbaycanın gözü, çirağı olan Təbriz şəhərinin camaatı mənim gördüyüm başqa İran şəhərlərinin əhalisindən daha çox dəlidir.

Dostum təəccüblə soruşdu:

– Nə üçün, hansı dəlilə əsasən?

Cavabında dedim:

– Ona görə ki, avropalılar öz oyuncaqlarının bəzək-düzəyi ilə bu məmləkətin qoca kişilərini kiçik uşaqlar kimi aldadırlar. Bu kişilər daimi olaraq onlara muzdurluq edirlər. Axı qəlyan şüşəsi, qəlyan başı, çini qablarda və güldən üzərində, gül qabında və hər cür dəyərli şeylərin üstündə şahın şəklini çəkməyin nə mənası var? Biz şahımızın müqəddəs timsalını qiymətli cəvahlərə, daş-qaşa tutub, məclislərimizin yuxarı başını onun heykəli ilə bəzəməliyik, onu qəhvə, qəlyan, çay dəsgahları və bu kimi şeylərin üzərində çəkib, çayxanaların taxçalarına, od üstünə qoymamalı, hər gələnin ayaqları altına salmamalıyıq. İnsaflı olmaq lazımdır. Əmrü nəhyinə itaət edilməsi bizə vacib olan şah bir tərəfə qalsın, azacıq düşüncəsi olan bir adam öz şəklinin belə bu dərəcədə xar olmasına yol verməz. Ondan əlavə, zirək avropalılar həmin şəkil üçün o malların qiymətini də artırırılar. Halbuki bu iş üçün onların qoyduqları xərc barmaqlarının ucunu tərptəməkdən ibarətdir. Bunun əvəzində isə məmləkətin canı hesab olunan pullarımız ətkədolusu onların qarına tökülür. Mən hələ bu kimi əmtələri hazırladıqları zaman onların bizim aqlımıza, şüurumuza istehza ilə gülmələrindən heç bir söz demək istəmirəm...

Başım qızıqıb bu kimi xoşagəlməyən işlərdən daha nələr dediyimi bilmirəm. Xülasə, o qədər danışdım ki, yoruldu, istər-istəməz sükut etməli oldum.

Ev sahibi dedi:

– Sizin milli təəssübünüz haqqında dadaşımın Misirdən yazdıqları, maşallah olsun, deryadan bir damla imiş. Mənim əziz qardaşım, şahlıq sarayı, vəzirlərin, vəkillərin, şahzadələrin və dövlətə mənsub olan bütün əyan-əşrafın evləri bu kimi şəkili qablarla dolu olduğu halda, heç bir kəsin bu işi pisləmədiyi halda, daha bunun mənimlə sənə dəxli var? Bu işdə Təbriz əhalisinin günahı nədir? Amma israfçılıqları, bu şəkillər xatirinə malın öz qiymətindən daha artıq pul ödəmələri barədə mən də sizinlə şərikəm, tamamilə haqlısınız. Doğrudan da, belə israfçılıq üzündən hər il çoxlu məbləğlər boş yerə sərf olunur.

Həmin gecə də bu hörmətli qonaqçım öz evində mənim şərefimə böyük tənənəli bir qonaqlıq düzəlmişdi. İkinciçağı dükkanı hər gündəkindən tez bağlayıb evə getdik. Namaz qılıb çay içdikdən sonra məclisin çiraqlarını yandırmaya başladılar. Hey lələ, çilçiraq idi ki, yandırdılar. Rəngbərəng avizlər hər tərəfdə parıldayırdı. Otaqlar gündüz kimi işıqlanmışdı. Günün batmasından yarım saat keçmiş hörmətli qonaqlar yavaş-yavaş təşrif gətirməyə başladılar. Onlardan bəzisi gecədən bir saat keçmiş gəldi. Guya bu kimi qonaqlıq məclislərinə gecikmək bir növ şan yüksəkliyi əlamətidir. Ancaq mən bu məsələni başa düşməyib, qonaqların bəzisinin gecikməsinə təəccüblənirdim. Bunun səbəbini anladıqda daha artıq heyretləndim.

Xülasə, məclis doldu, dəvət olunanların hamısı gəldi. Qonaqların söhbətlərindən, davranışlarından məlum olurdu ki, hər birisi özünü başqalarından yüksək tutmaq istəyir. Danışarkən səslərinə xüsusi əhəng verir, qəliz sözlər işlədirdilər. Ancaq söhbətlərinin məzmunundan hamısının bilik dairəsinin məhdudluğu aydın olurdu. Sözlərinin çoxu kinayəli, atmacalı, naməbut, qeyri-səmimi idi. Hər birisi yalandan, doğrudan filan xan və ya filan axundla görüşüb söhbət etməsindən söz salır, bununla da öyünürdü. Biri deyirdi: “Bəli, Məliküttüccar cənabları dünən bəndəmənzilə təşrif gətirmişdilər. Belə buyurdular...” O birisi deyirdi: “Dünən İstanbuldan filan qiymətə üç min lirəlik barat almışam.” Hamısı yekə-yekə danışdı.

Əlli min, yüz min tükəndən söhbət gədirdi. Biri də deyirdi: “Qabaqlar filan kəndi mənə on səkkiz min tükənə verdilər, almadım. Heyif olsun, eşitməmişəm ki, indi otuz min tükənə satıblar”. Bu arada buğdadan söhbət düşdü. Qonaqlardan biri dedi: “Filankəs üç yüz min xalvar buğda anbara vurub, indi büsbütün inkar edir. Filan ruhaninin on para şeşdang kəndi var. Maşallah, filankəs də yaxşı var-dövlət qazanıb, indi həştada yaxın kəndi var...”

Bu mənasız söhbətlərdən ürəyim sıxıldı. Nə qədər istədim dözəm, mümkün olmadı. Birdən-birə səbrim tükəndi. Yəne də füzulluğa başladım:

– Ağalar, – dedim, – mənim də bir ərzim var.

Biri dedi:

– Buyur, əlbəttə ki, haqqınız var, siz heç danışmırsınız.

Dedim:

– O yetmiş-həştad para kənd sahibi olan cənab nəçidir?

Biri dedi:

– Təbrizin böyük müctəhidlərindəndir.

– Onun möhtərəm ruhani təbəqəsinə mənsub olduğunu başa düşdüm. Ərzim orasındadır ki, bu ağanın işi-gücü nədir?

İstəhza ilə güldü, mənim qanmazlığıma təəccübləndi. Haqqımda nələr düşündüyünü anladım. Üzə vurmayıb dedim:

– Söz yox ki, bu həştad para kəndin hər birinin qiyməti heç olmasa on beş-iyirmi min tükəndir.

– Əlbəttə, – dedi.

– Mənim elədiyim təxmini hesaba görə, bunların milyon yarımından artıq qiyməti var, – dedim. – Ancaq bu qədər sərvətin nə kimi bir vasitə ilə toplandığını bilmirəm. Doğrudur, bu kimi sərvətlər o vaxt əldə edilə bilər ki, adamın mülkündə bahalı metallardan birinin mədəni tapılmış olsun, yaxud Avropada olduğu kimi, adam lotereya kimi bəxtə bağlı oyunlarda az bir məbləğlə böyük sərvət ələ keçirə bilsin. Ya da köklü, varlı bir ailədən qalmış olan irs vasitəsilə bu cür sərvətlənmək olar. Belə bir sərvəti böyük ticarətdən tədriclə əldə edilən qazanc vasitəsilə də toplamaq olar. Belə olsa idi, onda hamı görür və bilərdi. Bunlar olmadıqda, iranlıların təbiri ilə demiş olsaq, gərək adamın kimyası olsun. Bəndənin ərzi budur ki, o həzrətin gəlir mənbəyi bu saydıqlarımın hansıdır? Məlum olduğuna görə, gərək ki, bunlardan heç birisi deyildir. Ona görə ki, o cənabın ailəsini hamı

tanıyır. Özünün də dərslərini qurtarıb müctəhidlik icazəsi alandan sonra bu şəhərə təşrif gətirəndə əba və əsadan başqa bir şeyi olmadığını hamınız bilirsiniz. Belə olduqda, heç bir şübhə ola bilməz ki, o cənab bu sərvəti hansı bir yolla olur-olsun millətin sərvəti hesabına qazanmışdır. İndi özünüz insaf ələyin, az bir müddət ərzində millətin sayəsində böyük sərvətə yiyələnmiş bu möhtərəm cənab illik mədaxilinin dördde birini həmin millətin yolunda xərcləsə, yəni yetim, yoxsul uşaqlarının təlim-tərbiyəsi üçün bir məktəb açsa, bu kəndlərdən iki parçasının illik gəlirini o məktəbin, kasıb və ya yetim uşaqların dolanacağı üçün xərcləsə, elm və edeb vasitəsilə bir neçə müqəddəs varlığı əhya etsə, yaxud qərblər və yoxsullar üçün bir xəstəxana təsis eləsə, beləliklə onun hümməti sayəsində yoxsul xəstələr müalicə olunub, dərmansızlıq, qayğısızlıq üzündən divarlar dibində və yaxud qərblərə məxsus olan dənizqal, qaranlıq daxmələrdə zillətlə can verməyənlər necə olar?

Rəvadırımı, yaxud sizin şəninizə sığışımı ki, Darüssəltənə adlandırdığınız bu böyük şəhərdə bir dəne xəstəxana olmasın? Allaha and olsun, bu gün sizin üçün bu iki xeyratdan savablı bir iş ola bilməz. Bunların ikisi də oruc-namaz kimi vacib vəzifələrdəndir. Doğrudan da, görünür, sizlər çox insafsız adamlarsınız ki, bu böyüklükdə şəhərdə ümumun xeyrinə olan bu kimi binalardan biri də görünmür. Bu şəhərə daxil olan hər bir əcnəbi elə fikirləşəcək ki, sizin insani hisslərdən xəbəriniz yoxdur və özü ilə bu ölkədən sizə qarşı məzəmmətdən başqa heç bir şey aparmayacaq.

Xeyriyyə işlərindəki səhlənkarlığınızdan keçdik. Heç olmasa, öz vətəninizdə ticarət işini genişləndirmək, alverinize rövneq vermək üçün bir kompaniya da təsis etməmişsiniz. Halbuki hamınız ticarətçisiniz. Quran kağızından tutmuş ölümlərinizin kəfərinə kimi firəngilərə möhtacsınız. Firəngilər sabah düşməncilik üzündən sizə ağ çit satmasalar, onda diriləriniz tuman-köynəksiz, ölümləriniz kəfərsiz qalacaqlar. Bu şahnişan çilçiraqlar, israfçılıqla alıb bir yere topladığınız bu bəzək-düzək sizi çaşdırıbdır. Siz bu davamsız, iki günlük ev-əsaslıya baxıb loğalanırsınız. Belə xəyal edirsiniz ki, ağılda, fərasətdə, sərvət və miknətdə dünyada sizə tay olan yoxdur. Ancaq bilirsiniz ki, bu möhtəşəm qonaqlıqların tərifi, bu mənasız bəzək-düzəyin vəsfi bir aydan sonra yaddan çıxıb gedəcək, onlardan heç əsər də qalmayacaqdır. Amma əgər hamınız bir

yere toplaşsın, dünyada ağıllı adamların məzəmmətinə, axirətdə hesabın ağırlaşmasına səbəb olan bu israfçı xərcləri hesablayıb, onların yarısını xeyirli, milli işlərə – xəstəxanaya, qərblərin və yoxsulların müalicəsinə, vətənin yetim balalarının təlim-tərbiyəsi üçün məktəblərə və sənət ocaqlarına sərf etsəniz, şübhəsiz ki, bu iş də dünya və axirətdə sizin başıucalığınıza səbəb olacaqdır.

Allaha and olsun ki, əgər bu saydığım xeyriyyə işlərinə qırx il bundan qabaq iqdam etsəydiniz, indi bizim bu müqəddəs vətənimiz dünyanın ən abad ölkələrindən biri, həmvətənlərimiz isə yer üzünün ən hörmətli, ən əziz millətlərindən biri olmuşdu. Belə olsaydı, elm və bilik sayəsində həmvətənlərimiz indi başlarını iftixar hissi ilə göylərə qaldırmışdılar. Heyif ki, sizin ömrünüz qəflətdə keçib, əfsus ki, milli iftixar bizi və sizi tərk etmişdir, xar və özgələrin əlaltısı olmuşuq!

Əgər mənim istədiyim və dediyim məktəbləri qırx il bundan əvvəl açmış olsaydınız, bu gün yuxarı başda əyləşmək, bəzək-düzək yığmaq xülyası sizə bu dərəcədə müsəllət olmazdı. Bu kimi məclislərdə siz ancaq məmləkətin və millətin tərəqqisinə səbəb olan məsələlərdən danışar, mənasız mülahizələrə görə, camaatı öz ayağınıza qaldırmaq iddiası ilə möhtərəm ev sahibinin qonaqlığını pozub, camaatı gecədən saat yarım keçənə qədər intizarda saxlamazdınız. Nə var, nə var ki, mən haçan getsəm, yerim məclisin yuxarı başındadır.

Burada baxıb gördüm ki, ev sahibi mənim sözlərimdən utanır; biçərə xəcalətindən tərlənmişdi. Eyni zamanda mənə işarə ilə andırırdı ki: "Mən ölüm, bəsdir". Bu əsnada qonaqlardan biri üzünü ev sahibinə tutub dedi:

– Filankəs, sizin bu hörmətli qonaq qərribə kişidir, sözlü adama oxşayır.

Ev sahibi dedi:

– Bəli, artıq dərəcədə vətən, millət qeyrəti çəkir. Bütün bu söhbətləri əziz vətəninə və vətən övladlarına olan böyük məhəbbəti üzündən edir. Nə eləsin, vətəni sevməkdə, millətpərvərlikdə ixtiyarı öz əlində deyil.

Məclisdəkilərdən iki-üç nəfər də onun ağızından söz qayıb dedilər: "Vallah, doğru deyir. Vətənpərvərliyə aid bu məsələlərdə xarici millətlərin hümmətini və xarici ölkələri görənlər bu kişinin

nə dediyini bilərlər. Özü də bu haqda hər nə deyir doğru deyir. Hələ bugünədək bizim burnumuza vətənpərvərlik qoxusu dəyməyib. Birliyin xeyrini əsla anlamamışıq”.

Bu vaxt gəlib şamın hazır olduğunu xəbər verdilər. Qonaqların hamısı üzünü mənə tutub bismillah, bismillah dedilər. Mən gülüm-səyib özümü geri çəkdim. Süfrə başına gəldik. Amma necə süfrə! Rəngarəng yeməklər, cürbəcür xörəklər hamısı “gəl-gəl!” deyirdi. Yemək əsnasında da bir para söhbətlər oldu. Bizim o gecəmiş də belə keçdi.

On səkkiz gün Təbrizdə qaldım. Bu müddətdə oranın əhalisindən quru ifadə və özünü çəkməkdən başqa dünya və axirətin xeyrinə olan bir şey görmədim. Amma şəhərin özü əhəmiyyətdən məhrum deyil. Mötəbər bazarları, karvansaraları, ezəmətli timçələri var. Heyif ki, bu ticarət ocaqlarında vətən malından heç bir əsər görmək mümkün deyil. Ancaq buğdanın adını eşitmək olur, onun da özü yoxdur. Ağalar onu qaranlıq anbarlara doldurub, qapısına yeddi qıfıl vurmuş, “açarlarını da Araz çayına atmışdılar”. Onlar yoxsullara deyirlər ki, buğdanı pula satmırıq, batmanın qırx misqal ürək qanına veririk. Yoxsullar nə qədər fəryad edib deyirlər ki, ağalar, daha bizim ürəyimizdə qan qalmayıb, gördüyünüz bu quru can bir dəri, bir sümükdür, – ağaların qulağı eşitmir.

Xülasə, İranla rus sərhədi olan Arazın kənarında vəqə olmuş Culfaya tərəf hərəkət etmək fikrində idim. Hörmətli qonaqım çox xahiş elədi ki, bir neçə gün də qalaq. Mən üzr istəyib qəbul etmədim. Çaparxanadan iki at gətirmək üçün adam göndərdim. Cansıxıcı şeylərə az rast gəlmək üçün buradan çaparaq qaçıb tez məqsədə çatmaq istəyirəm.

TƏBRİZ SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu şəhərin adamları əksərən xudpəsənddirlər, bəzək-düzək dərdinə giriftar olmuşlar. Hamısı nifaq salmaq qabiliyyətinə malikdir. Birliyin nə kimi xeyirlər verməsindən xəbərləri yoxdur. Həmişə bir-birinin ayağından çəkməklə məşğuldurlar. Hər kəs başqasının işini əymək fikrindədir. Bununla xoşhal olurlar ki, bir məsələ üstündə iki adam arasında söz-söhbət və ya düşmənçilik törensən.

Belə olduqda onlar da iki tirə olub, hər dəstə tərəflərdən birinin dövrəsinə toplaşib, yığınaqlar edəcək, rüşvətlər alıb verəcəklər. Ortalıqda plovlar yeyiləcək, bu işlər tərəflərdən birinin ayaqdan düşməsinədək davam etdiriləcəkdir. Bu kimi işlərdə barışdırıcılıq məqsədi ilə bir nəfər belə söz danışan tapılmaz. Hamı bir-birindən intiqam almaq fürsəti dalınca gəzir ki, birinin ayağı sürüşən kimi onu tapdalasın. Onların işləri-gücləri bundan ibarətdir. Zəmanənin vəziyyətindən xəbərsizdirlər, nə dünyaları var, nə də axirətləri. Ən böyük arzuları otaqlarının tavanından şaxəli şahnişan çilçiraq asıb onunla öyünmək, özlərini çəkməkdən ibarətdir.

Diri ikən ölü, ölü ikən diridirlər.

Nə isə, çarvadarın şagirdi atları gətirdi. Həmin gün ev sahibi ilə vidalaşib, ürəyimiz dağ ağırlıqda kədər, qəm yükü ilə dolu olduğu halda Arazla doğru yola düşdük. Şəhərdən çıxdıqda atları mahmızlayıb, şəhərin qaraltısı gözədən itənədək sürdük. Orada, yolun sağında-solunda bir neçə nəfərin oturub gözlərini bizə tərəf dikdiklərini gördüm. Çarvadardan soruşdum:

– Bunlar kimdir, nə üçün şəhərdən, avadanlıqdan uzaqda, yolun sağını-solunu kəsib burada oturmuşlar?

Çarvadar dedi:

– Ağa, bunlar guya şəhərin seyidləridir. Burada əyləşib sizin gəlməyinizi gözləyirlər.

– Nə üçün?

– Seyiddirlər, sizdən təvəqqələri var. Salamət getmək üçün gərəkdir bunlara bir şey verəsiniz.

– Nə olar, – dedim. – Yusif əmi, beş-altı qran pul çıxart, əlində hazır saxla, onların yanına çatan kimi verərsən.

Gördüm çarvadar ixtiyarsız olaraq gülür.

– Əzizim, nə üçün gülürsən? – deyə soruşdum.

– Sizin beş-altı qran hazırlamağımızdan anladım ki, sövdanız baş tutmayacaqdır.

– Bəs neçə vermək lazımdır?

– İndi onlara çatanda özünüz görərsiniz.

Az keçmədi, gəlib onların yanına çatdıq. Seyidlik əlamətindən ibarət olan göy əmmaməli, yaşıl və göy qurşaqlı on-on beş kişi tökülüb mənimlə Yusif əminin atlarının cilovundan tutdular. Salam verdilər. Biz də salamlarının cavabını verdik. Hamısı bir səsle dedi: “Bizim salamıyanamızı verin, Allah sizi salamət eləsin”.

Yusif əmi hazırladığı pulu verib dedi:

– Daha xırda pulumuz yoxdur, hər nə var, budur, öz aranızda bölüşdürün.

Bunu eşidən kimi hamısı birdən hirsələndi. Pulları Yusif əminin başına çırpıb dedilər:

– Bu pula doşab alın, öz başınıza yaxın!

Bir başqası dedi:

– Xərcliyiniz yoxdursa bir neçə qran da biz verək. Kişi, heç utanmırsınız, məgər bizə müftəsinə pul verirsiniz?!

Bu çəkiş-bərkişdə baxıb gördüm onlardan ikisi hər iki tərəfdən Yusif əminin qıçlarından tutub, onu atdan yerə salmaq üçün ayaqlarını üzəngidən çıxarmaq istəyirlər. Başqa tərəfdən də iki-üç seyid əbalarını sol qollarına dolayıb, çomağa əl atdılar. Gördüm qəribə həngamədir. Dedim:

– Ay ağa, bu qoca kişi ilə işiniz olmasın, bir yaxına gəlin görüm bizdən nə istəyirsiniz.

Biri dedi:

– Heç nə, öz cəddimizin malını istəyirik.

Dedim:

– Ay ağa, belə sən cəddinə mən qurban, sizə nə borcumuz var, sizin bizdən nə tələbiniz, hansı alacağımız var, buyur!

Dedi:

– Daha bundan artıq nə borcunuz ola bilər ki, hər nəyiniz var, onun beşdə biri bizimkidir. Hətta sizin beş barmağınızdan biri də seyidlərin malıdır.

Dedim:

– Ay ağa, əvvəla, siz bizim varlı-karlı olduğumuzu haradan bilirsiniz? İkincisi, sizə haradan bəllidir ki, xümsdən, seyidlərin haqqından bizdə bir şey var? Üçüncüsü, siz bizi haradan tanıyırsınız, bizim hansı dində, məzhəbdə olduğumuzu nədən bilirsiniz? Dördüncüsü, biz haradan bilək ki, siz seyidsiniz, peyğəmbər övladıdır. Beşincisi, Allahın peyğəmbəri harada buyurubdur ki, siz çölün ortasında tanımadığımız yolçuların qabağını kəsib, onlardan çomaq gücünə pul tələb edəsiniz, onları soyundurarsınız?

Biri dedi:

– Füzulluq eləmə, əvvəlcə aqlını başına yığ, düşün, sonra danış. Əvvəla, siz haçandan belə cəsarətlənmişiniz ki, bizim seyidliyimizi soruşub, dəlil-sübut istəyirsiniz? İkincisi, biz sizi yaxşı tanıyırdıq,

sizin adınız İbrahim bəydir, özünüz də Misirdə yaşayırsınız. Atandan iki yüz min tükən səndə nəqd irs qalıb. Bir bacın da var. Bu səfərinde cəddim imam Rza əleyhissalamın ziyarətindən Tehrana, oradan Təbrizə gəlib, indi də Misirə qayıtmaq niyyətindəsən. Allah sənə atana rəhmət eləsin, seyidlərə çox pul verərdi, sənə kimi deyildi, əliaçıq idi, xeyir-bərəkətli kişi idi. İndi anladın ki, biz sənə yaxşı tanıyırdıq. Boş-boşuna tanımamış qabağını kəsməmişik. Daha bizi bundan artıq məəttəl eləmə, çünki zərərini özün çəkərsən. Elə demədemdir ki, on-on iki seyid də gəlib buraya çatsın. Özün bilir-sən, onda sənə yükün daha da ağırlaşar. Biz on dörd nəfər peyğəmbər övladı bu avadanlıqdan uzaq yerdə üç saatdır günün altında oturub sizi gözləyirik. Hərəmişə sözsüz-kalamsız beş tükən ver, salamat keç. Onu da bil ki, bu pulu ödəməkdə nə qədər gecik-sən o qədər özünə zülm etmiş olarsan. Ona görə ki, axırda həm soğanı yeyərsən, həm köteyi, həm də bu pulu səndən alırlar.

Gördüm doğru deyir, axırda bu iş onun dediyi kimi qurtaracaq. Ələcsiz qalıb, çapara işarə ilə bildirdim ki, vasitəçilik eləyib, bizim yaxamızı quldurların əlindən qurtarsın. Çapar da təcrübəli, bərəkə-boşa düşmüş adam olduğundan mənim işarəmi başa düşüb irəli gəldi. Əvvəlcə bizim qabağımızı kəsən seyidin üstünə çıxmırdı dedi:

– Ağa, bizi bundan artıq məəttəl eləməyin, bizim işimiz var. Gərək müəyyən saatin başında mənzilə çataq.

Ona bir qədər acıqlanandan sonra seyidlərin başçısını yumşaq-lıqla bir kənara çəkdi, onunla çoxlu danışdıqdan sonra bizim yanımıza gəlib dedi:

– On tükən verin.

Mən dayanmadan Yusif əmiyə dedim:

– İki osmanlı liresi ver.

Yazıq Yusif əmi lirləri çıxarıb, seyidə dedi:

– Alın, bu hesabı qiyamət günü cəddinizin hüzurunda çürüdə-cəyik.

Seyid pulu aldı, tam etinasızlıqla dedi:

– Sən o xəyalda ol, istəyirsən çaparı da şahid gətir.

Yusif əmi üzünü göyə tutub, ürək yanğısı ilə dedi:

– Qoy Allah öz şahid olsun!..

Xülasə, on tükən verib, namərdlərin əlindən qurtardıq. Qəribə burası idi ki, guya müftə qurtardığımızı görə çapar sevinirdi. Bir ucdan bizə deyirdi:

– Allahımıza şükür eləyin, yaxşı keçdi. Bunlar hələ-hələ bu asanlıqla adamın yaxasından əl çəkməzdilər.

Dedim:

– Baba, nəyə şükür eləyək, günün günorta çağı Təbriz kimi böyük bir şəhərin darvazası yanında bizi soyurlar, yene də şükür eləyək?

Dedi:

– Ərbab, ərbab, yene də deyirəm, şükür eləyin. İstər tacir olsun, istər başqa peşə sahibi. Təbrizdən ziyarətə gedən heç bir müsafir bu tayfanın qorxusundan gündüz səfərə çıxa bilməz. Bəzisi kəndli paltarında, bir parası dəvəçi, kömürçü qiyafəsində, bir qismi də min təhlükəsi olan kəsə yolla şəhərdən çıxmağa məcbur olur. Hər kəs sizin kimi bunların çənginə keçsə, istədiklərini ondan çomaq gücünə alırlar. Bunlar da əslində hər cür cəzadan, məsuliyyətdən azad yolkəsənlərdir.

Dedim:

– Bəs bu əhvalatı məmləkətin hakimi bilmirmi?

– Allah atana rəhmət eləsin, nə üçün bilmir. Bunların əməli gizlində qalan bir zırlıtı deyil. Amma nə eləsin. Hakim bunları cəzalandırmaqda acizdir. Fərraşlardan biri bu kimi əməllərin müqabilində özünü seyid qələmə verənlərin birinin yaxasından tutsa, həmin saat qiyamət qopar. Şəhərin seyidləri və tüllablarından min nəfəri hər tərəfdən fərraşın başına tökülüb, onu ölüncə vuraçaqlar. Bir adamın da haqqı olmaz ki, fərraşı himayəsinə alsın.

Dedim:

– Bəs üləma həzrətləri nə üçün bu tayfanın biabırçılıqlarının qarşısını almır? Nə üçün şəriətin ziddinə olan bu işlərə mane olmur? Bu soyğunçuları belə yaramaz işlərdən, haram əməllərdən nə üçün çəkəndirir? Allah da, peyğəmbər də onların bu şəriətə zidd hərəkətlərindən bezardır. Ancaq onlar şərəzlərindən utanmayıb, həyasızcasına özlərini Allahın peyğəmbərinə bağlayırlar. Hər addımbaşı deyirlər, biz seyidik, peyğəmbər övladıyıq.

Aslanın balası aslana oxşar,
Senin peyğəmbərə nə oxşarın var?

Bu oğru, quldur camaatın əxlaqında və sifətində qiyamət günü hamının günahlarının Allah tərəfindən bağışlanmasını xahiş edən

peyğəmbərin və onun pak övladının xislətlərinin hansı birindən nişan görmək olar?

Çapar dedi:

– Ay Allahın bəndəsi, elə bu dediyin üləma həzrətləri bu tayfanı cəsarətləndirir. Bunların arxası onlara bağlıdır. Elə o cənabların özləri zülm baltasını bunların əlinə vermişlər. Bunlar da üləma həzrətlərinin ferraşı, sərbazı, topçularıdır. Üləma həzrətləri lazım olduqda bu seyidlərdən istifadə etmək üçün onları hər cür cəzadan qoruyurlar. İki həftə bundan qabaq bunların Təbrizdə nə həngəmə qaldırdıklarını görmədinmi? Bu ağaların barmağının bir işarəsi və bir qaş oynatması ilə bir saatin içinde hakimın evini taladılar, dam-daşını kökündən viran elədilər, hətta heyətinin döşəməsindəki daşları da çıxarıb apardılar. Bunlar ağalara bu kimi işlərdə lazımdır. Elə həmin səbəbə görə də camaatı çapıb-talamaqda əllərindən gələni əsirgəmir, könülləri necə istəyirsə, eləcə də rəftar edir və heç kəsdən zərəcə də qorxmurlar.

Xülasə, gördüm bu kişinin bütün dedikləri doğrudur. Öz-özümə dedim: “Nə etmək olar, yanmaq və dözmək gerəkdir”.

Bu mərəkədən də birtəhər yaxamızı qurtarıb keçdik, amma bu səyahət naməni oxuyanlardan rica edirəm bunların üzərindən sadəcə keçməsinlər. Dürüst düşünüb görsünlər ki, bu ölkədə vəziyyət nə haldadır. Hərc-mərclik nə həddə gəlib çatmışdır. Millelətin hüququ nə dərəcədə tapdalanmışdır. Hökumətin bacarıqsızlığı haraya gəlib çatmışdır. Ümmətin şəriətini qoruyan üləma düzgün yoldan nə qədər yayınmışdır. Doğru buyurmuşlar: “Alim xarab olanda aləm xarab olar”. Üləma həzrətləri, hər bir şərə müxalif olan və qeyri-düzgün əməllərinin cəzasından yaxalarını qurtarmaq üçün özlərini seyid adlandıran bu əcamir-obaş zümrəsini tənbeh etməlidir ki, onlar başqa yaxşı adamları da bədnam etməsinlər. Ancaq onlar özləri həmin nadürüstləri bu kimi əməllərə təşviq edib həvəsləndirirlər. İş oraya gəlib çatmışdır ki, indi hər bir bədbəxt şiə uzaqdan bir seyid gören kimi özünü itirir, onun əlindən qaçıb gizlənmək üçün siçan deşiyini satın alır. Hərçənd mümkündür ki, o seyid heç təvəqqe eləyən adamdan bir şey istəyənlərdən olmasın. Bütün məscid və minbərlərdə üləma cənablarının mövizəsi xümsün fəzilətinə və xalqı onu ödəməyə təşviq etməyə həsr edilmişdir. Heç görüb eşitməmişəm ki, bir vaiz və ya naseh nəsihət ünvanı ilə seyidlərə desin ki,

dilənmək peyğəmbər həzrətlərinin övladına haramdır, xalq şəhərin kənarında dəyənək gücünə soymaq şəriətin ziddinədir, alçaq bir əməldir. Seyidlər gərək öz seydliklərinin yüksək şərəfini qorumağı hər şeydən üstün tutsunlar. Seyid öz nəşəb silsiləsinin haraya çatdığını yaxşı bilməlidir. Bəli, təqsir ümmətin vəzirlərindədir ki, məhribancasına nəsihətlərlə bu camaata öz babalarının əzəmətindən danışmır, bu kimi yaramaz, şəriətə zidd işlərin qəbahətini başa salmır, hətta, əksinə, onları mərdimazarlığa, zülmə, müftəxorluğa, arsızlığa həvəsləndirirlər. Allahın peyğəmbəri necə razı ola bilər ki, onun övladı sapsağlam olduğu halda, heç bir iş görməyib, camaatın qarşısında el açıb dilənsin. Seyid olub-olmamasından asılı olmayaraq, millətdən bir nəfər bədəncə şikəst olub, işləmək qabiliyyətini itirdikdə varlılar tərəfindən himayəyə alınmalı və yardım görməlidir. Gələk xüms məsələsinə. Xümsün verilməsi də hər kəsin insafına, dəyanətinə bağlıdır. Çomaq gücü ilə xüms almaq olmaz. Aydın-
dır ki, əgər bu qədər işsiz seyid tayfası bir işin, sənətin ucundan tutsa öz maaşlarını idarə edə bilər. Belə olduqda, əlbəttə, onlar həm öz izzət-nəfslərini, heysiyyətlərini mühafizə etmiş olurlar, həm də millət, məmləkət xalqın başqa fərdlərinin əməyindən faydalandığı kimi, onların da səyinin nəticəsindən faydalanar. Əgər desələr ki, hər bir əhəmiyyətsiz işə qol qoymaq seydilərin şəninə yaraşmaz. Mən onların cavabında deməliyəm ki, bu boş bir iddiadır. Onların bütün məxluqat üçün Allahın höccəti olan pak cəddi gələcəkdə öz ümmətinə sərməşq olmaq məqsədilə başqalarına muzduruluq edirdi. Belə olduqda, öhdəsində xüms ödəmək borcu olan bir şəxs seydin sorağı ilə şəhərdən-şəhərə gəzməli, onu tapandan sonra da əlindən-ayağından öpüb xahiş etməlidir ki, xüms bəbətindən olan məbləği qəbul edib, onu borcdan xilas etsin. Seyidlər isə daha dəstə-dəstə xarici ölkələrə töküfüşüb xaçpərəst vilayətlərində biabırçılıqla xalqın yaxasından tutub xüms istəməməlidirlər. İş oraya gəlib çatmışdır ki, hazırda rus dövləti başına yaşıl, göy əmmamə qoymuş adamları öz ölkəsinə buraxmır. Axı insafı olmaq lazımdır, haram bir iş olan bu dilənmə peşəsi irs ilə həmin seydilərin övladına da çatacaq, onlar da qiyamətdə xar və zəlil olacaqlar. Bunun günahı onları həmin alçaq işə şirnikdirənlərin boynuna qoyulacaq. Mənim zənnimcə, heç bir nəşəbi dürüst olan seyid acından ölsə belə bu zillətə boyun əyməz. Vəssalam.

Nə isə, yenə də mətləbdən uzaq düşdük. Bu söhbətlər qurtarmışdı ki, Mərənd qəsəbəsi uzaqdan göründü. Biz atları mahmızlayıb, bir saatdan sonra Mərəndə çatdıq. Çaparxanada atlardan düşdük. Çapar dedi:

– Belə məlum olur ki, bir neçə saat burada məəttəlçiliyimiz olacaq. Çünki burada çapar get-gəli çoxdur. Bir tərəfdən Ərvənq Ənzaba, o biri tərəfdən Təbrizə, Culfa sərhədinə gedib-gələn müsafirlərin sayı çoxdur. Buna görə də çaparxanada hazır at təsadüfdən-təsadüfə tapılır.

Xülasə, atlardan düşüb, çay sifariş elədik. İstədik yolun yorğunluğunu bir qədər canımızdan çıxaraq. Gördüm üç-dörd nəfər də bizim kimi təzəcə yoldan yetişib, xurcunlarını, səfər ləvazimatını bir tərəfə düzüb əyləşib. Onlardan birinin uca qaməti, qara boyanmış saqqalı, hənəli əlləri, barmaqlarında bir neçə eqiq üzüyü, riyazi tirmə şalından əmmaməsi, əynində səncab dərisindən xəz geyməsi var idi. Bu görkəmli kişi boynuna qara şal salıb, qəm dəryasında qərğ olmuşdu. İki-üç stəkan çay içəndən sonra Yusif əmiyə dedim:

– Dur gedək bir az bu qəsəbəni dolanaq.

Üzümü həmin müsafirlərə tutub soruşdum ki, bazara hansı tərəfdən getmək olar. O, başı əmmaməli, görkəmli şəxs dedi:

– Əgər meyvədən-zaddan alacaqsınız bu tərəfdən gedin.

Dedim:

– Bir şey almayacağıq, ancaq tamaşa eləməyə gedirik.

– Məqsədiniz tamaşa eləməkdirsə, onda heç getməsəniz yaxşıdır. Çünki bütün qəsəbədə kişilərin ağlar gözü, qadınların feryadı və şivənindən başqa bir şey görməyəcəksiniz. Şəhərin bütün məhəllələri yasa batmışdır.

– Nə kimi bir hadisə baş veribdir ki, onun müsibəti bütün şəhəri tutubdur? – dedim.

– Bir aydır ki, göydən bu şəhərə çiçək beləsi nazil olub. Elə bir ev yoxdur ki, orada Allahın bu beləsindən bir uşaq ölməmiş olsun. Elə bir valideyn tapmaq olmaz ki, ürəyi öz əziz uşağının ölümündən yaralı olmasın. Onlardan biri də mən qara günlüyəm. Bir həftənin içində iki əziz oğlumu bu qara torpağa tapşırıram. İki uşağın ölümünün qəmini çəkmək bir yana dursun, onların anasının gecəgündüz kəsilmək bilməyən ah-naləsi ciyərimi dağlayır, yaşayışı mənə büsbütün haram etmişdir. Ona görə də dəli kimi evimi, dirliyimi

buraxıb səfər əzmi ilə bərrü biyabana üz qoymuşam. Heç özüm də bilmirəm ki, haraya gedirəm, nə eləmək istəyirəm.

Yazıq bu əsnada öz həsbi-halında uca avazla neçə beyt növhə oxuyub, hönkür-hönkür ağladı, gözlərinin yaşı bulaq kimi axmağa başladı. Onun halına ürəyim çox yandı. Dedim:

– Bəs uşaqlara çiçək döydürməmişdiniz?

Dedi:

– Ay baba, çiçək döydürmək-zad hamısı firəngilərin sözüdür.

Allahın istəyi belə imiş, gerek belə ola imiş.

Bu kimi sözlərdən çox dedi.

– Ağa, sizin ismi-şərifiniz nədir, – deyə soruşdum.

– Hacı Molla... mərsiyəxani-Mərəndidir, – dedi.

Dedim:

– Hacı axund, bu xəstəlikdən neçə nəfər uşaq tələf olubdur?

Dedi:

– Qəbirqazanların hesabına görə dünənəcən altı yüz adam dəfn olunubdur. Yüzdən çox uşaq da ya kor, ya da əlil olmuşdur.

Dedim:

– Mənim ağam, bu qədər məsum uşağın qanı sizin və sizinlə həməqədə olan adamların boynunadır. Necə ki, yeni çiçək döydürmək firəngilərin sözüdür? Nə vaxtadək bu cəhalətdə qalacaqsınız? Bu sözlər nədir? Belə bir süst etiqadınıza görə bu qədər məsum uşağın ölümünə səbəb olmağınız guya bəs deyilmiş, hələ utanmaz-utanmaz bu işi Allahın iradəsinə nisbət verirsiniz. Sizin bu batil etiqadınızın əlindən Allaha pənah aparıram. Bunların hamısı sizin qəflətiniz, cəhalətinizin nəticəsidir. Allahın iradəsi bundan ibarət olmuşdur ki, bir ovuc torpaqdan, sudan mənim və sənə kimi ən gözəl görkəmli heykəl yaransın, bu heykəl dil açıb danışsın, yaxşını pisdən seçə bilsin, Allahın qüdrət əli ilə beyində və ürəkdə yaranmış ağılın və huşun tələbinə əsasən elm öyrənsin, Allahın vəhdaniyyətini tanınsın, ona şüür üzrə bəndəlik ələsin. Allah heç bir şeyi səbəbsiz yaratmadığı kimi, heç bir dərddi də dərmanlı yaratmamışdır. Çöldə göyərən ot-ələfin çoxu bu cür dərdlərin dərmanıdır. Başçılarımızı bir neçə yerdə bizə qəti şəkildə tapşırırlar ki, xəstəni həkim yanına aparıb ondan əlac istəyin. Məgər eşitməmişən ki, Musa əleyhissalam xəstələnən vaxt Allah buyurdu: “Ey Musa, mən səbəbsiz, vasitəsiz sənə şəfa bağışlamaram, gerek həkim yanına gedib öz dərddini söyləyəsən”. Məgər, oxumamısan ki, peyğəmbər

sələvatullah buyurmuşdur: “Taun və ya vəba xəstəlikləri olan şəhərə girməyin. Əgər xəstəliyin zühur etdiyi vaxt o şəhərə daxil olmuşsunuzsa, onda xəstəlik kəsilənədək oradan bayıra çıxmayın”. Firənglər Allahın peyğəmbərinin bu gözəl fərmayişinə əməl etməmişlər. Yalnız bu işin adını “karantin” qoymuşlar. Amma təəssüflər olsun ki, hələ bugünədək mənimlə sən əlmsizlik, xəbərsizlik üzündən, islamıyyətin pak şəriətinə tabe olduğumuz halda, rəhbərlərimizin əmrləri və fərmayişlərinin mənasını anlamamışıq. Lakin firəngilər, əcnəbi olmalarına baxmayaraq, onu anlamış və icra etmişlər. Gör işin təfəvütü haradan harayadır!

Alman dövlətinin hal-hazırda yüz kürur cəmiyyəti var. Bütün alman məmləkətində il ərzində çiçək xəstəliyindən altı yüz uşaq ölmür. Amma siz bu kiçik qəsəbədə tənbellik, cəhalət, xəbərsizlik nəticəsində millətin sayca artmasının ilk vasitələrindən olan altı yüz məsum uşağı yoxluq diyarına göndərmisiniz. Özü də bunun adını qoymusunuz “Allahın iradəsi”. Əgər Allahın iradəsi belə istəmişdirsə, onda nə üçün ağlayırsan? Bu alovlu ahları nə üçün çəkirsən? Gerek sevinib şadlıq eləyəsən!

Xülasə, bu uzun-uzadı söhbət yenə də ixtiyarımı əlimdən aldı, əhvalım dəyişildi. Gördüm müsafirlərdən biri kənardan diqqətlə mənə qulaq asır, özü də vəziyyətimi nəzərdən qaçırmır. Məndən soruşdu:

– Ay qardaş, siz haralısınız?

– Buralıyam, – dedim.

– Yeni mərəndlisiniz?

– Yox, iranlıyam.

– İnanmıram, – dedi, – iranlı belə sözlər deməz.

Dedim:

– İranlıyam, amma Misirdə yaşayıram.

Dedi:

– Gördün mən yanılmamışam, zənnim doğru çıxdı. Mənim əziz qardaşım, səbəbləşmə, qanını qaraltma. Bu ağa həmin şəhərin mərsiyəxanıdır. Onun dərddi özünə bəsdir, daha sən nə üçü dava eləyib onu incidirsən?

Dedim:

– Mənim qəsdim onunla dava eləmək, yaxud onu incitmək deyil. Mən bu kimi hikmətdən, ağıldan uzaq sözləri harada eşidərəmsə səbrim tükənir. Axı özün insaf elə, mən pis söz deyirəm?

– Mən əvvəldən sizin sözlərinizə qulaq asırdım, – dedi. – Hamı-sını doğru buyurdunuz, haqq söz danışdınız. Amma zaman və məka-nı da mülahizə buyurmalısınız. Doğrudur, sizin gördüyünüz o ölkə-lərdə çiçək döyürlər, karantin qoyurlar. Bu iki tədbirin insaniyyət aləminə olan xeyri gün kimi aşkardır. Ancaq o ölkələrdə dövlətlə millət arasındakı münasibət ata ilə övlad arasındakı münasibət kimi-dir. Əgər bir uşaq qəzaya uğrasa, öz qəti əceli çatmamış tələf olsa, dövlət elə bilər ki, onun öz uşağı ölmüşdür. Bir dəqiqə də olsun o uşağın ölümünün səbəblərini axtarmaqdan əl çəkməz. Nəhayət, onun tələf olmasının səbəbini tapıb, gələcəkdə belə bir qəzanın baş verməsi qarşısını alır. Mən özüm də bir müddət İstanbulda yaşamı-şam. Hər gün göürdüm ki, dövlət hakimləri küçə-küçə, məhəllə-məhəllə, qapı-qapı evləri gəzib, uşaqlara pulsuz çiçək döyürlər. Əgər bir nəfər həmin bizim hacı axund cənablarının əqidəsində olub, öz uşağına çiçək döydürməyə idi tənbəh olunurdu. Orada belə gözəl qayda bütün şəhərlərdə, qəsəbələrdə, hətta ucqar kəndlərdə icra edilir. Doğulanların hamısı adı ilə, nişanı ilə nüfus dəftərinə yazılır. Ölənlər də bu minvalla qeydə alınır. Ölənlərin sayını hər həftə qəzetlər vasitəsilə xəbər verirlər. Məsələn, yazırlar ki, bu həf-tə ərzində şəhər əhalisindən filan qədər vəfat etmişdir. Onların xəstəliyini də müəyyənləşdirirlər. Yoluxucu xəstəliklər bürüz edən kimi onun qarşısını almaq üçün lazım olan tədbirlər görülür. Səhiyyə idarəsi xəstəliyi dəf etmək uğrunda var gücünü səfərbərliyə alır.

İndi də buyurun, bizim bu bədbəxt məmləkətin vəziyyətinə baxın. Əgər bir gecənin içində bir şəhərin əhalisinin yarısı əcəl-mayallaq olsa, dövlət nəinki onların barəsində fikirləşməz, hətta ölümlərin dəfn edilməsi üçün də bir iş görməz. Belə olduqda, daha çiçəkdən, yaxud zəlzələdən qırılanlara nə fikir verəcək. Dövlətin nəzərində hər şeydən qiymətsiz, əhəmiyyətsiz bir şey varsa, o da təbəələrinin heyatıdır. Bir vilayətin əhalisi aclıqdan, qəhətlikdən qırılmaq ərəfəsində olsa da oranın hakimi özünün ova çıxması vax-tını bir dəqiqə də gecikdirməz. Mötəbər şəhərlərdə hər bir tiryəki dərviş, hər bir dava-dərman satan ətər həkimdir, hər bir savadsız qarı arvad mamaçadır. Dəlləklərin də öz yeri var, bütün dərdlərin davası onların bellərindən asdıqları xırdaca xurcunda yerləşibdir. Bu insafsızlar gündə neçə nəfəri öldürürlər. Bir bunlardan soruşan da yoxdur ki, ay balam, incə həkimlik fənnini siz harada öyrənib, hansı tibb məktəbində təsdiq alıbsınız. Mənim atam da həkim idi. O mər-

humun vəfatından sonra qohum-əqrəbə dövrəmə toplaşdı ki, gerek qoymayasan atanın ocağı sönsün. Allaha şükür, savadın var, atanın kitabında da ki, bütün dərmanların adı yazılıbdır. Götür, camaatı mü-alicə etməyə başla. Bu şəhərdə təbabet sizin nəslinizə məxsusdur.

Dedim: baba, mən hara, həkimlik hara?! Siz Allah, mənim yaxamdan əl çəkin, məni işə salmayın. Mənim xəstəlikdən və onun müalicəsindən nə xəbərim var. Mənim əlimi müsəlmanların qanına batırmayın. Viedanım bu işə heç vaxt qol qoya bilməz. Xülasə, nə qədər üz vurdular qəbul etmədim. Atamdan miras qalmış təbabet kitabını əlacsızlıq üzündən Ağa Səməd Ətvərə on dörd tünəyə satıb, canımı xilas elədim. Ancaq Ağa Səməd indi o kitabın bərəkətindən Ağa Mirzə Əbdül Səməd həkim olaraq böyük şöhrət qazan-mışdır. Bu gün-sabah həkimbaşı olar, dövlətdən də bir ləqəb alır.

Deyirəm əgər o dünyada da, Mərənddə və İranın başqa yerlə-rində olduğu kimi, atanın qisasını oğuldan alsalar, onda vay mənim halıma. Ona görə ki, bilirəm, rəhmətlik atam iki yüz nəfərdən artıq müsəlmanı tərsinə elədiyi müalicələri, zərərli dərmanları ilə vax-tından əvvəl öldürmüşdür. Yazıq, dərman əvəzinə hər bir xəstəli-yə işlətməli, hər bir xəstəyə albuxara aşını məsləhət görərdi. Bütün xəstələrinə buyurardı ki, həcəmət qoydurub, qan aldırırsınlar. Gün-lərin birində bir ildən çox xəstələnib yastığa düşmüş bir qoca kişi-ni mənim mərhum atamın yanına getirdilər. Mən də orada idim. Atam xəstəni görəni kimi dedi:

– Gerek buna həcəmət qoyulsun.

Xəstə gedəndən sonra mən atama dedim:

– Ata, gerek həcəmət elətdirməkdən məqsədiniz qan almaqdır-sa, o kişinin rəng-ruhundan məlumdur ki, damarlarında bir misqal da qan qalmayıbdır. Yox, əgər bədənin yelinin çəkilməsini istəyir-sinizsə, bu yazıq onsu da öz heyatının xırmanını bada vermişdir və son nəfəsini çəkir.

Rəhmətlik atam mənə hirsli-hirsli baxıb dedi:

– Bəs azarlıya nə demək lazımdır.

– Nə bilim nə demək lazımdır.

Dedi:

– Onda ki, bilmirsən, füzulluq etmə!

Söhbətimiz burada qurtardı. Mən doğrudan da heç belə iranlı görməmişdim. Xoşəxlaq, şirin-söhbət, məzəli danışan bir kişi idi.

Xaricdən də xəbərsiz deyildi. Onun söhbəti çox xoşuma gəldi. Olan-qalan bir qutu yüz dənəlik gözəl Misir papirosu varım idi, ona hədiyyə verdim. O da məmnuniyyətlə qəbul elədi. Beləliklə mən onunla tanış oldum. Öz vizit vərəqimi ona verdim. Onun da adını, ünvanını soruşub cib dəftərimə yazdım. Çaparxanada dörd saat qalandan sonra bu təzə tanışım ilə vidalaşdım.

Bəli, Mərənddən də çıxdıq. Sabahısı gün ikindiçağı Araz kənarına çatıb, ayağımızı üzəngidən çıxardıq. Bir nəfər qarşımızda dayanıb amirane dedi:

– Xan sizi çağırır!

– Xan kimdir, adı nədir, bizimlə nə işi var, – dedim.

– Xan-Əmintəzkirədir, sizin pasportlara baxıb qol çəkmək istəyir, – dedi.

– Bəs elədə demə ki, sizi istəyir, de, pasportları istəyir, – dedim.

Dedi:

– Bəli, pasportları istəyir.

Pasportları verdim, apardı. Neçə dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi. On dörd qran qol pulu istədi. Verdim. Dedi:

– Bizim də qulluq haqqımızı ver.

İki qran da ona verdim. Razılıqla dedi:

– Yaxşı yol, sağ-salamatlıqla gedin.

O çıxıb getdi, biz də farağat tapıb ətrafımıza göz gəzdirdik. Gördüm ki, Batumda, Bakıda görmüş olduğum kimi, həmvətənlərimdən iki yüz nəfərə yaxın halı pərişan adam dəstə-dəstə yığılıb günəşin altında dayanmışdır. Əmintəzkirənin adamları isə onları dövrəyə alıb, pasport pulu toplayırlar. Pul iyi duyduqları hər bir kəsdən daha artıq alırdılar. Pulsuzları sille-təpik altına salıb döyürdülər. Qərribə bir hängəmə idi. Onların halına ürəyim od tutub yandı. Bu əsnada bir qədər aralı, qoltuqlarında dəf-dümbək tutub, yanlarında neçə oyunbaz meymun-əntər saxlamış başqa dəstəni gördüm. Neçə nəfər qız paltarları geymiş telli oğlan onlarla idi. Pasport məmurları bunlarla da elbəyaxa idilər. Bunların kim olduqlarını, nə üçün səs-küy saldıqlarını soruşdum. Dedilər bunlar da Arazın o tayına keçmək istəyirlər. Peşələri Qafqaz ölkələrini avara-avara gəzişib, bu oğlanları, meymunları, əntərləri oynatmaqdır. Bu vasitə ilə hər qapıdan bir pay dilənib başlarını girləyirlər. Cəncəlin səbəbi də budur ki, Əmintəzkirə meymunlardan, əntərlərdən də təzkirə pulu istəyir. Bunlar da

verməzlər. Deyirlər bu təzə dəbdır. İndi üç gecə-gecə gündüzdür ki, burada məəttəl olublar. Gördüyünüz bu hängəmə təzkirə məmurları ilə bunların arasında hər gün təkrar olunur. Bu hadisə də mənə təəccübləndirib heyretimi artırdı.

Əlqərəz, bu kədərli vəziyyəti görməmək üçün istəyirdim özümü mümkün qədər daha tez o tərəfə salım. Çayın kənarına gəlib keçidində dayandım. Gördüm çaydan keçmək üçün yeganə bir vasitə birçə dənə qayıqdan ibarətdir. Qayıq da ki, maşallah olsun, o qədər köhnə idi ki, elə bil Nuh peyğəmbərin dövründən yadigar qalmışdır. Müsafirləri bu qayıqla Arazın o tayına rus sərhədinə keçirirdilər. Biz də iki nəfərə iki qran verib qayıqda oturuq. Qayıq sahildən bir qədər aralanandan sonra Yusif əmi İrana tərəf baxıb dedi:

– İlahi, sənə yüz min şükr olsun ki, canımız bu xaraba ölkədən sağ-salamat xilas oldu.

Yusif əmi, belə bir şükrü yalnız mənim salamatlığım xatirinə elməsinə baxmayaraq, çox yersiz danışdı. Çünki bu sözlərin mənim vətənpərvər təbiətimə və xasiyyətimə zidd olduğunu yaxşı bilirdi. Onun bu yersiz sözündən ürəyim bərk incidi. O dərəcədə mənə toxundu ki, sözlə ifadə edə bilmirəm. Sanki başıma bir qazan qaynar su tökdülər. Beynimdən tüstü qalxdı.

Dedim:

– Ay insafsız, bu pak torpağın təqsiri nədir? Vətəni tərk edirsən, əlvida duasını oxuyub, bir daha buraya qayıtmağı Allahdan diləməkdənsə sevinib şükr edirsən. Qərribə daş ürəyin var!

Sözümü deyib qurtara bilmədim, mənə ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Hönkür-hönkür ağlayıb dedim: “Ey mənim əziz, sevimli vətənim! Canım, ruhum sənənin torpağına feda olsun. Mənim məzhəbimdə sən cənnətdən də müqəddəssən. Sənənin torpağın diriliyin bulağı, havan isə əbədi cənnət havasının həsəd aparacağı bir havadır. Heyif ki, naxələf övladın sənənin yüksək qədrini alçaltdı, sənənin şan-şövkətini qorunmadı, sənəni əcnəbilərin gözündə xar etdi. Peyğəmbərimizin imana bərabər hesab etdiyi vətən məhəbbətini unutdu. Daha bunu bilmədi ki, bu xarlıq işin sonunda onların özlərinə və övladına şamil olacaqdır.

Ey mənim müqəddəs vətənim! Bu cahil övladların sənənin qədrini o dərəcədə aradan aparmışlar ki, bu gün sənənin məhraban qucağından ayrılıb gedən hər bir naxələf fəraqın üçün qan ağlamaqdansa,

qayğı və məhəbbətini yad edib kədərənəkdənsə, səndən ayrıldı-
ğına görə utanmazcasına şükr eləyib sevinir. Amma mən sənə fəra-
qında ürəyi dağılı, gözləri yaşlı bir oğlunam. Mənim məzhəbimdə
səndən ayrılmaq can verməkdən də çətindir.

Gedirəm, hesret üzündən baxıram arxaya mən,
Ayağımdan xəberim yox, necə arxamca gəlir.

Bəli, mənim də dilimdə min bir şikayətim var; ancaq mənim
şikayətlərimin hamısı sənə naxələf övladlarındandır. Onlar sənə
haqqında öhdələrinə olan borcu yerinə yetirməyib, sənə cəfa edir-
lər. Bağbanı tənbel olan bağın saralıb-solmaqda nə təqsiri var.

Ey mənim əziz vətənim! Hərçənd ki, mənim qardaşlarım olan
vəfasız övladlarımdan şikayətim var. Ancaq onların da mənə narazı
olduqlarını bilirəm. Onlar bundan sonra yığıncaqlarda, məclislərdə
mənə gileylənib şikayətlənəcəklər. Bəlkə də mənə sənə bəslədi-
yim dərin məhəbbətə görə dəliliyə ittiham edəcəklər. Öz dəftərin-
də mənim adıma bir boşboğaz, cəfəng danışan boşbeyin kimi qeyd
etmələri də beid deyil. Mən onların adı, İran tarixi isə mənim adı-
mı bir dəli kimi qeyd edəcək. Amma onların vecinə deyil, çünki
vətənpərvərliyin mənasından, onun ülvəi aləmindən xəbərsizdirlər”.

Ağlamağım gətdikcə şiddətləndi, nəfəsim tıxandı. Daha dilim
söz tutmadı. Yusif əmi yanılıb yersiz danışdığını anladı, araya söz
salıb, mənə kədərli vəziyyətdən qurtarmaq istədi. Dedi:

– Bəy əfəndi, baxın, su elə lal axır ki, heç bilmirsən hansı tərəfə
cərəyan edir.

Doğrudan da, Yusif əminin öz sözündən artıq dərəcədə peşman-
çılıq və xələt çəkməsi aydın idi. Mən kədər aləmindən ayrıldım.
Qayıq da çayın sərhəd olan sahilinə çatdı. İkimiz də yük-yapımızı
götürüb qayıqdan çıxdıq. Rusiyanın gömrük və sərhəd memurları
o saat gəlib pasportlarımıza viza qoydular. Yeni pasportlara baxıb
qol çəkdilər. Ondən sonra çaparxana memurunu görüb at istədim.
O dəqiqə atları hazırladılar. Minib yola düşdük. Yol üstündə Naxçı-
van şəhərindən başqa diqqətəlayiq bir yer görmədik. Oradan da
keçib uzun bir məsafəni arxada qoyandan sonra Qafqazın məşhur
şəhərlərindən olan İrəvan şəhərinə çatdıq. Müsafir çox olduğuna
görə buranın çaparxanasında hazır at yox idi. Üç-dörd saat meəttəl

olub at gözləməli idik. Ona görə də gəlib aşağıda gəzməyə başla-
dım. Birdən papağında şiri-xurşid əlaməti olan bir fərraş gəlib dedi:

– Ağa, təzkirələrinizi verin baxım.

Təzkirələrimizi göstərdim. Dedi:

– İki manat verin.

Sözsüz-sorğusuz çıxarıb iki manat verdim. Alıb getdi. Çaparxa-
na memurlarından biri mənə dedi:

– Nə üçün ona pul verdiniz? Təzkirəyə baxmaq adı ilə bunların
müsafirlərdən pul almaq haqları yoxdur. Ancaq haqları olmaya-
olmaya gəlib istəyirlər. Heç kəs onlara bir şey vermir, hətta bezi-
sindən kötək də yeyirlər. Yalnız bəzi aciz-avaradan bir şey qopara
bilirlər.

– Eybi yoxdur, – dedim. – Elə biz də aciz-avaralardan biriyik.

Dörd saat dayandıqdan sonra atları gətirib qoşdular. Biz poçta
ilə Axaltske tərəfə yola düşdük. Bir iranlı da bizə yoldaş idi. Ondən
soruşdum:

– Haralısınız?

– Xoyluyam, – dedi.

Dedim:

– Bu səfərimdə mən istəyirdim Xoy şəhərini də səyahət elə-
yim. Amma bu Yusif əmi mənə qoymadı. Heyif ki, o şəhəri görmə-
dim. Bir deyin görüm ora necə şəhərdir?

Yoldaşımız şəhərin vəziyyətindən bir qədər söhbət elədi.
Oranın ticarətindən, əkinindən soruşdum.

Dedi:

– Hər şey var, amma İstanbulla ticarəti tamamilə kəsilibdir. İstan-
bulla ticarəti olanların hamısı iflasa uğramış, ayaqdan düşmüşlər.

Mən yenə də o şəhəri səyahət etmək əzmində möhkəm olma-
yıb, oraya getmədiyimə təəssüfləndim. O dedi:

– Kaş bir gəlib görəydiniz. Molla Hüseyn Cinninin şagirdlərindən
biri Xoya təzə rövşəxan gəlibdir. Cavan olmasına baxmayaraq
öz qoca ustası kimi mərsiyə oxuyur. Əcinnə tayfası onun qoltuğu-
nun altında gizləyib onunla danışır, ona elə təzə mərsiyələr öyrə-
dirlər ki, heç xoruz səsi eşitməyibdir. Cinlərin onun üçün yazdıqları
mərsiyə kitabını onun özündən başqa bir kəs oxuya bilmir.
Mərsiyə məclislərində adam əlindən iyne salsan yere düşməz.
Camaat onun mərsiyəsində göz yaş axıtmaq əvəzinə qan ağlayır.
Bütün mərsiyəxanların bazarını bağlayıbdir. İş yaman tutubdur.

Dedim:

– Zəhmət olmasa, bu söhbəti büküb bir tərəfə qoy, bundan artıq eşitmək taqətim yoxdur. Xoya getməmiş səyahətimi qurtardım. Sizin fərmayişinizdən o şəhərin əhalisinin nə kimi dərde mübtəla olduğunu anladım. Mənim ağam, bu sözlər müsəlmançılığın tamamilə ziddinədir. Necə yəni cinlər gəlib adamın qoltuğunda gizlənir, yaxud əbasının etəyi altında eyləşib ona mərsiyə öyrədirlər.

Bununla söhbətimizi qurtarıb fikrə daldım. Yalnız mənzilə gəlib çatan vaxt özümə gəldim. Burada da dörd saat oturub Batuma gedən qatarın intizarını çəkdik. Qatar gələn kimi oturub, Batuma yola düşdük. Mən də öz səyahətnaməmi burayadək yazdım.

Səyahətimin nəticəsi bundan ibarətdir ki, gəzdiyim İran ölkəsinin heç bir şəhərində məni sevindirə biləcək tərəqqi əsəri və ya mədəniyyətə təşəbbüs görmədim. Ticarətdə, kənd təsərrüfatında babalarından nə qalıbsa, onunla kifayətlənirlər. Təəccüblü burasıdır ki, ata-babalarının məişət tərzini olduğu kimi qoruyub saxladıklarına fəxr edirlər. Ancaq məsrəfsiz bəzək-düzeyi evlərində artırmaq sahəsində o dərəcədə irəliləyiblər ki, ata-babaları bu vəziyyəti heç yuxuda da görməmişdilər. Bunların ata-babaları əziz vətənin istehsal etdiyi iki yüz tünəlik mis qabla böyük bir ailənin yüz illik ehtiyacını ödəyir, axırda da bu qabların qiymətindən heç bir şey azalmırdı. İndi isə bunlar iki yüz tünəyə bir çilçiraq alıb, otaqlarının tavanından asıblar. O da qırılıb bircə dəfə yerə düşməklə sahibinin qışqırub “vay” deməsindən başqa bir əsər qalmır. Aydındır ki, bu kimi şeylər onların babalarının heç xəyalından belə keçməmişdir.

Əksəriyyəti mülkədar olan bu camaatdan bircə nəfəri də belə bir xəyala düşməmişdir ki, qonşu ölkədən nümunə üçün bir xırmandöyən maşını və ya biçin maşını, ya da buğdatəmizləyən maşını alıb öz kəndlərində, tarlalarında işə salsın, beləliklə də onun məziyyətlərini öz gözləri ilə görsün. Bu ölkədə başdan-başa bütün böyük şəhərlərindən tutmuş qəsəbə və kəndlərində də bircə dəne ağzından tüstü çıxan maşın və ya fabrikin küresi görünür. Heç yandan dəmiryol qatarının gəlməsi və ya çıxmasını xəbər verən fit eşidilmir. Heç bir şəhərdə dövlət idarəsi naminə əzəmətli, uca imarət görmək mümkün deyil. Dövlət xəstəxanasından, məktəbindən heç bir yerdə əlamət yoxdur. Heç bir şəhərində tərəqqi və mədəniyyət nişanından olan kompani bank görünür. Heç kəs məscidlərin

vəziyyəti haqqında düşünür. Səfəvi şahları və keçmiş dövrlərin başqa məşhur adamlarının qəbirləri bütünlüklə xarab olub dağılmışdır. Məmləkətin və millətin tərəqqisi uğrunda böyük zəhmətləri və xidmətləri olan mərhum naibüssəltənə Abbas Mirzə və mərhum Mirzə Təqi xan Əmir-i kəbir haqqında xələflərin qədir bilməsini andıran bir söz belə dillərinə gətirmirlər. Nə yaxşılardan rəhmətlə yad edir, nə də pislərin lənətlə xatırlayırlar.

İşləri, peşələri bir-birinin hüququnu tapdalamaq, rəhmsizlik, mürüvvətsizlik, insafsızlıq və bədxahlıqdır. Bununla belə, beş nəfəri bir yerə yığılan kimi deyir: “Ay baba, dünya beş gündükdür, axirət fikrində olmaq lazımdır”. Ancaq hamısı yalan danışır, dilə bir cür, əməldə başqa cürdürlər. Xəyallarından keçməyən bircə şey varsa, o da qiyamət gününün sorğu-sualıdır. Xeyrat verməyinə verirlər, ancaq varlıların qarnını doyururlar, yoxsulların halına qalan yoxdur. Bütün işləri riyə üzündəndir. Tamahsız, təvəqqesiz bir adama salam da verməzlər. Camaat namazına gəlirlərsə, deməli, pişnamazdan bir təvəqqələri var. Xalqın əxlaqı elə pozulubdur ki, onu islah etmək nəzərə çox çətin gəlir. Demirəm, özümü təsəlli vermək üçün deyək ki: “Elə qalmadı, belə də qalmaz”.

Keçdiyən hər bir yerin torpağının münbit, əkinə yararlı olduğunu görürsən. Ancaq faydası nədir? Göz işlədikcə hər yer bəyazdır. Eləcə də bir sıra kiçik və böyük şəhərlərdə əhali o qədər azdır ki, elə bil dilsizlər səhrasıdır. Camaat xarici ölkələrə o dərəcədə mühacirət etməyə məcbur olmuşdur ki, şəhərlər boşalmışdır. Bu ölkənin əhalisinin ən bədbəxt zümresi muzdurlar, fəhlələr və hərbçilərdir. Bu yazıqlar gərək bir gün işləsinlər, bir gün də çörək dalmca bütün şəhəri dükan-dükan gəzsinlər, bəlkə öz pulları ilə bir batman çörək alıb uşaqlarını doyursunlar. Neçə ildir ki, məhsulun bol və bərəkətli olmasına baxmayaraq çörək qıtlığı davam etməkdədir. Bu, bir il, iki il deyil, çoxdanın haqq-hesabıdır. Qan içməkdə Çingizin atlılarından çevik olan mülkədarların çoxu öz həmvətənlərinə rəhm eləməyib, buğdanı anbarlarda çürüdürlər. Qoy Allah özü bu yoxsulların dadını o tamahkar zalimlərdən alsın.

Hal-hazırda bütün yer üzündə iranlıdan bədbəxt bir millət yoxdur. Sudan və Həbəş zənciləri arasında da bir haqq-hesab var. Onlar da müəyyən dərəcəyədək bəşəri hüquqlara malikdirlər, gündən-günə tərəqqiyə doğru meyl edirlər. Lakin qaragünlü iranlıların

vəziyyəti gündən-günə ağırlaşır. Əgər deyək ki, Allahın istəyi belədir, onda xəta edirik, bəlkə küfr demiş olarıq. Dünyanı yaradan Allah alim, adil və mehribandır. Nə üçün gerek bir ovuc iranlının xar və zelil olmasını istəsin. Desəm ki, bizi cadulayıb tilsimə salmışlar, bu da batil bir əqidə olar. Bəs onda deməliyəm ki, bütün bu gerilik və zillətin səbəbi öz yaramaz işlərimizin cəzası, tənbellik, qəflət və cəhalətimizin nəticələridir.

Elm və insaf gözü ilə baxsaq görürük ki, bu gün Qərb ölkələri xalqlarının fəxrinə və başıucalığına səbəb olan hər bir vəsilə bizdə olmuşdur. Biz bilə-bilə o asudəlik və başıucalığa vasitələrini rədd eləyib özümüzdən uzaqlaşdırdıq. Amma Qərb ölkələri xalqları onları ikiəlli tutub öz məişət və mədəniyyətlərini həmin vəsaitin üzərində qurdular. Təəssüflər olsun ki, indi əcnəbilərin əlində gördüyümüz bütün bunlara özgə mal kimi həsrətlə baxır, daha bilmirik ki, bütün xoşbəxtlik vasitələrini özgələri bizim qəflətimiz nəticəsində ələ keçirmiş, yalnız onların rəngini dəyişmişlər. İndi biz onlara özgə mal kimi uzaqdan həsrətlə baxırıq. Bəli, “öz malını özgədən diləmək” buna deyirlər.

Bu, haman İrandır ki, “şahlıq” və “ədalət” sözləri başqa ölkələrə onun müqəddəs torpağından yayılmışdır. Pişdədi sülaləsinin ilk padşahı olan Kəyumərsdən tutmuş Sasani sülaləsinin sonlarına-dək bu abad ölkə ədalətin mənbəyi olmuş, onun saçıdığı mədəniyyət işıqları başqa ölkə xalqlarının gözünü qamaşdırmışdır. İndi də İran məmləkəti öz gözəl iqlimi, bərəkətli torpağı ilə yer üzünün ən yaxşı ölkələrindən hesab olunur və bu nemətin şükri bizə vacibdir. Ancaq nə faydası İranın indiki ərazisinin Fransa torpağından iki dəfə artıq olmasına baxmayaraq, Fransanın dördde biri qədər əhalisi yoxdur. Məlum olduğu kimi, əhalinin dəqiq şəkildə siyahıya alınmasının verdiyi nəticələrə görə Fransanın qırx iki milyon yarım əhalisi vardır. Lakin İran əhalisi haqqında heç bir hesab-kitab olmadığına görə müxtəlif məlumatlar verilir. Bəziləri onu yeddi milyon yarım, bir çoxu da onu on milyon nəfərədək yazıblar. Özümüzü bir qədər sakitləşdirmək üçün ikinci rəqəmi götürsək, yenə də İranda Fransanın dördde biri qədər əhali olmadığı aşkara çıxar. Bu geniş ölkənin əhalisinin bu dərəcədə azalmasının səbəbini soruşsanız, bir neçə yerdə qeyd etdiyimiz cavabı eşidəcəksiniz. Xalq hakimlərin təcavüzü və özbaşınalığı üzündən xarici ölkələrə

celayi-vətən etməyə məcbur olduğuna görə nəsilər qırılıb aradan getdi. Evlənmə və nəslin artması bir növ dayanmış oldu. Bu təəssüflü vəziyyətə qan ağlamaq lazımdır. İğtişəslərə, arasıkəsilməz dava-qırğınlara və durğunluq dövrünə baxmayaraq, coğrafiyaşünasların bəzisi Nadir şah* dövrünün sonlarında İran əhalisini iyirmi milyondan otuz milyona kimi qeyd etmişlər. İndi bu son yüz əlli il ərzində ölkə əhalisinin on milyon nəfəri əcnəbilərə udurulmuş, başqa on milyon nəfəri isə zalım hakimlərin əlindən başını götürüb ana yurdunu, ailəsini tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Bundan daha artıq təəssüflü cəhət odur ki, bu perişanlıqın səbəblərini heç kəs axtarıb tapmaq fikrində deyil. Nə olmuşdur ki, indi İran hər bir şey üçün xarici ölkələrə möhtacdır və yadların təcavüzünə, sədəməsinə məruz qalmışdır? Gerek indi ayaqqabıdan tutmuş papağa qədər firəngilərdən alsın. Avropalılarla ticarət əlaqələrimiz olmayan vaxt bəs nə edirdik? O vaxt bizim əməlimiz aşmırdımı?! Nə üçün bu əlaqələrdə onlar bizə üstün gəlib, bizi özlərinə möhtac elədilər? Aydınır ki, bunun səbəbi bizim cəhalətimiz oldu. Sadələvhlük üzündən əlimizdə olana qənaət eləmədik. Xarici əmtəənin yalançı, davamsız naxış-bəzəyinə uyduq, vətən mallarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa fikir vermədik. Bu qəflətin nəticəsində bugünkü dərədə düşər olduq. Ata-babalarımız yaxşı demişlər:

Yamağı yamağın üstünə bəndlə,
Birovuz paltarın minnətin çəkmə.

Biz onların bu sözüne qulaq assaydıq indi canımızı əcnəbilərə möhtac olmaqdan qurtarmışdıq. Belə olsaydı öz ehtiyaclarımızı ödəmək üçün ölkəmizin var-dövlətini əcnəbilərin kisəsinə doldurmazdıq.

Burada bir əhvalat yadıma düşdü. Mötəbər, doğru danışan bir kişidən eşitdiyimə görə, ölkə başçılarından biri ibrət alması üçün burada onu neql etməyi münasib hesab edirəm. O mötəbər şəxs deyirdi ki, günlərin bir günündə rus imperatorlarından biri tanınmayan bir halda Moskva bazarında gəzirmiş, mağazaların birində görür ki, bir qədər mahud parçanı büküb bir bucağa qoymuşlar. İmperator mağaza sahibinin səliqəsizliyinə təəccüb edib içəri girir, onun sahibindən soruşur: “Bu gözəl əmtəəni nə üçün belə gözəndən salıb toz-torpaq içinə atmısan? Bu sənin ticarət işində səliqəsizliyini göstərir”. Mağaza

sahibi deyir: “Müsyö, mənimki mənə bəsdir, köhnə dərclərini təzələmə, yaralarım düz səpmə, mənim dərclimin dərmanı yoxdur”. İmperator deyir: “Dərclini söyləməkdən ki, sənə bir zərər toxunmaz. De görüm dərclin nədir?” Mağaza sahibi deyir: “Sizin nəzerinizdə gözəl görünən bu matah mənim evimi yıxıbdır. Mənim əməlli-başlı sərmayəm var idi. Ticarət üçün Londona getdim. Orada mahud toxuyan dəzgahları görüb, vətənimə mahud ehtiyacından qurtarmaq üçün o maşınlardan vətənimdə düzəldib işə salmaq fikrinə düşdüm. Bir müddət bu iş üçün vaxt itirdim. Çoxlu pul xərclədim. Nəhayət, bu matahı öz vətənimdə istehsal etməyə başladım. İndi hər bir kəs insafsızlıqla ona bir eyib qondarıb almır. Bütün sərvətim, həyatımın yarısını bu yolda tələf etmişəm. İndi özümü tamamilə itirmişəm. Heç bilmirəm nə edim”. İmperator deyir: “Doğrudan da haqqınız var, amma nəümid olmayın, Allah bu işi yoluna salmağa qadirdir. Hələlik ondan iyirmi arşın mənə verin”. Mağaza sahibi mahudu verib pulunu alır. Onun sabahısı gün imperator öz imzası ilə qəzetlərdə bir elan dərc etdirir. Orada yazır ki, filan mağazada çox əla vətən mahudu var. Mən özüm də ondan bir dəst paltar tikdirib geymişəm. Çox gözəldir, başqaları da ixtiyar sahibidirlər.

İndi belə bir elandan sonra hansı vəzir, vəkil, hakim cəsərəti var ki, xarici mahuddan paltar geysin? Buna görə də hər tərəfdən camaat o mağazaya axışib mahud alır. Qısa bir müddət ərzində mahud tamamilə satılıb qurtarır. Ondən sonra da vətən mahudu o qədər rəvac tapır ki, çoxlu karxanalar təsis olunur. Həmin bir cə elanın bərəkətindən bugünədək Rusiyada qırx beş mahud karxanası açılmış, hamısı da işləyib mənfəət verir. Görün bu işlə sizin şahinşan lələ çiraqların, büllur əsbabların nə qədər təfavütü var!

Nə işə, mətləbdən uzaq düşdük. Bütün millətlərin alimlərinin təsdiq etdiyinə görə, iranlılar fərəsetli, huşlu-başlıdırlar, onlar hər cür tərəqqi və mədəniyyət qabiliyyətinə malikdirlər. Düzgün tərbiyə olunsalar öz vətənlərinə parlaq xidmətlər edə bilərlər. Bu iddianı sübuta yetirmək üçün çoxlu aydın dəlillər gətirmək olar. Birincisi budur ki, müasir elm və sənətdən məhrum qalmalarına baxmayaraq, iranlıların öz fikri, xəyalı və mahir əllərinin məhsulu olan bir para əmtəələri dost-düşməni heyran qoyub, onların tərifi qazanmışdır. Əgər bu nəcib millət müasir elmi və sənəti mənimsəyə bilsə, şübhəsiz ki, yer üzünün mədəni xalqlarından biri olar. Elm təhsilində də

vəziyyət eynidir. Rusiya, Fransa, İngiltərəyə gedib, məktəblərə daxil olmuş İran əsilzadələri o ölkələrdə biganə olmalarına, qütbət çətinliklərinə baxmayaraq, dərs oxumaqda yerlilərin özündən qabağa keçmişlər. Oxucular soruşacaqlar ki, bəs bu qədər fitri istedadlı iranlıların hər şeydə başqalarından geridə qalmasının səbəbi nədir? Onun səbəbi məlumdur – mürebbinin olmaması, tərbiyəçinin olmamasıdır. Belli olduğu kimi, tam bir əsrdən bəridir ki, İran hökuməti dəsgahunda elmə, sənətə etina edən yoxdur. Bir adamın elm və sənətdə yüksək məqamlara çatması üçün ya gərəklərlə varlı-karlı himayəçiləri, ya da çoxlu pulu olsun. Bu iki vəsildən məhrum olduqda elmdə, sənətdə, bacarıqda öz dövrünün Asəfi* olsa belə heç kəs ona etina etməyəcək. Yüksək məqamlara çatmaq üçün üçüncü yol da var. Ancaq biz onu yazmaqdan utandıq. Əgər bir şəxsin bu üç vəsildən biri olmasa gərəklərlə yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş azarlılar kimi öz evində oturub qapını üzünə bağlasın. Çünki hünər və fəzilət işə keçməz. Atanın fəziləti və şöhrətindən, əlbəttə, oğula bir pay çatar, elə o da kifayət edər. Bir yerdə ki, sipəhsarlıq qılıncını on dörd yaşında bir uşağın belinə bağlayalar, özünə də haman yüksək adı verələr, o məmləkətdə istedadla arxalanıb tərəqqi etməyə daha necə ümid bağlamaq olar? On dörd yaşlı adamın zəti istedadı olarsa, hərbi nazirliyə çatması üçün qırx illik son dərəcə çətin, ağır, yoxuşlu yol var. Hər şeydən əvvəl gərəklərlə həmin şəxs məşhur hərbi məktəblərdən birində dərs oxuyub oranın fərqlənmə diplomunu alsın, sonra hərbi rütbənin ilk dərəcəsi ilə başlayıb göstərdiyi parlaq xidmətlərinə görə sərhəng, sərtib, mirpənc, əmirtumanlıq rütbələrinə çatsın. Elə ki, dövlət və millətə sədaqətdə, bacarıqda, şücaətdə öz tay-tuşlarından irəli keçdi, bəlkə də o yüksək məqama çata bilər. Ancaq belə olarsa o şərəfli ünvanla layiq ola bilər. Hərgah mənsəblər və rütbələr bu yolla verilərsə idi, onda xalq yüksək dövlət məqamlarına çatmaq ümidi ilə həmin hüquqa malik olmaq üçün elmləri və fənləri təhsil etmək dalmıca gedərdi. Onda bütün işlər də öz qaydasında olub tərtibə düşərdi. Dövlətin iqtidarı, nüfuzu artıq olardı. Millət də başıucalıqla, şərəflə yaşayardı. Məmləkət də abad olardı. Bugünkü pərişanlıqdan, xarlıqdan iz-əsar qalmazdı. Ən böyük hünəri özünə tabe olan məmurların maaşını mənimsəmək və qoşunun miqdarını azaldıb hərbiçilərin geyimindən, yeməyindən, sursatından kəsib oğurlamaqdan ibarət olan bugünkü hərbi nazirin belindəki qılıncı açıb, hərbi paltarını

eynindən çıxarsalar onda heç bir hünər və fəzilət qalmaz. Ona görə ki, onda nə varsa qondarmadır. Bircə sözlə bu qədər rütbənin sahibi olubdur. Elə bircə sözlə də onun hamısını itirə bilər. Tarix haqqı və ləyaqəti olmadan yüksək məqamlara çatmış bu kimi adamların müqəddəratını çox gözəl göstərir. Bərmək* övladının sərgüzəşti göz qabağındadır.

Cəfər Bərməki yaşadığı dövrdə ölkənin xəzinəsindən otuz milyon qızıl bağışlamışdı. Ancaq bircə günün ərzində şahın könlü ondan dönmə kimi otuz şahıq neft ilə qamış onun və ona yaxın adamların həyat xırmanına od vurdu. Uşaqları və arvadı uzun müddət ac, sərgərdan qaldılar. Belə bir yersiz bağışlamaların ardınca belə bir ağır cəza gəldi. Bunların ikisi də qanun-qaydadan uzaq idi. Hamıdan təəccüblüsü budur ki, hal-hazırda İranda hər bir vəzirə mədh etmək istədikdə deyirlər səxavətdə Hatəm Taiyə* oxşayır. Əgər bir vəzirə pisləmək istəsələr, deyirlər yaxşı adamdır, ancaq bir az xəsisdir. Heyif ki, xəsislik bu kişinin yüksək adını alçaltmışdır. Dürüst diqqət yetirdikdə məlum olur ki, birincinin yaxşı cəhətləri camaatdan zorla, nahaq yerə almaq, riyakarlıq və israfla başqalarına bağışlamaqdan ibarətdir. İkinci vəzirin eybi də ondan ibarətdir ki, nə zülm ilə alır, nə də yersiz israfla bağışlayır. Bunların ikisinin arasındakı fərqi uzaq-görən alimlər özləri yaxşı təyin edə bilərlər.

Xülasə, ticarətin, alverçilərin, təbəələrin vəziyyəti qısa şəkildə deyildi. Məmləkət başçılarının əhvalı da xülasə şəkildə bundan ibarətdir: İranda elə bir sədr-əzəm yoxdur ki, sabah bütün məqamları və rütbələrinin əlindən alınmayacağına əmin olsun. Eləcə də, şahın sarayında elə bir qapıçı yoxdur ki, hər gecə sədr-əzəmlik yuxusu görməsin. Hamısı ləqəb almaq, dalınca gedən atlıların sayını artırmaq, nökrə-naiblərini çoxaltmaq, cah-calalını yüksəltmək fikrindədirlər. O şey ki, onların heç xəyalına belə gəlməz vətənin qüdsiyyəti, məmləkətin abadlığı, gələcək nəsillərin istiqbalını təmin etmək, dövlətin iqtidarı və tərəqqisi üçün lazım olan amilləri hazırlamaq məsələləridir. “Çoxları qəflət yuxusuna dalmış, ancaq öləndə ayılırlar”.

Aqibətdən hamısı qafildir,
Cümləsi yatmağa çox mayildir.
Bu zərər onlara məlum olacaq,
Fəqət heyhat, öləndən sonra.

Bəli, elə ki, qonşuların istila seli başlarından aşdı, onda bugünkü qəflət yuxusunun peşmançılığını çəkərlər. Ancaq heyif ki, sonrakı peşmançılığın faydası olmayacaq.

Burada söz meydanının yeganə pəhləvanı mərhum Əbu Nəsr Fətullaxan Şeybaninin* (onun pak ruhunun əbədi məskəni cənnətdə olsun) şeirlərindən bəzisi yadıma düşdü. Məlum olduğu kimi, o gözəl şairin seçilmiş şeirlərini İranın Tiflisdəki general-konsulu Mirzə Rza xan* cənabları İstanbulda nəşr etdirmişdir. O vaxt dostlarımdan biri ondan bir nüsxə alıb mənə hədiyyə göndərmişdi. Mən isə öz məlum təəssübümə görə onun müəllifini də, nəşirini də lənətləndirib, hər iki möhtərəm şəxsi qeyrişirliklə ittiham etmişdim. İndi özüm öz gözələrimlə vəziyyəti gördükdən sonra kamal-iciz ilə ikisindən də üzr istəyirəm... O, öz “Pərişanname”sində sanki bu günü görüb bu şəri yazmışdır:

Vay o evin halına ki, dəxl ilə xərci
Bir-birinə çatmaya, ola xəracı pərişan.
Xeyrini görməz çoban yunu və yağından
Bir sürünün ki, ola nətəci pərişan.
Çərəsi qalmışdır indi yaxşı həkimə,
Məmləkətin ki, ola məzəci pərişan.

Eləcə də, “Kitabi-Əhməd”in müəllifi açıq fikirli filosof cənablarından da kamal-iciz ilə üzr istəyirəm ki, təəssübkeşlik bəlası üzündən o cənabın haqqında da pis gümana düşmüşdüm. İndi o böyük kişinin fəlsəfi fikirlərinin incəliklərini müəyyən dərəcədə anlayıb, qəbul edirəm ki, bu odun kökü onun canında imiş. “Bu od hər kəsdə yoxdursa, yox olsun!”

Amma bu qədər pərişanlıqlar olduğu halda, heç bəlli deyildir ki, bu çırpınan ürəklər nə zaman sakit olacaqdır? Bəlkə də Allah özü bacarıqlı bir həkim göndərdi.

Bir ölkənin nazirləri arasında birlik olmadığı, bir-birləri üçün quyu qazmaqla məşğul olduqları və habelə bəzilərinin fikri-zikri ancaq özlərini müdafiə etməyə sərf olunduğu halda, bu kəşmə-kəşdə onlar səltənət işlərini, məmləkətin nizam-intizamını, xalqın rifahı və dincliyini necə və hansı vasitə ilə təmin edə bilərlər?

Nazirlərin yaxşılığı və ya pislili onları əlaçlıqlığı və ya xəsisliyi ilə ölçülən bir yerdə o məmləkətin tərəqqi etməsinə daha necə ümid bağlamaq olar? Bu iki xasiyyətin nazirlərin işinə və vəzifəsinə

heç bir dəxli yoxdur. Nazir qondarma səxavətinə, yaxud özgə kəsindən etdiyi hatəmliyinə görə deyil, elmi, biliyi, işgüzarlığı və dürüstkarlığına görə təriflənməlidir. Eləcə də, onu xəsisliyinə görə deyil, xəyanətinə, kobudluğuna görə pisləmək lazımdır. Ona görə ki, bu iki xasiyyətin – əliaçıqlığın və ya xəsisliyin xeyri, zərəri nazirlərin işinə və vəzifəsinə deyil, öz şəxslərinə aiddir. Əlbəttə, nazir *gərək şəxsən öz məqamının heysiyyətini qoruyub neçə nəfər nökr, xidmətçi saxlasın, lazım gələn vaxtlarda çox əzəmətli, tən-tənəli qonaqlıqlar təşkil eləsin. Dövlət də gərək nazirə elə bir maaş təyin etsin ki, onun lazımı xərclərini ödəsin. Nazir də öz maaşı ilə kifayətlənməlidir. Maaşına qane olmadıqda onda israf elədiyi vəsaiti ya gərək zorakılıqla xalqdan və itaəti altında olanlardan çıxarsın, ya da dövlətin xəzinəsinə el gəzdirsin. Bu iki cəhətin ikisinin də aqibəti qorxuludur. Bəxtlərinin iki günlük gətirməsinə güvənərək dövlətin və millətin milyonlarla hüququnu əcnəbilərə satan, bunun müqabilində özlərini avam camaatın gözündə yaxşı qələmə vermək məqsədilə qəpik-quruş bağışlayan nazirlər özlərinə zülm etmiş olurlar. Ona görə ki, ruzigar onlara bir neçə gün aman versə də, yenə də işin sonunda öz əməllərinin cəzasını çəkəcəklər. Tutaq ki, bunların heç birisi olmadı, tarixçilərin dilini bağlamaq və ya qələmini sındırmaq ki, mümkün deyildir.*

Naziri barmağına dolamış tənbel, yaltaq, avara bir şairin qəsidəsinə yüz tükən və ya daha artıq verib əldən-ələ salmaqla başqalarını şimikdirmək nazirin yaxşılığına, yüksək rütbəsinə dəlil ola bilməz. Bacarıqlı, bilikli nazir odur ki, belə bir şairi yalan toxumaqdan, adamları ələ salmaqdan, yaltaqlıqdan çəkindirib, milli əxlaqın yaxşılaşmasına, milli dilin tərəqqisinə səbəb olan hikmətamiz şeirlər yazmağa yönəldib, həvəsləndirsin. Cənnətməkan Firdovsi* Tusinin əməyi müqabilində Sultan Mahmud Qəznəvinin* boş vədəsi indiki şairləri xam tamaha salmışdır. Ancaq bunlar bilmirlər, indi o zaman deyil ki, İran şahları Hindistana hücum etsinlər, qızıl-gümüş, qiymətli cavahirlə yüklənmiş dəvə karvanları ilə qənimət gətirsinlər. Bizim qəflətimiz üzündən indi o ölkə nəhəngin çənginə düşmüşdür. Bundan əlavə, Firdovsinin o mükafata, hətta ondan artığına tam ləyaqəti var idi. Çünki bir millətin ölmüş dilini diriltədi, millətin tarixinə dəyərli xidmət etmiş oldu. O, indiki şairlər kimi deyildi. Bunların kəlamında nəsihət və hikmət əsla yoxdur. Buna görə də yüz min lənətə və nifrətə layiqdirlər.

Xülasə, biçərə İbrahim bəy, İran məmləkətlərini gəzərkən tərtib etdiyi səyahətnaməsini burada qurtarıb yazır:

– Əgər bu səyahətnaməni oxuyanlardan biri mənə irad tutub desə ki, bəs nə üçün İranda gördüyün bu şəhərlərin cəmiyyətini müəyyən-ləşdirib yazmamısan? Mən onun cavabında ərz edərəm: Bu xüsusda mənə hər kəs etiraz eləmə, əlbəttə, haqlıdır. Ancaq tam təəssüflə qeyd etməliyəm ki, mən də şəhərlərin əhalisinin miqdarını yazmaq niyyə-tində idim. Lakin bunu bacarmadım. Çünki elə bir məxəz əldə yox idi. İranda əhalinin siyahıya alınması qanunu yoxdur. Heç olmasa başqa ölkələrdəki kimi sənəmləri olsa idi onun üzündən bu kimi məlumat-ları yazmaq olardı. İran əhalisinin sayı haqqında hər kəs nə desə təx-min və qiya üzrə demək olar. Məsələn, Ərdəbildə birindən soruş-dum ki, bu şəhərin əhalisinin sayı nə qədərdir? Qətiyyətlə dedi ki, iki yüz min nəfərdən artıqdır. Mən dodaqaltı güldüm. Hirsələnib dedi: “Nə üçün gülürsən?” Dedim: “Sənin hesab bilməməyinə gülürəm. Sən hələ min rəqəminin nə olduğunu anlamırsan”. Bir qədər də hirsələnib dedi: “Niyə bilmirəm?” Dedim: “Qardaş, dava demədik ki, özün insaf elə, iki yüz min böyük rəqəmdir”. Dedi: “Əgər inanmırsan, sabah səhər tezdən get saman meydanına, öz gözünlə gör ki, adam əlindən zorla tərənəmək olur”.

Bir başqasından da həmin şəhərin əhalisinin sayını soruşdum. Dedi: “Gərək otuz min nəfər olsun”. Hərçənd ki, o da bu rəqəmi təxmini söylədi. Ancaq bir qədər doğru nəzərə gəldi.

Yol üstündə olan menzillərin arasındakı məsafəni təyin etmək də eyni dərəcədə çətin idi. Səyahət əsnasında hər gün çarvadardan soruşurdum: “Bu mənzilinin uzunluğu neçə ağacdır?” Deyirdi: “Altı ağacdır”. Halbuki, səkkiz saat, bəzən də on saat getdikdən sonra mənzilə çatırdıq. Görünür, onlar da öz ata-babalarından belə eşitmişlər. Orta-lıqda doğru bir hesab-kitab yoxdur. Hələ bunlar bir tərəfdə qalsın, əhalinin çoxu öz yaşlarını, anadan olma tarixini də bilmir. Çox vaxt baş verən ümdə hadisələr onların doğum tarixini təşkil edir. Məsələn, deyirlər: Mən filan böyük alimin vəfatı və ya filan hakimmin hökumə-ti zamanı doğulmuşam. Elə bil ortalıqda bir qələm-kağız yox imiş ki, öz təvəllüd tarixlərini dəqiq yazıdılar. Az adam öz yaşını düzgün bi- lir. Pasport, təzkirə məsələsi də bunun eynidir. Mən dəfələrlə yetmiş yaşlı kişinin əlində qırx yaşında adamın pasportunu və ya bunun

tamamile tərsini görmüşəm. Könüllərinə nə gəldi yazır, camaatın əlinə verirlər. Pasport sahiblərinin adlarında da bu qaydama görmək olur. Bir soruşan, maraqlanan yoxdur. Çünki məqsəd nizam-intizam deyil, pul almaqdır. Yazıqlar belə güman edirlər ki, başqa dövlətlərdə təzkirə qaydasını yalnız mədaxil üçün qoymuşlar. Allah bu alçaq “mədaxil” sözünün adını batırsın. Daha bunu bilmirlər ki, bu gözəl işdən başqa dövlətlərin və millətlərin güdmədikləri bir şey varsa o da mədaxildir. Gəlib gedənlər üçün hər bir dövlət və millətin təzkirə çıxarması, işləri nizama salmaq, öz təbəələrinin qayğısına qalmaq üçündür. Bu onun üçündür ki, bir hadisə baş verdikdə öz təbəəsinin halından xəbərdar olub bilsin ki, harada onun başına bir oyun gəlmişdir. Məhz buna görə də başqa dövlətlərdə təbəələrin bir ölkədən başqa ölkəyə gedib-gəlməsi üçün təzkirə çıxarmasının işi var. Xarici ölkəyə getmək üçün təzkirə istəyən adam haqqında çox dərin axtarış aparılır. İranda isə bu təzkirə dəsəgahı çox tamaşalıdır. Əvvəla, bu sənədi hər bir icarədar istədiyi ölkədə öz səlhiqəsinə görə xoşladığı bir tərzdə çap edə bilər. Hər kəsə də istəsə, ağına-bozuna baxmadan verib ondan pulunu alır. Aldığı pulun da miqdarı müəyyən deyil.

Dostlarımdan biri nəql edirdi ki, Cəddə limanında iranlı hacıların əlində mən on cürdən artıq müxtəlif çeşidli təzkirə gördüm. Həmin hacılardan biri mənim özümle söhbət elədi. Bu şəxs Mazandarənin Əşrəf şəhərindən idi. Ziyarətə gəlib qayıtdığı vaxt təzkirəyə qol çəkdirmək üçün verdiyi pulların siyahısını dəftərində qeyd eləmişdi. Mənə o dəftəri göstərdi. Adı ilə, sanı ilə qırx beş tükən yarım təzkirəyə qol çəkdirmək pulu vermişdi. Həmin şəxs deyirdi ki, kəndlilərdən bəzisi istitaətin mənasını başa düşməyib, mollaların şirin vədəsinə uyaraq kişələrinde yüz-yüz əlli tükən pul gören kimi Məkkə səfərinə çıxırlar. Yazıqlar səfərin ilk mərhələsində əllərində olan pulu xərcləyir, sonra işləri dilənçiliyə çəkir. Mənim həmvilayətlərimdən iki-üç nəfər bu vəziyyətə düşər olub, yoxsulluğa tab gətirə bilmədilər, Cəddədən dönərkən gəmidə öldülər. Cənazələrini dənizə tulladılar. Turi-Sina karantinində də bir neçə nəfərin diləndiyini öz gözümle gördüm. Bu minvalla da özlərini yarımcan halda vətənə çatdırdılar. Mən müctəhid olsa idim, hökm edərdim ki, hər kəsin yeddi yüz tükəndən az xərcliyi olarsa Məkkəyə getmək ona haramdır.

Dedim:

– Qardaş, ələ Allah yaxşı rast gətirib ki, sən müctəhid olmamışsan. Hələ heç nə olmamış birinci addımda halalı haram elədin.

– Eloğlu, – dedi, – üzr istəyirəm, ürəyi yanıqlı olduğuma görə füzulluq elədim. Siz bilmirsiniz, əgər siz o hacıların Məkkədə, Mədinədə pulsuzluqdan nələr çəkdiklərini görsəydiniz ələ mənim kimi danışardınız. Allah qismət eləsin görəsiniz. Onda bilersiniz ki, mən nə deyirəm. Bunların üst-başı ələ perişan vəziyyətdədir ki, adam başı-ayağı çılpaq ərəblərdən belə utanır.

Batımda dörd gün işsiz oturub gəminin gəlməsini gözleməli olduğuma görə bu neçə kəlməni də, səyahətnameyənin mövzusunda kənar olsa da, onun axırında yazmaq istədim. Əsas məqsəd həmvətənlərimi müasir elmləri təhsil etməyə yönəltmək olduğuna görə bu müxtəsər nəsihətname də mənfəətsiz olmaz.

Mənim gördüyümə görə, İranda hər bir kəs hansı təbəqə və zümərədən olur-olsun, hər bir mənəb, ləqəb və vilayət hakimiyyətini pulla ala bilər. Bu işin müəyyən çətinlikləri varsa, o da peşqəş, hədiyyə ünvanı ilə verilən pulun az-çoxluğundan asılıdır. Bu sözə hər kəs etiraz edərsə, günəşi palçıqla örtmək kimi faydasız bir iş görmüş olar. Bu məsələlər o qədər aydındır ki, onu heç kəs dana bilməz. Amma İranda yalnız birçə iş və vəzifə vardır ki, bu ümumi qaydadan kənardır. O yeri heç kəs pulla, rüşvətlə, peşqəşlə ala bilməz. Çünki o yeri tutmaq üçün elm lazımdır. Ələ buna görə də həmin vəzifə elmin bərəkətindən hünərsiz pulluların hər cür təcavüzündən kənar qalmışdır. Əgər siz həmin vəzifəni tapa bilmədənizsə, mən sizə onu göstərəm. Bu vəzifə İran teleqrafxanalarındakı qulluqdan ibarətdir. Orada işləmək üçün həmin işi bilmək lazımdır. İranda birçə gün ərzində on nazir və ya sərtib, sərhəng və hətta ondan yuxarı olan hərbi vəzifəli adamlardan beş yüz nəfər öz işindən geri çəkilsə, həmin gün axşamədək hamısının yeri dolar. Amma teleqrafxana məmurları bu gün birdən-birə işləməsələr, rabitə işləri tamamilə pozular, ölkədə böyük bir hərç-mərclik yaranar. Ona görə ki, teleqraf fənnindən hər adamın xəbəri yoxdur. Halbuki, xarici ölkələrdə bu fənni hər bir məktəbli uşaq da öyrənə bilər. Bu fənn ən asan fənlərdən biridir. Ona heç əhəmiyyət verən də yoxdur. Beləliklə də, elmin və biliyin yüksək məqamını buradan dərk etmək olar. Bu işi bilməyən adam yüz min tükən peşqəş versə də teleqrafçının yerini ona tapşıra bilməzlər. Elmin şərəfi və hörməti

o qədər yüksəkdir ki, onu göstərmək üçün bu kimi dəlillərə heç ehtiyac yoxdur. Vətənin məktəbləri, bildiyimiz kimi, yenidən qurulsa, vətən övladı müasir elmləri və fənləri lazımınca kəsb etsə, onda daha özlərinin və balalarının ehtiyacını təmin etmək üçün yalan danışmağa məcbur olmaz, yaxud başqasının zərərinə razı olmaz, öz dövlətinə, millətinə, vətəninə xəyanət etməz. Şərq ölkələrində yaşayanların inandıqları mövhum kimya əslində elə elmin bir hissəsidir. Məlum olduğu kimi, həmin mövhum kimya İranda çoxlu varlıkarlı evləri yıxmışdır. Özlərini kimyagər adlandıran bir çox fırıldaqçı, şarlatan dünyanın başqa yerlərində elmin bərəkətindən onların kələyinə uyan olmadığı üçün İrana gəlib xalqın cəhalətindən istifadə etməklə camaatın evini yıxır. Bir çox möhtərəm şəxsləri məcbur edirlər ki, axşamdan səhərədək körük basıb küreni isti saxlasınlar. Onlar öz arvad-uşağının yanında oturmaq ləzzətindən məhrum olmaqla bərabər həmin yoluxucu xəstəliyi xələflərinə də miras qoyub gediblər. Mən İranda bir çox böyük, mötəbər evlərin kimya oduna yaxılıb bir ovuc külə döndüyünü öz gözümle görmüşəm. Əgər bir şəxsin müasir elm və fənlərdən xəbəri olsa bilər ki, bir şeyin mahiyyətini dəyişdirmək mümkün deyil. Bir şeyin zahiri rənginin dəyişməsi onun mahiyyətinin dəyişməsi demək deyil.

Gör qara daşı qızıl qan ilə əlvan edəsən
Rəngi təgəyir tapar, ləli-Bədəxşan olmaz.

Kimya elmi var, özü də çox şərəfli elmdir. Heç kəs də onu inkar etmir. Ancaq şərqlilərin arasında yayılan bu kimya elmi deyil. Onun əsası və məxəzi filan hindlinin belə rəvayət etməsi və ya filan məğribinin elə yazması olmamalı, məktəbdə müəllimdən öyrənilməli, filan iranlı ya turanlı dərvişdən alınmamalıdır. Əgər millət bu şərəfli elmi məktəblərdə kitab üzündən, bilikli müəllimlərin dərslərindən öyrənsəydi, indi ölkənin müxtəlif yerlərində olan bir neçə qiymətli mədənləri kəşf edib, vətəni bir para ehtiyaclardan xilas edərdi. Eləcə də şarlatan mürüvvətsiz kimyagərlərin iksir oduna yaxılmış evlərini yangından qurtarar, əvvəli əziz olan o qədər ailənin sonradan zəhil olmasının qarşısını alar, vətənin abadlığını xeyli artırardı.

Desəm ki, bir para xarici ölkələrdə məktəblərin bərəkəti və elmin şərəfi sayəsində bircə mətbəədə hər gün dörd min nəfər əmələ işləyir, mənim hörmətli həmvətənlərimin heç biri buna

inanmayacaqdır. Əldə olan dəqiq məlumata görə yalnız İngiltərədə üç yüz min nəfər fəhle mətbəələrdə işləməklə məşasını təmin edir. Amma bizim həmvətənlərimiz elmsizlik üzündən hər il neçə minlərlə xarici ölkələrə axışıb əcnəbi millətlərin ön alçaq işlərini görürlər. Adı məktəbdən ibarət olan bu iksirin səmərəsi ondan ibarətdir ki, ölkənin cavanları elm və fənləri öyrənib başa çatdırdıqdan sonra xaricdən maşınlar gətirər, elmin gücü ilə bu gün əcnəbilərin zülm baltasına məruz qalmış Mazandaran meşələrində bir tərəfdən qocaman ağacları kəşər, o biri tərəfdən onların qabığından mənim qarşıma qoyub yazdığım kağızdan hazırlayırdılar. Məktəblər olsa idi “telefon” adlanan aparatımız da olardı. Əgər indi belə bir aparat olsa idi, bu gün mən buradan onun vasitəsilə Tehrandan olan “möh-tərəm cənabla” danışardım. O vaxt unuduğum bir para məsələləri ondan soruşardım. Onun kitabxanasında əyləşib söhbət etdiyimiz kimi, səsimizi ucaltmadan danışardıq. Yaxud Misirdə məndən artıq dərəcədə nigaran qalmış anamla danışar, onunla salaməleyk edib kef-əhval soruşardıq. Elmin sayəsində böyük bir şəhəri qaranlıq gecədə bir neçə dəqiqə içərisində yağsız, piltəsiz çıraqlarla işıqlandırır. İksir daha bundan artıq olar ki, avropalı elm vasitəsilə polad elə bir şəkə salır ki, qızıl qiymətinə alırlar?! Həqiqi iksir “cavanların başının tükü” deyil, budur. Onu hər yerdə tapmaq olar. Onun adı məktəbdir, hər kəsdən soruşsan sənə göstərər. Ancaq onu bircə yerdə tapmaq olmaz, o da İrandır. Mən bilmirəm bu qədim dövlət, bu nəcib, fərasətli millət nə üçün öz itirdiyini axtarmaq fikrində deyil. Elmin ardınca getmək əvəzinə deyirlər: “Hikmət möminləri azdırır, onu tapan kimi tutub aradan aparın!”

Qərribə burasıdır ki, dar düşüncəli adamların çoxu deyir ki, fələyin gərdişi belə bir vəziyyəti lazım bilmiş. Daha anlamırlar ki, biçərə fələk bu böhtanlar qarşısında heyrandır. Yazıq fələk nə eləsin; sizə düz əlli il möhlət verdi, sizi xarici müharibədən, daxili iğtişaşdan qorudu. Siz bu uzun müddətdə öz evinizdə qaranlıqda əyləşib, qonşuların işıqlı evlərinə uzaqdan tamaşa edəsiniz və istəmədiniz ki, siz də öz evinizi işıqlandırasınız. Fələk öz dili ilə sizə deyir: “Mənim heç günahım yoxdur. Mən hələ də sizin darğa, kətxuda, fərraşlarınızın hökmünün əsiriyəm”. Bir də məlumdur ki, Allah fələyi aciz bir milləti bədbəxt etmək üçün deyil, sonsuz hikmətlər məqsədilə yaratmışdır.

Hər bir millət, xüsusilə iranlılar düzlüklə rəftar edib mərdimazarlıq etməsələr, elmin, biliyin ardınca getsələr, dil cəhətcə mətin olub vətən sevgisinə, milli qeyrətə malik olsalar, Allah hər bir vəziyyətdə inayət göstərir. Daha onda nə fələyin davasına yer qalar, nə də fələkdən şikayət etməyə ehtiyac duyular. İranlılar bugünkü kimi, əllərini əlləri üstə qoyub məktəblərini islah etməsələr, tərəqqi və təməddün vasitələrini axtarıb tapmasalar, bir sözlə, köhnə yolla getsələr daha buna fələk neyləsin? Belə gedərsə çox çəkməz ki, şimal tərəfdən müsibət selləri cusa gələr, cənub tərəfdən də Ümman deryasının dəhşətli dalğaları təlatüm etməyə başlar, aşib-daşib vətəni başdan-başa tutar. Onda yer üzündə bizim qovmiyyətimizdən, milliyyətimizdən, şərəfimizdən, istiqlalyyətimizdən heç quru ad da qalmaz. Onda məlum olar ki, taxtın üstündə nə baş qalmış, nə də tac! Allaha and olsun, mən o günləri gözümün önündə canlandıranda bədənimə elə üşütmə alır ki, az qalır damarlarımdakı qan donub dayansın.

Başqa dövlətlər, milyonlarla hazır qoşunu, yüz minlərlə top-tüfəngi və sair hərbi sursatı, milyardlarla gəliri olmasına baxmayaraq, öz qüdrətini, gücünü artırmaq üçün bir dəqiqəni belə fəvqə vermirlər. Gecə-gündüz əlləşirlər. Bir tərəfdən maliyyə naziri pul vəsaitini artırmaq üçün yollar axtarır, o biri tərəfdən hərbi nazir orduda olan kəm-kəsiri aradan qaldırır, başqa tərəfdən də maarif naziri yeni məktəblər açmaq, mövcud məktəblərin vəziyyətini sahmana salmaqla məşğuldur. Bunların heç birisi başqasının işinə qarışmır. Hamısı pak niyyətlə qollarını çırmaıyb ürekdən ölkəyə, millətə xidmət edir. Hamısının yeganə məqsədi ondan ibarətdir ki, öz vətənlərinin hörmətini əcnəbilərin yanında daha da artırsın, öz gələcək nəsilləri üçün şərəf və ıftixar vəsaitini əldə etsin. Sözüün qıyası, onlar vətəni öz evləri, vətən övladını isə öz balaları hesab edirlər. Lənətə gəlmiş "məne nə" ləfzini öz ölkələrindən birdefələlik qovmuşlar. Bu söz onların uşaqlarının heç qulağına dəyməmişdir ki, böyüyəndə dillərinə gətirsinlər. O ölkələrdə yangından və ya seldən millətə bir zərər dəyən kimi həmin saat hər yerdə ianə dəftərləri açılır. Hamı könül açıqlığı ilə bacarığına görə qəzaya uğramışlara yardım göstərir, müxtəlif yollar və vasitələrlə yıxılmışların əlindən tutub qaldırır.

Bu sözlərin mənasını o adam yaxşı anlayır ki, mən qaragünlü kimi varlığının telləri vətən sevgisi ilə yoğrulmuş olsun. Doğrusu,

indi mən bir şey üçün məəttəl qalmışam. Görsən, Misirdə həmişə mənə dolaşanlara nə cavab verəcəyəm. Gördüklərimi danmayıb, necə ki, var, eləcə də söyləsəm, onda onların dediklərinin doğruluğunu təsdiq eləmiş olacağam. Ancaq buna üreyim razılıq verməz. Mən onlarla həməvaz ola bilmərəm. Əgər yalan danışsam onda atamın vəsiyyətini pozmuş olaram. O rəhmətlik mənə buyurmuşdur ki, heç vaxt yalan danışmayım. Ya görək dua edim ki, Allah bu xasiyyəti mənim əlimdən alsın, ya məni öldürsün, ya da İrani abad eləyib, iranlıları işıqlı günə çıxarsın. Bu arzularım içində hamısından asanı ölümdür. Ancaq onda yazıq anam neyləsin. Məndən başqa bir ümidi yoxdur. Üreyimə yenə də ümid işığı saçır. Deyirəm dövlət başçılarımız neçə dəfə xarici ölkələrə gedib şimalda, qərbdə olan millətlərin mədəniyyətlərini, tərəqqi vasitələrini öz gözləri ilə gördülər. Əlbəttə, bir-birinin ardınca olan bu səyahətlər onların damarlarında qeyrət qanını coşduracaq, öz vətənlərinin tərəqqisi üçün lazım olan tədbirlərə əl atacaqlar. Böyük bir ölkənin islahatı üçün, əlbəttə, müəyyən vaxt, zaman tələb olunur. Bu halva deyil ki, bircə saatin içində çalib yeyəsən. Misal üçün, Yaponiya dövləti tam iyirmi il islahatla məşğul idi. Özü də heç kəsin xəbəri yox idi. Bütün işlərini pərdə dalında görürdü. Hər bir işini yerbəyer elədikdən sonra birdən-birə pərdəni qaldırdı. Onda ətrafında olanlar gördülər ki, o qaranlıq ölkə tərəqqi və mədəniyyət nuruna qərq olmuşdur. Cəhalet, nadanlıq büsbütün gedib, yerində elm, mərifət bərqərar olubdur.

Ola bilsin İrənin dövlət başçıları da belə bir tədbirlə məşğuldurlar. Axı hər bir qaranlıq gecənin işıqlı səhəri var. Məgər onlar öz gözləri ilə görmürlər ki, yatağı çöllərin qumu olan lüt Həbəş zənciləri bu gün İtaliya kimi böyük bir dövlətin qarşısında dayanıb, – ona ayağını öz kilimindən bayıra uzatmağa, onların torpağına soxulmağa imkan vermirlər.

Bu xəyallardan bir qədər təsəlli tapdım. Sanki huşumu itirmişdim. Yenidən ayıldım, öz-özümə dedim: "İbrahim, bəsdir, ya yenə də danışacaqsan?" Öz-özümə cavab verdim: "Yox, vətənimizdə yeni tipli məktəblərimiz, şose və demir yollarımız olmalıdır. Vətənin vüsəti və cəmiyyətinə görə onun ümdə yerlərində müntəzəm ordularımız təşkil edilməlidir. Öz ticarətimizin vüsətini artırmalıyıq. Belə olduqda, qonşularımız tamah gözünü bizim ölkəmizdən çəkərlər. Bizim ən yaxın qonşumuz öz məmləkətin saxlamaqdan aciz qalıb, başqalarının qapazı altında qaldığı halda bizim haqqımızı

aşkara danmaz, torpaqlarımıza tamah dişini qıdırmaq. Bu saydıqlarım olmasa isə, nə dini saxlamaq olar, nə vətəni, nə də şəriət və millətin müqəddəs namusunu qorumaq mümkün olar. Rəhmətlik babalarımız biz qaragünlülər kimi “mənə nə” deyib otursaydılar, onda bu gün bizim bu kasıb daxmamız da olmazdı. Barlı, səmərəli ağaclar əki bə bağ salan şəxs bu niyyətlə zəhmət çəkir ki, öz övladı həmin bağın gül-çiçəyindən, yaşıllığından həzz alsın, meyvəsindən faydalanıb ağzını şirin eləsin. Bu əziz vətəni bizim babalarımız özlərinin qanı bahasına alıb, bizim üçün saxlamışlar. Vətən torpağına bəsirət gözü ilə baxsaq, onun hər qarışında şərəfli babalarımızın qanının izini görürük. Bu bir ovuc torpağı qoruyub saxlamaq üçün nə qədər əziz canlar qurban verilmişdir! Bizim dörd tərəfimizi qolu güclü düşmənlər tutduqları zaman yüksək hümmətli babalarımız o qədər düşmənlə gecə-gündüz əlbəyaxa oldular; min cürə canfəşanlıq və fədakarlıqdan sonra vətən torpağını bizim bütün varlığımıza düşmən olan əcnəbilerin istila tikanlarından təmizlədilər. İnsafdır ki, dəyanəti də vətənpərvərliklə birlikdə utanmazcasına ayaqlar altına salıb müstəqil məscid və məbədlərə malik olmaq kimi böyük bir nemətin şükrünü yerinə yetirməyə, onları islamiyyətin böyük adına layiq şəkllə salmayaq? Qorxuram Allah bizi, nemətlərinin qədrini bilmədiyimiz üçün tutsun, onun qəzəbi bizim bütün izzətimizin təməlini sarsıtsın.

Bunları deməkdən məqsədim yada salmaqdır. Yoxsa bu gün bütün İran zülm odu ilə alınıb yansa belə, mənim orada bir dənə saman çöpüm də yoxdur ki, yansın. Fəqət uzaqdan baxıb kədərlənə bilərəm. Yaxud adil Ənuşirəvan zamanında olduğu kimi, ədalət zənciri bu ölkənin hər bir tərəfindən asılsa yəne də mənə sevinc və ıftixardan başqa bir şey çatmayacaq. Möhtərəm həmvətənlərim desələr ki, bu füzul cavana nə qalıbdır ki, bir ölkənin əhalisinə nəsihət vermək ünvanı ilə hər bir kola baş vurur. Onda mən onlara çox təvazökarcasına ərz edərdim ki, heç bir hesaba alınmayan o zərrə ki, var – mənəm. Ancaq siz böyükklərin sözüne əməl edin. Onlar buyurmuşlar ki: “adamın özünə deyil, sözüne fikir ver”.

Soruşma bu sözlər kimin sözüdür,
Söyləyən yüksəkdir və yaxud alçaq.
Alçaq-ucalığın təsiri yoxdur,
Sən kəlamın necə olduğuna bax.

Allaha yalvarıb ondan iltimas edərdim ki, “möhtərəm cənabın” mənə Tehrandə vəd etdiyi səadətli günləri öz gözümle görərdim. O səadətə ələ gəlməsinin ilk şərti məmləkətin nazirləri və başçıları arasında birləşmə yaranmasıdır. Onlar mərdliklə qərara gəlib xüsusi qərəzlərin könlülərinin lövhəsindən birdəfəlik silib kənara tullasalar, əl-ələ verib vətəndə olan nöqsanları aradan qaldırarlardı. Onlar vətənə xidmət etməkdə, eləcə də dövlətpərəstlikdə gərəksair dövlətlərin nazirləri kimi olsunlar”.

Mən bu xəyallarla əlbəyaxa ikən birdən Yusif əmi sözbə başlayıb dedi:

– Bəy əfəndim, bəs yemək meyliniz yoxdur? Mən ki, acmışam. Naharın vaxtı çoxdan keçibdir.

Gördüm doğru deyir, ikindiçayağıdır. Dedim:

– Nə eybi var, gedək bir şey yeyək. Bəlkə bazardan bir saat da aldım. Saatım Tehrandə bada getdi.

Yusif əmi dedi:

– Doğrudan, bəy əfəndi, neçə dəfə istəmişəm soruşsam ki, sizin saatınız nə olubdur? Yəne də özümü saxlamışam. İndi özüm deyəndən sonra təzədən yadıma düşdü. Doğrudan, bəs sizin saatınıza nə gəlib?

Dedim:

– Bir daha soruşma, çünki deməyəcəyəm.

– Nə üçün? – dedi.

– Onun üçün ki, o əhvalatı sənə deyə bilməyəcəyəm, – dedim.

– Özümün də, bilirsən ki, yalan danışmaq adətım yoxdur.

Yazıq Yusif əmi daha bir söz demədi. İkimiz də nahar yemək, bir də saat almaq əzmi ilə mehmanxanadan çıxdıq. Orada bir iranlı ilə rastlaşdıq. Dedim:

– Eloğlu, burada çilovpəz dükanı varmı?

– Yoxdur, – dedi. – Əgər nahar yemək istəyirsinizsə kababçı dükanı var.

– Nə eybi var, kababçı olsun. Oranı bizə göstərsən böyük yaxşılıq eləmiş olarsan.

– Gözüm üstə, – dedi.

Bizi kababçı dükanına gətirib göstərdi. Təklif eləyib dedim:

– Gedək birlikdə nahar yeyək.

– Çox sağ olun, mən çörək yemişəm, – deyib getdi. Biz isə dükana girib kabab yedik. Sonra oradan çıxıb, saat almaq üçün bir

mağazaya girdik. Mağaza sahibi bir yəhudi kişi idi. Bizi qarşıladı. Saatin qiymətini soruşdum, rusca cavab verdi. Türkcə bilmirdi, fransız və ingilis dillərində sözünü ona dedim, anlamadı. Məlum oldu ki, yalnız rusca bilir. İstədik qayıdıb gedək, qoymadı. Bir neçə saat götürüb işarə ilə andırdı ki, ardınca gəlim. Bildim ki, dilmanc dalınca gəzir. Mağazanın yaxınlığından yuxarıya çıxan bir pilləkən var idi. Pillekənləri yuxarı çıxdı, biz də onun ardınca gedirdik. Yuxarıya çıxan kimi bir otaq qapısını döydü. Evin içindən firəngilərin qaydası ilə "Antrez"* səsi gəldi. Saat satan kişi içəri girdi, biz də onun dalınca daxil olduq, gördüm üç nəfər iranlı əyləşib nahar yeyir. Salam verdik, bizi görən kimi süfrə başına dəvət ələyib onlarla birlikdə nahar yeməyimizi təklif etdilər. Dedim:

– Çox sağ olun, indicə yemişik.

Mağaza sahibi olan yəhudi onlara rusca dedi:

– Bunlar sizin həmvilayətlərinizdir, saat istəyirlər.

Sözün qıssası, onların dilmanlığı ilə on iki manata bir saat aldım. Yəhudi pulunu alıb getdi. Rusiyada evlərdə, mənzillərdə həmişə çay hazır olduğundan bizə çay gətirdilər. İçdik. Sonra söhbətə başladım. Məlum oldu ki, mənzil sahibi Batumda daimi sakin olub, ticarətlə məşğul olan iranlı tacirdir. Əsasən çay alveri ələyir. Bizim kim olduğumuzu soruşdu. Dedim:

– İranlıyam, Misirdə yaşayıram, filankəsin oğluyam.

Çox sevindi, yenidən bizim kefinizi soruşub xoş-beş elədi. Məlum oldu ki, rəhmətlik atamla tanışlığı var imiş. Atamın vəfatı xəbərindən çox təəssüflənib mütəəssir oldu. O biri iki həmvilayətlərimizin kim olduqlarını soruşdum. Birini göstərərək dedi:

– Bu həmvilayətli Kərbəlayı Təqi mərəndlidir, bu şəhərdə yaşayır. Bu da Xəlil Sultandır, mənim bacımın əridir. Bacım onu buraya göndərmişdir ki, məni nə yolla olursun vətənə qaytarsın. Mənim burada asudə yaşamığımdan xəbəri yoxdur. İstəyir qardaşlıq məhəbbəti ilə məni min cür bəlaya düşürsən.

Bir qədər zarafatlaşdıq. Bu vaxt bir nəfər içəri girib, salamsız-kalamsız dedi:

– Hacı ağa, bu kişi yenə də boyun qaçırır, sən Allah, mənim canımı bu zalımın əlindən qurtar.

Hacı dedi:

– Ay canım, mən daha nə ələyim, üç dəfə onun yanına getdim, xahiş elədim yüz əlli manat sizə versin. Qəbul elədi, söz də verdi.

Daha indi bu nə başda dolandırmaqdır, mən bilmirəm. Allah bu tayfaya lənət ələsin; nə Allahdan utanır, nə də onun peyğəmbərindən həyə ələyirlər. Yetim-yesir malını yeməyə dadanıblar. Siz gedin, mən bu gün yenə də yanına gedərəm. Bəlkə birtəhər ələyim ki, siz xilas olasız.

O kişi Hacıya camına dua ələyib getdi. Xəlil Sultan soruşdu:

– Nə xəbərdir, bu kişi kimdir?

Hacı dedi:

– Bildir burada bir iranlı vəfat elədi. Baqqal dükkanı var idi. Konsul dükəninin şeylərini satıb, yeddi yüz əlli neçə manat vüsul elədi. Hamısını özü götürüb, guya əmanət saxladı. İndi bu adam haman baqqalın qardaşdır. Əlində məmləkətin mötəbər ülumasından şəhadətnaməsi vardır ki, ölənin vərəsesi və qardaşdır. Gəlib neçə aydır burada məəttəl olubdur. Konsul ölünün malını qaytarmaq istəmir. Min müsibətlə danışmış, yüz əlli manata kəsdik. Nainsaf oğlu onu da vermək istəmir.

Mən dedim:

– Konsulu haradan təyin ələyirlər?

– İranın Tiflis general-konsulluğu təyin ələyir, – dedi.

Dedim:

– İndi ki, belədir, Tiflis, general-konsuluna ərizə yazıb, şikayət ələyin.

Dedi:

– Allah atana rəhmət ələsin, elə bu öz dərşini oradan almışdır.

Xəlil Sultan dedi:

– Konsul yazığın nə təqsiri var. Ona ki, maaş vermirlər, nə ələsin, bəlkə də rüşvət, taaruf adı ilə özü bir şey də verir.

Dedim:

– Ağa Sultan, sizə nə var, siz ki, həmkarsınız, ikiniz də divanda qulluq ələyirsiniz. Əlbəttə, konsulun tərəfini saxlayacaqsınız. Bəs sizə maaş vermirlərmi?

Dedi:

– Vallah, mən razıyam ki, maaşım onların halı-malı olsun. Ancaq bir şey də məndən istəməsinlər.

Dedim:

– Daha bir şey istəmələri nə deməkdir?

Dedi:

– Mən uzun illərdir ki, maaş adına bir şey görməmişəm, səhldir ki, bir gözəl atım var, iki gözümdən çox istəyirəm. Bizim serti atı görüb ona tamah saldı. Nə qədər işarə, kinayə elədi, mən özümü bilməməzliyə vurdum. Nəhayət, işarədən keçib, açıq söyləməyə başladı. Mən də möhkəm dayanıb dedim verməyəcəyəm. Mənim rütbəmə müştəri tapdı. İstədi yeddi yüz tünən rüşvət alıb, fəvçün sultanlığını ona versin. Mən bir dəstə adamın içində onunla üz-üzə durub dedim: “Cənab serti, bu rütbə ata-babamdan mənə miras qalıbdır. Mənim babalarım şaha böyük xidmətlər eləyiblər. Mənim atam Salar belasında Xorasanda iki il torpaq yeyib, neçə yara alıb-dır. Əgər mənim rütbəmi başqasına versən, birbaşa gedərəm teleq-raf ayağına, səndən şaha şikayət elərəm, özü də son nəfəsimə kimi atımdan əl çəkmərəm”. Doğrusu, gördüm qaranın üstünə rəng yoxdur. O ki, deyilməli idi, dedim, Serti fikrini dəyişdi. Mənə iltifat göstərdi, xələt də verdi. Ancaq bununla belə mən atı vermədim.

Dedim:

– Düzünü deyin görüm, əslən sizin maaşınız yoxdur, ya onu vermirlər?

Dedi:

– Nə buyurursunuz, dövlətdən müəyyən maaş, cürəmiz var. Xəzinədən həmişə verilir. Ancaq onlar yeyirlər, bizim kimilərə heç bir şey vermirlər. Allahın mərhəmətindən mənim heç bir ehtiyacım da yoxdur. Maaşı böyüklər ahrlar, əldən-ələ gəzdirlər, on-on iki əldən keçəndən sonra onun onda biri sahibinə çata, ya çatmaya. Mən ki, görməmişəm. Tanıdığım həmqatarların da bir şey görməmişlər.

Mənzil sahibi dedi:

– Meyliniz varsa gedək bir qədər gözək.

– Nə eybi var, – dedim.

Şəheri görməyə çıxdıq. Gözib tamaşa eləyə-eləyə dövlət parkına gəlib çatdıq. Çoxlu izdiham var idi. Gecədən yarım saat keçmiş qayıtdıq. Vidalaşarkən mənzil sahibinə dedim:

– Bu gün gəmi gəldi, mümkündür sabah sizin qulluğunuza çata bilməyim. Allahın köməyi ilə sabah İstanbula yola düşürəm. Sizə cansağlığı arzulayıram.

Hacı dedi:

– Olmaz, mümkün deyil, mən qoymaram siz sabah gedəsiniz.

Mən elə zənn etdim ki, Hacı taaruf eləyir, dedim:

– Çarə yoxdur, gerek gedək.

Dedi:

– Yox, yox, saat yaxşı deyil.

Gördüm xeyr, mətləb başqa cürdür. Hacı sadələvh adamlardan-dır. Özümü bilməməzliyə vurub dedim:

– Saati sizin məsləhətinizlə aldıq. Əgər pis idi, nə üçün alanda demədiniz?

Dedi:

– Yox, o saati demirəm. Dünən təqvimə baxırdım, gördüm bu gün üçün dəniz səfərini pis yazıbdır.

Yenə də qanım qaraldı, dedim:

– O təqvimə, onu yazana, ona inanana Allah lənət eləsin! Ay Allahın bəndəsi, heç eyib deyilmi, öz ömrünüzü bu kimi cəfəngiyata sərf eləyib, əziz vaxtınızı heç verirsiniz. Öz evində baş verən əhvalatdan xəbəri olmayan dinsizin birisi yazmış ki, filan gün dəniz səfəri yaxşı deyil, ya filan saat böyükklərin hüzuruna getmək yaxşıdır. O köpək oğlu qoy göyün işini öz halına buraxsın. Oturduğu yerin dərдинə qalıb, onun işlərini səhmənə salsın. Əvvəlcə İranın əhalisinin miqdarını öz həmvətənlərinə xəbər versin. İkincisi, onun səhəsini, sərhədlərinin məsafəsini xalqa başa salsın, sonra da göylərin işinə əl atsın. Məni hamıdan çox yandıran bu münəccimlər, bir də onların təqvimləridir. Deyəsən bu dərd məni öldürəcək. Nəmərd oğlu varlığını mərhəmətinə borclu olduğu şaha da xəyanət eləyir. Yazır ki, filan gün şahların üzünü görmək yaxşı deyil. Ay bədbəxt, şahların üzünü görmək həmişə xoşdur. Sən düz adam olsan, şaha sədaqətlə nökerçilik eləsən, hər bir vaxt onun üzünü görsən sənin üçün mübarək və xoşdur. Əgər bunun əksinə olaraq dövlətə və padşaha xəyanət eləmişənsə, əlbəttə, xain həmişə xoflu olar. Onda heç bir xoş gün, heç bir mübarək saat səni məmləkətə və millətə etdiyən xəyanətin cəzasından qurtara bilməz.

Mən bilmirəm bu oyunbazlıqlar İranda iranlılar arasında nə vaxtadək davam edəcəkdir. Cənab Hacı, icazə verin mən də sizə birdəfəlik ərz eləyim: hər vaxt sizə qüsl, yuyunmaq lazım oldu saatın xoşluğuna, bədliliyə baxmadan hamama gedib təmizlənin. Elə ən xoş saat sizin təmizliklə məşğul olduğunuz saatdır. Eləcə də şəri məsələləriniz olduqda xoş saat təyin etmədən şəhərin müctəhidi yanına gedib, sualınızın cavabını alın. Çünki ən xoş saat elə sizin getdiyiniz

saatdir. Hər vaxt, Allah eləməmiş, xəstələndiniz həkimə gedib müalicə olunun, xurafat məcmuəsi olan bu təqvimi kənara tullayın. Təqvim sahibinin yazdığı bu axmaq sözlərə, məsələn, qəndin, ipəyin bahalanması, mütrüflərin halının yaxşılaşması, yalançıların sayının artması, ev sahiblərinin rifah halı, qadınların köndələn oturması, kişilər arasında xəstəliyin çoxalması və s. əsla etina etməyin, onlara heç məhəl qoymayın. Çünki hamısı başdan-başa hədyandır.

Gördüm Hacı'nın halı dəyişdi. Deyəsən məndən incidi.

Dedi:

– Sizin fərmayişinize görə, görə təqvimi ataq getsin. Çox gözəl, əgər təqvim olmasa idi, onda hardan bilərdiniz ki, bu gün ayın neçəsidir?

Dedim:

– Mənim canım, gözümlə Hacı, mən demirəm ki, təqvim lazım deyil, əlbəttə, hər bir millətə təqvim lazımdır. Amma İranın bu təqvimi heç kəsə lazım deyil. Hər səhifəsinin başında yazılıb ki, “bu ayın ovzai pendirin şorluğunu, daşın bərkliyini göstərir”.

Əlqərəz, Hacı ilə söhbəti uzatmadım. Sözün istiqamətini dəyişib vidalaşdım. O gecəni mənzildə yatdıq. Səhər tezdən durub çay-çörək yedik. Günəşin çıxıb yayılmasından xeyli keçdikdən sonra Yusif əmi mehmanxana xidmətçisinin bələdçiliyi ilə təzkirələrimizi İran və Osmanlı konsulxanalarına aparıb qol çəkdi. İran konsulxanasında hər təzkirəyə iki manat, Osmanlı konsulxanasında isə bir manat həştad qəpik almışdılar. Amma Osmanlı konsulxanası təzkirələrin üstünə iyirmi quruşluq marka yapışdırmışdı. Məlum oldu ki, Osmanlı konsuluna verdiyimiz məbləğ onun tabe olduğu dövlətin xəzinəsinə getdi, İran konsuluna verdiyimiz isə düz öz cibinə girdi.

Xülasə, təzkirələrin qol haqq-hesabı qurtarana kimi günün dörd saatını itirdik. Gəminin dayandığı körpüyə getdik. Gördük gəmi hələ yüklənir. Ona görə ki, gəmi öz müəyyən vaxtından gec gəlib çatmışdı. Mən körpü üstündə gəzişirdim. Fikir-xəyalım o qədər pərişan idi ki, sanki huşumu itirmişdim. Bir vaxt Yusif əminin səsinə eşitdim. Qışqırıb deyirdi:

– Bəy əfəndim, özünə gəl, dənizə düşsənsən!

Onun səsinə özümə gələn kimi, gördüm doğrudan da atdığım addım düz dənizin içinə idi. Geri çəkildim. Gördüm yazıq Yusif əmi ikiəlli başına döyür.

Nə isə, orada gəminin hərəkət vaxtı çatana kimi gözlədik. Gəminin içinə girən kimi gördüm səyahətimin əvvəlində minib bu tərəfə gəldiyim haman “Azov” adlı rus gəmisidir. Gəmidəki işçilər mənə tanışdılar. Xoş-beş eləyib, bir-birimizin əhvalını soruşduq. Bu gözəl təsadüf mənə sevindirdi. Gəmi yola düşdü. Hava çox gözəl, dəniz tamamilə sakit idi. Trabzon, Sinob, Kerson, Samson dayanacaqlarını bir-bir keçib geridə buraxdıq. Beşinci gün səhər İstanbul boğazına gəlib çatdıq. Boğazın girecəyində olan Qovaq karantin məntəqəsində hesabladım, gördüm düz səkkiz ay iyirmi gündür ki, buradan müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək və İran səyahəti əzmi ilə çıxmışam.

* * *

Ev sahibi deyir:

– Elə ki, o kədərli səyahətnaməni oxuyub qurtardım, heyrət dəryasında qərq oldum. Bir saata baxıb gördüm günün batmasına on dəqiqə qalır. Heyrətim daha da artdı. Çünki düz doqquz saat idi ki, səyahətnaməni oxuyurdum. Bu müddətdə nə papiros çəkmişdim, nə bir şey yemişdim, nə də yerimdən tərpənmişdim. Özümü büsbütün unutmuşdum. Biçarə qonaqlardan da xəbərsiz idim. Onlar hamama getmişdilər. İndi isə günün batmasına az qalmışdır. Hələ onlardan xəbər yox idi. Hey fikirleşirdim ki, görəsən bunlar harada qaldılar, harada nahar elədilər? Nökəri çağırdım. Mənə görə kimə təəccüblənib dedi:

– Ağa, siz evdəsiniz? Biz elə bildik ki, siz qonaqlarla birlikdə evdən çıxmısınız. Xanım indi məndən soruşdu ki, bunlar nə üçün gəlmədilər.

– Füzulluq eləmə, – dedim. – Görürsən ki, buradayam, daha soruşmağın nə mənası var? Tez Xan Validəyə gedib, yuxarı mərtəbədə, nömrəli otağa baş vur. Gör qonaqlar orada olsalar, özünə birlikdə evə gətir, orada olmasalar, mənzil sahibindən soruş gör orada olmuşlar, ya yox. Tez qayıt, xəbər gətir!

Nökər getdi. Mən yenə də qonaqlar haqqında düşünüb özümü danlayırdım ki, nə üçün onlarla getmədim. Az keçməmiş gördüm ikisi də gəldi. Dik durub qarşıladım. Gəlib oturan kimi dedim:

– Qardaş, mənə əcəb işə saldın. Bu müsibətnaməni və ya səyahətnaməni mənə verib getdin. Mənim başımı elə qatdı ki, nə özüm-dən xəbərim oldu, nə də sizdən. Bu vaxta qədər ağzıma bir şey

dəyməyib, hətta papiros da çəkməmişəm; necə ki, oturmuşam, yerimdən belə tərpənməmişəm. Hətta arvad-uşaq elə bilir ki, mən də sizinlə getmişəm. İndicə özümə gəlib sizin haqqınızda düşünürdüm. Deyirdim görəsən harada qaldınız. İbrahim bəy dedi:

– Biz də hamamdan çıxan kimi tanış bir həmvilayətliyə rast gəldik, bizi mənzilinə apardı. Naharı, çayı ona qonaq olduq. Yene də əl çəkmədi ki, gərək gecəni də qonaq qalasınız. Min xahiş, iltimasla ondan ayrıldıq. Evə tərəf gəlirdik. Yolda sizin adama rast gəldik. Dedi ki, bizim dalımızca göndərmisiniz.

İSTANBULA DAXİL OLANDAN SONRA İBRAHİM BƏYİN SƏRGÜZƏŞTİ

Bir qədər söhbət elədik. Sonra dedim şam gətirsinlər. Elə bu vaxt İbrahim bəyin ünvanına Misirdən məktub çatması yadıma düşdü. Dedim:

– Qardaş, doğrudan da, yadımdan çıxdı sizə deyim ki, Misirdən sizə məktub gəlibdir.

Kağızı qovluqdan çıxarıb verdim. İbrahim bəy hədsiz bir şövq ilə məktubu alıb, ucadan oxumağa başladı.

Məktubun məzmunu belə idi:

“Əziz qardaşım, Allaha şükür, bütün qohum-əqrəba salamatdır. Ümid edirəm bu günlərdə Allahın pənahında İstanbula varid olub-sunuz. Sizdən o qədər nigaranıq ki, deməklə başa gələn deyil. Bütün dostlar sizin səyahətinizin uzanmasından darıxıblar. Hamımız belə fikirdəyik ki, siz Misir ölkəsində tam azadlıqla böyümünüz, sizin bu halınız İranın vəziyyəti ilə əsla uyğun gəlməyəcək. Doğrusu, qorxurduq sərbəst danışmağınızdan İranda başınıza böyük bəlalar gəlsin. Xüsusilə qoca anan bu bəbətdən çox nigaran idi. Gecə-gündüz işi-peşəsi ağlamaq idi. Ay insafsız, turalım, dostları tamamilə unudun, bəs ana-oğulluq məhəbbəti harada qaldı? Bu uzun müddətdə sizdən nə bir məktub aldıq, nə də bir teleqram gəldi ki, heç olmasa dostlarını arxayınlaşdırın, hicran dərdi ilə taqətdən düşmüş ananın ürəyini sakitləşdirsin. Mən elə yaxşı bildim ki, siz öz məşuqəniz olan “İran xanımın” camalını görəni kimi təkcə bizləri deyil, hər şeyi unudacaqsınız. Əlqərəz, Allaha şükür ki, neçə gün qabaq Sizin Təbrizdən teleqrafla xəbər verdiyiniz

hərəkət müjdəsi gəlib çatdı. Dostlar bu xəbəri eşidən kimi çox sevindilər. Xüsusilə bu müjdə anana təzədən ruh verdi. Şadlığından iki gecə-gündüz ağlayıb, hey sizin teleqramı öpür, iyləyir, gözünə nə sürtürdü. Təsədüfən teleqram elə tez çatmışdı ki, hamımızı heyran etmişdi. Deyəsən onun da ananın nigaranlığından xəbəri var imiş. Üç saat otuz dörd dəqiqədə bizə gəlib çataraq sizin salamatlıqla hərəkət müjdənizi xəbər verdi. Doğrudan da, halal olsun şair Mirzə Rzanın ildırımından sürətli qaçan bu çapar haqqındakı şəri:

Nə gözəl vasitəsen məzlumlara, ey teleqraf!
Sən gədanın halını söylə şaha, ey teleqraf!
Bircə an içrə şüai-şəmsi aləmtab tək
Sən yüz illik mənzili vurdun başa, ey teleqraf!
Bir baxış quş tək uçub gözədən çatınca kirpiyə
Sən uçub yüz mənzili kəsdin, yaşa, ey teleqraf!

Təzə bir xəbər yoxdur. Dostların hamısı salamatdırlar. Sizi yad etməkdən başqa bir söhbətləri yoxdur. Söhbət əsnasında bəziləri deyirlər ki, kaş biz də İranda İbrahim bəyin yanında olaydıq. Bir görəydik o vəziyyəti görüb necə öz-özünə hirsələnir. Görəsən, indi o qəliz söyüşlərini kimə yağdırır, kimləri dinsizlikdə, qeyrətsizlikdə töhmətləndirir. Bu sözlərdən hey deyib güllürlər. İnşallah, tez təşrif gətirin, dostların sizinlə çox işi var. Camınızın əllərindən xilas olmasını istəyirsinizsə onların deyəcəyi sözləri özünüz əvvəldən deyiniz. Özünüz onlarla birlikdə gülün və beləliklə canınızı asudə ələyin. Yoxsa işiniz xarab olacaq. Sizi hirsəndirmək üçün özlərini yaman hazırlayıblar.

Siz buradan təşrif aparandan sonra baş verən təəssüflü bir hadisə varsa da Hacı Əlibaba Səlməsinin vəfatıdır. Allah ona rəhmet ələsin. Onun vəfatına bütün dostları, qəribələrdən tutmuş yerlilərdəkə heyifsiləndilər. Təziyəsindən sonra rus konsulxanasının məmurları gəlib, nəqdini, əmlakını və tələblərini siyahıya aldılar. Camaat onun sərvəti haqqında mübaligəli sözlər deyirdi. Ancaq üst-üstə nəqddən, mülkündən, tələbindən otuz dörd min lirə irs qoyub getdi. Səğir Əlirzanın və şüurdan naqis olan Məmmədəlinin payını banka tapşırıdılar. Qərar qoydular ki, Əlirzanın məktəb və başqa xərclərinə ayda iyirmi beş lirə, Məmmədəliyə isə səkkiz lirə versinlər. Həddi-bülüğa çatmış vərəşələrin payını isə özlərinə verdilər.

Konsulxana məmurları bir həftə tamam mərhumun nəqdini, cinsini bölürdülər. Konsulxana yalnız beş lirə yarım zəhmət haqqı və ya hökumət haqqı götürdü. Onu da həddi-bülüğe çatmış vərəsələrdən aldılar. Səğirlərin malından bir dinar da götürmədilər. Bu hadisədən əlavə başqa bir qəribə hadisə də baş vermişdir. Sizin Süveyş limanında mağazası olan dostunuz ticarət məqsədilə Sudana getmişdi. Deyəsən, o vaxt siz Misirdə idiniz. Xülasə, bundan bir neçə vaxt qabaq onun ölüm xəbəri gəldi. İran konsulu ...xan Misirdən bir məmur göndərdi. Onun Süveyşdə mağazasını möhürləyib, adamını da bayıra çıxartdı. Mağazada nəqddən, cinsdən, kara gələn hər nə var idi ortalıqda yeyildi. Yazıq mağaza sahibi bilmirəm nə vasitə ilə macəradan xəbərdar olur. Ölüm xəbəri yayılandan ay yarım sonra özü Süveyşə gəlib çatdı. Mağazasının möhürləndiyini görüb, Misirə gəldi. İndi nə qədər qışqırıb deyir ki, “mən ölməmişəm, mağazamı açın, mənim əmvalımı özümə qaytarın” – səsi bir yana çatmır. Cənab konsul onu başdan ələyir. Bığarə ələcsiz qalıb, Xidivi hökumətinə ərizə verdi. Etina ələyən olmadı. Qəribə həngamədir. Dünən Ağə Mirzə Abbasla Hacı Xəlil ağə zarafatla deyirdilər ki: “Ay Allahın bəndəsi, konsulxanada sənin ölümün sübuta yetişmişdir. İndi gərək gedib Sudandan təsdiq olunmuş şəhadətnamə gətirəsən. Orada yazılmalıdır ki, sən dirisən. Onda sənin ərizənə baxan olar”. Yazıq bu sözləri eşidən kimi dəli oldu. İndi avara-sərgərdan gəzir, sonrası məlum deyil necə olacaq. Misirdəki iranlılar deyirlər İbrahim bəyin yeri boş, görəsən bu əhvalatı öz gözü ilə görəndən sonra özünə gələrdi, ya yenə də bizi qeyrətsiz, damarsız adlandırardı”.

Mən bir vaxt gördüm İbrahim bəyin əlləri əsir. Əhvalında bir çaşqınlıq göründü. Məktubu qeyzlə tikə-tikə ələyib bir tərəfə tullaı. Sonra dedi:

– Heç özüm də bilmirəm ki, başımın bəlası nədir. Hər yerdə bir müsibət oldu, gəlib məni tapır. Elə bil bu macərələri mənim ürəyimi yandırmaq üçün qəsdən hazırlayırlar. Daha bilmirlər ki, bu başıbəlalı ürək bir tikə qan laxtasına çevrilmişdir. İnsafsız oğlu deyəsən bəs məni qarşılamaq üçün töhfə göndərmişdir. Allaha and olsun, bütün bunlarla birlikdə mən razıyam ki, İran konsulu mənim var-yoxumu qarət ələyib aparsın, özümü də ən ağır müsibətlərə düşər ələsin, ancaq mən öləndən sonra neçə nəfər çənəsi qırılmış kasapapaq xaç-pərəst irsimi vərəsələrimə bölmək üçün evimə ayaq basmasın. Bu

hər şeydən xəbərsizlər belə güman ələyirlər ki, Rusiyada zülm yoxdur, onun məmurları rüşvət almırlar. Vallah, onlar cilovlarını qırsalar, Molla Nəsreddinin buzovu kimi, İran məmurlarından daha iti qaçarlar. Amma dərd burasındadır ki, bizdə su sərçəşmədən bulanıqdır. Rus məmurlarını xəyanət üstündə tutsalar daha xilas olmaları, lap imperator ailəsinə mənsub olsalar belə, təzədən işə qayıtmaları mümkün deyildir. Vasitəçi ayağının ortalığa girməsi də əsla təsəvvür oluna bilməz. Onun təqsiri müqabilində məhkəmənin verdiyi cəza hökmü artırılıb-əskildilmədən yerinə yetirilir... Daha orada rüşvət bir iş görə bilməz. İş məhkəməyə çatandan sonra hamının haqqında bərabər hökm verilir. Ədalətin mənası da bundan ibarətdir. Məhz buna görə də aqil adamlar demişlər: “Bərabərçəsinə edilən zülm – ədalətdir”. Amma bizim bədbəxt İranda biri dövlətə yüz min tımənlik xəyanət etdikdə və ya haman miqdarda başqasının malını mənimsədikdə işin üstü açıldandan sonra iyirmi min tımənin rüşvət ünvanı ilə rəislərə versə, heç şübhə yoxdur ki, hər cür cəzadan xilas olacaq, qalanını arxayınlıqla yeyib üstündən də su içəcək.

Ev sahibi deyir:

– Hərçənd ki, mən övvəldən də İbrahim bəyin milli təəssübünün nə dərəcədə olduğunu bilirdim, amma İrani səyahət edib başına min müsibət gəldikdən sonra bu təəssüb əlovunun müəyyən qədər sönüb sovuşacağını təsəvvür edirdim. Ancaq bu hələti görüb, sözlərinə dürüst fikir verdikdən sonra zənnimin xəta olduğunu anladım, yəqin etdim ki, onun milli təəssübü bir neçə qat da artmışdır. Buna görə də onun bu xasiyyətinin təsadüfi deyil, fitri olduğuna qəlbən inandım. Belə bir xasiyyət “süd ilə bəslənib, can ilə çıxar”. Onun köksünün dərinliklərindən bir-birinin ardınca qopub gələn ahlər qəlbimi yandırdı. Birdən-birə kövrəldim, ixtiyarsız ayağa qalxıb, ağlaya-ağlaya onun üz-gözündən öpüb dedim:

– Qardaşım, vətənpərvərlik neməti sənə nuş olsun!

Afərinlər səni doğan anaya,
Əhdü peymanı öyrədən ataya.

Doğru deyirsən, tamamilə düzgün başa düşməsən, bizdə su sərçəşmədən bulanıqdır. Əlbəttə, demək olmaz ki, bütün müsəlman hakimləri zalım, qeyri-müsəlman hakimləri adıldirlər. Bizim də

burada bir konsulumuz var, xaçpərəstdir. Amma qabaqkı konsullardan min dəfə artıq zalımdır. Elə işlər görür ki, heç sözlə demək mümkün deyil. Bilmirəm nə yolla özünü bu səfirliyə salıbdır. Uzun müddətdir ki, millətin bütün təbəqələrinin ixtiyarını bu zalımın əlinə tapşırıb, onu xalqın canına, malına hakim kəsiblər. Millətin aciz-avaralarını əzməkdə, möhtərəm adamları hörmətdən salmaqda o qədər cəsarətli və qorxmazdır ki, camaat bir nəfəri istisna etməklə, başqa bütün keçmiş konsullara rəhmət oxuyur. Dostlarımdan biri deyirdi ki, neçə gün bundan qabaq bir iş üçün konsulxanaya getmişdim. İki nəfər adi adam gördüm. Biri digərindən şikayətçi idi. Borclu deyirdi: “Borcumu ödəməyə imkanım yoxdur”. Birdən tələbkər özündən çıxıb qışqırdı: “Xan, qurbanın olum, bu insafsızdan soruş gör mənim pulum erməni puludur?” Oradakıların hamısı gülüşdü. Xan özü də gülümsədi, ancaq mən özüm gördüm ki, rəngi o saat dəyişildi. Qeribədir ki, belə bir konsul öz məmuriyyətinin səlahiyyətinə görə bizim nikah-təlaq işlərinə də baxırdı. Deməli, sərçəşmənin xarabalığına bundan artıq dəlil ola bilməz. Hər kəs öz əlaltılarından zorla alıb güclülərə rüşvət versə, hər hansı məmuriyyəti istəsə onu ələ keçirə bilər. Həm də nə qədər rəhmsiz olsa hökumət dəsgahına o qədər çox yaxınlaşar. Belə olmasa idi, nəsrani müsəlman qazisi olmazdı.

Burada Yusif əmi də söhbətə qoşulub dedi:

– Mənim əzizim, bu nə fərmayışdır ki, eləyirsiniz? Necə ki, yəni su sərçəşmədən bulanıqdır? Hər yerdə hər bir millətdən zalım da var, adil də. Allah Misir general-konsulumuz Əhməd xana rəhmət eləsin. O da elə həmin sərçəşmədən su içirdi. O da İran dövlətinin qulluqçularından biri idi. Misirdəki təbəələr və özündən aşağı məmurlarla ata kimi rəftar edirdi. O mərhumun qulluğu zamanı iranlılar xüsusi abır-hörmətə malik idilər. Bundan qabaqkı konsulların zülmündən öz təbəliklərini tərک etmiş iranlılar peşman olmuşdular. İran rəiyyətlərindən bir nəfəri belə o mərhumdan, onun işçilərindən inciməmişdi. Zavallı həmişə borclu idi. Əline düşəni seyidlərə, dərvişlərə paylardı. Yadımdadır, bir gecə bəyin mərhum atasına məktub göndərmiş, əlli lirə borc istəmişdi. Rəhmətlik Hacı o mərhumun əliaçıqlığını bildiyi üçün haman məbləği mənə verib tapşırırdı ki, özün apar ver, gör gecənin bu vaxtında pul nəyinə gərəkdir. Mən aparıb pulu verdim. Gördüm evində üç nəfər

seyid oturubdur. Konsulun peşkarından işarə ilə soruşdum ki, gecə vaxtı bu pul nəyə lazım olubdur? Dedi: “bu üç nəfər seyidə vermək üçün. Xan bunlara vədə vermişdi ki, gedəndə sizə bir nəzir verəcəyəm. İndi gedirlər, bunlara verməliyik”.

Doğrudan da azca keçməmiş xan onları yanına çağırdı. Pulu onların arasında bölüşdürdü.

Misirdə o mərhumdan sonra bir-iki konsul əvəz olundu. Nəhayət, Hacı Mirzə Nəcəfəli xan gəldi. Necə deyirlər, mum şamın yerində neft çirağı yanmağa başladı. O mərhumun min zəhmətlə İran dövləti və milləti üçün qazandığı şərəf və heysiyyəti tapdaladı. Elə harınladı ki, camaat Çingiz qoşununa rəhmət oxudu. Özündən əvvəl konsul olub zülmədə ad çıxarmış xoylu Həsən xanı neçə mənzil geridə buraxdı. Allah onun ruhunu qiyamət gününədək əzaba düşər eləsin. Deməli, məlum olur ki, fitri rəhmsizlik adamı zülm etməyə vadar edir. Sərçəşmənin nə günahı var?

Bu vaxt gəlib dedilər şam hazırdır. İbrahim bəy dedi:

– Siz şamı hər gecə belə tez edirsiniz, ya bizim xatirimiz üçün bu gecə belə etmişsiniz?

– Qardaşım, – dedim, – bu gün mən sizin səyahətnamənin dövlətindən oruc tutmuşam. Amma heyif ki, namaz qılmadım.

Qonaqlar güldülər. Həqiqətdə də belə idi. Namazımı tamamilə unutmuşdum. Süfrə başına getdik. Xörək başında da bir qədər danışdıq. Amma İbrahim bəyin əhvalını çox pozğun gördüm. Bəzi hərəkətləri məni şübhələndirdi. Məsələn, bəzi söhbətləri təzədən soruşurdu. Sanki təzəcə gəlib, söhbətin əvvəlindən xəbərsizdir. Eləcə də özü bəzi sözləri təkrar edirdi. Nə isə, şamı yeyib süfrə başından durduq. İbrahim bəy dedi:

– Mən namaz qılmaq istəyirəm. – Sonra zarafatla əlavə elədi: – İstəyirsiniz sizin də günorta, ikindi namazlarınızın qəzasını qılım?

Mənimlə Yusif əmi qaldıq. Yusif əmidən soruşdum:

– Əmican, de görüm sənənin öz kefin necədir?

Dedi:

– Ağa, mənim kefini soruşmayın, canım boğazıma yıışıbdır. Bilsəydiniz ki, mən bu səfərdə nə məşəqqətlər çəkmişəm, mənə rəhminiz gələrdi. Təkcə mən deyiləm, bu cavan da əriyib qurtarıbdır. Neçə gündür ki, qeribə hərəkətlər eləyir. Hey ah çəkir, gah özünü bilmədən dodağını dişləyir, gah da heç bir zahiri səbəbi olmadan

əlini dizinə döyür. Bəzi vaxtlar öz-özünə o qədər danışır ki, qəşş eleyen adamlar kimi ağzı köpüklənir, gözləri hədəqəsində oynayır, nəhayət, bütün canını titrətmə tutur, huşsuz düşüb yatır. Yatanda da rahatlığı yoxdur. Hey öz-özünə danışır, elə bir ucdan “vətən, vətən!” deyir. Bəzən görürsən birinin üstünə qışqırır deyir: “Vətənin fəlakətinə, həmvətənlərin pərişanlığına səbəb sizsiniz. Vətən məhəbbətinin mənasını anlamırsınız”. O qədər bu kimi sözlərdən deyir ki, daha mən dözə bilmirəm. Yuxudan ayıldım soruşuram axı bu nə qışqır-bağırdır salmışan, kimlə düşmənçiliyin var. Deyir heç kimlə. Yənə yatır, yənə də haman aşdır, haman kasa. Bilmirəm başıma hansı külü ələyim. Allahdan istəyim budur ki, mənə ölümdən o qədər möhlət versin ki, bu cavanı salamat aparıb Misirdə anasına tapşırım. Ondan sonra daha dünyada heç bir arzum yoxdur. Bu cavanın əhvalı çox xarəbdir. Siz də bir az nəsihət ələyin, bəlkə təsir ələyib, huşsuzluq ələmindən özünə gəlsin.

Dedim:

– Onun səyahət əzmini eşidən kimi mən əvvəldən də bilirdim ki, sizin başınıza nələr gələcək. Amma yənə şükr ələ, yənə də yaxşı qurtarmısınız.

Bu vaxt İbrahim bəy namazını qılıb gəldi. Salam verib əyləşdi. Dedi:

– Mümkündürsə Misirə bir teleqram yazaq, adamınız aparıb teleqrafxanaya versin.

Dedim:

– Nə üçün mümkün deyil, çox asan bir işdir.

Teleqram yazıb göndərdik. Sonra mən dedim:

– Yaxşı, qardaşım, indi bir qədər danışın, söhbətlərinizdən istifadə ələyək. Amma xahiş ələyirəm İranın pərişanlığından bir söz ələməyin. Ona görə ki, sizin səyahətnaməinizdə onların hamısını oxudum. Əvvəldən də müəyyən qədər bilirdim. Siz bir az da vətəndə gördüyünüz yaxşı cəhətlərdən nəql ələyin.

Dedi:

– Xoşa gələnlərdən də nə görmüşəmsə səyahətnamədə yazmışam. Əlbəttə, oxuyubsunuz.

Dedim:

– Yaxşı yadımda deyil. Bundan əlavə, istəyirəm sevgilinizin vəsfini sizin öz dilinizdən eşidəm.

Dedi:

– Ümumiyyətlə, mən İranda dörd gözəl şey gördüm. Bunlarla mən və bütün vətənpərəstlər sevinib fəxr edə bilərik. Birincisi, İmam Rza əleyhissalamın müqəddəs məqbərəsidir. İkincisi, Şah Abbas Səfəvinin tikdirdiyi karvansaralar və bezi şose yollarıdır. Allah onun qəbrini nurla doldursun. Üçüncüsü, Tehranda “məhtərəm cənab” kimi böyük və bacarıqlı şəxsiyyətin vücududur. Dördüncüsü, Tehranda Nasiri Darülfünundur. Vəssalam.

Dedim:

– Daha vəssalam nə üçün? Bu qədər gözəl şəhərləri səyahət ələyib gəzdiniz, sizin gec bəyənən təbinizə yalnız ələ dörd şey gözəl görüdü? Məgər Urmu şəhərini, onun cənnəti andıran gözəl yaşıl çəmənlerini və bağlarını gəzmədiniz ki, havası və nəsimi hər tərəfdən müşk-ənbər kimi ətir saçır. Oranı görmüş olan adamlar deyirlər ki, o gözəl şəhər behiştin bir nümunəsidir. Bağ-bostanında o qədər rəngarəng güllər var idi ki, Çin nəqqaxanası ona həsəd aparır. Torpağı hər yerdə ənbər kimidir. Sən Allah, gör heç insafdır ki, yer üzünün gülüstani olan o şəhəri tərifi etməmiş keçərsən?

Dedi:

– Mən bağları, bostanları solmuş, bağbanları yuxuya dalmış gördüm. Çiçəklərinin hamısı solub-saralmış, bağlarını toz-torpaq basmışdır. Nə gülüstaniyədə bir sevinc, nə də güllərində bir təravət gördüm. Xəzan ləşkəri onun hər tərəfini talamışdır. Belə bir xəzandan sonra baharın gələcəyini zənn etməyirəm. Orada il on iki ay yalnız xəzandır.

Dedim:

– Sizin söhbətlərinizdən məlum olur ki, İrandan çox incimisiniz.

İbrahim bəy dedi:

– Ola bilməz ki, mən öz sevgilimdən inciyim. “Mən aşiqi-sadiqəm, bu yoldan dönməm”. Mənim həyatım o müqəddəs torpaqdan asılıdır. Mənim bu qəm bəsləyən könümün bütün incikliyi bağbanın qəflətinə görədir. Yoxsa bağın təqsiri nədir? Özün tərifi lədiyini kimi, Urmu şəhəri və İranın başqa şəhərləri yüz belə tərifi layiqdir. Mazandaran cəngəli* yer üzünün behiştidir. Bütün yer üzündə o gözəllikdə hava, o münbitlikdə torpaq tapmaq olmaz. Təəssüflər olsun ki, bağbanın qəfləti üzündən neçə illərdir ki, ecnəbi divləri oraya tökülüb fərəh gətirən havasına qəm torpağı

səpmişlər. O namərdlərin baltasının yarası vətənpərvərlərin qəlbində qiyamətədək yer ələyəcək. Axı mən hansı külü başıma ələyim?! Bu müqəddəs torpaq sahibinin nə kimi yaxşı xüsusiyyətlərindən bəhs açım. O müqəddəs torpağın bir neçə limanında öz dövlətimizin və millətimizin qüdrəti və varlığının timsalı olan şir-xurşid bayraqlı gəmilər nə üçün gerek olmasın?! Dövlət başçılarımız Avropaya etdikləri üç səyahətin xərcini ölkənin abadlığına sərf eləseydilər bu gün dövlət xəzinəsi haman abadlıq üçün qoyulmuş xərc qədər mənfəət aparardı. Belə olsaydı, məmləkətin zəruri xərcləri üçün daha xalqı talamağa məcbur olmazdılar. Vətən torpağı hər bir yerdə fəryad edib deyir ki: “Ey iranlılar, ey mənim naxələf övladlarım, məndən qafil olmayın! Mən öz qəlbimdə sizin üçün saysız-hesabsız xəzinələr hazırlamışam. Səy edin, hümmət göstərin, məndən feyzyab olun!” Amma onun fəryadlarını heç kəs eşitmir. Onları ucadan səsləyirlər, ancaq onlar eşitmirlər.

Dedim:

– Belə məlum olur ki, siz ölkənin əhalisindən, yeni öz vətəndaşlarınızdan incimisiniz. Sizin söhbətlərinizdən də, səyahətnamənizdən də bu mətləb məlum olur. Ancaq mən sizə nəsihətlə deyirəm ki, bu xülyadan əl çəkəsiniz. Çünki İbrahim adlı bir cavanın qüssə ələyib vətənin vəziyyətini islah etmək arzusu ilə öz xəyalını pərişan etməsinin, vətənin işlərində heç bir nizam-intizam olmadığına görə daima kədərlənməsinin heç bir səmərəsi yoxdur. “Olan olar, sənə qəm-qüssə qalar”...

Bəlayə düşəndə ağlama əsla,
Ağlamaq könlünü edər pərişan...

Bu fikir pərişanlığının, Allah eləməmişdən, sənin vücuduna və sağlamlığına sədəmə vuracağından qorxuram. Sənin bu halətin öz canına qəsd eləmək kimidir. Bu özü də böyük günahlardan biridir. Axirətdə isə Allahın qəhrinə səbəb ola bilər. Özünə rəhm eləmərsənsə, o qoca anana yazığın gəlsin. Çünki bu gün yer üzündə onun səndən başqa bir adamı yoxdur. Həyatı sizin həyatınızla bağlıdır. Bu səyahətnamədə yazdığın və üreyini ağrıdan məsələlər heç kəsdən gizli deyildir. Hamı hər gün onu öz gözü ilə görür. Bu vəziyyətə hamı artıq alışmışdır. Bütün bunlar camaatın nəzərində büsbütün

aşkar olduğundan öz əhəmiyyətini itirmişdir. Ancaq bununla belə bu vəziyyətə son dərəcə təəssüflənmək lazımdır. Fəqət nə etməli? Bu nöqsanlar sənin, mənim ölümümle aradan qaldırılacaqdırsa, buyur, bismillah, əvvəl mən, sonra sən özümüzü öldürək. Madam ki, bu dərdlərin çarəsi səninlə mənim əlimdə deyil, yanmalı və dözməli-yik. Belkə Allah özü üzümüzə bir fərəc qapısı açsın, dövlət və millət başçılarını qəflət yuxusundan oyada.

İbrahim dedi:

– Qardaşım, mən müxaliflərin elinə bəhanə verməmək, onların məzəmmətinə düşər olmamaq üçün vətəndə gördüklərim xoşagəlməz cəhətlərin hamısını yazmamışam. Doğrusu, qorxmuşam ki, onlar öz ağır şəmatətləri ilə mənim işıqlı gündüzümü qaranlıq gecəyə çevirsinlər.

Qeyrətimdən deyə bilməm məni kim öldürdü,
İstəməm xalq bilə çün adımdı sevdiğimin.

Bu əsnada qapı döyüldü. Nökər gedib qapını açdı. Üləmə ziim-rəsindən olan başı əmmaməli bir iranlı otağa girdi. Deyəsən gecə söhbətinə gəlmişdi. Adı xoş-beşdən sonra dedi:

– Filankəs, doğrusu, sizə bir əziz qonağın təşrif gətirməsini eşitdim. İstədim səhər qulluğunuza çatım. Sonra düşündüm ki, gecələr uzundur. Elə yaxşısı budur ki, gecə gəlir, doyunca söhbətləşək.

Dedim:

– Çox əcəb eləmişiniz, xoş gəlib səfa gətirmisiniz.

Məclis bir qədər sükutla keçdi. Molla dedi:

– Məclisinizin çox soyuq keçdiyini görürəm. Söhbətiniz məhrəmanədirse, mən bir stəkan qəhvə içib, mürəxxəs ola bilərəm.

Dedim:

– Xeyr, bu nə sözdür, bizim hörmətli qonaq İrandan təzə gəlib, orada şahidi olduğu bir para xoşagəlməyən hadisələr üreyinə dəymişdir. Yoxsa bu məclisin soyuqluğu nə sizdendir, nə də məndən.

Molla üzünü İbrahim bəyə tutub dedi:

– Qonaq qardaş, İranda nə xəbər var, məgər nə hadisə üz vermişdir ki, sənin xatirinə dəymişdir? Deyin, biz də bilək.

İbrahim bəy dedi:

– Heç bir xəbər yoxdur.

Molla yenə də təkid elədi. İbrahim bəy dedi:

– Mənim incikliyəmin ən böyük səbəbi sizsiniz.

Molla təəccüblə dedi:

– Mən?!
İbrahim bəy dedi:

– Ya siz olun, ya da sizin qardaşlarınız, nə təfəvütü var.

Molla dedi:

– Mən və ya mənim qardaşlarım sizə nə pislik eləmişik?

– Mənə heç bir pislik eləməmişiniz, amma başqa qardaşlarımın hüququnu tapdalmısınız.

Molla dedi:

– Nə hüquq, sizin hansı qardaşlarınızın hüququnu?

İbrahim bəy dedi:

– Mənim vətən qardaşlarımın hüququnu.

Molla dedi:

– Doğrusu, bir şey anlamıram.

İbrahim bəy dedi:

– İndi mən bircə-bircə ərz elərəm, siz anlayarsınız. Cənab axund, Şahrudda bir bəhanə tapıb, sizin qulluğunuzda əyləmiş bu Yusif əmi ilə mən mədrəsəsi olan bir mollanın yanına getdik. Yusif əmi satıcı oldu, mən alıcı. Molla bir sənəd yazaraq Yusif əminin evinin müəyyən məbləğ müqabilində mənə satılmasını təsdiq etdi. Bizdən aldığı bircə qran yazı haqqı müqabilində məsələnin həqiqətinə varmadan, onun doğruluğunu öyrənmədən əsası olmayan, mövhum bir müamələnin sənədinə möhür basıb, şəhadət verdi. Ola bilsin ki, bu Yusif əmi başqasının malını təqəllüblə mənə satır. Haman molla bizi tanımadan o sənədə necə qol qoydu? Hansı şəri dəlilə əsasən müamələ şərtnaməsinə şəhadət verdi?

Molla istehza ilə dedi:

– Bəh-bəh, ağacan, bu da oldu söz?! Yazanın nə təqsiri var. Siz gedib iqrar etmişsiniz, o da sənəd yazıb sizə vermişdir.

İbrahim bəy dedi:

– Əgər satılan ev özgəninkidirsə və vermirsə, onda neyləmək lazımdır?

Molla dedi:

– Heç nə eləmək lazım deyil.

İbrahim bəy dedi:

– Evi verməyə mən gedib hakimə şikayət elərəm.

Molla dedi:

– Özün bilərsən, get şikayət elə!

İbrahim bəy dedi:

– Mən hakimə şikayət etdikdə o, fərraşbaşısına buyuracaq ki, mülkü alıb mənə versinlər. Belə olduqda hər iki tərəfdən hey rüşvət, peşkəşdir ki, alacaqlar. Bir vaxt xəbər tutacağıq ki, ikimiz də var-yoxdan çıxmışıq. Turalım ki, bu məktəb mollası idi, onunla işimiz yoxdur, bəs fitva verən yekə-yekə müctəhidlərinizə nə buyurursunuz? Əli ilə Vəli arasında olan bircə dava haqqında eyni adam bir-birinə zidd neçə hökm verir. Nəhayət, dava qurtarmır, hər dəfə hakim dəyişildə dava da təzələnilir. Elə buna görə tərəflərin mənsub olduğu tayfalar bir-biri ilə qanlı-bıçaq olurlar. Aralarında elə bir düşmənçilik odu alovlanır ki, yaşı da, qurunu da yandırır. Bu kimi yaramaz işlər üləmanın yüksək şəninə layiqdirmi? Bəndələrin hüququnu ayırd eləmək üçün Allahın hökmü, şəriətin əmri məgər nasix-mənsux şəkildə tətbiq edilməlidir? Bir mülkün üstündə olan davanın uzun illər davam etməsinin səbəbi nədir?

Molla dedi:

– Mən bir alimin rüşvət aldığı gözümle görməyincə onun haqqında füzulluq eləyə bilmərəm.

İbrahim bəy dedi:

– Mən də belə demirəm, amma bunu deyirəm ki, bir şəhərin əhəlisinin mərcəi olan bir alimin xalqın davasını kəsmək üçün əlində nə üçün gerek müntəzəm şəri bir təlimat olmasın? Xalqın məhkəməlik dava-mürafiələrini ayırd etmək üçün nəyə görə o, xüsusi bir yer və vaxt təyin etməsin, onun möhürünün ixtiyarı özgələrin əlində olsun? O, evində möhürləyib tərəflərin birinə verdiyi hökmün ziddinə olaraq iki gündən sonra mehrabda, iki namaz arasında, başqa bir hökmə möhür basıb, o biri tərəfə verir. İş o yerə gəlib çatır ki, hökumət də onlara gülür. Mən deyirəm İranda bütün ruhani və cismani işlər nə üçün gerek qaydasız və intizamsız olsun? Nə üçün gerek elmi məqamlar və mülki mənsəblər irsi olsun? Necə rəvadır ki, bir adam, məhz atası qazi olduğu üçün, heç bir ləyaqəti və səlahiyyəti olmadan qəzavət kürsüsündə əyləşsin? Yaxud birinin atası serti biniş, öləndən sonra onun əlini ayağından ayırd edə bilməyən on səkkiz yaşlı oğlu nə üçün gerek serti biniş olsun? Bunların hamısı millətin və mənim vətən qardaşlarımın hüququdur ki, tapdalanır.

Molla dedi:

– Ağacan, sizin fərmayışınıza görə gerek millətin bütün üləması xanənişin olsun.

İbrahim bəy dedi:

– Əstəğfürullah, mən nə müşavirəm, nə də ixtiyar sahibiyəm, hökmüm və nüfuzum da yoxdur. Amma milli təəssüb belə yerlərdə mənə sakit dayanmağa qoymur, nahaq və düzgün olmayan sözlərə cavab verməyə vadar edir. Hökmü nüfuzlu olan böyüklərin icazəsi ilə ərz edəmə ki, bu gün bizim əlimizdə bütün ilahi əhkama şamil olan bir qanun yoxdur... Bu gün hökmlər əqli və ənənəvi delillərə əsaslanır. Bizim hər şeydən artıq şəri əhkam və qanunları icra edənə ehtiyacımız var. Əvvəlcə onu axtarıb tapmalıyıq. Onu tapmaq yolu da belədir ki, bütün alimlər mərcəinin hökmü ilə millətin təqva sahibli üləmasının böyük bir məclisi təşkil olunsun. O məclis vilayətlərin böyüklüyü və şəhərlərin əhalisi nisbəti ilə camaatın ərizesinə yetişmək və hüququnu ayırd etmək üçün hər vilayət və şəhərə neçə nəfər alim lazım olduğunu müəyyənləşdirər. Bunu müəyyənləşdirdikdən sonra ümumun mərcəi olan rəisin yanında öz danışq qabiliyyəti və fəsaḥəti, dəyanəti və Allah tanıyanlığı, elmi və şəriət əhkamına belədciliyi ilə üstün mövqə tutan alimlər seçilib oraya göndərirlər. Hüquqa ticarət məsələlərinə şamil olan fiqh kitablarını da sadə və asan fars dilinə tərcümə edib, nəşr etmək lazımdır ki, hər kəs onları oxusa, özüne aid hüquqi məsələlərdən müəyyən dərəcədə baş çıxarsın. Belə olduqda, məmləkətin adil qazisi tərəfindən verilən hər bir hökm öz-özünə icra olunur... İndi millət alimlərinin pak şəriət əhkamını hiylə və təzvir yolu ilə pozmaları və “hiyleyi-şəri” sözünü dilə gətirmələri tam insafsızlıqdır. Məgər Allah hər şeyi bilmir? Ona nə kimi hiylə işlətmək olar? Bunlardan əlavə, məgər elm dörd arşın bezdən ibarətdir ki, hər kəs onu başına sərīsə biz də onu alim tanıyaq, ona alimlər kimi qulaq asaq? Elmin məsnədində əyləşənin gerek məlumatı, təqvası və hər bir şeyi o müqəddəs məqamın şənində olsun. Əks təqdirdə ona alim demək mümkün deyil.

Bu vaxt ev sahibi söhbətə qarışb İbrahim bəyə dedi:

– Sizin milli təəssübdə bu qədər inad göstərməyinizin mənası yoxdur. Camaatın eyibini gözünün içinə deməkdən, xalqın qəbahətlərini aşkara çıxarıb, böyük-kiciyə irad tutmaqdan heç bir səmərə

hasil olmaz. Yalnız səbəbsiz yerə camaatı özüne düşmən edib, hamını özünüzdən qaçırmiş olarsınız. Qanunuzu bica yerə qaraltmayın, dilinizin qılıncını qınında saxlayın – “Palaza bürün, elnən sürün!”

İbrahim bəy dedi:

– Möhtərəm qonaqçı, əvvəla siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, bu sözləri deməkdən mənim heç kəsə qəsd-qərəzim yoxdur. Mən şəxsən hamı ilə müdara etmək fikrindəyəm. Bu sözləri mənə dedirən yalnız milli təəssüb və vətən dərdidir. Hər kəs bu xoşagəlməz vəziyyəti görüb sükut eləsə onun adını vətənpərvərlərin sırasından çıxarmaq lazımdır. Mənim ələmdə elə bir adam mənhus “məne nə” ləfzini işlədənlərin cərgəsindədir ki, mən bu səyahətnaməmin neçə yerində onların adını lənət və nifrətlə yad etmişəm. Əgər bütün həmvətənlərimiz əlli ildən bu tərəfə şəxsi mülahizələri bir tərəfə atıb pisə-pis, yaxşıya-yaxşı desəydilər, bu gün bir çox yaramazlıqlar aradan qaldınlardı, indi artıq bu bədbəxt millət bir ovuc fərraşbaşı, darğanın əlində əsir olmazdı, savadsız məktəbdarlar, cahil mollalar bizim ixtiyarımızı öz əllərinə ala bilməzdilər.

Məlumdur ki, bir millətin arasında pis adətlər və əxlaqa zidd əməllər bürüz etdikdə o millətin aqıl adamları həmin adət və əməllərin qəbahətini açıb göstərməyə onlar ümumiləşəcək və o millət getdikcə əcnəbilərin tənə-təməsxürünə məruz qalacaq, onun etibarını və şərəfi dost-düşmən arasında məhv olub aradan gedəcəkdir. Deməli, millətin bilikli və ağıllı adamlarının vəzifəsidir ki, xalqın bütün nöqsanları və eyiblərini, bədəməllərin tutduqları mövqələrdən asılı olmayaraq, açıq şəkildə söyləsinlər. Beləliklə də pis əməl sahibləri öz eyiblərini eşitdikdə ağıla gəlsinlər, yaxşı işlərə can atsınlar, qəbahətə mürəkib olmaqdan çəkinsinlər. Belə olduqda tədricən yaxşılıq pisləyin yerini tutar, xoşagəlməz cəhətlər getdikcə aradan qaldınlar.

Mən necə sakit oturub deməyim ki, müqəddəs islam dini bizi ədalətə, bərabərliyə çağırmişdır. Bizim hakimlər və qazilər şikayətlərə yetişəndə həqqaniyyətlə hökm verməlidir, birinin xatiri üçün və ya rüşvət tamahı ilə Allahın, peyğəmbərin buyruğunu unudub, məzlumların haqqını bilə-bilə tapdalamamalıdırlar. Bütün bu xilaf işlərdən sonra müsəlmanlıq iddiasında olub deməməlidirlər ki, biz axirəzzaman peyğəmbərin ümmətindənik. Misirdən bir neçə mötəbər İran taciri vardır. Onların vücudu, doğrudan da, millətin iftixarına səbəb olur. Tez-tez dəyişilən İran məmurları onlara

o qədər təzyiqli göstərdilər ki, əlacsızlıq üzündən xarici dövlətlərin himayəsi altına keçməyə məcbur oldular. Bu biçarələrin nə təqsiri var idi ki, öz dövlətlərindən üz çevirib, əcnəbi bayrağının altına keçməli oldular? Məgər İngiltərə mələkəsi onları dəvət etmişdi, yaxud rus imperatoru onlar üçün məvacib, maaş kəsdirmişdi? Heç bir nəfər onlardan soruşdu ki, nə üçün təbəəliyinizi tərk etdiniz? Nə ələsinlər, dadlarına çatan yoxdur. Təbəələr yalnız mülki hüquqdan deyil, bəşəri hüquqdan belə məhrumdurlar. Hər şəhərdə bir neçə hökumət var, hərəsi də bir bəhanə ilə xalqı çapır. Rəiyyətdən kimin haqqı var ki, firon xasiyyətli hakimlərin başdan-ayağa zülmündən ibarət olan hökmlərinə etiraz edib desin ki, bu nə üçün belədir. O saat başına bir qapaz çaxıb, muzdunu ovcuna qoyacaqlar. Haqq tamamilə tapdalanıb aradan getmişdir. Hakimlərdən hər birisinin könlü necə istəyir elə də edir. Kimin ki, qəlyanbaşı qızıldan, iki nəfər pişxidməti, dörd nəfər fərraşı, bir də tirmə cübbəsi oldu xalqın canının, malının sahib-ixtiyarı olacaq. İndi iş o yere gəlib çatmışdır ki, üləmanın çoxu da özlərini hakimlərə oxşadıb calal, dəbdəbədə onları da keçmişlər. Böyüklərdən rəiyyəti çapıb talaqla daha rəhmsiz olanı bacarıqlı və ləyaqətli hesab olunur.

Ürəyində az-maz Allahdan qorxusu olan bacarıqsız və aciz adlandırılır. Hansı axundun əmmaməsi yekə, qolumun dəstəyi uzun oldu, alimlərin alimi sayılır. Yalan toxumaqda daha artıq cəsəətli olan bir adam ən qüdrətli şair hesab olunur.

Siz elə xəyal etməyin ki, mən vətəndə gördüyüm xoşagəlməz cəhətlərin hamısını yazmışam. Yox, əziz canınıza and olsun, çoxlarına göz yummuşam. Yəni əslində özüm də bezikmişdim. İcazə versəniz onlardan birini sizə nəql edərdəm. Günlərin birində mötəbər bir yerdə qonaq idim. Yəni mənə bir dostum vasitəsi ilə oraya çağırılmışdılar. Məclisə daxil olduğum vaxt otaq ağzınadək dolmuşdu. Qapının ağzında hamıdan aşağıda əyləşdik. Əslində elə bizim yerimiz ora idi. Çünki məclisdəkilərin hamısı məşhur üləma, böyük xanlar və mötəbər tacirlərdən ibarət idi. Bir vaxt gördüm on-on iki nəfər əli qəlyanlı-çubuqlu səs-küylə, dallarınca qorxunc düşmən atlıları gəlirlərmiş kimi, tələsə-tələsə otağa daxil oldular. Otağın içində də hər birisi özünü qabağa vermək istəyirdi. Belə ki, az qalırdı bir-birlərinə toxunub yıxılsınlar. Onların hərəkətindən otağın dər-divanı titrəyirdi. Mən təəccüblə bu vəziyyətə baxırdım. Qəlyan-çubuqları ağalara payladılar. Qəlyanlar çəkildikdən sonra

yenidən onları götürüb bayıra çıxdılar. Bu vaxt gördüm qəhvəxanadan qalmaql səsli gəlir. Hey qeliz söyüşlər, ağır yamanlar idi ki, müxtəlif səslərdə rəddü bədəl olunurdu. Mən bu küçə, bazar söyüşlərini eşitdikdə təəccübləndim. Məclis qurtarandan sonra evə qayıdarkən dostum yolda dedi ki, o hay-küy, yaman-söyüş ağaların nöqərləri arasında rəddü bədəl olunurdu. Çünki onların hər birisi istəyirdi ki, öz ağasına o birilərdən əvvəl qəlyan versin. Ona görə ki, hər kəsin qəlyanı əvvəlcə məclisə gətirilə bu onun məqamının və şəninin yüksəkliyi əlamətidir. Ağaların özləri də nöqərlərindən elə bunu gözləyirlər. Məhz buna görə də belə məclislərdə həmişə qabağa düşmə üstündə nöqərlər arasında qalmaql olur. Hətta çox vaxt iş yaman-yoğuzdan döyüşməyə çəkir. Belə bir vəziyyət, sizin bu gün gördüyünüz kimi, ağalara əslən təsir etmir, səhldir ki, heç özlərinə belə gətirmirlər.

İndi özünüz insaf ələyin, görün bizim bədbəxtliyimiz nə dərəcəyə gəlib çatmışdır. Millelin başçıları bu kimi uşaqqasına oyunlarla məşğul olduqda daha avamdan nə gözləmək olar? Başqa millətlərin başçıları nə ilə məşğuldurlar, bizim ruhani və dünyəvi başçılarımızın fikri nəyə məşğuldur? İndi ki, zaman millətə aid işlərin həllini bu ağaların iradəsinə tapşırılmışdır, onlar insanlıq və tərbiyənin iqtizasınıca xoşrəftar, təvazökar olmalı, başçılarını da bu xasiyyətlərə malik olmağa çağırmalıdırlar. Onlar məzlumların, haqqı tapdalanmışların dadına çatmalı, milləti birliyə, qardaşlığa sövq etməlidirlər. Ancaq onlar belə etmirlər. Həvavü həvəs üzündən, heç bir məqul səbəb olmadan, bir dəstə avam camaat arasında düşmənçilik törədir, özləri də bir-birlərinə kin-küdurət bəsləyirlər. Özləri xirtəyə qədər şəxsi-qərəz bataqlığına batdıqları halda ədalət və insafı hökm verməyə daha haradan fürsət tapacaqlar? Onlar məzlumun dadını zalımdan necə ala biləcəklər? Millel üləmasının əsas məqsədi xalq arasında ədaləti bərqərar etmək, birlik və ittihadı möhkəmləndirməkdən ibarət olmalıdır. Çünki yeri-göyü yaradan Allahın peyğəmbərləri göndərməkdə məqsədi öz bəndələri arasında ədaləti bərpa etmək, məzlumların dadına çatmaqdan başqa bir şey olmamışdır.

Nəçə il bundan qabaq Misirdə İrənin məşhur ədiblərindən biri mərhum atama bu haqda bir şeir oxudu. Mən də o şeiri əzbərləmişəm. Allah o şeir deyənə qəni-qəni rəhmət ələsin. Çox yaxşı demişdir. Yersiz olmadığına görə istəyirəm həmin şeiri sizə oxuyam, şayət təsir ələyə.

Şeir budur:

Şaha qüdrət verdi o adil Tanrı,
Ədalət eləsin ölkədə bari.
Çatmasa padşah xalqın dadına,
Çatmayacaq xaliq onun dadına.
Ədalətlə etdi səninlə rəftar,
Ədalət səninlə olsun gerek yar.
Məzlumun dadını sən bu gün eşit,
Sorğu-sual günün unutma, yad et.
Adil ol, bil yəqin, o ulu Tanrı
Ədl üçün göndərdi peyğəmbərləri.
Dünyada ənbiya bir iş gördülər:
Ədalət binasın möhkəmlətdilər.
Ədalətlə olar məmləkət abad,
Dünya ədalətsiz olardı bərbad.
Zülm edib nəsihət qəbul etməsən,
Onda get Babilə, Mədəinə sən.
Nəzər sal şahların qəsrinə bir an,
Ya kərpicdən olsun, ya da poladdan,
Ədl ilə ucalan daima durur,
Zülm ilə tikilən tarmar olur.

İbrahim bəy şeri oxuyub qurtarandan sonra molla dedi:

– Elə şeir deməyin özü böyük günahlardan biridir. Mən belə sözlərə qulaq asmaram.

İbrahim bəy cavab verdi:

– İndi ki, siz qulaq asmırsınız, həm də sizin etiقادınıza görə, şeir demək günahdır, onda mən başqa bir şeir də oxuyaram. Bu şeri şair o adamların haqqında deyibdir ki, savadları yoxdur, amma özlərini alim cildində xalqa göstərirlər. Yaxud elmləri var, ancaq ona əməl etmirlər. O şeir budur:

Fahişəyə bir şeyx dedi: sərxoşsan,
Hər gecə bir kişi ilə sən xoşsan!
Qadın dedi: hər nə desən eleyəm,
Bəs sən özün göstərdiyin kimisən?

Bu şeri eşitdikdə molla hirsələnib dedi:

– Üləmə haqqında füzulluq eləmək sənə borc deyil!

İbrahim bəy dedi:

– Cənab ağa, özlərinin yüksək məqamlarının hörmətini dərk edib, o müqəddəs məsnədin heysiyyətini qoruyan alimlərdən bəzisini mən tanıyıram. Allahdan istədim ki, mənim ömrümü qısaltıb, onların ömrünün üstünə qoysun. Əgər o müqəddəs vücudlar aramızda olmasaydılar, biz tamamilə məhv olardıq. Bizim varlığımız onların əziz vücudundan asılıdır. Mən buğda göstərib arpa satanları, alimi-bieməlləri, yaxşılardan adını korlayan bezi bədnamları deyirəm.

Molla dedi:

– Bunlar nə sözdür, alimlərin hamısı bir cürdür, aralarında heç bir təfəvüt yoxdur. İndi ki, sən üləmanın adını hörmətsizliklə yad ələdin, mürtdəsən, bütün nicat qapıları sənə üzünə bağlıdır.

İbrahim bəy dedi:

– Mürtdə o adamdır ki, elmi yoxdur, amma özünü alim paltarında camaata göstərir. Bizim və bütün iranlıların başına gələn bəlaların əsl bəisi elə bu naxələflərdir.

Ev sahibi deyir: Gördüm “mürtdə” sözünü eşidən kimi İbrahim bəyin sifətinin rəngi dəyişildi, əl-ayağı titrəməyə başladı, gözləri bərəldi. Sonra dedi:

– Elə böyük bir məmləkəti bu kimi sözlər xarab qoymuş, qocaman, güclü bir milləti ayaqdan salmış, xalqı məişət elmini öyrənməyə qoymamış, cəhəli bütün ölkədə hakimi-mütələq olmuşdur. Bu sözlər xalqı yoxsulluğa, fəlakətə salmışdır. Elmi “Zərəbə zeyd ül-Əmrən” qələmə verib, camaatı məmuli elmləri və fənləri öyrənməyə qoymadılar. Belə ki, hər tərəfdən bir adam baş qaldırıb, şöhrətperəstlik və məqamperəstlik üzündən müqəddəs və pak şəriətin bir para qanunlarını dəyişdirməyə cəsarət etdilər və müxtəlif adlarla özlərini irəliyə soxdular. Biri dedi: “mən şeyxiyəm”, başqası cəsarətlənib ondan daha yüksək iddialara əl atdı. Dedi: “mən babiyəm”. Camaat da cəhəli və nadanlıq üzündən onların çağırışına səs verib, dörd tərəfdən başlarına toplaşdı...

İbrahim bəy burada özündən çıxıb, oturduğu yerdən dizi-dizi mollaın yanına qədər gedib dedi:

– Siz o adamlarsınız ki, elmi mübahisələr zamanı cəhəli üzündən kitabları bir-birinizin başına çırpıb, ağızınıza gələn hər zəhəryanı danışırsınız. Elm öyrənmək dəvə istəmir. Bunların hamısı cəhəli əlamətidir. Elə bu alim görkəmli cahillər millətin dövlətdən,

dövlətin millətdən ayrılıb, bir-birindən zəhləsi gətməsinə səbəb olmuşlar. Mövhum kimyəgərlik məşqinə düşməyin, arsızlığa düşməyin, tiryək çəkməyə adət etməyin səbəbi ancaq əhalinin məişət elmindən xəbərsizliyidir...

İbrahim bəyin səsi get-gədə ucaldı. O qədər qışqırdı ki, ağız qızmış nər dəvə kimi köpükləndi. Hərəkətinin şiddətindən hey tərküdü. Mən onun bu halətini görüb mat qalmışdım.

İbrahim bəy dedi:

– Axı mən hansı külli başıma ələyim! Bu adam alimlik iddiasında olduğu halda iki kəlmə həqiqət söz deməyimə görə mənə mürtəd adlandırdı.

Bunu deyib birdən ikiəlli başına vurdu. Papağını çıxarıb dəli kimi yerə çırpdı. Papaq yerdən qalxıb yaxınlığında olan çırağa deydi. Çırağ düşüb sındı, nefti yerə dağıldı. Neft piltədən alışıdı. Birçə anın içində otağın hər tərəfini şölə bürüdü. Bu çəkiş-bərkişdə mən böht aləmindən özümə gəlib gördüm İbrahim bəy huşunu itirmiş halda düşüb qalmışdır. Otağın da fərşi od tutmuşdu. Var gücümle qışqırdım: “Uşaqlar, gəlin, yandıq!”

Yusif əmi ilə nökrələr gəldilər. Mən Yusif əmiyə dedim:

– Sənin başına dönerəm, İbrahimi tez otaqdan çıxarın, oddan xilas ələyin, otaq yansa da yanıb, becəhənnəm!

– İki-üç yandan köməkləşib İbrahimin cəsədini bayıra çıxardıq. Bu əsnada molla istədi qaçıb öz canını oddan qurtarsın. Ətəyi yanmağa başladı. Qışqıraraq dedi: “Yandı, amandır, su, su, su!” Mən də qışqıraraq ucadan dedim: “Yanğın var!”

Qonşular tökülüşüb gəldilər. Hər tərəfdən odun üstünə su səpməyə başladılar. Birdən gördüm otağın pərdəsi alışıdı. Alov pəncərənin çərçivəsinə, otağın tavanına keçdi. Qışqıraraq dedim: “Pərdəni çəkin, çərçivələri sındırın!”

Camaat pərdədən tutub “Ya Əli, ya Həsən, ya Hüseyn!” deyib çəkdi. Pərdə yerə düşdü. Yanğın söndü.

Kənara vurdu dözümlü pərdəsin könül, indi
Zəmanə pərdə dahından görək nələr çıxarır!

Bu səyahətnamənin çap olunması imkanını mənə nəsib etmiş olan Allah şükür olsun ki, vətən eşqi uğrunda ağır zəhmətlərə, məşəqqətlərə qatlaşan bu hörmətli başibəlalı səyyahın yüksək adını ruzigarın lövhəsində yadigar qoymağa müvəffəq oldum.

Müqəddimədə öz olduğu kimi, böyük zəhmət və məxaric istəyən bu səyahətnamənin nəşri xüsusi qazanc üçün olmamışdır. Mən öz fikrimcə bu işi bir növ vətənpərvərlik, millətpərvərlik, dövlətpərvərlik kimi hesab edib, onun bütün zəhmət və məxaricini könüllü olaraq öz öhdəmə götürdüm. Qoy hörmətli oxucular onun mündəriçəsinə insaf gözü ilə baxsınlar, vətənin eyibləri və nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün hümmət göstərsinlər. Bəlkə də onların birliyi və uca hümməti nəticəsində getdikcə bütün fəsadlarımız aradan qaldırıla, hər bir sahədə islahat başlana.

Hazırkı vəziyyətdən tamamilə məyus olmaq da düzgün deyil. Çünki millətin səyi və əməli müqabilində heç bir çətinlik müqavimət göstərə bilməz. “Kişilərin hümməti ilə dağ-dağ üstə qoymaq olar” demişlər. İşlərin islahı üçün əlbir hərəkət etmək lazımdır ki, çətinliklərə qalib gəlmək mümkün olsun.

Millət başçılarının xarlıq və zəlliliyi özləri üçün rəva görməyəcəklərinə, keçmişdən ibrət almaqla vətənin xoşbəxt gələcəyi naminə ümumi əsəy üçün lazım olan tədbirləri işə salacaqlarına ümid bəsləyirəm. Bu tədbirlərin sayəsində əziz vətənimiz həqiqi mədəniyyət işığı ilə aydınlığa çıxacaq, elm, hünər, ədalət, bərabərlik nəsiminin əsməyə başlaması ilə cəhəllət və tənbəllik buludları dağılacaq, yer üzünün ən gözəl nöqtələrindən olan məmləkətimizin üfüqlərindən zülm və əsarət silinib çəkilecəkdir. Zülm və cəfadan bir əsər qalmayacaq, bütün şəhərlərdə, qəsəbələrdə, əziz vətənimizin bütün sərhədlərində dövlət binalarının üzərində ədalət bayrağı nəhayət iftixarla dalğalanacaqdır. Şəhərlərin mərkəzində də əzəmətli imarətlərdə yerləşmiş ədalət məhkəmələrinin qapıları bütün əhalinin üzünə açıq olacaqdır. Ədalət məhkəməsi hakimlərinin nəzərində varlı, yoxsul, əsir, əmir bərabər olacaqdır. Allah bəndələri hüququ qoluzoruların təcavüzündən qorunacaqdır. İndi baxın görün XII əsrin axırlarında bizim babalarımızın başı bu zülmkar hakimlərin cəfasından, dağa, fərraşbaşı, fərraş və onların quyruqlarının əliuzunluğundan nələr çəkməmişdir. Yırtıcı xasiyyətli bir adamın sərxoşluq aləmində elədiyi bir

işare ilə onların canları, malları məhv olub tələf edilirdi. Onlar məmləkət və millətin güclü düşmənlərinin hücumundan olmanın əziyyətlərə düşər olmuşlar...

Bu gün biz keçmiş tariximizə baxanda vəhşi tayfaların sevimli vətənimizdə törətdikləri xarabalıqlara və babalarımıza qarşı mürteb olduqları cinayətlərə görə müteəssir olduğumuz kimi, əlbəttə, xələflərimiz də bizim yaşadığımız dövrün tarixini görəcəklər. Belə olduqda, biz elə hərəkət etməliyik ki, özümüzdən onlara müsibətname miras qoyub getməyək. O zamanla indiki dövr arasında çox fərq var. O vaxt bütün yer üzünü bu günə nisbətən vəhşilik bürümüşdü. Tayfaların və xalqların daxildə və xaricdə vuruşmaqdan, bir-birinin qanını axıtmaqdan başqa bir işləri yox idi. Bütün yer üzərində tərəqqi və mədəniyyət asarı görünmürdü. Buna görə də babalarımız o dağıdıcı selin müqabilində möhkəm bir sədd çəkə bilmədiklərinə görə üzrlü idilər. Amma bu gün mədəniyyət günəşinin işığı hər tərəfə yayılmışdır. Hər bir tayfa onun işığından faydalana bilər. Ona görə də gələcək nəsillər bizim üzrümüzü heç bir vəchlə qəbul etməyəcəklər.

İnsafla demək lazımdır ki, bu gün İrandan başqa heç bir məmləkətdə bir nəfər mötəbər tacir həyasız bir fərraş tərəfindən təhqir olunmur, onun əlində əsir deyildir. Hər yerdə bir haqq-hesab var. Hakimin də, məhkumun da ixtiyarı və vəzifəsi müəyyən olunubdur. Ancaq İranda belə deyil. İrandan başqa hər bir ölkədə dövlət vergisi əhalidən bərabər şəkildə toplanır. Bizdən başqa hər bir dövlətin təbəəsi özünün müəyyən edilmiş vergisini vaxtılı-vaxtında aparıb, xahiş-iltimasla hökumətə təhvil verir. İrandan başqa hər bir məmləkətdə dövlət və millət vətəni əlbir qoruyurlar. İrandan başqa yer üzünün heç bir nöqtəsində müqəddəs məkanlar, üləmanın evi, böyüklərin tövləsi oğrunun, öyrinin, qatilin pənahgahı və sığınacağı deyildir. Deməli, fürsəti fəvta vermədən bütün bu xoşagəlməz vəziyyətə son qoymaq üçün çarə axtarmaq lazımdır. Bu deyilənlər nə əfsanədir, nə də qondarma bir xəyal. Hamının hər gün gördüyü və şahidi olduğu həqiqətlərdir. Bu yaramaz vəziyyəti görürkən dostlar kədərlənir, düşmənlər isə sevinirlər. Düşmənlər qədim və nəci bə bir millətin yüksək adını məsxərə ilə çəkib, teatr tamaşaxanalarında bu vəziyyətin şəbehini çıxarırlar. Rəvadımı ki, bu qədər təhqiri qəbul edib, tərəqqi və mədəniyyətə doğru bir addım atmayaq, bu yaramaz vəziyyətin islahına çalışmayaq?

Qorxuram dünyanın işığa bürünməsinə baxmayaraq, bu gün yenə də həmvətənlərimdən bəzisi bu səyahətnaməni oxuyandan sonra səyyaha və onu çap eləyəne qarşı istehza ilə gülsün, bizi axmaq və dəli adlandırsın. Heç uzaq deyil ki, bəziləri bununla da kifayətlənməyib, bizi mürteb və dinsiz hesab eləsinlər. Mən hər halda onları halal eləyirəm, onlara dua eləməkdən başqa bir söz deməyəcəyəm. Ancaq bunu tam cəsarətlə ərz eləyim ki, əgər qırx-əlli il bundan qabaq hər bir məzlum zalımın əlindən şikayət edib fəryad qoparsaydı, zülmü özünə və özgələrinə rəva görməsəydi, zülmədən kənarda qalanlar isə məzlumların halına etinasız yanaşmasaydılar, hər bir səyyah yaxşıdan-pisdən öz gördüklərini qərəzsiz-mərəzsiz yazıb nəşr etdirsəydi, bu gün vətənimizdə olan bu dərin yaralar sağalmışdı, məmləkət və millət düşər olduğu xəstəliklərdən şəfa tapmışdı. Çox təəssüflər olsun ki, hamı "məne nə" deyib keçdi. Ancaq çox keçməz, onlar görürlər ki, hər nə olub onların özlərinə olubdur. Əgər o vaxt əllərini uzaqdan oda tutmuşdularsa, indi özləri odun içində düşmüşlər.

İranda başçılar, mütəfəkkirləri, şair və ədibləri o qədər xərc-məxaricdən sonra Avropaya birinci səyahətin məmləkətə və millətə heç bir xeyir vermədiyini nəzərə alıb, əlbir şəkildə ikinci və üçüncü səyahətlərin qarşısını alsaydılar, mülayim nəsihətlər və təsirli nəzm və nəsr ilə şahın niyyətinə mane olsaydılar, əlbəttə, Avropada hədə-rə gedən o pullar məmləkətin xəzinəsində qalardı. Millət də o səfərlərdə törənmiş biabırçılıqlardan qorunmuş olardı. Heyif ki, bizim məmləkətimizdə millət başçıları hələ fikir azadlığı və qələm sərbəstliyinin ləzzətini dadmamışlar. Onlar bilmirlər ki, bu böyük nemət nə dərəcədə ölkənin abadlığına, dövlət və millətin başucalığına səbəb olar. Doğrudan da çox təəccüblü bir haldır ki, hamı bu həqiqəti dərk edib etiraf etdiyi halda yenə də ləzzətini bilmək üçün onu həyata keçirib sınaqdan çıxarmaq istəyirlər. Təəssüflər olsun ki, bədbəxtliyimizdən hər bir işdə "məne nə" deyib keçirlər. Tərəqqi və mədəniyyətə can atmaq insanın vəzifəsidir. Nə kimi yollarla olsun, ədəb və insaniyyət dairəsindən kənara çıxmamaq şərtlə xəyal, fikir və qələm azadlığına nail olmaq lazımdır. Yalnız bu yolla başqa mədəni xalqlar arasında başucalıqla yaşamaq hüququna malik olmaq mümkündür. Əgər bunun xilafına rəftar edilərsə, əcnəbi millətlərin nəzərində xar və zəhil olacağıq, necə ki, bu gün olmuşuq. Bu mətəlbə heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur.

Qərb ölkələri xalqlarının nə kimi nailiyyətlər əldə etmiş olduqları və nə dərəcədə yüksək iftixarla yaşadıkları gün kimi aşkardır. Onlar bizim kimiləri heç adam yerinə də qoymurlar. Onların tərəqqisinin səbəblərini düzgün aramış olsaq, fikir və qələm azadlığından başqa bir şey tapa bilməyəcəyik. Məlumdur ki, layiqincə təhsil edən, tərbiyə olunan, müasir elm və fənləri lazımınca mənimsəmiş olan bir millət fikir və qələm azadlığına da malik olsa, xoşbəxtlik hər tərəfdən o millətə doğru ikiath çaparaq gələr. Biz şam, şəkər məsrəf etməmək məcburiyyətində olub, mahud çit paltar geyməli, kağız işlətməli olduğumuz bir halda bunları istehsal edən sənayeni də öyrənməliyik. Bu sənayeni öyrənmək isə elmsiz mümkün deyil. Elm olandan sonra da əmin-amanlıq və ədalət lazımdır. Fikir və qələm azadlığı olmadan isə bunların heç biri heç kəsə müyəssər olmamışdır.

Qərb ölkələrində qələm sahibi olan hər bir kəs lap dəli olsa belə, milli mənafe naminə bir məqalə yazıb qəzetlərə versə, onun sabahı günü millətin bütün ağıllı adamları o dəlinin məqaləsini oxuyacaq, məqul bir şey nəzərlərinə çatdıqda ona əməl edəcəklər. Əks təqdirdə üzlerini turşutmadan, qaşqabaqlarını tökmədən onun üstündən keçəcəklər. Bizim ölkədə isə bunun tersinədir. Bir ağıllı adam bu xüsusda bir söz desə və ya yazsa, fikir məhdudluğu və hövsələsizlik üzündən qışqır-bağır salıb deyəcəklər: "Baba, dünyada belə şey ola bilməz". Həm də o qədər hay-küy salacaqlar ki, ağılları da dəli edəcəklər. Bizimlə Qərb millətləri arasında fərq ondan ibarətdir ki, bir adam bir söz deyəndə, lap ağlaşmaz bir fikir olsa belə, onlar axıra qədər qulaq asacaq, sonra o xüsusda öz fikirlərini bildireəcəklər. Biz isə bu yarı-yarımcıq düşüncəmizlə, ölçmədən, biçmədən, o adamın sözünü yarıda kəsib qışqıracağıq ki, bu, mahaldır, ola bilməz. Fikir söyləyən adam dünya malından mənim kimi əliboş olduqda məsələ xüsusilə aydındır. Bundan əlavə, birinin bəxti yar olsa və öz faydalı sözünü bütün bu çətin mərhələlərdən keçirə bilsə belə, müftə əfərinə başqa ona və millətə bir xeyri olmayacaq. Bilmirəm fikir və qələm azadlığının dövlətə və millətə nə kimi bir zərəri ola bilər ki, danışanların dilini bağlamış, yazanların qələmini sındırılmışlar. Görünür, azadlığın mənasını dürüst başa düşməmişlər. Bəli, dövlət və millətə xəyanət edən hər bir qələmi, əlbəttə, sındırmaq lazımdır. Eləcə də adamlara iftira deyən, onun-bunun heysiyyətinə toxunan hər bir ağzı da qıfılmaq lazımdır. Ancaq bu o demək deyil ki, zalım hakimi tutub tənbeh

etmək əvəzinə onun özbaşınalığını yazıb ifşa edən bir bədbəxt qəzeti qadağan edələr. Bir para cahil təəssübkeşlər fikir məhdudluğu üzündən deyirlər ki, bu eyibləri və qəbahətləri kağız üzərinə gətirmək və əcnəbilərə göstərmək milli qeyrət və təəssübün yoxluğu əlamətidir. O yazıqlar elə xəyal edirlər ki, bizim məmləkətin idarə vəziyyətindən, hakimlərimizin zülmündən, başqalarının əxlaq pozğunluğundan əcnəbilərin xəbəri yoxdur. Allaha and olsun, onların bu fikri tamamilə batil bir xəyaldır. Hal-hazırda bizim heç bir şeyimiz əcnəbilərdən gizli deyil. Onlar bizim nöqsanlarımızı bizim özümüzdən yaxşı bilirlər. Bundan əlavə, bütün aqil adamların qənaətinə görə hər kəs bu eyiblərin üstünü örtməyə, dövlətə, məmləkətə və millətə xəyanət etmiş olar.

Sənin xeyirxahın o kimsədir ki,
Desin yol üstündə filan tikan var...

Doğru danışana ona görə sədaqətli adı vermişlər ki, səninlə doğru danışsın, sənin eyiblərini üzünə söyləsin, səni o eyiblərdən çəkəndirməyə çalışsın. Əgər bu sifətdə bir adam tapsan onun ətəyindən tutub buraxma, çünki o sənin sədaqətli dostundur.

Deməli, məlum olur ki, vətəninə məhəbbəti olan, vətəndaşlarını sevən hər bir adam vətəndaşlarında bir çatışmayan cəhət gördükdə mülayim dillə onlara deyib göstərməlidir. Ola bilsin o sözlərin biri təsir etsin, camaat xoşagəlməyən işlərdən getdikcə əl çəksin, nadanlıq və cəhəlin sərəməsi olan zülm və nadürüstlük aramızdan qaldırılsın, onun yerində düzlük və ədalətin tənənəsi başlansın.

Bugünədək ömrünü zalımlara mədh deməklə tələf edən şair və yazıçılarımızın artıq indi vətən eşqi, vətənpərvərlik haqqında əsər yazıb yaratmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bir müddət hər bir müsibətə ağladığımız kimi, qoy bir zaman da vətən mərsiyəsi oxuyub ağlayaq. Ona görə ki, əgər vətənimiz olmasa, bizə heç bir ayin və mərasim icra etməyə icazə verməzlər. O yazıçı və şairlər uzun illər boyu vətənpərvərləri məzəmmət edib həcvə qoyduqları kimi, qoy indi bir müddət də xainlərin əməlini şeirlə və nəsrə pisləsinlər. Uzun illərdir ki, cəhənnəm odundan qurtulmaq üçün ağlayıb yalvarırıq. Gəlin bir az da zülməndən qurtulub, ədalət və insafa nail olmaq haqqında dua edək. Əsrlər boyu həvayi-nəfs üzündən bir-birimizlə düşməncilik

edib, aramıza nifaq salmışıq. Gəlin bir neçə vaxt da bütün xoşbəxtliklərin ilk rəhni olan məhəbbət və qayğı ilə rəftar edək. Burada Şah Abbasa nisbət verilən bir məsələni nəql etməyi münasib görürəm. Deyirlər cənnətməkan Şah Abbas Səfəvi at üstündə bir yerdə gedirdi. O dövrün məşhur alimlərindən zati pak olan Mir Məhəmmədbağır Damad və yüksək məqamlı Şeyx Bəhəüddin Amili də şahı müşayiət edirdilər. Şah Abbas o iki möhtərəm alimi sınaq edib, aralarında rəqabət və paxılıq olub-olmadığını yoxlamaq istədi. Mərhum Seyidin atı çox atılıb-düşür, oynayırdı. Şah Abbas Şeyxin qulağına yavaşca dedi: "Seyidin atı çox oynaqdır, belə atlar alimlərin şəninə uyğun deyil". Şeyx öz elədi ki, "At öz minənini tanıyıb bilir ki, nə qədər alim və böyük adamdır. Ona görə ona nəsib olan xoşbəxtlikdən oynayır və buna haqqı da var".

Bir qədər yol getdikdən sonra o tədbirli padşah üzünü ali mərtəbəli Seyidə tutub dedi: "Şeyxin atı çox tənbəldir, addımını addımından qabağa qoymaq istəmir. Şeyxin özü də at minə bilmir". Seyid cavab verib dedi: "Xeyr, Şeyxin atı tənbəl deyil, o qədər fəzilət və elm yükünü onun necə çəkməsi təəccüblüdür".

Padşah bu iki böyük alimin incə və gözəl sözlərini eşitdikdən sonra deyir: "Allaha şükür ki, mənim sağlın etdiyim dövrdə millətin üləması bir-biri ilə bu dərəcədə mehribandır. Bunun özü bütün millət arasında birlik və məhəbbətin varlığına sübutdur".

Biz də mehriban Allahın dərğahından gecə-gündüz yalvarıb istəməliyik ki, məmləkətin xarabalığı, millətin pərişanlıqına səbəb olan nifaq və ədavəti bizim başçılarımızın və bütün həmvətənlərimizin arasından götürüb, onları bir-birinə mehriban eləsin. Belə olarsa, əl-ələ verib vətənin abadlığı, vətəndaşların asayışı və başıucalığı üçün lazım olan şərait yaranar. Onda hamı birlikdə dövlət və millətin heysiyyətini qorumağa başlar, bu gün əlamətləri görünən neçə minillik səltənətin zavala uğramasının, öz xələflərinin zillətə və təhqirə düşər olmasının qarşısını alarlar. Belə olarsa, özləri də bu beş günlük dünyada gözəl ad qoyub gedər, onları həmişə yaxşılıqla yad edərlər...

İKİNCİ CİLD

İKİNCİ CİLDİN MÜQƏDDİMƏSİ

Düz yolla gedənlər öz əxlaqlarını daim saflaşdırmağa çalışmalı, təkəbbür və özünü öyməkdən çəkinməlidirlər.

Əlqərəz, İbrahim bəyin səyahətnaməsinin möhtərəm oxucuları onun işinin aqibəti intizarındadırlar. Vətənpərvərlər o vətən vurğunu olan qeyrətli cavanın vəziyyətindən xəbərdar olmaq üçün hər yandan məktublar yazıb, peyğamlar göndərərək soruşdular ki, pərdə düşdükdən və yanğın söndürüldükdən sonra o üreyiyənli vətən didərgini otaqdan bayıra çıxarıldıqda öldümü, xəstələndimi və ya səlamət qurtardı? Onun əli mehriban anasının əlinə çatdı mı?

Təəssüb çəkməyin nə ilə nəticələndiyi, ölən günə kimi nə kimi müsibətlərə düşər olması hamıya aydın olsun deyə o qeyrətli cavanın taleyinin sonunu Yusif əminin yazıb qeydə almasına baxmayaraq, bir para mülahizələrə görə, o nakam vətənpərvərin sərgüzəştinin çap və nəşr etdirilməsindən sərf-nəzər olunmuşdu. Fəqət vətənpərvərlər həddindən artıq israr edib, o başıbəlalı, qeyrətli cavanın işinin aqibətindən xəbərdar olmaq arzusunda olaraq onun nəşrini təkidlə xahiş etdilər. Hətta millətini sevən vətənpərvərlərdən biri iki yüz tükən pul göndərdi; əsərin çap olunmasına iqdam edildikdə səkkiz yüz tükən də göndərəcək idi. Bu o deməkdir ki, o, vətən yolunda, yəni bu qeyrətli cavanın başına gələn macərənin nəşr etdirilməsi yolunda min tükən xərcləməyə hazırdır.

Vətən övladları, İran millətinin qeyrət və həmiyyətə məhrum olduğunu təəvvür edən bədbinlərin düşündükləri kimi deyildir. İran xalqının təbiətində qeyrətsizlik olması barəsindəki fikir əsassız və açıq bir iftiradır; belə ki, bu vətənpərvər qocanın maddi qüdrəti və sərvətinin nə qədər olduğunu bilən bir şəxs onun belə bir sərvətə malik olmasına baxmayaraq, öz ölkəsi və vətəninə inkişafı yolunda min tükəni necə bağışlamasına təəccüblənəcəkdir. Halbuki o, ad-san və şöhrət təmənnasında deyildir və öz pulunu sonsuz

bir cəsərlə xərcləyərək, belə təhlükəli bir işə əl atır. Onun bu əməli aşkara çıxarılsa, qərəzli şəxslərin qəzəbinə düşər olacağı da uzaq deyildir.

Xülasə, altı aydan sonra o qeyrətli şəxsin iki yüz tükənini geri qaytarıb, bu kitabı nəşr etdirə bilmədiyimizə görə üzr istədik. Ancaq o cənabın bağışladığı məbləğ elə bil ki, bu kitabın çap edilməsinə xərclənmişdir. Sözü və əməli düz olan belə insanların qeyrət və hümmətinə afərin!

Sözü ilə ürəyi bir adama can qurban!

Sözün qıyası, dostlar üz vurdular ki, o nakam cavabın İstanbuldan Misirə gedəndən və Misirdə olarkən həyatının axırınadək başına gələnler haqqında Yusif əminin yazmış olduqlarını nəşr edəm. Mən isə bu işlərdən bir müddət boyun qaçırdım. Nəhayət, qeyrət və hümmətin təhrik olunmasına səbəb olan bir məsələ qulağıma çatdı və mənə o qeyrətli cavabın sərgüzeştinin sonunu çap edib, onu səyahətnamənin birinci cildinə qoşmağa vadar etdi. Yaxşı olar ki, həmin kitabın nəşr edilməsinə səbəb olan həmin məsələni əziz oxucularıma çatdıram.

Dostlarımdan biri hər il iki dəfə Misir və İstanbuldan Tehrana gedib, oradan İstanbula və Misirə qayıdırdı. Bu günlərdə o, Tehrandan qayıtdıqda məndən soruşdu:

– İbrahim bəyin səyahətnaməsini axtarıram, əgər bir yerdə soracağın varsa mənə göstər, alım.

Dedim:

– Kimin üçün istəyirsən?

Dedi:

– Tehrandan filan vəzirin evində düşmüşdüm. Onun arvadı mənə çox hörmət göstərdi. Nökrələri gecələr vəzir üçün eşik həyətdə köhnə dağılmış bir kitab oxuyurdular. Mən də qulaq asırdım. Bu kitabda qəribə və hələ eşidilməmiş məsələlər yazıldığından vəzir gecələr onu oxumaq və ya dinləməklə məşğul idi. Başı elə qarışmışdı ki, əndərünə* getmirdi. Gündüzlərin birində arvadı ondan soruşdu:

– Filankəs, neçə gecədir ki, əndərünə gəlmirsən?

Vəzir dedi:

– Doğrusu budur ki, hacı filankəs bir kitab oxuyur. Onu dinləməkdən sərməst olmuşam. Yeyib-içmək, yuxu mənə haram olubdur.

Gecə vəzirin arvadı adam göndərdi ki, hacı kitabı gətirib əndərunda oxusun. Kitabı apardıq. Xanım hacıya buyurdu ki, kitabı gerək başdan oxuyasınız. O da kitabı əvvəldən oxumağa başladı. Neçə gecə oxudu. Hörmətli xanım gah ixtiyarsız olaraq gültür, bəzən də yaylıqla göz yaşlarını silirdi. O, kitabı dinləməyə o dərəcədə alışmışdı ki, bəzi vaxt şamı dörd-beş saat gecikdirirdi. Qayıdan baş məndən təkidlə xahiş elədi ki, kitabdan bir cild onun üçün alıb aparım. Dedi ki, bu kitabı məktəbə gedən səkkiz yaşlı oğlum... xan üçün kitabxanada saxlamaq istəyirəm ki, boya-başa çatdıqdan və ağıla, kamala yetdikdən sonra oxusun. Qoy bilsin ki, İranda nə həngəmə imiş, eləcə də anlasın ki, İranda da, Qərb ölkələrində olan mütəfəkkirlər kimi, məsələləri yazıb, İran hökmdarlarını əxlaqca təmizliyə, işlərdəki nöqsanları islah etməyə çağıran qeyrətli adamlar olmuşdur...

Doğrusu, mən bu möhtərəm xanımın sözlərini eşitdikdə təəcübəndim, əllərimi göyə qaldırıb dedim: "Allah, sənə min şükür! Ölkəmizin qadınları bu cür qeyrətli və düşüncəli olanda gör kişiləri necə olacaqlar!" Əslində səyahətnaməni qələmə almaqdan məqsəd yalnız fikirlərdə intibah yaratmaqdan ibarət idi. O möhtərəm qadında olan bu qeyrət hissələri vətənpərvərlərin nəzdində minlərlə qızıl-gümüşdən daha qiymətlidir.

Bu xəbəri eşitdikdə bundan əvvəl adı qeyd edilmiş şəxsin min tükənini qəbul etməkdən imtina etməyimə baxmayaraq, bu möhtərəm xanımın yüksək əfkarı müqabilində boyun qaçıрмаğın çətin olduğunu görüb hümmətə gəldim, "Allaha təvəkkül" deyib, həmin cildin çapına və nəşrinə başladım.

Hərçənd səyahətnaməni çap və nəşr etməkdən məqsəd əvvəlcə bu idi ki, şayə doğru yazan qələmim müqəddəs vətənin minlərlə eyiblərindən birini şisirtmədən, mübaligəyə yol vermədən yazıb göstərə bilsin. Ola bilərdi ki, bu, qüdrət sahiblərinin nəzərinə çatdıqda qeyrət və insaf sahibləri bu zəhmətlərin müqabilində mənə xeyir-dua ilə yad etsinlər. Lakin təəssüflər olsun ki:

Səhv idi əslində bu saydıqlarım.

İnsafsız, qəzərli adamlar bu xidməti məmləkət və millətin asayişinə zərərli bir əməl kimi qiymətləndirdilər. Səyahətnaməni qəti

suretdə qadağan etdilər və bildirdilər ki, o, hər kəsin əlinde görün-
düyü təqdirde haman şəxs həbsə alınıb cərimə olunacaqdır.

Ancaq bununla belə, bir neçə nəfəri istisna etməklə bütün millət
səyahətnamənin mündəricatını alqışlayıb, onu təsdiq etdi. Əsərə
tutulan eyib yalnız bundan ibarət oldu ki, onda nöqsanlardan az
yazılmışdı. Bu isə təbiidir; çünki İbrahim bəy filan şəhəri görməmiş
və o şəhərdə olan filan əməldən xəbərsiz qalmışdır. Lakin bizim
əsas məqsədimiz bu idi ki, iş başında olanlar, məsul adamlar oxuyub
bilsinlər ki, orada yazılan bütün qəbahətlər və yaramazlıqlar bütün-
lülə onların vücudunda mövcud olmuşdur. Onlar xalqın mənafeyi-
ni öz xüsusi mənafeyinə zidd hesab etmişlər, gələcəkdə vəzir və ya
əmir olmaq, bununla da xəyali hörmət və izzət kəsb etmək xülyası
ilə faydasız təşəbbüslərə əl atmışlar, çünki yaxşı ad, izzəti-nəfs,
mənaəviyyat fikrinde olmamış, şərəfin mənasını başa düşməmiş,
opportunisti özlerine peşə edərək, adlarının müqəddəs milli tarix-
də səbt olunması üçün yaxşı şöhrətdən ibarət olan əbədi hörmət və
izzətin nəşəsindən xəbərsiz qalmışlar.

Qırx xəzinə ilə Qarun köçdü dünyadan,
Yaxşı adla yaşar indi Ənuşirəvan?

Yenə də öz edirəm: ey iş başında oturanlar, ey padşahın müqər-
rəbləri, ey millətin başçıları! Özünüze rəhminiz gəlsin, bu yazılardan
qorxmayın, xeyrinizə olmayan işlərdən, məsləhətinizə olmayan
bəd əməldən çəkinin! Yeğin bilin ki, siz nə qədər çalışsanız da bu
rəftarla hal-hazırda tutduğumuz məqamlarda qala bilməyəcəksiniz.
Əksinə, sizin əməliniz sizi hər cür iftixardan məhrum edəcəkdir.
Halbuki əlinizdəki qüdrətlə siz öz hörmət və qiymətinizi elə möh-
kəmləndirə bilərsiniz ki, məqamdan düşəndə iftixar və asayişiniz iş
başında olan vaxtdan yüz qat artıq olsun. Sizin tutduğunuz yolu istər
İranda, istərsə də başqa ölkələrdə sizdən əvvəlkilər də tutmuşdular.
Onların aqibətlərinin necə olması barəsində diqqətlə fikirləşin.
Onlar tam biabırçılıqla iş başından götürülüb qəzəbə düşər oldular,
üstəlik başlarını da udurdular. Sizin taylarınız olan sabiq osmanlı
nazirləri nə kimi zillətə və fəlakətə giriftar oldular?! Özünüz bir
yaxşı baxın görün alçaqlıq üzündən ən çirkin rəzaləti əbədi hörmət
və izzətdən necə üstün tutursunuz. Böyüklər buyurmuşlar: davamı
olmayan bir şeyə könül bağlamaq düzgün deyil. Sizin qəflətiniz və

özünüzi öyməyiniz İrani və İran dövlətini məhv edəcəkdir. Dövlətə
hər dörd tərəfdən üz verən təhlükələrə nəzarətin salın. Özünüze, bir
də on beş milyon İran millətinə rəhminiz gəlsin. Qarşınızda çox
çətin bir iş dayanır. Görün bu altmış illik ömrünüzdə dövlətin başını
nə kimi alçaq oyuncaqlarla qatmışınız və qatmaqdasınız. Siz
məmləkəti və milləti idarə etmək elmindən zərəcə xəbərdar olsay-
dınız indi İran Yaponiyanın yerində olardı... Bu mənasız qürur və
özünüzi öymələrə ata-baba şərəfi, şeni və necabəti adı qoymaqla
ancaq özünüzi aldadırsınız. Sizin bu boş iddialarınız, dolaşq xəya-
latınız tamamilə yanlış, gərəksiz və iyrəncdir. Mədəxil ləkəsinə ətə-
yinizdən silin, adınızı rüşvətخورların siyahısından çıxarın; onda sər-
vətiniz və gəliriniz indikindən də artıq olar. Həm də bu mal-dövlət
murdar yolla deyil, təcrübə ilə qanun və şərəflə qazanılan sərvətdən
ibarət olar. Firəngistan nazirlərinə fikir verin, görün hər biri milyon-
dan dem vurur. Bu barbarlıq, qanunsuzluq, intizamsızlıq üçün nə
məna, nə də sizə eyib tutmaq olmaz. Eyib burasındadır ki, siz əsla
bu eyibləri aradan qaldırmaq niyyətində deyilsiniz. Eyib bundadır
ki, nöqsanlardan danışan adamın dilini kəsirsiniz, sizin əməllərin
qəbahətini yazanların əlini kəsirsiniz. Eyib burasındadır ki, qələm
azadlığını qadağan etmişsiniz. Bu kimi eyiblər hər yerdə, hər bir
millət arasında İranda və İran dövlət başçıları arasında olduğundan daha
betər imiş. Lakin qələm azadlığı bütün bunlara son qoydu. Rus Puş-
kin, fransız Volter, ingilis Con Stuart öz millət və dövlətləri üçün
onların nöqsanlarını açıb göstərməkdən başqa bir iş görməmişlər.
Haman ingilis Con Stuart azadlığın mənafeyini başa salmaq üçün öz
kitabında belə yazır:

“Canlılar aləmində insan elə bir növə mənsubdur ki, gərək daim
tərəqqi və inkişaf etməyə səy göstərsin. Tərəqqi isə fikir və yüksək
məqsədləri söyləmək azadlığına malik olmadan mümkün deyildir.
İnsan öz əfkarını heç bir maneəyə rast gəlmədən söyləməlidir. Hər
kəs nə istəyirsə, qoyun desin, düşüncəli adamlar yanında onun sözləri
qəbul olunarsa bütün millətə və camaata xeyri olar. Əks təqdirdə,
bu sözləri söylənilməmiş kimi hesab edib göz yumun”.

Siz başqa vəhşi və Barbar millətlərin öz eyiblərini qeyd etməkdən
çəkinmədiklərini və öz nöqsanlarını açıb göstərməkdən utanmadıqlarını
təsəvvür edirsinizsə, bu səhv bir təsəvvürdür. Siz Yaponiya
əhalisinin otuz il bundan əvvəlki vəhşiliyi və barbarlığını görə bilse

idiniz, onların o günkü halını bu gün öz nöqsanlarını tənqid etmək sayəsində nail olduqları calal, şövkət, sərvət və əzəmətlə müqayisə etmək iqtidarında olsaydınız, elə bu saat hal-hazırkı qanunsuzluqdan, intizamsızlıqdan və hərə-mərclikdən əl çəkib, hamı üçün bərabər olan qanun icrasına başlardınız, mənasız təkəbbür və iddiadan əl çəkərdiniz, bir yərə gedərkən ardınızca əlli nəfər fərraşın da yollanmasına, arxanızca bir neçə atın yedək çəkilməsinə icazə verməzdiniz. Yalnız öz mədrəsələriniz və maarifinizlə fəxr edərdiniz, boynunuzda haqqı olan milləti öz hüququndan məhrum etməzdiniz.

İnsafla deyin, əgər bir adam sizə Yaponiya, Koreya və ya Çin hərbi nazirliyini təklif edərsə hansını qəbul etməyi üstün tutarsınız? Halbuki otuz il bundan əvvəl bu ölkələrin üçü də eyni vəziyyətə malik idilər. İndi isə elmin bərəkətindən biri yüksək mərhələyə çatmış, o biri isə cəhalet belası üzündən tənəzzülə yuvarlanmışdır. Biri hakimdir, o biri isə itaətə məhkum olmuşdur.

Əlbəttə, Parisdə bir frank verib 36 nömrəli bulvarın sərgisinə tamaşa eləyib görmüşsünüz ki, fransızlar keçmişdə necə adam öldürmüşlər, onları necə cərimə edirmişlər. Orada bu kimi adamların hamısının heykəlini qoyub, tərcümeyi-hallarını yazmışlar ki, necə div təbiətli adamlar olduqları hamıya məlum olsun. Şübhəsiz ki, siz İstanbulda Sultan Əhməd meydanını seyr edərkən yengicərilərin tamaşasına gedibsiniz. Siz onların nə kimi əcaib-qəraib heykəllərlə hökm verib Allahın bəndələrinə necə zülm etdiklərini görübsünüz.

Əlbəttə, İspaniyada ispan millətinin mənşəyinin nədən ibarət olduğu və bu millətin nələrlə olmuş olması da sizin nəzərinizə çatmışdır. İndi onlar tam iftixar hissə ilə özlərini bütün əcnəbilərə göstərərək deyirlər: “görün əvvəl nə idik, indi nəyik?” Onları bu gözəl mədəniyyət dairəsinə fikir və qələm azadlığından, xeyirxahlığın tənqidindən başqa bir şey gətirib çatdırmamışdır.

Sizin eyibləriniz gün kimi aşkardır. Həm də bu eyiblər sizin özünüzdən başqa bütün dünya əhalisi üçün büsbütün aydındır, bununla belə siz bu eyiblərin üzərinə pərdə çəkmək istəyirsiniz...

Bundan sonra yazılanlar bütünlüklə Yusif əminin yazılarıdır ki, İbrahim bəyin işinin aqibətini, onun təəssübünün nəticəsini qələmə almışdır.

Yusif əmi əvvəlcə öz tərcümeyi-halını yazır.

Nökəriniz Yusif Abdulla oğlu öz tərcümeyi-halını müxtəsər şəkildə bu kitabın oxucularına nağil edir:

Doğduğum yer Təbrizin rayonlarından olan Tufarqan qəsəbəsidir. Əmim Təbrizdə sakin olduğuna görə, atam məni doqquz yaşında Təbrizə aparıb hörmətlə əmimə tapşırı ki, məktəbə qoy-sun. İstəyirdi onun nəzarəti altında dini elmləri öyrənim. Səkkiz il məhəllə məktəbində oxudum, dörd il də mədrəsədə tələbələr sırasına əyləşib sərəf-nəhvi öyrəndim.

Nəstəliq xəttini də yaxşı yazırdım. İyirmi yaşına çatdıqda mərhum atam təhsil xərcimin öhdəsindən gələ bilmədi. Məni mədrəsədən çıxarıb, özü ilə birlikdə Tiflisə apardı. Orada bir il qaldıq. Sonra mərhum atamdan İstanbula getmək üçün icazə istədim. İzn verdi. İstanbula getdim. Orada bir həmvətənliyə rast gəldim. Əhvalımdan xəbərdar olduğdan sonra dedi:

– İstanbul sərmayəsiz adamın yeri deyil, yaxşısı budur ki, Misirə gedək.

Onun dediyinə qulaq asdım. Misirə gəldim. İki-üç ay ruzi qazanmaq üçün çalışdım. Günlərin birində mənə dedilər ki, İbrahim bəyin atası Hacı ...yə bir mirzə lazımdır. Yanına getdim. Məni sına-yandan sonra işə götürdü, o mərhumun mirzəsi sifətilə işə başladım. İbrahim bəy o vaxt hələ anadan olmamışdı. Neçə aydan sonra pərverdigar İbrahim bəyi mərhum Hacıya bağışladı. Hacı cənabları mənə o dərəcədə məhəbbət göstərərək hörmət eləyirdi ki, “qardaş və dadaş” deyərək mənə çağırırdı.

İbrahim bəy səkkiz yaşına çatdı. Onu məktəbə göndərdilər. Orada ərəb, fransız və ingilis dillərini öyrənirdi. Lakin fars dilinin təlimi və nəstəliq xəttinin məşqi mənim öhdəmdə idi. İş o yərə gəlib çatdı ki, İbrahim bəyin təlim və tərbiyəsindən başqa mənə ayrı bir iş tapşırmaqçılar. Mərhum Hacı mənə xidmət etmək üçün xüsusi bir nöker təyin etdi. Rahatlıq və asayiş şəraitində hər bir cəhətdən mənim üçün təmin edilmişdi. Çox üz vurdular ki, evlənim. Lakin mən boyun qaçırdım. Evin bütün ixtiyarı mənim əlimdə idi, heç kəs mənə toxunmurdu. Bütün eşqim və məhəbbətim yalnız bu cavanı tərbiyə etməkdən ibarət idi. Elə bir iddiada ola bilmərəm ki, İbrahim bəyi mən tərbiyə etmişəm. Yox, o cavanın özü təbiətən

istedadlı və qabiliyyətli idi. Dünyanı yaradan onu ağıllı, kamallı, tərbiyəli yaratmışdı. Gözəl əxlaqda, şirin söhbətdə, təvazökarlıqda, həya və ismətdə heç kəs ona tay ola bilməzdi, qədd-qamət, qaş-göz, mələhet və gözəllikdə öz zamanəsinin Yusifi idi.

Qaməti sərvi idi, rüxsarı bir ay,
Fərasət, hünərdə olmaz ona tay.
Əsl-nəcəbətde misilsiz insan,
Bütün xasiyyəti üreyeyatan.

Minlərcə misirli qızlar, qadınlar Züleyxa kimi bu Əzizi-Misrin camalına məftun olub, həya köynəyini parçalamaq üçün fürsət dalınca gəzirdilər. Ancaq bu pak vicdanlı cavanın öz ətrafında baş verən hadisələrdən heç xəbəri yox idi.

İBRAHİM BƏYİN ƏHVALATI

Ailə üzvləri İbrahimdən, onun hörmətli anası və Səkinə adlı on iki yaşlı bacısından ibarət idi. Çərkəz adlı bir qızı da altı yaşında tapıb öz evlərinə gətirmişdilər.

Osmanlı və ərəb ölkələrində belə bir qayda vardır ki, bir qızı uşaq yaşlarında alıb tərbiyə edir, sonra da onu öz doğma uşaqları kimi ərə veririlər. Bəziləri də özləri alır və ya uşaqlarına ərə veririlər. Qeyd etdiyimiz qızın da əsl adı məlum deyildi. Ancaq böyük xanım bu qızın adını Məhbubə qoymuşdu. Məhbubə olduqca fərasətli, qabiliyyətli, huşlu bir uşaq idi. Az müddət içərisində çox şey öyrəndi. Dərsini oxuyub başa çatdırandan sonra onu başqa bir məktəbə qoydular, orada aşpazlıq, evdarlıq qaydalarını öyrəndi, həmin məktəbdən də yaraşlıq çıxdı. Sonra xanım evə bir musiqi müəlliməsi gətirib ona musiqi öyrətdi. Bu dövrdə dəb olduğu kimi, bu fənni bilmək tərbiyəli qadınlar üçün müəyyən dərəcədə lazım idi.

Məhbubə on dörd yaşına çatdıqda xanım onu kənizlikdən azad edib, “xanım” ləqəbi verdi, bütün ailə üzvlərinə və nökrər-külfətə də qəti şəkildə tapşırırdı ki, heç kəs Məhbubənin adını “xanım” sözünü əlavə etmədən dilinə gətirməsin, ya da hamı ona “balaca xanım” desin.

Məlumdur ki, bu kimi göstərişlərdən böyük xanımın məqsədi Məhbubəni İbrahim bəyə almaq idi. Çünki bütün Misirdə onun kimi gözəl bir qız tapmaq çətin idi. Əslində o, çox nadir vücut idi.

Məhbubə xanımı başqa bir adama ərə vermək istəseydilər, onda o, görkəmli şahzadələrin arvadı olmağa layiq idi.

Bu da məlumdur ki, Misirdə və İstanbulda əksər şahzadələrin arvadı təlim alıb, tərbiyə olunmuş çərkəz qızlarından idi. Məhbubə xanım misilsiz gözəlliyə və mərifətə malik olmaqdan başqa, iranlılara dərin məhəbbət bəsləməsi, onların təəssübünü çəkməsilə də qadınlar arasında müstəsna bir yer tuturdu. Elə bil ki, İbrahim bəyin təəssübü onun da ürəyinə yol tapmışdı. Bütün iranlılara mehribanlıq göstərirdi, belə ki, hələ kiçik yaşlarında iken qapı döyüldükdə gedib açardı, qapını döyən iranlı olsaydı, onu həmin adamın danışığından, geyimindən sezib deyərdi:

“Bismillah, buyurun içəri”. Onu getirib biruni otaqda oyləşdirər, sonra əndərına xəbər gətirərdi. Gələn ərəb və ya Osmanlı olsaydı, qapını bağlayıb: “Kimsən, nə istəyirsən?” – deyə soruşar və məsələni aydınlaşdırıb, əndərına xəbər gətirərdi. Gələn ərəb paşası olsaydı, elə onunla da bu cür rəftar edərdi. Bu xırda qızın davranışına hamı gülərdi. Doğrudan da, iranpərəstliklə ad qazanmışdı.

Əlqərəz, camaat arasında belə bir xəbər yayılmışdı ki, Məhbubə İbrahim bəyin məhbubəsi olacaqdır. Ona görə də başqa yerdən ona elçiliyə getməyə cəsarət göstərmirdilər. Bu məsələni duymuş olan Məhbubənin özü də İbrahim bəyə vurulmuşdu. Bir dəfə də olsun görməmişdim ki, öz sevgilisini gördükdə Məhbubənin sifəti qızılgül kimi açılmasın. Ancaq İbrahim eşq aləmindən çox uzaq idi. Onun bu xəbərlərdən xəbəri yox idi.

Biz İran səyahətinə çıxanda Məhbubə on səkkiz yaşına qədəm qoymuşdu. Hacı vaxtilə Məsud adlı on dörd yaşlı bir qara qul da almışdı. Məkkə ziyarətinə gedərkən onu azad elədi, özü ilə Məkkəyə apardı və o “Hacı Məsud” oldu. Olduqca sədaqətli, bacarıqlı və vəfah bir xidmətçi idi. Deməli, ailə üzvləri – İbrahim bəy, onun möhtərəm anası Hacıyə xanım, əziz bacısı Səkinə xanım, Hacı Məsud, Məhbubə xanım və bəndədən ibarət idi. Qadınlı-kışılı bir neçə qulluqçumuz da var idi ki, bəziləri dəyişilir, bəziləri də daimi idilər. Onların hər birisi göstərdikləri xidmətlərinə görə mükafatlandırıldı. İndi İbrahim bəyin ailəsi haqqında bu məlumatı verdikdən sonra, yaxşısı budur ki, əsl mətləbə keçək:

İBRAHİM BƏYİN İŞİNİN SONU VƏ TƏƏSSÜBKƏŞLİYİNİN NƏTİCƏSİ

Səyahətnamədə yazıldığı kimi, bizim möhtərəm qonaqımızın evində İbrahim bəylə bir nəfər molla arasında mübahisə və münaqişə üz verdi. İbrahim bəy hirsələnib papağını yerə vurdu. Papaq lampaya dəydi, lampa sındı, evə yanğın düşdü. Çox təlaşdan sonra dəhşətli yanğın söndürdülər. Bədəninin yarısı yanmış molla özünü bayıra saldı. Amma İbrahim bəy oddan aralı yıxılmışdı. Köməkləşib onu otaqdan bayıra çıxartdıq. Səsimizə qonşular gəldilər, çoxlu adam, polis topladı. Bir saatdan sonra məhəllənin tulumbaçılarından (yanğınsöndürən memurlarından) iki dəstə gəlib çıxdı. Ancaq yanğından əsər qalmamışdı.

İstanbulda yanğın söndürmə məsələsinin əhvalatı çox uzundur. Bir məhəllədə yanğın baş verən kimi bütün İstanbul əhalisi yanğının harada olduğundan yarım saat içerisinde xəbərdar olacaqdır. O küçədə evi və ya dost-aşnası olan adamlar atlı və ya piyada oraya hücum çəkəcəkdir. Yanğın qanunu isə belədir: İstanbulda bir neçə yerdə “yanğın bürcləri” adlandırılan minarələr tikilmişdir. Növbətçi gözətçilər bu minarələrin üstündən gecə-gündüz şəhərə baxırlar. Yanğın əlaməti görə kimi növbətçi yanğının baş verdiyi yere xas olan əlaməti göstərir. Haman dəqiqə toplardan yeddi yaylın atəşi açılır. Bürcün yanında duran qarovul qışqırır “yanğın var” deyir. Onun səsinə başqa küçənin qarovulu eşidir, o da: “filan məhəllədə yanğın var” deyər bağırır. Beləliklə də, səs-səsə qoşulur, Qara dənizin ağzından Böyük adayadək, beş-altı ağac məsafəsində uzanmış olan İstanbul şəhərinin bütün əhalisi yarım saatın içerisinde yanğının harada olduğunu bilir. Şəhərin altı yerində yanğınsöndürən alayın mərkəzi var. Onlara dövlət tərəfindən xüsusi təlimat verilmişdir. Yanğın söndürməyə xas olan hər cür vəsait səfərbərliyə alınmışdır. Yanğınsöndürənlər hazır durub, siqnalın səslənməsini gözləyirlər. Siqnal verilən kimi cəldliklə atları arabalara qoşub, nizam və sürətlə özlerini yanğın yerinə çatdırırlar. Onlar birinci növbədə yanğın olan məhəllənin ətrafındakı evlərdən bir neçəsini yıxır, sonra da su çiləməyə başlayırlar. Bunlardan əlavə, həm məhəllənin öz əhalisi tərəfindən təşkil edilmiş yanğınsöndürən dəstə də vardır ki, onlara tulumbaçı deyirlər. Yanğın olan

kimi bunlar da öz tulumbalarını götürüb, sürətlə oraya qaçırırlar. Birinci olaraq oraya çatan adam beş lirə, ikincisi isə üç lirə ənam alır, qalanlara heç bir ənam verilmir.

Bu küçə alaylarından əlavə hər bir ölkə və vilayətdə əsgəri alaylar da vardır. Ancaq bədbəxt İran məmləkətində belə şeylərə rast gəlmək olmaz. Hərçənd ki, Avropaya nisbətən İranda yanğın az baş verir, lakin birçə dəfə baş verdikdə bütün şəhəri, bazarı yandırır küle döndərir. Bir yanğınsöndürmə dəstəsi varsa o da kaskuzə ilə su daşıyan arvad-uşaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də Rəştin bazarı bir neçə dəfə başdan-ayağa yanmışdır. Marağa Ərdəbil şəhərindəki yanğın birçə saat ərzində səkkiz yüz əlli dükanı yandırır kül elədi.

İran hakimləri əsla bu kimi fəlakətli və xalqın evini yıxan yanğınları söndürmək fikrində deyillər. Əksinə, onların fikri həmişə rəiyyətin var-yoxunu talamaq, ölkəni dağıdıb məhv etmək istiqamətində işləyir. Bir yanğın baş verdikdə bu hadisə hakimin, dərğanın, fərraşbaşının, fərraşın gəlir mənbəyinə çevrilir. “Tağın tut, Nağın tut” bazarı qızıdır. Yanğından salamat qurtarmış adamlar filan şeyi oğurlamaq, filan sandığı açmaq töhmətinə tutulur və beləliklə onların canı və malı bu insafsızların şərəfət odunda yanır məhv olur. “Söz sözü gətirər, arşın bezi” demişlər.

Nə isə, mətləbdən uzaq düşdük, mətləbə keçək.

Polisler və başqa memurlar tökülüb gəldikdə yanğının söndürüldüyünü, onların yardımına ehtiyac olmadığını gördülər. Ancaq molla evdə qərribə bir vəziyyətdə uzanmışdı. İbrahim bəyi də başqa bir otağa aparmışdılar. Mollanın sol tərəfi başdan-ayağa yanmışdı. Bədəninin tən yarısını sanki qəsdən yandırmışdılar. Lakin sağ tərəfi sappaş qalmışdı. Sol əli, ayağı, üzü, saqqalı, bıığı, döşü elə yanmışdı ki, ölmək təhlükəsi rədd olsaydı belə, heç vaxt tük çıxmıyacaqdı.

Xülasə, polisler mollanı xəstəxanaya apardılar. Qapını bağladılar. Özümüz qaldıq. İbrahim bəyin başı üstə gəldik. Üzünə nə qədər su səpdikse, əl-ayağını nə qədər ovduqsa da, gözlərini açmadı ki, açmadı. Ağzı elə qıfıllanmışdı ki, açmaq heç vəchlə mümkün deyildi. Bu ara gözlərini açdı. Lakin danışa bilmədi, ağzını açmaq iqtidarında deyildi. Həkim səhəredək orada qaldı. Gün çıxandan bir saat sonra adam göndərər başqa bir həkim də gətirdik. Yene də

müayinə etdilər. Heç bir şeydən baş açmadılar. Ona görə də dərman vermədilər. İbrahim bəy üç gecə-gündüz bu vəziyyətdə qaldı. Nə bir zərrə yedi, nə də bir damcı içdi. Gözləri açıq, hissiz, hərəkətsiz, lal, kar düşüb qalmışdı. Mən bu vaxt özümün nə vəziyyətdə olduğumu bəyan etməyə qadir deyiləm. Möhtərəm oxucular mənim halımı özləri yaxşı dərk edə bilərlər. Onun sağalması ümidini tamamilə itirmişdim. Ev sahibinə dedim:

– Bəs mən hansı külü başıma ələyim? Nə çarə qılım? İstəyirəm teleqram vurum, anası gəlsin, nə məsləhət görürsünüz?

– Özün bilərsən, ixtiyar sahibisən, – dedi.

Teleqram vurmaq qərarına gəldim, ancaq nə yazacağıma məəttəl qaldım. Əgər mətləbin doğrusunu yazsam, o yazıq bundan əvvəl öler.

Əlqərəz, bu məzmununda bir teleqram göndərdim: “İbrahim bəy bir qədər kefsiz olduğuna görə həkimlərin məsləhəti üzrə bir neçə gün İstanbulda qalmalıdır. Sizin təşrif gətirmənizi arzulayır. Yusif”.

Teleqramı verib evə qayıtdım, ev sahibinə dedim:

– Şəhərin yaxşı həkimlərindən bir neçə nəfərini mütləq buraya toplamalıyıq, qoy baxsınlar, görsünlər bu bədbəxt cavanın başının bəlası nədir? Deyirlər alman xəstəxanasında məşhur bir həkim var.

Ev sahibi bundan əlavə iki başqa təcrübəli həkimin də olduğunu bildirdi. Onların dalmca adam göndərdik. Yarım saatdan sonra həkimlərin üçü də xəstənin başı üstündə idilər. İbrahim bəyi müayinə eləyib məşverətə başladılar. Hərəsi bir söz dedi. Heç birinin sözü o birisi ilə düz gəlmirdi. Biri dedi: huşunu itirib, o birisi dedi: sərseməyib, üçüncüsü dedi: beyninə mikrob düşübdür. Müşkül burasında idi, bu üç məşhur həkim xəstəliyə təşxis verməkdə aciz qalmışdılar. Hərəsi bir dərman nüsxəsi yazıb verdi. Qədəm haqqını artıqlaması ilə alıb getdilər.

Ev sahibi dedi:

– Mən bu dərmanların heç birisini İbrahim bəyə yedizdirə bilmərəm, çünki hamısı bir-birinin əksinədir. Xəstəliyə təşxis vermədiklərinə görə bu dərmanlar ona zərər eləyə bilər. Bir qədər dözək, qoy anası gəlsin. Ancaq gərək bir çarə eləyək ki, bir şey yesin. Yoxsa zəiflikdən tamamilə ayaqdan düşər. Dörd gündür ki, bu cavanın boğazından heç nə getməyibdir. Birdən acından ölə bilər.

Yenə də adam göndərərək birinci həkimi çağırırdıq. Nə qədər çalışdı ki, xəstə öz halını söyləsin, mümkün olmadı. Nəhayət, xüsusi bir

alətlə onun ağzını açıb, boğazına iki stəkan inək südü tökdü. Yarım saatdan sonra İbrahim bəy tərpənib dedi: “Ya həqq, ya mədə!”

Mən sevincimdən ağladım. Ev sahibi məndən daha artıq başına vurub ağlayırdı. Yarım saatdan sonra xəstə əli ilə işarə elədi. Ya su, ya da süd istəyirdi. Bir stəkan südlü çay verdik. Almaq istədisə də, buna qadir olmadı, əli titrədi. Mən çayı ona içirdikdə ürəyim bir qədər sakitləşdi. Həkim getdi. Dedi: turşu və göyərtidən başqa nə istəsə verin yesin.

Göndərdiyim teleqram da İbrahim bəyin anasına çatır, onu oxuyan kimi ikiəlli başına vurub huşunu itirir. Bu zaman Məhbubə xanım onun yanına gəlir. O da teleqramı oxuyub, ağlaya-ağlaya öz otağına gedir. Oraya çatan kimi hissiz, hərəkətsiz düşüb qalır. Hacı Məsud gəlib bunların halını görünə qonşulara xəbər verir. Qonşular gəlib min müsibətlə bu gözləri yolda qalmış iki ürəyiyamıqlı aşıqı huşa getirirlər. Onlara ürək-dirək verib deyirlər: “Teleqramda dəhşətli bir mətləb yoxdur. Sizin iztirabınız əsassızdır. Görünür, soyuq dəyib, həkim bir neçə gün orada qalmasını məsləhət görübdür”. Bu kimi sözlərlə onları bir qədər toxtadırlar.

Teleqramın cavabı gəldi: “Sabah yola düşürəm”.

Hacı Məsud gecə ikən səfər tədarükü görür ki, xanım sabah səhər tezdən İstanbula doğru yola düşsün, Məhbubə isə doqquz ay idi ki, gecələr ayıq qalıb məşuqunun intizarını çəkirdi. İbrahim bəydən bir xəbər almaq üçün o, nələr nəzir deməmiş, nələr sədəqə verməmişdi! O, öz sevgilisinin yolunu şən xəyallarla gözləyir və ürəyində min ümid bəsləyirdi. Birdən bütün bu şadlıq və şənliklər qəm-qüsseyə çevrildi. İndi onun nə kimi bir halda olduğu aydın idi, ürəyi qanla dolmuşdu.

Eşqdır məcnun edən Əflatunu,
Yandıran öz atəşilə Ceyhunu.
“Söz” əgər bir damcı dadsa eşqdən,
Onda sən üryan görərsən məzmunu.

Yazıq Məhbubə bugünədək ürək sirrini heç bir kəsə açıb söyləməmiş, hicran oduna yana-yana dözmüşdü. Lakin indi artıq taqəti kəsilmişdi. Daha ixtiyarı öz əlində deyildi. O, Hacı Məsudu gizlicə öz otağına çağırır, istər-istəməz Hacı Məsudun qara əlini

nazənin əli ilə tutub yanar ürəklə, ağlar gözlərlə gül yarpağından nazik dodaqlarına yapışdırıb, dalbadal bir neçə dəfə öpür, gözlərinin üstünə qoyub deyir:

– Hacı Məsud, on dörd ildir ki, mən bu evdəyəm, indiyədək səndən heç bir xahiş eləməmişəm, sənə bir zəhmət verməmişəm. İndi isə:

Ürəyimdə çox müşkül bir dərdim var,
Çoxdandır ki, olmuşam ona düşər.
Xahişimi qəbul etsən, dilberim,
Ərz edərəm onu sənə, sərverim.

Hacı Məsud, sənəni əlini öpməyimin müqabilində sən də, əvvəla, öz ağanın əlini öpdükdə iki dəfə də mənəim əvəzimdən öp. Ancaq belə bir ziyarətin məqsədini ona söyləməyəsən. O, sənəni naibülziyəre elədiyimi bilməməlidir. İkincisi, al bu iki lirəni, hamıdan gizli mənə bir teleqram vur, sağlıq xəbərini mənə çatdırarsan, qayıdan baş öz brilyant üzüyümü sənə müştuluq verəcəyəm. İşdir, gəlməyiniz təxirə düşsə, məlumdur ki, ağa İranda çox şəkil çəkirdir, onlardan birini gizli mənə göndər. Mənəim bu sirrimi də özündə əmanət saxla, heç kəsə söyləmə. Mənəim bağışla, ixtiyarım əlimdə olsaydı, heç vaxt cəsaret edib ədəbsizlik etməzdim, nə edim, çarəsizlik üzündəndir.

Eşq kuyində əgər Cəbrail olsa – ayilər.

İndi sənəni Allaha tapşırıdım. Amanın günüdür, bu sirri heç kəsə açmayasan, bu sözləri bir adama söyləməyəsən, hətta bəyin özünə də bu barədə bir kəlmə danışmayasan.

Hacı Məsud bundan qabaq da Məhbubə xanımın İbrahim bəyi sevdiyini onun baxışlarından, davranışından sezmişdi, lakin indi onun zənni yəqinə çevrildi. Bununla belə o, bu sirri İbrahimgilə yaşadığı müddətdə gizli saxlayıb, heç kəsə söyləmədi.

Aynı on dördündə Hacı xanım Hacı Məsudla birlikdə Misirdən yola düşdülər. Sabahısı gün İskəndəriyyədən bu məzmununda teleqram vuruldu: “İstanbul Yusif, rus gəmisi ilə yola düşmüşəm”.

Teleqramı alan kimi ev sahibinin yanına gedib dedim:

– Məsləhət bilirsənsə teleqramı İbrahim bəyə göstərim. Bəlkə anasını görmək şövqü onun dilini açsın.

Qonaqımız bu fikri bəyənib dedi:

– Nə eybi var.

İbrahim bəyin yanına gedib dedim:

– Bəy, qurbanın olum, müştuluğumu ver, Hacı xanım gəlir. Hacı Məsud da onu müşayiət eləyir.

İbrahim bəy sanki işin nə yerdə olduğunu duydu, gözlərindən iki damcı yaş axdı. “Ya həqq, ya mədəd” deyib susdu. Bu zaman ev sahibi əndərundan bir az mumiya göndərdi. Nə qədər elədim İbrahim bəy ağzını açmadı, nəhayət, məcbur olub suda ərtdim, zorla boğazına tüküb içirdim.

Axşamcağı birinci həkim başqa bir məşhur həkimlə gəldi. Düz bir saat diqqətlə onu müayinə elədilər. Hər şeyi yoxladılar, hətta nəcisinə də baxdılar. Lakin xəstəlik haqqında qəti hökm verə bilmədilər. Dörd gün tamam ona hər gün zorla bir az süd, bir qədər də işgənə içirdik.

Çərşənbə günü İskəndəriyyə gəmisini qarşılamaq üçün limana getdim. Bir qayıq tutub, gəmiyə sarı sürürdüm, ancaq bu bədbəxt anaya nə deyəcəyəm məəttəl qalmışdım. Kaş bu hadisədən əvvəl öləydim!

Əlqərəz, Hacı Məsud mənə uzaqdan görüb, gəminin kayutlarından birinə tərəf qaçdı. Hacı xanımı göyertəyə çıxardı. Hacı xanım qışqırıb dedi:

– Mirzə Yusif, mənəim balam hanı? Oğlumun başına nə iş gəldi? Ölübdürsə açıq söylə!

Mən qayığın içində ayağa durub ucadan dedim:

– Allah haqqı, heç bir şey olmayıb, sakit olun, mən gəlib hər şeyi söyləyim.

Gəmiyə gəlib çatdıq. Sürətlə pillələrdən yuxarı qalxıb, Hacı xanımın ayaqlarına düşdüm. Öpəndən sonra dedim:

– Özünüzü ələ alın, ağlamayın, canım üçün, sizin mübarək başınız üçün yarım saatdan sonra İbrahim bəyi görəcəksiniz. Bir həftədir kefi yoxdur, yaxşı deyil. Həkimlər səfərə çıxmağa icazə vermədilər.

Min and-amanla arvadı bir qədər sakitləşdirdim. Körpü üstündəki faytonlardan birini tutub əyləşdik. Evə tərəf sürürdüm. Qonaqımız bizi qapıda qarşıladı.

Səbri, qərarı tükənmiş ana öz balasını görmədikdə daha artıq təşvişə düşdü, iztirabla ətrafına göz gəzdərək qışqırdı:

– Bəs mənim oğlum hanı? Mənim gözümlə işığı hanı?

Dedilər:

– Buyurun, xətin üstündə uzanıb istirahət eləyir.

Ürəyi sakitləşmədi. İbrahim bəyin otağına girdi. “Vay oğul!” deyib elə bağırır ki, evdə olanlar arvadlı–kişili ağladılar. Dedi:

– İbrahim, bu sənən? Yox, vallah, mənim oğlum belə deyildi. Onun gözəl qədd–qaməti, gül yanaqları, yöndəmli boy–buxunu, qara saçları, maral gözləri var idi. Mənim oğlum, İbrahim, bu sənən? Əgər sən mənim oğlumsan, bəs nə üçün məni qucaqlamırsan? Oğlum, İbrahim, sən gül üzünə harada səmum yeli deydi? Nə üçün sərv qəddin büküldü? Mənim oğlum, mənim gözümlə işığı, bəs o şirin sözlərin harada qaldı? Nə üçün yerindən durmursan? Nə üçün salam vermirsən?

Cavanlıq gülşənin, ey gül, nə soldu?
Sənin gül çöhrənə birdən nə oldu?
Uca qəddin nədən birdən büküldü?
Nəçin sərv başı yerə dikildi?
Nəyəndir qonça ikən sən saraldın?
Nədən öz gülşənindən ayrı qaldın?

Hey deyib üz–gözünə vurdu. Oğlunu qucaqlayıb ağladı. Hamımız gözümlərin yaşını axıda–axıda, əllərimiz qoltuğumuzda dayanıb mat–məəttəl qalmışdıq. İbrahim də lal–kar, heyran–heyran anasına baxır, göz yaşları mirvari danələri kimi üzünə axırdı. Ancaq tərənə bilmirdi, danışmırdı. Yalnız yarım saatdan sonra “Ya həqq, ya mədəd!” sözlərini dedi. Anası bir neçə türk, fars şəri oxuyub, əllərini göyə qaldıraraq dedi:

Xudaya, xudavənda!..

Matəm zamanı şeirlərlə nohə deyib ağlayan ərəb qadınları kimi Hacıyev xanım da fəryad qoparırdı. Elə yanıqlı sözlər deyirdi ki, daşı suya döndərir, qayanı əridirdi. O qədər bu sözlərdən deyib ağladı ki, taqətdən düşərək, duyğusuz, hərəkətsiz qaldı. Əl vurmadıq, gözlədik ki, öz–özünə ayılıb təbii halına qayıtsın. Anadan daha çox ona tərəf məzlum–məzlum baxan oğlunun baxışları bizim ürəyimizi odlayırdı.

Bir az sonra Hacıyev xanım başını oğlunun köksü üzərindən qaldıraraq dedi:

– Anan sənə qurban, İbrahim! Mən sənin ananam, gəlmişəm. Dilinə qurban, danış, sözünü eşitmək istəyirəm. Niyə belə hala düşmüşsən, haran ağrıyır? Sənin şirin dilinə qurban, niyə anana rəhmin gəlmir?!

Ana nə qədər razı niyaz etdisə də bir cavab eşitmədi. Hacı Məsud irəli keçib, özünü ağasının ayaqlarına atdı, ayaqlarını öpüb bəyənə basdı, əlindən öpdü, sonra əlini yenidən qaldıraraq öpdü. Məlum idi ki, ikinci dəfə Məhbubə xanım tərəfindən öpüldü. O da ağlaya–ağlaya geri çəkildi. Hacıyev xanım sakitləşəndən sonra məni kənara çəkib dedi:

– Mirzə Yusif, bu oğlan nə vaxtdan belə xəstələnib yatağa düşdü?

– Səkkiz gündür, – dedim. Sonra da molla ilə aralarında olan söhbəti əvvəldən axıradək söylədim və əlavə etdim ki, İranda xəstələnmədi, yalnız iki–üç gün kefsizlədi. Amma İranda ona xoş keçmədi. Mən Məşhəddə bu səfərin onun təbiətinə münasib olmayacağını, bizə yaxşı təsir bağışlamayacağını duyub, bəyə ərz elədim ki, bizim məqsədimiz imamın qəbrini ziyarət etməkdir, şükür olsun, onun ziyarətinə nail olduq, gəl elə buradan qayıdaq. Bəy mənim sözlərimi qəbul etmədi. Mən də ələcsiz qalıb, itaət elədim. Üzünü bir gün belə gülmədi.

Hacıyev xanım dedi:

– Xəstələndən sonra həkim gətirib dərman verdinizmi?

– Beş–altı gündür ki, həkimin biri gəlir, o birisi gedir. Ancaq xəstəliyi müəyyənləşdirə bilmirlər. Hərəsi bir söz deyir. Biri deyir: yüngül dəlilikdir; o birisi deyir: sərəmədir; başqası deyir: eşqdən, sevdadandır. Hər biri öz qənaətinə görə müalicə etmək istədi. Mənim ürəyim heç birinə fitva vermədi. Ona görə də sizə teleqram vurdum.

Yeməyindən, içməyindən soruşdu, dedim:

– Gündə iki–üç stəkan süd içir, dünən bir az işgənə verdik.

– Göndər, həkimləri buraya yığsınlar, görək nə deyirlər, – dedi.

Dedim:

– Hacıyev xanım, mən elə səlah görərdim ki, dayanmadan Misirə tərəf yollanaq. Orada həkimləri tanıyırdıq, bəlkə iqlimi dəyişdirməyin də təsiri oldu. Ancaq müalicə edən həkim bir saatdan sonra gələcək.

Bu vaxt ev sahibinin arvadı əndərundan gəlib pərdənin dalından dedi:

– Hacıyə xanım, zəhmət olmasa əndərün otağa təşrif getirin, ya da buyurun Ağa Mirzə Yusif həyətə çıxsin, biz sizin qulluğunuza çataq.

Mən durub getdim, bir neçə qadın otağa girdi. Xoş-beşdən sonra xanıma ürək-dirək verməyə, onu sakitləşdirməyə başladılar. Həkim gəldi. Ancaq faydası nə idi: haman aş idi, haman kasa. Xəstəyə yenə də bir qədər süd verdik. Həkimin getirdiyi şərbətdən də neçə qaşığı içirdik. Axşam azanının səsi eşidildi. Deyəsən, İbrahim bəy bezi şeyləri duymağa, eşitməyə başladı...

Altıncı gün pasportları qaydaya salıb, Xidivi gəmisinə bilet aldıq. Mən burada qonaq qaldığımız evin sahibi və onun əyalımdan gördüyümüz hörmət və mehribanlıqdan danışmaq istərdim. İbrahim bəyin atası, özü nə qədər xoşbəxt adamlardır ki, belə dost tapmışlar. Həqiqi dost nadir olar düşür. Xüsusilə indiki alçaq zəmanədə. İndiki zamanda camaatın işi hiylə və aldatmaq olmuşdur. Sədaqət azdır, düşmənçilik çoxdur, əmanətin yerini xəyanət tutmuşdur.

Bir ağıllı adamdan soruşurlar: yoldaş yaxşıdır, ya qardaş? Cavab verdi: qardaş da yoldaş olsa yaxşıdır. Buradan məlum olur ki, qərəzsiz, sədaqətli yoldaş qardaşdan yaxşıdır.

Birinci gün Misirə bu məzmununda teleqram vurdum: Mirzə Abbas, evə xəbər ver ki, Xidiviyyə gəmisi ilə yola düşdük.

Hacıyə xanım Misirdən gələrkən yaxın adamları və qonşularına tapşırırmışdı ki, o qaydanadək Məhbubə xanıma evdə tək qoymasınlar. Qohum-qonşunun qızlarından gündə bir neçə nəfər gəlib, səhərdən axşamadək Məhbubənin başını qatırdılar. Lakin Məhbubənin özü onlarla olsa da, könlü sevgilisinin yanında idi. “Özü burada idi ürəyi başqa yerdə”.

Sevgi düşüncələri onun əfkarını perişan eləmişdi. Bəzən qadınlara məxsus adət üzrə fal açırdı, gahdan da yağış kimi göz yaşı axırdı. Bir zaman dəlilər kimi ərəb və fars şeirləri oxuyurdu. Sözün qıtası, eşq və məhəbbət ona güc gəldi, sirri pərdə dalında qalmadı. Qızlar Məhbubənin ürəyində eşq odunun közərdiyini yəqin etdilər. Onun əhvalı tez-tez dəyişir, yeyib-içməkdən, yuxuya dalmaq imkanından məhrum olur, həmişə göz yaşları ilə deyib söyləməkdə, daim piano çalmaqda olan bir adam indi çalıb-oynamaq əvəzinə yanıqlı-yanıqlı ah çəkir, gahdan da gözlərindən mirvari danələrini kimi yaş

axırdı. Məhbubəyə daha yaxın olan qızlardan biri onun sırdaşı idi. O, mətləbi fərasətlə daha tez başa düşdü. Anladı ki, Məhbubənin ürəyində məhəbbət, başında eşq sevdası vardır. O, Məhbubənin təmizliyi, paklığı və namuslu olduğunu da yaxşı bilirdi. Eləcə də onun İbrahim bəyə ərə gedəcəyindən də xəbərdar idi.

Ərəblər arasında, eləcə də əcəmlərdə qızın oğlana eşq və məhəbbət elan etməsi eyibdir. Buna görə də rəfiqəsi mehribanlıq və yumşaqlıqla Məhbubəyə nəsihət verib, onu başa salmaq istəyirdi ki, bu işdə tələsməsin, qızların gözündə özünü bədnam eləməsin. Aramcasına Məhbubənin əlindən tutub onu xəlvət bir guşeyə çəkib deyir:

– Sən özün bilirsən ki, kiçiklikdən biz bir məktəbdə oxuyub həmdərs olmuşuq. Bu günəcən də bir-birimizdən zərrəcə inciməmişik, həmişə bir-birimizə mehribanlıq edib məhəbbət göstərmişik. İndi səndən bir söz soruşacağam, gərək ona düzgün cavab verəsən.

Bu sözləri eşidən kimi Məhbubənin rəngi ağarır:

– Nə buyurursan, mənim əzizim, – deyərək öz həyəcanını gizlətmək istəyir.

Rəfiqəsi deyir:

– Mən səndə bezi əlamətlər görürəm. Zənnim doğrudursa, bu iş sənə səlahinə deyil. Sən əvvəllər gül kimi açılıb güldürdün, amma indi bülbül kimi daim fəğan edirsən. Heç elə bil o adam deyilsən, tamamilə halın dəyişibdir. Biz sənə xatirənə buraya toplaşırıq ki, tək qalıb darıxmayasan, amma sən bizim hamımızın halını perişan etmişən, bunun səbəbi nədir? Ürəyinin dərdi nədir? Öz sirrini məndən gizlətmə. Mən sənə sirrini ürəyimdə əbədi olaraq gizli saxlayacağam, onu heç vaxt açıb bir adama söyləməyəcəyəm.

Məhbubə ixtiyarsız olaraq yanıqlı bir ah çəkib deyir:

Kimseyə söyləməyəm kim, ürəyim qan oldu,
Sən də gəl sorma ki, könlüm niyə viran oldu.

Rəfiqəsi deyir:

– İndi ki, özün demirsən, qoy mən deyim. Sənə fikrin, xəyalın İbrahim bəyin yanındadır. Mən görürəm ki, İbrahim bəyin adı çəkilən kimi sən haldan-hala düşürsən. Üzünün rəngi ürək sirrini aşkar eləyir. Məgər dəli olmusan? Bütün aləm bilir ki, İbrahim bəy

səninki, sən də İbrahim bəyinkisən. Geci-tezi kəbiniz kəsiləcək, toyunuz olacaq, daha bu tələsmək nəyə lazımdır? Nə bir adam İbrahim bəyə getmək istəyir, nə də o səndən başqasını almaq xəyalındadır. Daha bu əl-ayaqdan çıxmağın nə mənası var? Sənin bu əhvalın, yəqin ki, sirrini büruzə verəcək, qiyamətədək bu ləkə ətəyindən silinməyəcəkdir. Əgər bu bədnamçılığın üstü açılsa, belə bir rüsvayçılığı əsrlər boyu heç bir yaxşıqla silib təmizləmək mümkün olmayacaqdır. Bu şər xəyalları başından birdefələk çıxar, elə düşünmə ki, sənin sirtin gizli qalar.

Könül gülşəninin səfasıdır eşq,
Uzaq mənzillərin əsasıdır eşq,
Sinə bir fanardır, eşq onun şamı
Ürək bir sədəfdir, eşq onun ləli.

Sən özün bilirsən ki, Misirdə bir qızın aşiq olması dilə-dişə düşsə nə kimi böyük biabırçılığa, məzəmmətə bais olar. Bu gözəllik, mələhet, ağıl və fərasət ki, səndə var, bütün şəhərin, bəlkə də bütün ölkənin gözü səndədir. Hayıfdir ki, deyələr filankəs eşqbazlıq elədi.

Məhbubənin rəfiqəsi bu sözlərdən nə qədər deyirsə də, o qulaq asır, cavab vermir. Rəfiqəsi bu barədə təkid göstərdikdə Məhbubə ağlamağa başlayır, durub ağlaya-ağlaya gedir... Bu sirt yalnız İbrahim bəyin vəfatından sonra açıldı.

Əlqərəz, İbrahim bəyi qucağımıza alıb evdən çıxartdıq. Faytona qoyub körpüyə tərəf yola düşdük. Min zəhmət, məşəqqətlə gəmiyə oturuq. İki saatdan sonra gəmi üzməyə başladı. Üçüncü gün İskəndəriyyəyə çatdıq. Mirzə Abbas İskəndəriyyədə sakin olan dostlarımızdan bir neçə nəfərlə gəmiyə gəldi. Qucaqlaşib öpüşdük. İbrahim bəyi soruşdular. Hacı Məsuda dedim xəbər versin, Hacıyə xanım kayutdan çıxsın. Hacıyə xanım çıxdı, qonaqlar baş əyib salam verdilər. İbrahim bəyin kayutasına getdik. İbrahim bəy nə İbrahim bəy, beli bükülü, rəngi qaçıb, candan, qandan əsər qalmayıb, dərisi sümüyünə yapışıbdır. Qonaqlar ağlaya-ağlaya bir-bir gedib onu qucaqladılar, üzündən öpdülər.

İbrahim bəy onların üzünə həsrətlə baxmaqdan başqa bir tanışlıq əlaməti büruzə verə bilmədi. Hamısı təəccüb edib heyran qaldı. Kefimizi soruşdular, dedim:

– İndi deməyə fürsət yoxdur. Gərək birçə ay tamam oturub sizə öz başımıza gələnləri danışam. Deyin görüm, demiryol qatarı nə vaxt hərəkət eləyir?

– İki saatdan sonra, – dedilər. Mən Hacıyə xanıma dedim:

– Bir gecə qalib dincəlmək istəyirsiniz, ya elə bu gün yola düşmək meyliniz var?

Hacıyə xanım buyurdu:

– Qalmaqdan fayda yoxdur, nə qədər tez getsək yaxşıdır.

Bir saat gəmidə qalib, birbaşa demiryol vağzalına getdik. Mirzə Abbasla Hacı Məsud İbrahim bəyi qolları üstə vağzala gətirdilər. Bilet alıb, qatara əyləşdik. Mirzə Abbasla Hacı Möhsün ağa da bizi müşayiət edirdilər.

Günün batmasına saat yarım qalmış Qahirə vağzalına çatdıq. İbrahim bəyi qarşılamaq üçün vağzala çoxlu adam toplaşmışdı. Qahirədə olan iranlıların hamısı gəlmişdi. Qatar dayandı. Pişvaza gələnlər uzaqdan əllərini qaldırıb salam verdilər, işarə ilə İbrahim bəyin harada olduğunu soruşdular. Mən də işarə ilə yanımızda olduğunu onlara bildirdim. Qatarda olanlar bir-bir düşüb getdilər. İbrahim bəyin bir tərəfindən Mirzə Abbas, o biri tərəfindən qatarı müşayiət edən ərəb Məhəmməd bəy tutub düşürdülər.

Pişvaza gələnlər İbrahim bəyin halını görəndə kimi hönkürtü ilə ağlamağa başladılar. Doğrusu, İbrahim bəyi tanımaq əsla mümkün deyildi. Onunla tanış olub, pişvaza gəlmiş ərəblərdən biri İbrahim bəyin əyilmiş qamətini, solğun sifətini görəndə ixtiyarsız olaraq dedi:

– Bu kimdir?

Bir başqası təəccüblə öz-özünə dedi:

– İlahi, bu İbrahim bəydirmi?!

Üçüncüsü tam məyusluqla dedi:

– Yox, vallah, bu, İbrahim bəyə oxşamır!

Vağzalda qiyamət qopdu – biri onu qucaqlayırdı, başqası əlini tuturdu, üçüncüsü üzündən öpürdü. Yazıq xəstə isə duyğusuz, hərəkətsiz, ruhsuz bir bədən kimi, bəlkə də bədənsiz bir ruh kimi nisgilli baxışlarla o tərəf-bu tərəfə nəzər salırdı. Təxminən yarım saat camaat yanar şamın ətrafında fırlanan pərvanələr kimi İbrahim bəyin başına dolandı. İbrahim bəyin şəxsi kalyaskası gəlmişdi. Hacıyə xanım gedib əyləşdi. Calal əfəndi öz faytonunu göndərüb

İbrahim bəyi zorla götürüb yanında əyləşdirdi, başqaları da iki-iki, üç-üç fayton tutub evə tərəf gəldilər. Faytonun qabağında iki qurbanlıq qoyun hazır idi. Başlarını kəsdilər. İbrahim bəyi faytondan düşürdülər. Yene də Mirzə Abbasla Muxtar bəy Əlməğribi İbrahimi qolları üstə alıb heyətə girdilər.

Məhbubə öz otağından bu vəziyyəti gördü. İxtiyarsız olaraq çadrasız, başıaçıq özünü heyətə saldı. Saçları pərişan bir vəziyyətdə ucadan: “Mənim istəklim, mənim istəklim! Mənim ağam, mənim ağam – deyib, o qədər camaatın arasında özünü İbrahim bəyin ayaqlarına saldı. Heyətdəkilərin bəzisi üzünü yana çevirdi, bəzisi küçəyə qayıtdı. Hacıyə xanım və mən nə qədər qışqırıb:

– Qız, bəsdir, ayıbdır, həya elə, qayıt geri – dedikə də fayda vermədi. Onsuz da eşq bazarında həyanın alıcısı yoxdur. Örtük və hicab isə şurə gəlmiş bu aşiqin coşmasına mane ola bilməz. Məhbubə İbrahim bəyin qıçlarını ikiəlli tutub, yanıqlı-yanıqlı deyirdi:

– Mənim sevgilim, mənim ürəyimin dayağı!

O, qanlı göz yaşları ilə heyətin döşəməsini boyayıb, bir ucdan oxşayaraq deyirdi:

– Mənim ağam, səni kim bu günə saldı? Mənim ağam, sənmişən! Yox, vallah, mənim ağam belə deyildi.

Küçə-bazarda bu qızın səsini eşidən başına vurub ağladı. Qonşu qadınlar tökülüb gəldilər. Nə qədər çalışsalar da Məhbubəni öz sevgilisindən ayıra bilmədilər. Nəhayət, qan vurdu mənim kəlləmə, kəskin bir tərzdə dedim:

– Balaca xanım, ayıbdır, bu başdan o başa camaat tamaşaya durmuş, özün də görürsən ki, İbrahim bəyin halı yoxdur, bu qədər əzab-əziyyətə döze bilməz.

İbrahim bəy belə bir hayan durmağı gözləyirmiş kimi boynunu əyib, məzlum-məzlum baxırdı. Nəhayət, Hacıyə xanım dedi:

– Məhbubə, mənim oğlum xəstədir, halı yoxdur: məgər onu öldürmək qəsdindəsən? Sənə deyirəm burax! Qərribə həyasızmışsan!

Sonra Hacıyə xanım ömr etdi, bir çadra gətirib Məhbubənin başına saldılar, beş-altı nəfər onun əllərini İbrahim bəyin qıçlarından zorla qopardılar.

Gedib otaqda oturduq. Məhbubə huşsuz-hərəkətsiz qaldı. Biri deyirdi: öldü, o birisi deyirdi: keçinib. Heç kəs kəsdirə bilmirdi ki, ölüb, ya qalıb.

Bəli, giriftarçılığımız bayaqdan bir idi, indi iki oldu. Birini ənderuna apardılar, o birisini də birunda uzatdılar. Qadınlar oraya gətdilər, kişilər burada toplandılar. Məzəli bu idi ki, bu günəcən Məhbubənin ürəyindəkilərdən heç kəsin xəbəri yox idi və heç kəs bilmirdi ki, Hacıyə xanımın yanında ağzını açıb danışmaq iqtidarında olmayan bu yazıqçıqaz belə bir cəsarət göstərmək dərəcəsinə qədər özünü itirmişdi. Gahdan Məhbubə özünə gəlib tutduğu işin peşmançılığını çəkir, bəzən də o qədər ağlayırdı ki, özündən gedirdi. Adam göndərdik, tez öz ailə həkimimizi çağırıdılar. Həkim gələn kimi dedi:

– Xəstənin yanında bu qədər adamın toplaşması münasib deyil. Deyin camaat başqa otağa keçsin. Qonaqları başqa otağa apardıq. Həkim İbrahim bəyin yanına gətdi. İbrahim bəyi uşaqlıqdan tərbiyə etmiş təcrübəli həkim onun bütün əzəsinin vəziyyətini, səhhətini, gücünü təpədən-dırnağa qədər beş barmağı kimi bilirdi. İndi baxan kimi gördü ki:

Qəm əlindən çürümüşdür o bədən,
Üfürərsən dağlar lap, deyərsən.

Həkim bir İbrahim bəyə baxdı, bir də dönüb mənə nəzər saldı. Təəccüblə çiyinlərini çəkib, eyham-ışarə ilə hal-qəziyyəni soruşdu. İrəli keçib salam verdi, İbrahim bəyin kefini soruşdu. Cavab almadı. Nəbzini tutdu, bir şey anlaya bilmədi. Hərərət ölçəni qoltuğuna qoydu, bədəninin hərərəti normal idi. Döşünü, küreyini əlilə vurub qulaq asdı, hər bir üzv öz yerində sağlam idi. Nəhayət dedi:

– Allaha pənah aparırım! Qırx il tamamdır ki, xəstələri müayinə edirəm, nə belə xəstə görmüşəm, nə də belə xəstəlik.

Əhvalatı məndən soruşdu, dedim:

– İranda xəstələnmədi.

İstanbulda baş verən hadisələri əvvəlindən axırınadək danışdım. Həkim bir qədər fikrə daldı, sonra xəstənin başı üstə oturub dedi:

– İbrahim bəy, mənə tanıyırsanmı? Mən səni həmişə müalicə eləyən həkim Salehəm. Yene də, inşallah, üç-dörd gündən sonra sağalıb ayağa durarsan, hər şey düzələr, öz arzuna çatarsan.

Əlacı olmayan bir müşkül yoxdur.

İbrahim bəy dərindən bir ah çəkib: “Ya həqq, ya mədəd!” dedi. Biçərə Hacıyə xanım bir saat idi ki, ayaq üstə sakit dayanıb, dinməz-söyləməz göz yaşları axırdı. Həkim dedi:

– Hacıyə xanım, ağlamaqdan bir şey çıxmaz. Oğlun üçün ölüm qorxusu yoxdur. Ancaq əcaib xəstəlikdir. Əgər onun canı bu qədər eriyib incəlməseydi, deyərdim heç bir xəstəliyi yoxdur, yalan deyir. Sabah bazar günü olduğuna görə həkimlər bir yerə toplanacaqlar. Birisigün öz inandığım həkimlərdən üç-dörd nəfərini buraya çağıraram. Məsləhətləşək, görək nə çarə etməliyik.

İbrahim bəyin necə xörək yeməsi barədə soruşdu, dedim:

– Süddən başqa bir şey yemir.

Bir şey yazıb verdi və dedi:

– Bu dərmandan iki qaşığı südə qarışdırıb ona içirin.

Həkim çay içdikdən sonra getmək istədi, dedim:

– Haraya gedirsiniz, başqa xəstəmiz də var, onu da müayinə eləyin.

Məhbubənin əhvalını ona söylədim. Hacıyə xanım dedi:

– Mən gəlmirəm, məndən utanar. Qonşu qadınlar oradadırlar, deyir otaqdan çıxırlar.

Hacı Məsuda dedim ki, xəbər eləsin, xanımlar otaqdan bayıra çıxırlar. Məhbubəni gördük. Məhbubə bir meyit kimi düşüb qalmışdı. Həkim onu o tərəf-bu tərəfə döndərərək baxdı. Onda heç bir duyğu, hərəkət görünmədi. Bir iynə çıxarıb, Məhbubənin iki çiyinin arasından dərisinə vurdu. Qız ufuldayıb əsməyə başladı. İki-üç dəfə söyüd yarpağı kimi titrəyib gözlərini açdı, həkim gülüb dedi:

– Hə, balaca xanım, kefin necədir? Haran ağrıyır?

Məhbubə iki əlilə üzünü tutub hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Həkim dedi:

– Bismillah, İbrahim bəy, buyurun, buyurun!

Məhbubə əllərini üzündən cəld çəkib, o tərəf-bu tərəfə baxdı. Xülasə, həkim daha burada təbabətlə məşğul deyildi, tədbir işlədir, əməli hikmətdən istifadə edirdi.

Həkim su istədi, gətirdilər. Alıb, özü Məhbubəyə tərəf uzadıraq dedi:

– Balaca xanım, al iç!

Məhbubə içmək istəmədi. Həkim qəfildən bütün kasadakı suyu Məhbubənin üzünə səpdi. Həkim gülürdü, Məhbubə ağlayırdı. Biz də heyran-heyran tamaşa eləyirdik.

Həkim otaqdan çıxıb dedi:

– Bu xəstəlik təhlükəli deyildir. Elə eləyin ki, bir-iki günədek ac qalmasın. – Həkim Məhbubə üçün də dərman yazıb getdi.

Qırx-əlli nəfərə qədər kişi, arvad artıq qonaqçısı olmayan evin qonağı oldular. Doğrudur, onların çoxu yad deyildi. Amma hər biri başını itirib, ev adamlarına üz verən müsibətə görə pərişanhal idi.

Mən Hacı Məsudu çağırıb dedim:

– Hacı Məsud, Hacıyə xanımın ki, mətbəxə getməyə nə vaxtı var, nə də fürsəti, özün get, bax gör nə var, nə yox, de çay hazırlasınlar.

Dedi:

– Soruşmuşam, hər şey hazırdır. Yüz nəfər də qonağımız olsa, hamısına çatır.

Hacıyə xanımdan icazə alıb, qonaq otağına girdim. Onlardan üzr istədim. Qonaqların hamısı qəm dəryasına batmış, dərin düşüncələrə dalmışdılar. Mənim kefini soruşdular. Dedim:

– Vaxtımız çoxdur; əlbəttə, fürsət olan kimi hər şeyi sizə danışacağam.

Süfrə başında oturduq, çörək yedik. Şamdan sonra qonaqlar bir-bir görüşüb getdilər.

Gecədən üç saat keçdikdə bir qədər rahat olduq. Səhər Hacıyə xanım məni görən kimi dedi:

– Mirzə Yusif, sən get Məhbubənin yanına, o məndən utanır. Bir az ona öyüd-nəsihət ver, qoy bir az ağıllansın, bizi rüsvaycahan eləməsin. Xalq elə güman eləyir ki, bunların əvvəldən bir-birilə əlaqəsi olmuşdur.

Mən dedim:

– Hacıyə xanım, ürəyini sıxma, bunların hər ikisinin məsumluğu və paklığı gün kimi aşkardır. Hamı bu həqiqəti yaxşı bilir.

Əlqərəz, Məhbubənin otağı xəlvət olan kimi getdim onun yanına. Hələ evə gəlib çatmağımızdan iyirmi dörd saat keçmirdi, Məhbubə yarımcan olmuşdu. Rəngi solmuş, gözləri şişmişdi, əhvalı pərişan idi; qəlbi təşvişdə, varlığı iztirab içərisində idi. Nə yeməyi var idi, nə də içməyi. Mən otağa daxil olan kimi üzünü yana çevirdi. Dedim:

– Çay içmişəmmi?

Dedi:

– Xeyr.

– Deyirsən gedim gətirim, – dedim.

Qəhərlənib ağladı. Dedim:

– Balaca xanım, sənə nə oldu? Niyə bu hala düşdün? – Cavab vermədi. Dedim:

– Dünən elə bir iş tutmadın ki, camaat sənə əhvalından xəbərdar olmasın. Elə bir adam qalmadı ki, sənə dərini anlamasın. Çox pis iş gördün. Sənənin bu əməlinə nə sənə yaraşan bir iş idi, nə də o möhtərəm ailənin yüksək şəninə layiq bir hərəkət idi. İndiyədək sənənin bir tükünün ucunu naməhrəm adam görməmişdi, bəs hayıf deyildi ki, çadrasız çıxıb özünü məhrəmə, naməhrəmə göstərdin?! Eşq sevdasının səni örtüyü bir tərəfə atıb üzünə çıxmağa vadar etdiyini hamı başa düşdü. Bəsdür, ağlını başına yığ, dur, öz işinə-gücünə baş çək. İbrahim bəy sənənin bu halından xəbərdar olsa, narazı qalar, hətta inciyər də. Sizin evlənməyiniz üçün İbrahim bəyin xəstəliyindən başqa bir maneə yoxdur. O da, inşallah, tezliklə sağalar, hər ikiniz məqsədinizə çatarsınız. Hacıyə xanım bilir ki, sənə ondan utanırsan. Ona görə də mənə sənənin yanına göndərdi. Mən bu sözləri xanımın adından sənə söyləyirəm.

Məhbubə hönkür-hönkür ağlamağa başlayıb dedi:

– Əmican, mən daha yaşamayacağam. Bu sözlərlə ürəyimi incitməyin. Sizin düşündüyünüz doğru deyil. İbrahim bəy mənə ağam, böyüyüm və nemət verənimdir. Mən onu o halda görə bilmərəm. Mən dəli olmuşam, mənədən huş-baş, ağıl gözləməyin. İxtiyarım əlimdən çıxıbdır. Sizin teleqramınız İstanbuldan gələn gündən dünya mənə gözlerimə qaranlıq görünür. Kaş, Allah mənə canımı bir gün əvvəl alaydı; mən indi bibimin üzünə necə baxacağam? (Məhbubə Hacıyə xanıma bibi deyirdi).

Mən dedim:

– Məhbubə, sən bilirsən ki, Səkinə İbrahim bəyin bacısıdır. Bu da məlumdur ki, bacı-qardaş məhəbbəti hər bir sevgidən üstündür. O da qüssədən yanır, ağlayır, amma ismət, həya ilə, üzürörtülü ağlayır.

Mən bu sözlərdən nə qədər dedimsə də, heç bir fayda vermədi. Məhbubə bir ucdan ağlayırdı.

Nəsihət aşiqə eyləməz əsər,
Sözlərin, hayıfdir, hədəre gəder.

Gördüm ki, Məhbubənin də mənə sözlerimə qulaq asmaq, nəsihətlərimi eşitmək halı yoxdur. Gəlib hal-qəziyyəni olduğu

kimi Hacıyə xanıma danışdım. Bu da onun üçün yara üstündən bir yara oldu. Bu qızın əhvalı ona oğlunun xəstəliyindən daha pis təsir elədi. Çünki namusun canlı timsalı olan bu ailədə belə işlərdən ölümdən də artıq mütəəssir olurdular. Dedim:

– Xanım, narahat olmayın, bundan sizin üçün və sizin ailəniz üçün heç bir sədəmə toxuna bilməz. Çünki bütün şəhər əhalisi, böyükdən kiçiyə qədər bilir ki, bunlar adaxlıdırlar. Kaş, elə bütün adaxlılar bunlar kimi bir-birini sevmə idilər.

Dedi:

– Nə eləmək olar. Səkinəni göndərin, Məhbubənin yanında otursun. Qonşu qızlarına da xəbər verin, gəlsinlər onun yanına, qoy tək qalmasın, başı məşğul olsun.

Hacı Məsud Səkinəni və qızları çağırmaq üçün yuxarı qalxdı. Bu vaxt birdən-birə Məhbubənin ağlamaq səsi ucaldı. Yazıq Hacıyə xanım da eşitdi. Mən gedib Məhbubəni dilə tutmaq istədim. Qapının ardından onun Allaha yalvarış səsinə eşitdim. “İlahi, həyatdan bezikmişəm, bu şematətlərə dözmə bilmirəm. Mən bibimin üzünə necə baxacağam? Məgər o mənə elə bu günümü görmək üçün nazü nemət içində bəsləmişdi?”

Mənəim gülzari-bəxtimdə çiçək yox, tək tikan bitdi,
O da boy atdı, axırda bu qanlı könlümə batdı.

Hacıyə xanım dedi:

– Əcəb işə düşdük. İlahi, bəs nə çarə eləyim?

Dərdim bir olsaydı, nə gəmim var idi.

Üzünü otağa tərəf tutub dedi:

– Səkinə qızım, gəl aşağı. Get Məhbubənin yanında otur, onu tək buraxma. Özü isə İbrahim bəyin yanına getdi. Mən də çamandanları, səfər yük-payını açıb, paltarlarımı dəyişdim. Dost-aşnadan dünən gəlməyənlər bu gün görüşümüze gəldilər. Mirzə Abbas, Hacı Möhsün ağa da təşrif gətirdilər. Bir qədər söhbət elədik. Bu vaxt təbrizli ... ağa da gəldi. Yerimdən qalxdım, görüşdük, öpüşdük. Öyləşən kimi soruşdu:

– Bəs İbrahim bəy hamı?

– Öz otağındadır, Hacıyə xanım da oradadır, – dedim.

– Eşitmişəm bir az xəstədir, – dedi. – Təbrizdən məktub almışam, qardaşım sizin gəlməyinizi yazmışdı, amma İbrahim bəyin xəstələnməsindən bir şey yazmamışdı.

Dedim:

– Təbrizdə xəstə deyildi, İstanbulda əhvalı pozuldu. – Qardaşından razılıq edib əlavə etdim: doğrudan da, qonaqpərvərlik elədi, həddindən artıq bizə hörmət göstərdi, zəhmət çəkdi.

Qonaqlardan hər biri İranın vəziyyətindən soruşurdu, mən isə deyirdim:

– Bir az dözdün, hələlik bir şey söyləməyəcəyəm.

Bu əsnada şirazlı Ağa Mirzə Əhməd təşrif gətirdi. Xoş-beşdən sonra İbrahim bəyin kefini soruşdu, dedim:

– Xəstələnidir, öz otağında yatır.

Çox heyifsiləndi, dedim:

– Bütün bunların təqsiri sənə boynundadır. İrana getməyimizə sən bais oldun. Gəlib elə bir ucdan dedin ki, İranda heç nə yoxdur. Hər bir sözünü şişirtdin, axırda bəyi məcbur elədin ki, gedib öz gözü ilə görsün.

– Yalan ki, deməmişəm, bir şey gördünmü? – deyər soruşdu.

Məclisdə əyləşənlər bir ağızdan dedilər ki, Ağa Mirzə Əhməd doğru deyibdir. İranda heç nə yoxdur.

– Sən buyur görək nə var, nə gördün?

Dedim:

– Hər şey var, olmayan bir şey varsa, o da qanundan, nizam-intizamdan ibarətdir. Elə buna görə də hakim və məhkumdan tutmuş rütbə sahibinə qədər heç kimin vəzifəsi aydın deyildir. Məhz bu səbəbdən də İranın nə məktəbi var, nə maliyyəsi; amma rüşvət-xorluq, mütləqiyyət, zülm nə qədər istəsən var. Şəhərlər xarab, çöllər əkinsiz qalıb, suyun qorxusundan küçələrdən keçmək çətin-dir. Dilənçiləri vəzir, vəzirləri dilənçi olmuşlar. İşlər səlahiyyətsiz adamların əlindədir. Bir qapa-qap, bir çəke-çək, bir soxa-soxdur ki, gəl görəsən!

Onlar ucadan gülərək dedilər:

– Bu sözləri İbrahim bəyin də yanında danışa bilərsən?

Dedim:

– Mən cəsarət eləməyəm, amma özü öz gözlərilə görüb, bilir ki, orada nə xəbərdir. Mənim dediyimə daha heç bir ehtiyac qalmayıb-dır. Məsəl var deyərler:

“Təəccübdən ayaqlarım yerə yapışdı!” İndi İbrahim bəy elə təəccüblənib heyran olmuşdur ki, huşunu itirib. Allah bizə rəhm eləsin.

Nahardan sonra da bir qədər söhbət elədik. Sonra hər kəs durub öz işinə getdi. Mirzə Abbasla Hacı Möhsün ağa qalib əhvalatı soruşdular. Dedim:

– Bizim xoş günlərimiz sizinlə olan günlər idi. Sizdən ayrılan gündən bəri üzümüz gülmədi. Batuma daxil olandan qayıdanadək haraya çatdıq, hər yerə getdik və hər nə gördüksə, bu qeyrətli, təəs-sübkeş cavan üçün bir dərd oldu. Hey yanıqlı ahlər idi ki, addımbaş-ı üreyinin dərinliklərindən çəkirdi. Maraqlı burasıdır ki, bir para şeyləri mən gördüm, amma ona söyləmədim, hətta başqaları tərəfindən də ona deyilməsinə mane oldum. Bir para əhvalatı da o məndən gizlədirdi. İstanbulda xəstələnəndən sonra onun “Səyahətname”-sini oxuduqda bu məsələni anladım. O cümlədən hərbi nazirin evində bir dəst yağlı kötək yeməsidir ki, mənim o günə qədər bu hadisədən xəbərim yox idi.

Günlərin birində kirmanlı Məşədi Həsənle mənzilə qayıdıb, üç gün yorğan-döşəyə düşdü. Xəstələnməsinin səbəbini məndən gizlətdi. Başına nələr gəldiyini mən ancaq İstanbulda anladım. Demə, Tehrandə vəzirlərin bir-bir evinə gedib, bezi söhbətlər eləmişdi. Cavabında onlardan yaman-yovuz eşidib, bərk kötək yemişdi. Allaha yüz min şükür ki, onu orada öldürmədilər, heç olmasa diri qayıtdı. Neçə gündən sonra yenə getdi, gecəyarısı gəlib çıxdı. Üzü güllüdü, elə sevincək idi ki, sanki dünyanı ona bağışlamışlar. Onun sevinci mənə də şad elədi. Bu səfərdə heç olmasa bircə gün bu cavanın üzünü gülməyə görə Allaha şükürlər elədim:

Sevincinin səbəbini soruşdum, dedi:

– Yusif əmi, çox da üreyini sıxma, İranda dövlətpərvər adamlar da vardır. İşbacaran, alim, qeyrətli, qanunvericilik və hüquqi işlərin yüksək mərhələlərinə çatmış Avropa alimlərindən də irəli getmiş. Bu gecə məndə böyük bir ümid yarandı. İranın gələcəkdə xoşbəxtliyə və sürətli tərəqqiyə nail olacağını yəqin etdim. Bəh-bəh, möhtərəm, haqiqətən möhtərəm bir şəxsdir.

Dedim:

– Nə olub, nə xəbərdir?

Dedi:

– Allaha şükür ki, qanun yazılıb hazırlanmışdır. Amma nə gözəl, müqəddəs bir qanun! İnşallah, İranda dörd-beş min elm və sənət məktəbinin təsis olunduğunu Misirdə tezliklə eşidəcəyik. On ildən sonra bu məktəblərdə minlərlə qeyrətli, fərasətli adam tərbiyə ediləcək.

– İnşallah! – dedim.

Müsahiblərim soruşdular:

– İbrahim bəy vəzirlərin yanına şəxsən necə yol tapdı. Bu az müddət ərzində onları haradan tanıdı? Kimin vasitəsilə onların hüzuruna yetişə bildi?

Dedim:

– Bu yolun bələdçisi haqqında ümumi bir yığıncaqda danışmaq lazımdır. Xülasəsi budur ki, bu saat İranda Hacı xan adlı sizin hamınızın tanıdığınız bir adam ölkənin birinci şəxsiyyəti olubdur. Onun haqqında səyahətnamədə də yazılıbdır, oxuyacaqsınız. Həmin Hacı xan İbrahim bəyi o şəxslərlə görüşdürürdü.

Bir qədər söhbətdən sonra dostlar dağılıb getdilər. Mən də aşağı düşüb, xəstənin yanına gəldim. Hacıyə xanım əyləşib, bahar buludu kimi göz yaş axıdırdı. Dedim:

– Bir şey yedimi?

– Heç nə yemir, – dedi.

Gedib bir kasa süd gətirdim, dərmandan da iki qaşığı onun içinə tökdüm, İbrahim bəyə tərəf uzadıb dedim:

– Sən mənim canım, iç, sən Allah, “o möhtərəm şəxsən” sağlığına iç!

Mən güldüm. Yazıq İbrahim bəyin xumar gözələrindən bir neçə damcı yaş töküldü. Südü dodağına dayadım. İçdi, sonra dedi:

– Ya həqq, ya mədə!

Səkinəni çağırıb, Məhbubənin əhvalını soruşdum.

Dedi:

– Qızlar onun yanındadırlar, bir ucdan ağlayır. Nə qədər ürekdirək verib sakitləşdirmək istəyirlərsə, mümkün olmur. Heyran-heyran baxır, cavab vermir.

Şam vaxtı hamı getdi. Yalnız Məhbubənin ən yaxın rəfiqəsi qaldı. Səkinə də namaz qılmağa getdi. Hacı Məsud məni çağırdı. Gedib gördüm, qulağını otaq qapısının deşiyinə dayayıb qulaq asır. İşarə ilə mənə dedi ki, gedib onların söhbətinə qulaq asım. Mən də qapının dalısında dayanıb, otaqdan gələn səsə qulaq verməyə başladım. Gördüm Rəfiqə Məhbubəyə deyir:

– Məhbubə, bir həftə bundan qabaq mən sənənin dərdrini duydum. Sən məndən gizlətdin. İndi bu gecə bütün evlərdə sənənin sevgindən danışirlar. Mən sənə demədimmi ki, bu sirr gizləndə qalmayacaqdır? Amma sən inkar edib, məndən söz eşitmədin.

“Dil-ağızlarda gəzən siri gizli saxlamaq olmaz”.

– Sən bu evin bütün camaatının sevimlisən. Nə üçün dost-düşmən arasında özünü rüsvay edirsən? Mən yenə də sənə deyirəm: səbr elə, özünü elə al, həya-hörmətlə məqsədinə çat! Eşqi bürüzə vermək qızlar üçün böyük eyib sayılır. Bu camalla, bu kamalla nə üçün özünü ləkələyirsən? Sənənin şöhrətin, tərifin hər yere çatmışdır. Özün tərbiyəli qızsan, şairəsən, ədibsən, yüzlərlə roman oxumusan, bu işin qəbahətini, onun aqibətinin pis olduğunu məndən yaxşı bilirsən. Mənim əzizim, mehriban bacım, bu işi görmə, görmə ki, axırda peşman olarsan!

Gözəl camala, xoş xasiyyətə malik olmaqla birlikdə Məhbubənin gözəl səsi də var idi. Ramazan ayında ərəb qadınları adətən Quran oxuyurlar. Məhbubə “Yusif” surəsini xoş avazla oxuyanda hamı rıq-qətə gəlib, ixtiyarsız olaraq ağlayardı. O “Fələmma səməət biməkrıhennə...” (Elə ki, onların xəyanətkarlığını eşitdi...) ayeyi-şərifəsini oxuyanda qulaq asanlar elə mat və məbhut olurdular ki, əllərində narınc və bıçaq olsaydı, şübhəsiz ki, narınc əvəzinə əllərini kəsərdilər.

Misirdə Məhbubənin qiraəti camaat arasında “Əcəm xanımının qiraəti” adı ilə şöhrət qazanmışdı. Onun gözəl, rəvan təbi də var idi. Gahdan – bir ərəb və fars dillərində mərsiyə, şeir yazardı. Bir gün də mən gördüm ki, Məhbubə yastığına söykənib zülflərini də bəxti kimi pərişan edərək yanıqlı bir səsle rəfiqəsinə deyirdi:

– Mənim bacım, əgər öz ixtiyarımı əlimdə saxlaya bilsəydim dünən o rüsvayçılığı edərdimmi? Öz alınma bədnamçılıq damğasını vurardım? Mənim dərdim özümə bəsdir, daha yaramın üstündən yara vurma.

Sonra o, bu mürəbbəni oxuyub ağlayırdı:

Giriban oldu rüsvahq əlilə çak, damən həm,
Mənə rüsvayçılığında dostlar tən etdi, düşmən həm.
Rəhi-eşq içrə can qıldım giriftari-bəla, tən həm,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Əgər tutsam qəmim eldən nihan, səbrü qərarım yox,
Və gər şərh-i-qəmi-pünhanım etsəm, qəmküsarım yox,
Əsiri-bəndi-zindanam, əlimdə ixtiyarım yox,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Olubdur eşgi-xunab ilə gülgün çöhrəyi-zərdim,
Yanıbdır atəşi-hicranə cani-dərd-pərvərdim,
Cəfayi-çərxi-kəcreftar əlindən var min dərdim,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Mənim əziz bacım, sən deyənləri mən yaxşı qanıram, bilirəm ki, ürəyin yanır, mehribanlıq üzündən deyirsən. Bu vilayətdə məktəbdə oxuduğum illərdən indiyədək mənim bir sınılanmış dostum varsa o da sən sən. Amma bu işdə ixtiyarım əlimdən alınmışdır. Bir-cə əlacım qalmış – gerek özümü həlak eləyəm, başımı torpağa gömüb gizlədəm. Daha başqa çarəm yoxdur. Bibim bu əhvalımdan agah oldu. Daha mən bundan sonra başımı qaldırıb onun üzünə baxa bilmərəm. Vay, vay, gör necə şematətə düşər oldum. Rəfiqə-can, birtəhər elə ki, gedib öz ağamı görüm. Amma bu şərtlə ki, bibim evdə olmasın.

Əlindən gəlsə mənə et kömək,
Bəlkə qəm-qüssədən azad edəsən.
Dərdimə dermanı sən əsirgəmə,
Bu yolda gərəkdir imdad edəsən.

Hacı Məsud dedi:

– Ağa Mirzə Yusif, iş pis yerə çəkibdir. Mənim ürəyim dözmür. Bəlkə Hacıyə xanım bir yerə çıxıb gedə, biz Məhbubəni ağanın yanına aparıq. O ki, özündə deyil.

Mən qəhərləndim, az qalırdı ağlayam, qızın halına ürəyim yandı, dedim:

– İki-üç gün gözləmək lazımdır. Bəlkə sabah həkimimiz Saleh əfəndidən xahiş eləyim, Məhbubənin İbrahim bəyin yanında qal-

malı və ona qulluq etməli olduğunu söyləsin. Hələlik Hacıyə xanıma bu barədə heç bir söz demə.

İbrahim bəyin yanına getdim, yatmışdı. Hacıyə xanım ayaqlarını ovurdu. Bir qədər oturduqdan sonra Hacıyə xanıma dedim:

– Əgər icazə versəniz yarım saatlığa hamama gedərəm.

İcazə verdi, gedib qayıtdım. Dostlardan bir neçəsi gəlmişdi. Xahiş elədilər Hacıyə xanım otaqdan çıxsın, onlar İbrahim bəyi görsünlər.

İbrahim bəyin yanına getdik. Tora düşmüş ceyran kimi ətrafına həsrətlə göz gözdürirdi. Adamın ürəyini odlayırdı. Şair Mehdi bəy dedi:

Vüsal getdi, qaldı hicran, eşqin bağı soldu yaman,
Ömür sürdü bağda tikan, soldu güllər cavan-cavan.

– Eyvah, bu İbrahim bəydirmi? İbrahim bəyliyindən ki, bir əsər qalmamışdır! İnsanın bu qədər dəyişilməsinə əsla inana bilmirəm.

İbrahim bəyə suallar verdilərsə də, heç bir cavab eşitmədilər.

Mehdi bəy dedi:

– Doğrusu, bu cavanı bu halətdə görməyə təqətim yoxdur. Xudahafiz!

Mehdi bəy durub getdi. O gecəni səhərə çatdırdıq. Saat dörd radələrində Saleh əfəndinin adamı bir məktub gətirdi. Yazmışdı: saat səkkiz tamamda ingilis xəstəxanasının baş həkimi doktor müs-yö Volf ibn Yəhudi müs-yö Haron və Şeyx Yusifül-Seyyidin vədə-sini almışam, xəstənin yanına gələcəyik.

Həmin vaxtda iki fayton qapıya çatıb, həyəətə daxil oldu. Həkimlər gəldilər. Bir stəkan çay içdikdən sonra dedilər: İbrahim bəyin yanına gedək. Hacıyə xanım başına çadra örtüdü, həkimlər otağa girdilər.

Əvvəlcə məndən bəzi şeylər soruşdular. Səfərimizin əhvalatını xülasə şəklində danışdım. İbrahimin özündən kefini soruşdular. Cavab eşitmədilər. İngilis həkim dedi ki, bütün paltarlarını soyundurun. Hacı Məsud alt paltarlarından başqa bütün geyimini soyundurdu. Həkimlərin hərəsi bir-bir müayinə eləyib qulaq asdı. Xüsusi zərərəbinlə boğazını, burnunu və başqa üzvlərini nəzərdən keçirdilər. Qoltuğuna hərətölçən qoydular. Nəbzini tutdular.

Bu dörd həkim düz bir saat məni sorğu-suala tutdu: atası nə mərzədən ölmüş, bunların nəslində hansı xəstəliklər varmış? Anası nə kimi xəstəliklər keçirmiş? Uşaqılıqda özü xəstələnmişmi? Xəstəliyi nə olmuş? Nə kimi dərmanlar yemiş?

Mən bunların hamısına təfsilatla cavab verdim. Öz aralarında fransızca danışdı, bon-mon elədilər. Mən heç nə anlamadım. Nəhayət, mətləb məlum oldu. Bunlar da, İstanbul həkimləri kimi xəstənin halından heç bir şey anlaya bilmədilər. Dedilər xəstənin anasını çağırın. Hacıyə xanım gəldi. Yəhudi müsyö Haron türkçə yaxşı bilirdi. Xanıma dedi:

– Xanım, deyə bilərəm ki, oğlunuzun heç bir xəstəliyi yoxdur. Xəstəlik olmasaydı, bu hala düşməzdi. Fəqət biz azarını tapa bilmədik. Qəlbi-ciyəri sağlam, bədəninin hərərəti adidir. Zərrəbin alətlərlə də mümkün qədər ağzını, burnunu, qulağını, daxili üzvlərini müayinə elədik. Hamısı sağlam, normal vəziyyətdədir. Hələlik ki, biz heç bir zad tapa bilmədik. Əgər izn versəniz bir həftədən sonra yenidən yoxlarıq. Bu gün müsyö Volf bir şey yazır, gecəgündüz iki dəfə bədəninə sürtün, içməli dərman də verəcək. Hər altı saatda iki fincan içirərsiniz. Başının tükünü də ülgüclə qaşıdırın. Dərmanxanadan muşamma gətirərlər, isladıb yapışdırarsınız. Gərək nə kimi hiylə və xahişlə olur-olsun bışmış xörək, sup içirərsiniz, əgər başqa şey də meylə istəsə eybi yoxdur, verin yesin. Ancaq turşlu xörək verməyin.

Dərmanları yazıb getmək istədilər. Mən Saleh əfəndiyə dedim:

– Məhbubəni də bir müayinə eləyin.

Dedi:

– Buyurun gəlsin.

Gedib gördüm yenə də ağlayır. Dedim:

– Həkimlər gəlirlər.

Dedi:

– Əmican, məni rüsvay etmə, mənim ki, heç bir xəstəliyim yoxdur.

Dedim:

– Əgər belədirsə, bəs nə üçün üç gündür ki, oruc tutubsan, boğazından heç nə getməyibdir?

– Əmican, qurbanın ollam, məni ağanın başına dolandır, həkimləri buraya gətirmə.

Mən nə qədər üz vurdum, olmadı. Dedi:

– Özümü öldürərəm.

Dedim:

– Onda qoy yalnız Saleh əfəndi gəlsin.

Razılıq verdi. Mən gəlib dedim:

– Yalnız Saleh əfəndi qalsın.

Başqa həkimlər çıxıb getdilər. Şeyx Yusifül-Seyyid qapıdan qayıtdı. Saleh əfəndini otağa çəkib, məni də çağırtdı. Getdim. Şeyx Yusif Saleh əfəndiyə dedi:

– İbrahim bəy haqqında sənə fikrin nədir?

Saleh əfəndi dedi:

– Qırx ildir ki, həkiməm, belə bir xəstəlik nə görmüşəm, nə də eşitmişəm. Qədim və müasir kitablara baxdım, elə bir azar tapa bilmədim.

Şeyx Yusif dedi:

– Mən otuz iki ildir həkimlik edirəm. Hərçənd ki, bütün səhiyyə idarələrində təzə təbabətdən imtina vermişəm, lakin eşq mərzinə də etiqadım var. Mən bu sahədə çoxlu təcrübələr aparıb, gözəl nəticələr əldə etmişəm. Xüsusilə bu ölkədə. Onun xəstəliyi ya xülyadır, ya da sevda. Mən istəyirəm iki məsələdə İbn Sina hikmətini işə salam, görəəm bir fayda verər, ya yox? Əgər mən xəstəliyi müəyyənləşdirə bilməsəm lap dəli olaram.

Saleh əfəndi soruşdu:

– İbn Sinanın hansı tədbirindən istifadə etmək istəyirsen?

Dedi:

– Bir tədbiri budur ki, böyük əmirlərdən biri xülyə xəstəliyinə tutuldu. İbrahim bəy kimi heç nə yemirdi, bir ucdan bağrıb deyirdi: “Mən bəslənmiş öküzəm, məni öldürün, şişə çəkin”. Bunu vird eləyib həmişə deyirdi. Neçə vaxt xörək yemədi. Həkimlər əlacında aciz qaldılar. Əlaüddövlə adam göndərüb İbn Sinanı hüzuruna çağırtdı. İbn Sina gəlib mətləbi soruşdu. Xəstənin adamları onun əhvalını olduğu kimi söylədilər. İbn Sina dedi:

– Gedin xəstəyə deyən qəssab çağırmışıq, sənəni başını kəsin.

Xəstəyə dedilər. Çox sevindi. Bir saatdan sonra İbn Sina dəhərə götürüb ucadan dedi:

– Öküz hardadır, gətirin başını kəsim.

Əmir öküz kimi böyürdü. Bununla da bildirdi ki, buradayam. Xülasə, əmiri gətirdilər. Üç-dörd nəfər əl-ayağını bağladı. İbn Sina

qəssablar kimi bıçağı itiləyirdi. Bıçağın səsi əmirin qulağına çatırdı. Sonra gəlib ayağını qoydu əmirin döşünə, qəssablar kimi onun kəfəlini, döşünü, budlarını əlleyib, ətdaş eləməyə başladı. Nəhayət, ət-daş eləməkdən əl çəkib dedi:

– Bu öküz çox arıqdır, kəsilməli deyil. Yaxşı ot verin, bir həftəyəcən kökəlsin, sonra gəlib başını kəsim.

Əmirin əl-ayağını açdılar. İbn Sina dedi:

– İndi ona nə versəniz başının kəsilməsi ümidilə yeyəcək.

Doğrudan da, qabağına nə gətirdilər yedi. Tədricən müalicə olunub şəfa tapdı.

Tədbirlərdən biri də onun eşq və sevdada işlətdiyi tədbirdir. Xəstənin dərдинin eşq dərdi olması yəqin olarsa, onu ancaq yeyib, içmək vasitəsilə məqsədinə nail ola biləcəyinə inandırmaq lazımdır. Bu xəstəliklər daha dərmanla müalicə olunması deyil. Mənim rəyim belədir, siz nə məsləhət görürsünüz?

Saleh əfəndi dedi:

– Sizin bu tədbirinizin xeyri olmasa da, əsla heç bir zərəri yoxdur. Əlbəttə, zərərsiz bir tədbirin, həm də xeyir verə biləcək tədbirin sınaqdan keçirilməsi məsləhətdir.

Sonra Şeyx Yusif mənə dedi:

– Ağa Yusif, bu cavanın Misirdə bir qadın xeylağı ilə tanışlığı var idimi?

Dedim:

– Bütün aləm onun pak və pakizə olduğunu bilir, onun haqqında belə bir şübhə tamamilə yersizdir.

Dedi:

– İrana səfərinizdə, gedəndə və ya gələndə qaldığınız mənzillərdə, görüşdüyünüz adamların evində ələ bir qıza və ya qadına rast gəlmədi ki, ona könül vermiş olsun?

Dedim:

– Qətiyyəni yox!

Dedi:

– Belə iddiada olma, sən qocasan, o cavandır, sirrini açıb sənə deməz.

Dedim:

– Əslən bu barədə düşünməyə məcalı yox idi, başqa hisslərlə yaşayırdı. Onun haqqındakı bu ehtimallarınız tamamilə yanlışdır.

Şeyx Yusif dedi:

– Əzdüddövlənin vəliəhdi xəstələndi. Bütün həkimlər onun əlacından aciz qaldılar. Nəhayət, İbn Sinaya xəbər göndərdilər. İbn Sina xəstədə eşq əlamətləri gördü. Xəlvət elədi, şəhərin bütün məhəllə və küçələrini adbaad bilən bir adamı xəstənin yanında oturtdu. Özü xəstənin nəbzini tutdu, sonra o adamla söhbət eləməyə başladı. Ondan şəhərin məhəllələrini, küçələrini soruşdu. O adam şəhərin bütün məhəllələrini küçəbəküçə, evbəev saymağa başladı. Nəhayət, bildi ki, vəliəhd filan məhəllədə filan evdə bir qız sevmişdir. Əzdüddövləyə bunu xəbər verdi. Məqsədə çatdıqda oğlan sağaldı.

İndi gəlin İbrahim bəyin yanına gedək. Misirdən çıxandan sonra gördüyü və mənzil eləmiş olduğu şəhərləri, qəsəbələri, kəndləri bircə-bircə sayın, bəlkə işdi, bir şey ələ gələ, məqsədə nail olaq.

İbrahim bəyin yanına getdik. Saleh əfəndi keçib bir tərəfdə gizləndi. Şeyx Yusif xəstənin nəbzini tutdu, sonra məndən soruşdu:

– Yusif ağa, siz bu səfərə hansı yolla çıxdınız, haralarda oldunuz, nə kimi yerləri seyr etdiniz?

Dedim:

– Buradan demiryol qatarı ilə İskəndəriyyəyə getdik. Oradan da gəmi ilə İstanbula, İstanbuldan yenə də gəmi ilə Batuma, Batumdan demiryol qatarı ilə Tiflisə, Bakıya, Bakıdan gəmi ilə Rəşt, Mazandaran sahillərinə, sonra Aşqabada gedib, İran torpağına daxil olduq.

Birdən Şeyx Yusif qışqırdı:

– Məqsədə çatdıq, dərdi tapmışam, məbədini söylə!

Mən bircə-bircə Məşhed, Səbzvar, Nişapur, Simnan, Damğan, Şahrud, Tehran, Qəzvin, Zəncan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Binab, Mərənddən tutmuş Araz qırağına kimi səyahətimizdə keçdiyimiz bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərin adını söylədim. Sonra da Rusiyanı Batuma kimi, oradan İstanbula və İstanbuldan Misirə qədər gəzdiyimiz yerləri saydım.

Şeyx Yusif dedi:

– Allaha penah aparıram, sizin Əcəm ölkələrinin adı İran olmaqdan başqa, İran adı şəhər də var?

– Xeyr, – dedim.

Soruşdu:

– Görək olsun, ola bilməz, mənim zənnim xəyata gedə bilməz.

Dedim:

– Sizin zənniniz əsla xəyata getməmiş və sizi aldatmamışdır. Afərin sizin fərasətinizə, bu bığarəni elə həmin İran adı bu dərde salmışdır.

– Necə yəni, məgər İran adlı bir adam da var? – deyə soruşdu.

– Həkimbaşı, xeyir, – dedim, – bu qeyrətli cavan İran məmləkətinin aşığıdır. O, öz məşuqunu görməyə, onun görüşü ilə könlünü şad etmək ümidilə getdi. Vüsaldan sonra iş vurdu tərsinə oldu. Vilayətlərdəki bir para pərişanhallığı, bərbadlığı gördükdə onun xeyirxah təbinə xoş gəlmədi. Qüسسə-kədərin əlindən bu günə düşdü.

– Anlamadım, – dedi. – Vilayətlərdəki pərişanlıq, bərbadlıq nə deməkdir?

Dedim:

– O deməkdir ki, heç yerdə nizam-intizam, qanun yoxdur. Bu fikirləri ürəyinə salıb özünə dərd elədi. Nəhayət, bu məsələ üstündə böyüklərdən birisi ilə mübahisəyə, münəqişəyə girişdi. Bərk hiddətləndi. O vaxtdan bu bəlaya düşər oldu.

Həkim dedi:

– Deməli, mən yanlışmışam. Eşq – xəyali bir eşq də ola bilər. Adı bəlli bir şeyə, mövcud və ya qeyri-mövcud bir şeyə də ola bilər. Bunun heç fərqi yoxdur. Bunların uzun təfsilatı var. Vaxtımız olmadığına görə qısa şəkildə şərh etməliyəm: Filosoflar ifrat məhəbbəti eşq adlandırırlar. Eşq iki qismdir, bir qismi fitridir, yəni zətən olur, xilqətdən yaranır, belə bir eşq bütün kainatda və mövcudatda – yer-göy cisimlərində vardır. Onlar öz təbiətlərinə görə bir-birini cəzb edir, biri cəzb edir, o birisi cəzb olunur.

O biri qismi sonradan gəlmə eşqdır. Belə bir eşq heyvanda və insanlarda olur. Onun mənşəyi ləzzətdir, yəni normal dərkətmə və sağlam vəziyyətdə əmələ gələn bir haldan doğan eşqdır. Bu sonradan gəlmə eşq iki cürdür: ya ehtirasdan doğur, ya da ki, idrak qüvvəsindən. Ehtirasdan törəyən eşqə “cismani eşq” deyilir. Yeyintiye, içkiyə və s. olan meyl bu kimi eşqə misal ola bilər. İdrak qüvvəsindən törənən eşq isə ruhani eşqdır. İşlərin həqiqətini müşahidə etmək həvəsi, yaxşını pisdən ayırd etmək və s. bu kimi eşqin nəticəsidir. Lakin həmin ruhani eşq özü də ya zətən olur və ya da törəmə. Zati eşq – həqiqi eşq adlanır. Məsələn, öz xalığını istəyən və onun yaratdıqlarına könül bağlayan haqq yolunun yolçuları. Bu eşqin mənfeəti

də zətidir, kəsbə deyil. Lakin törəmə eşq haman məcazi eşqdır. Fərasət əhlinin qadına, övlada, yaşamağa, özündən bir əsər qoymağa və s. olan eşqi belə bir eşqə misal ola bilər.

Hər halda məhəbbət ifrat dərəcədə olub, şiddətləndikdə və insan həyatının əsasını təşkil edən ünsürlərə qalib gəldikdə normal vəziyyətin pozulmasına səbəb olur və təhlükə yaradır. Məşuqənin vüsəlinə çatmaqdan başqa, onun aradan qaldırılması və çarə edilməsi üçün ayrı bir yol yoxdur. İbrahim bəyin də sağalması ancaq arzusuna nail olmaqla mümkündür.

Mənim zənnim o qədər də məni aldatmamışdır. Deməli, bu xəstənin müalicəsi İranda nizam-intizam və qanunun bərqərar olmasından asılıdır. Elə ki, İranda nizam-intizam yarandı, bərabərlik qanunu hökm sürməyə başladı, xəstə də müalicəsiz sağalmağa başlayacaqdır. Əks təqdirdə mümkün deyil.

Sizə tapşırıram, onun yanında İran haqqında xoş xəbərlərdən danışın, qoy bu xəbərləri eşitsin. Bəd xəbərləri ondan gizlədin, çünki birdən ürəyinə vurub onu məhv edə bilər. Ona xərək yedirtmək istəyirsinizsə, onun xoşu gələn adamın adını çəkin. Əlaüddövlə kimi rəftar edin, istiqbal ümidi ilə yedizdirin.

Bundan sonra o, xudahafiz deyib getdi. Həkimlərdən yalnız Saleh əfəndi qaldı. Məhbubənin yanına getdik. Kefini soruşdu. Mən Məhbubənin dərini həkiminə lazımınca söyləmişdim.

Saleh əfəndi Məhbubədən soruşdu:

– Nə yemisen?

Məhbubə cavab vermədi. Mən dedim:

– Üç gündür ki, bu qızın boğazından yemək, içmək keçməyibdir.

Saleh əfəndi dedi:

– Bəh-bəh, sən yemə, canın üzülsün, ağan da orada pərəstarsız qalsın. Maşallah, hər işimiz düzəlibdir. Balam, heç olmasa sən ye, cana gəl, ağana qulluq elə, ona baş çək. Görürsən ki, yazıq anası qocalıbdır, zəifdir. Xəstəyə baxan gerek bacarıqlı, səhhət-bədənli bir adam olsun. Səndən başqa kim ona layiqincə xidmət eləyə bilər ki, inşallah, bir neçə günün ərzində şəfa tapa bilsin? Bir bax gör İbrahim bəyin bacısı sizə nə qədər mehribanlıq eləyir, necə sizin qayğınıza qalır? Siz də gerek onun xatiri üçün qüvvətə gəlib İbrahim bəyə xidmət eləyəsiz.

Həkim dörd şüşə şərbət yazdı, dedi: tamamilə sağalmağ üçün gündə birini içməlisən. Otaqdan çıxdı. Hacıyə xanımın xudahafizləşib getmək istərkən dedi:

– Xanım, burada heç bir xəstə, azarlı yoxdur. Hərçənd ki, həkimlər bir də gələcəklərini vəd etdilər. Lakin Şeyx Yusif təcrübəli, bilikli həkimdir. Mən onun həqqül-qədəmini verib sizin ayağınıza yazdım. Siz yalnız çalışın İbrahim bəy xörək yesin. Bir də ki, məsləhət belədir ki, İbrahim bəyə baxmağı Məhbubəyə tapşırım. Qoy bəzən bacısı, bəzən də Məhbubə sizə kömək eləsinlər. Əlbəttə, mənim bu məsləhətimi qəbul edin.

Hacıyə xanım dedi:

– Həkimin əmri xəstənin məsləhəti üçün olduğuna görə, nə buyursa, qulaq asmaq lazımdır.

Həkim getdi. Hacıyə xanım gəlib, qapının arxasında dayanıb dedi:

– Məhbubə, nə üçün üç gündür burada özünü dustağa salmışsan? Yəqin ki, namaz da qılmamışsan. Dur ayağa, namazını qıl. Mənim yuxarıda işim var, Səkinə də mətbəxdədir, İbrahim bəy də yalnızdır, onu tək qoyma.

Hacıyə xanım yuxarı çıxdı. Mən Məhbubənin otağının qapısını yavaşca açdım, gördüm yatağında oturub, başını divara söykəyərək ağlayır. Dedim:

– Məhbubə bəs eşitmədin bibin nə dedi?

Dedi:

– Eşitdim, başıma hansı küllü ələyim?

Dedim:

– Məhbubə, onu bil ki, mən sənin əminəm, həm də mənəvi atanam, özüm də dünyagörmüş, bərkə-boşa düşmüş qocayam. Bu gündən sənə açıqca deyirəm: ürəyində hər bir dərdin olsa məndən gizlətmə. Dərdini ürəyində saxlasan, dığlayıb ölərsən. Heç ürəyini sıxma. Ağana qulluq etməyi unutma. Hacıyə xanım ona baxmağı sənin öhdənə qoyubdur. Həmişə tam fərəh hissilə ye, iç, ağana da yedirt, içirt. Dua elə, Allah ona şəfa versin. Bəxtəvər olasınız. İndi dur, namazını qıl, ağanın yanına get.

Lakin Məhbubənin əhvalı teleqram gələndən gündən indiyədək İbrahim bəyin halından da bətər olmuşdu. Sanki həyatının son dəmlərini yaşayırdı. Dolu bulud kimi tutqun halda ayağa qalxıb dedi:

– Əmican, əvvəl məni oraya apar, sonra namaz qılaram. Çünki könülsüz namaz qılmaq düzgün deyil.

Bunu deyib əlimdən öpdü. Məhbubə hara, mənim əlimdən öpmək hara? Bu iş nə onun şərinə uyğun idi, nə də mənim əlimin o hörməti var idi. Ona çox ürəyim yandı. Doğru demişlər ki:

Aşiq ardan qaçmağa mayil olur,
Eşq olan yerdə ağıl zayıf olur.

Məhbubəyə dedim:

– Bundan sonra məni belə xəcalət eləmə. Doğrudur, mən qocayam, sənin atan yerindəyəm. Lakin heçqətdə özümü sizin nökrünüz hesab edəyəm. Siz mənim nemətverənimsiniz. Gəl qızım, gəl gedək.

Qapını açıb otağa girdik. İlahi, bu vəziyyəti görüb, ona tab gətirmək çətindir. Məhbubə otağa daxil olan kimi salam verib kəmalidəb və həya ilə qapının yanında dayandı. İbrahim bəydən heç bir cavab eşidilmədi. Məhbubə irəli gedib dedi:

– Mənim ağam, mənim istəklim!

Qəmindən, sevdiyim, şəm tək əridim,
Eşqinin oduyla yanıb köz oldum.
Mən səni gözlerəm bir güzgü kimi,
Başdan ayağadək ağlar göz oldum.

– Mənim əziz ağam, sənin bu yazıq kənizin məgər səni bu halda görmək üçün düz doqquz ay İran yollarına göz dikib sənin intizarını çəkdi? Bəs o ürək oxşayan sözlərin hamı? O ənbər qoxulu tellərin necə oldu? Şümşad qəddin nə üçün büküldü? Bu qəm tikanı harada sənin ayağına batdı? Mən nə eləmişdim ki, bu qəddar fələk başıma müsibət küllü əledi?

İbrahim bəy məzlum-məzlum baxıb dedi: “Ya həqq, ya mədəd!”

(Bunu da deməliyik ki, İbrahim bəyin danışmasına səbəb İran adını eşitməsi idi). Məhbubə öz ağasının ayaqlarını qucaqlayıb dedi:

– Mənim sərverim, sənin bu kiçik kənizin qulluğunda hazırdır. Nə kimi qulluğun varsa buyur.

Məhbubə durub İbrahim bəyin başına dolandı və dedi:

– İlahi, məni ağamın sədəqəsi qəbul elə, onun hər bir qadasını mənim canıma sal. İlahi, ağamsız mənim bir günüm olmasın!

Dedim:

– Məhbubə, bəsdir! Namazının vaxtı keçir. Get namazını qıl. Çox əziyyət vermə. Namazdan sonra sidq-dildən dua elə, inşallah, sənün duan qəbul olacaq.

Sonra Məsuda dedim:

– Get, Hacıyə xanıma da ki, ikindi namazı ilə şam namazını orada qılsınlar, bir az gec təşrif gətirsinlər.

Məhbubə gedib dəstəməz aldı, öz otağında namaz qılmağa başladı. Mən xəstənin yanında oturub, yavaş-yavaş ayaqlarını ovurdum. Məhbubenin namazı uzun çəkdi. Düşündüm, birdən genə də huşunu itirmiş olar. Yavaşca gedib qapının dalında dayandım. Gördüm əllərini yuxarı qaldıraraq Allaha yalvarır: “Eh ərhemərrahimin Allah! Sən özün bilirsen ki, bu kiçik kənizini öz tükənmez lütfünlə tam izzətlə bəslədin, halbuki, yazıq, kimsəsiz, əsir və səğir bir uşaq idim. İndi mənim bütün ümidim, pənahım, xoşbəxtliyim bu qeyrətli, namuslu cavanın varlığından asılıdır. Əgər onun ecəli yetişibdirsə, mən ürək açıqlığı ilə, tam rəğbətlə öz qalan ömrümü ona bağışlayıram. Ey müşkülləri açan Allah, ey bəndəsinə mehriban Tanrı! Sən bilirsen ki, onsuz mənə yaşamaq haramdır. Sən hər bir möhtacın ehtiyacını ödəyən, hər bir dərd əhlinin duasını qəbul edən Allahsan.

Kimsəsiz kəslərin sənə pənahı,
Hamıya kərəmin yeter, ilahi!
Mən bir kimsəsizəm, sənədir güman,
Kərəm et, qapından qaytarma peşman!

Bu vaxt mən qapını döyüb dedim:

– Xanım, buyurun gəlin, mən gedirəm.

Dönüb qayıdarkən Hacı Məsud gəlib dedi:

– Mirzə Abbas tanımadığım bir adamla gəlibdir.

Dedim:

– Keçsinlər, mənim otağında əyləşsinlər, mən də gəlirəm.

Mirzə Abbasla görüşən kimi mənim qulağıma dedi:

– Deyirlər, bu ərəb təcrübəli dua yazanlardandır. Qoy İbrahim bəyi görüb ona bir dua yazsın, şayət təsir eləyər.

Dedim:

– Eybi yoxdur, buyurun əyləşin, bu dəqiqə İbrahim bəyin yanına gəderik.

Oturub bir fincan qəhvə içdilər. Sonra İbrahim bəyin otağına getdik.

Məhbubəyə dedim:

– Qonaqlar gəlibdir, sən öz otağına get.

Məhbubə otaqdan çıxandan sonra qonaqlar İbrahim bəyin yanına gəldilər. Ərəb bir az dua oxuyub, İbrahim bəyin üzünə üflədi. Sonra bir dua yazdı. Tapşırıdı göy parçaya büküb, İbrahim bəyin sağ qoluna bağlayaraq, inşallah, tezliklə şəfa tapar.

Durub otaqdan çıxdıq, onları qapıyaçan yola saldıq. Qayıdıb gördüm Hacı Məsud tələsik onların dalınca qaçır. Çağıraraq soruşdum:

– Hara belə tələsirsən?

Dedi:

– Məhbubə xanım, deyərsən, bir neçə quruş dəsmala bağlayıb ərəbə nəzir deyibdir, gedirəm onu verəm.

Dedim:

– Mirzə Abbas onun haqqını verəcəkdir.

Dəsmalı açıb gördüm üç ingilis lirəsi, bir də mərhum Hacı'nın iyirmi beş lirəyə aldığı brilyant üzük idi. Məhbubə canının hövlündən elə xəyal eləmişdi ki, dua həqqi nə qədər çox olsa, o qədər tez təsir edər, faydası daha çox olar.

Mən üzüyü cibimə qoyub, Hacı Məsuda dedim:

– Məhbubəyə deyərsən verdim. Belə məlum olur ki, o, bundan sonra bu kimi dəliliklərdən çox ələyəcəkdir. Sənə tapşırıram, kasıblara, seyidlərə bağışlamaq istədiyi hər bir şeyi əvvəlcə gətir mənə göstər, ya da Hacıyə xanıma xəbər ver.

Gecə oldu. Mən neçə gündü ki, yatmamışdım, istədim bir qədər yatam. Birdən Məhbubə sevincək gəlib dedi:

– Əmican, muştuluğumu ver!

Dedim:

– Nə xəbər gətirmisən?

Dedi:

– Dörd piyalə süd verdim içdi.

– Bəs sən özün necə? Bir şey yemisənmi?

Dedi:

– Vallah, əvvəlcə mən yedim, gördü mən yeyirəm, o da yedi.

Dedim:

– Əlbəttə, sizin yeməyiniz ona qüvvətdir, onun yeməyi sizə. Bərəkallah, gerek həm yemək, həm də yedirtmək.

Sonra soruşdum:

– Yatıbdırımı?

– Bəli, – dedi, – bibi də yatdı. Amma mən bir dəqiqə də yata bilmirəm. Əslən yuxum gəlmir. Əmican, aspaza deyin bir az da südlü aş bişirsin, mən yeyim, bəlkə ağaya da yedirdim.

Dedim:

– Nə eybi var, deyərəm.

Xəstənin yanına getdim, yatmışdı. Dünənkinə görə gözümə bir qədər yaxşı göründü.

Hacıyə xanım Səkinəyə dedi:

– Aspaza də, bir az südlü aş düzəltsin.

Nahar vaxtı gəlib çatdı. Qablara südlü aş çəkmişdilər. Mən də oturdum. Məhbubə İbrahim bəyi mütəkkəyə söykədi. Qasığı İbrahim bəyin əlinə vermək istəyirdi, o isə tuta bilmirdi. Məhbubə onun əlini bir yaşında olan uşaq kimi qasıqla birlikdə tutdu. Bu vaxt özünün də əli titrədi. Zorla qasığı onun ağzına qoymaq istəyirdi. Lakin mümkün olmurdu. Bəzən özü yarımçıq qasığı ağzına aparıb guya bununla ona qandırmaq istəyirdi ki, sən də belə yeməlisən.

Məhbubənin sifəti qızılgül kimi qızarmış, tər damcıları mirvari dənələri kimi alnında muncuqlanmış, gözlərindən yaş gilələri axırdı. Bütün əndamı söyüd yarpağı kimi əsirdi. O cür həyalı bir qız sanki utanmağı və həya eləməyi büsbütün unutmuşdu.

Hacıyə xanımın ürəyi kövrəlmişdi. Həm ağlayır, həm də gülümsünüb, heyran-heyran Məhbubənin məhəbbət ələmini seyr edirdi. Bu yazıq qızın bütün fikri, huşu İbrahim bəyə bir qasıq südlü aş yedirtməyə yönəlmişdi. Bu əsnada Məhbubəni odlasaydılar, yaxud onu rizə-rizə doğrasaydılar belə, xəbəri olmazdı.

Məhbubə deyirdi:

– Ağa, yeyin, İranda südlü aş yeməmisiniz.

O, qasığı İbrahim bəyin dodaqları arasına qoydu. İbrahim bəy ağzını açdı: “Ya həqq, ya mədəd!” – deyib südlü aş yedi. Məhbubə dalbadal qasığı doldurub onun ağzına aparırdı. Beləliklə beş-altı qasıq ona yedirə bildi. Elə sevinirdi ki, sanki şücaətli, qeyrətli bir sərdar düşməni qalasıni fəth etmişdi. Zavallı qız bir tələş içində idi, var

qüvvəsilə çalışırdı. Hər dəfə mənə tərəf baxıb, işarə ilə öz müvəffəqiyyətini andırırdı. Mən gülümsünüb dedim:

– Yaylığını getir, ağzını sil.

İbrahim bəy heyran-heyran Məhbubənin üzünə baxır, gahdan da üzünü anasına tərəf çevirirdi. Xülasə, südlü aş İbrahim bəyə yedirtmək münasibətilə Məhbubə bu günü südlü aş bayramı sayıb, hər il bu günü şənliklər edə bilərdi. Ancaq onu bilmirdi ki, İbrahim bəyə kömək edən, onun ağzını açdıran “İran” adı idi. Elə ona beş-altı qasığı yedirən də həmin ad olmuşdu.

Sonra nə qədər elədi ki, biz az da yesin, mümkün olmadı.

Deyəsən, Məhbubə öz baxtından razı idi. O gəlib Hacıyə xanımın əlini öpdü. Mən özümü daha saxlaya bilmədim. Gəlib öz otağında yarım saata qədər ağladım. Anladım ki, Məhbubənin başqa ələmi var.

Gecədən iki saat keçmiş Mirzə Abbas, Hacı Möhsün ağa və... Təbrizi gəlib xəstənin kefini soruşdular.

Dedim:

– Allaha şükür, bu gün xəstəmizin kefi yaxşıdır.

Dedilər:

– Əgər mümkündürsə gedək İbrahim bəyin yanına.

– Qoyun bir az istirahət eləsin, xanımlar da oradadır.

Qonaq otağına keçdik. Müxtəlif söhbətlərdən sonra Hacı Möhsün ağa dedi:

– Yaxşı, indi, Ağa Mirzə Yusif, səfərinizdən danışın, görək nə gördünüz, nə eşitdiniz?

Dedim:

– Srağagün ərz elədim ki, bu səfərdə üst-üstə bizə bəd keçdi. Müqəddəs Məşhəd şəhərində bəyə yalvardım ki, gəl elə buradan qayıdaq, bu səfərin aqibəti yaxşı nəzərə gəlmir. Bu sözdən incidi. Qorxurdum Misirə səlamət gəlib çatmasın, yenə də min şükür ki, onu heç olmasa yarımcan gətirib anasına tapşırıdım. Tehranda eməlli-başlı döymüşdülər. Məndən gizlətməmişdi. Ərz elədiyim kimi, məsələni İstanbulda “Səyahətname”ni oxuyandan sonra bildim. Bu xoşagəlməz hadisənin baş verməsinə səbəb Hacı xan olmuşdu.

Mirzə Abbas soruşdu:

– Doğrudan da, Hacı xan kimdir? Srağagün dedin ki, siz də onu tanıyırsınız.

Dedim:

– Bəli, tanıyırsınız. Hacı xan – yeni Hacı xan, bəli, Hacı xan. Bu Hacı xan İran sərhəngidir. Döşündə iki nişan parıldayır. Zəhmət olmasa, indi ki, adı çəkildi, şənine bir salavat göndərin.

Dedilər:

– Yusif əmi, bəsdir. Yenə də köhnə adətindən əl çəkməmişən. De görək, bu adam kimdir?

Dedim:

– İkinci salavatı bundan da bir az ucadan xətm eləyin. Hacı xan haman xandır, yeni haman kor, keçəl molla Məhəmmədəlidir ki, neçə il bundan qabaq Hacı Cəfər ağa Təbrizi və üç nəfər başqa adamlarla buraya gəlmişdilər, neçə gün də rəhmətlik Hacı'nın qonağı oldular.

– Canım, hansı molla Məhəmmədəli?

Dedim:

– O gödək arsız, yadınızda deyilmi? Hey deyib, gülür, çalib oynayırdı, gələne bir söz, gedənə bir məsəl deyirdi.

Dedilər:

– Hə, hə, tanıdıq. Elə tələklə gedib o məqama çatıb?

Dedim:

– Bəli, bizə çox hörmət elədi. Qonaq çağırdı. İndi döşü nişanlı xan olubdur. Bəy öz “Səyahətname”sində onunla görüşümün səbəbini yazıbdir. O, bu yazığı nazirlərin evinə göndərdi. Onlar da döyüb, söyüb əbasını, saatını əlindən aldılar. Mən bu əhvalatdan tamamilə xəbərsiz idim.

Dedilər:

– Qərribə aləmdir.

Dedim:

– Bəli, hələ bundan da qərribəsi var. Təkcə bizim tanıdığımız Hacı xan deyil, onun kimi məsxərəbazlar, tələklər çoxdur. Müt-rüflərin, rəqqasların da çoxunun rəislərin, vəzirlərin yanında sözü keçir. Hamısının, məşallah olsun, yekə-yekə ləqəbləri var. Hər birisinin yaxşı var-dövləti var. Onların hər biri əlli nəfəri öz himayəsinə alıbdir. Əməlli-başlı qulluqçuluq edirlər. Əlsiz-ayaqsızların hüququnu tapdalayırlar. Məzəli burasıdır ki, nə istəyirlər, onu da eləyirlər. Birisi gedib onlardan şikayət eləyəndə də onun ərizesinə heç kəs qulaq asmır. Bizim bəy Hacı xanı görəndə kimi tanıdı. Doğ-

rusu, mən də bir para əhvalatın şahidi oldum. Lakin Məşədi Həsənə tapşırıdım ki, bu haqda İbrahim bəyə heç bir söz söyləməsin. İranda hətta başı əmmaməli ruhanilərin də bəzisi vəzirlərin və böyükələrin əylənməsi üçün məsxərə olmuşdur.

Mən çox vaxt Məşədi Həsənlə birlikdə dükan-bazarın seyrinə çıxırıdım. Günlərin birində ecaib şəkili, qərribə qiyafəli, qorxunc görkəmli bir əmmaməli şəxsə rast gəldim. Qurşağı açıq, qarnı çıpaq idi. Qoz boyda göbəyi eşiyə çıxmışdı. Gen alt tumanı geymişdi. Əlini köynəyinin etəyindən qarnına aparıb xarta-xartla qarpınırdı. Öz-özünə burnu ilə zurna çalırdı. Mən təəccüblə ona baxıb soruşdum:

– Bu sərsəri kişi kimdir?

Məşədi Həsən dedi:

– Bunun sir-sifətinə yaxşı bax.

Dedim:

– Axı de görüm bu çirkin, div görkəmli kişi kimdir?

Məşədi Həsən dedi:

– Baba, bir az yavaş danış, İranın birinci şəxsiyyətidir. Gəl gedək çayxanaya, sənə deyərəm o kimdir.

Yavaş-yavaş çayxanaya tərəf getdik. Məşədi Həsən dedi:

– Bu adam bizim Hacı xanın canbiri qəlb dostudur. Ancaq onu da bil ki, bu şəhərdə Hacı xan bu adamdan başqa heç kəslə hesab aparmaz.

Dedim:

– Nəçidir?

Dedi:

– Misli-bərabəri olmayan məsxərəbaz, təqlid çıxarandır. Sədr-əzəmə, nazirlərə ağır sözlər deyər, açıq-saçıq söyüşlər verər, hamısı güllərlər. Hələ üstəlik söyüşləri üçün onlardan pul da alar. Rövzə-xanlıq edər. Özünün təkyəsi var. Rəislərdən pul alıb, yoxsullara verər. Yeni onlardan zorla otuz-qırx tükən qoparıb, onun beş-altı tükənini qran-qran fağır-füqərəyə verər, qalanını da qoyar cibinə. İsmi-mübarəki Şeyx Şeypurdur. Onu hamı tanıyır. Heç bir kəsdən nə çəkinər, nə də utanar. Hətta deyirlər bir gün cəsəret edib şahın özünə də söyüş yağdırıb. Şah elə oradaca qətlinə fərman vermişdi. Şeyx Şeypur qaçıb Şah Əbdüləzim məqbərəsində bəst oturubdur. Haman gün nazirlər, əmirilər şahdan xahiş elədilər, o da onu bağışladı. Bəstdən çıxdı. O vaxtdan bildi ki, məscid murdarçılıq yeri deyil.

Bu kişinin elə şivələri var ki, bu şəhərin təlxəklərindən heç birinin elindən gəlməz. Əvvəla kitabla yüklənmiş uzunqulaq kimi az-çox savadı var. İkincisi, eşşək kimi anqırır. Anqıranda onun üzünü görməsələr, elə güman edərlər ki, doğrudan da eşşəkdir. Üçüncüsü, dəvənin, qoyunun, pişiyin, itin təqlidini elə çıxarır ki, heç bilməzsən adamdır, ya heyvandır. Bunların hamısından artığı budur ki, axmaqları tez elə sala bilir. Bütün nazirləri, əyan-əşrafı bu sifətləri ilə özünə rağib edibdir... Otuz min tükən də var-dövlət toplayıbdır.

Bəli, İran maliyyəsinin büdcə hesabı budur. Tehran camaatı, xüsusilə vəzirlərin və əyan-əşrafın, ələlxüsus şahzadələrin və İran saray adamlarının əxlaq dərəsi belədir. Bizim biçərə Hacı xan bu şivələrdən bacarmır. Ona görə də onunla rəqabət apara bilmir, qarşısında aciz olduğuna görə ona yaltaqlanır, yarıncı gedir, amma fürsət axtarır. Günlərin birində Hacı xan mənə dedi:

– Məşədi Həsən, bu Şeyx Şeypurun gərəkdir çarəsini eləmək.

Dedim:

– Hacı xan, necə eləyə bilərsən?

Dedi:

– O, dərvişlərə, ağır-füqəraya pul verməklə ad qazanıbdır. Sən də bazara gedib, onun ətrafında hay-küy salanlardan bezişini göndər mənə yanına, bəlkə mən də bir tədbir işlədib işləri düzəldəm.

Mən də gedib dərvişləri, hoqqabazları, sərsəriləri, lotuları onun yanına göndərdim. Biçərə bu zümrə adamlara doxsan tükənə qədər pul xərclədi, riya üzündən ehsan verdi. Günlərin birində menden soruşdu:

– Heç küçə-bazarda mənə əliaçıqlığımdan, səxavət və ehsanımdan söz-söhbət olur?

Dedim:

– Heç bir söz eşitməmişəm.

O da bu tədbirdən, daha doğrusu, təsvirdən əl çəkdi.

Nə isə, özlərini müxtəlif zümrələrə bənzədən bu növ başı əmmaməliyərin gurutulu ləqəbləri də var. Günlərin birində Məşədi Həsən onlardan birini mənə göstərərək dedi:

– Bu ağanın ləqəbi Şəmsirül-zagirindir. İndi gedir minbər üstündə oturub rövzəxanlıq eləsin. Gecə ki, oldu, böyüklerin məclisində məsxərə çıxaracaq.

Hacı... Təbrizi dedi:

– Yusif ağa, düzünü de görüm, bu hərzə-hərzə işlərdən Təbrizdə də gördün?

Dedim:

– Əlbəttə, onlarda bu kimi rezil, alçaq hərəkətlərə rast gəlmədim, amma dübbə* adlanan adamlar gördüm. Hacı dedi:

– Xeyir a... bunları onlara oxşatmaq olmaz. Bunlar ancaq zara-fat eləyirlər.

Dedim:

– Hacı ağa, mənə bağışlayın, sizin evinizdə bizə çox xoş keçdi. Sizin qardaşınız bizə çox hörmət elədi, mehribanlıq göstərdi. Mən ondan çox məmnunam, ürəkdən təşəkkür edirəm. Ona görə də hər şeyi açıb ağartmağa utanıram. Yoxsa nöqsanlardan daha çox danışmaq olardı. Mən dübbə adamların dini, məzhəbi təhqir etdiklərini apaydın gördüm. Mənim şahidi olduqlarımı İbrahim bəy görsəydi, sözsüz, böyük həngəmə qoparar, bərk dava salardı. Əlbəttə, bunun xəcalətliyi və sədəməsi sizin qardaşınıza da aid olardı.

Hacı dedi:

– Sən mənə canım, de görüm nə gördün?

Dedim:

– Günlərin birində İbrahim bəy sizin qardaşınızla hara işə getmişdi. Mən də sizin mirzənizlə hücrədən çıxdım. İstədik bir qədər gəzib dolanaq. Yolumuz bir məscidin qabağında düşdü. Sizin mirzəniz – Mirzə Həbib dedi:

– Meyliniz varsa, gedək bir az məsciddə oturaq.

Dedim:

– Nə eybi var, gedək. Deyirlər: “Göz gündə yeni bir şey görməsə kor olar”.

Doğrusu, mən o günə kimi Təbriz məscidlərinin vəziyyətindən xəbərsiz idim. Keçib bir tərəfdə əyləşdik. Camaat yavaş-yavaş toplaşdı. Bir molla keçib tam vüqarla minbərin üstündə əyləşdi. Mirzədən onun adını soruşdum. Dedi:

– Ağa mirzə molla Həsəndir.

Ağzını açıb xütbə oxumaq istədi. Elə “əlhəmdülillah” deyən kimi təxminən iki yüz nəfər uca səslə salavat çevirdi.

Molla istədi “rəbbül-ələmin” desin, yenə də əvvəlki kimi camaat salavat çevirməyə başladı. İstədi “bismillah” desin, yenə də salavat səsi yüksəldi.

Mən heyran-heyran ətrafıma baxıb düşünürdüm ki, bu nə deməkdir. Vaiz istəyir ağızını açsın, salavat səsi ilə mane olurlar. Bir kəlmə deməmiş, camaat beş dəfə salavat xətm eləyir. Diqqətlə baxıb gördüm hamı gülür. Bu əsnada birdən dörd nəfər keçib minbərin dörd qıçından tutub qaldırdı; gətirib məscidin ortasında qoyub dedilər: “Ağa, hamı sizin səsinizi eşidib feyzyab olsun deyə burada əyləşsəniz yaxşı olar”.

Mən mirzədən təəccüblə soruşdum:

– Mirzə, bu nə hängəmədir?

Dedi:

– Fikir vermə, bunlar dübbə adamlardır.

Elə bil, məscidi qaldırıb mənim başıma vurdular. Dedim:

– Dur ayağa, çıxmaq gedək. Andıra qalsın belə məscid, belə məscidə gələnler. Bu necə müsəlmançılıqdır? Allahın evini teatr səhnəsi eləyiblər. Bunların arasında bir nəfər qeyrətli, haqperəst müsəlman yoxdur? Bu necə namussuzluqdur? Bu necə şəri hökumətdir? Bu necə din xadimidir? Tülləbdən birinə güldən ağır bir söz deyən kimi tökülüb döyür, söyür, hər şeyi sındırırlar. Nə var, nə var şəriət təhqir olunubdur. Bu yekəlikdə müsəlman şəhərində belə bir biabırçılıq olur. Bir adam yoxdur ki, onlara desin: bu nə qəbahətdir?

Belə bir moizə, bu şəkildə təziyə, məscidə bu tərzdə hörmətin səmərəsi hal-hazırda düçar olduğunuz qara gündən başqa bir şey ola bilməz.

Bu müsəlmanlıq odursa ki, o, Hafizdə də var,
Vay əgər bircə sabah olsa bugündən sonra!

“Xəşerəd-dünya vəl-axirə” ki, deyiblər, elə budur. Allah biz müsəlmanların fəryadına çatsın, islamiyyətə bir rəhm eləsin.

Küfr birləşdi, səbəb ol ki, pərişan olduq,
Rövneqə gəldi muğan onda ki, viran olduq.
Yoxdur, əlbəttə ki, islamın özündən bir eyb,
Ondadır eyb ki, bizlər də müsəlman olduq.

Hacı bir ucdan qəhqəhə çəkib güldü və dedi:

– Yusif ağa, de görüm daha nələr gördün?

Dedim:

– Daha nə deyim, İranda, ələlxüsus Təbrizdə, minbər başında və məscidlərdə nə kimi biabırçılıqlar edildiyini özün yaxşı bilirsen. Bunları bir-bir açıb söyləmək mümkündürmü? Məscid əhali üçün guya bir mağazadır. Axundlar məscidə öz fəzilətlərini göyə çatdırmaqla öyünürlər. Yazıq camaat məscidə girən kimi gərəkdir qıçıbağlı dəvə kimi, dize çöküb beş saat tamam orada otursun. İki vaiz, dörd rövzə-xan, bir dəstə şagird – biri çıxır, o biri düşür. Oturanlardan birisinin bəşər təbiətinə görə ayağa durub getməyə ehtiyacı olarsa, ya vacib bir iş dalınca getməyə getmək üçün yerindən tərpenərsə, sanki dindən dönüb, şəriəti dandır. O saat minbərin başından axund qışqırıb onu təhqir edəcək: – “Ay xəbis, məclisi bir-birinə vurma”. Yəni otur mənim ağızıma gələn hər bir yalan-palana, mənalı-mənasız sözə qulaq as, mənim yaxşı-pis sözlərimin hamısını qəbul elə, axırda da nəqddən, cinsdən nəyin var tök mənim ovcuma.

Nə özlərində bir ayırd etmə qabiliyyəti var, nə də xalqın arasında doğrunu əyridən, haqqı batıldən fərqləndirən adam var.

Siz özünü yaxşı bilirsiniz ki, Təbrizdə maarif yoxdur, hökumət yoxdur, ağıllı yoxdur, mürüvvət və insaf da yoxdur. Din-məzhəbin düşməni olan hər bir zahiri müsəlman, batini yəhudinin min il əvvəl yazmış olduğu əqlə, şəriətə sığmaz hər bir məsələni indi göydən nazil olmuş vəhy hesab edirlər, özləri də belə güman edir və ya elə göstərir ki, guya hər kəs bu xurafata inanmasa kafirdir, dindən, məzhəbdən çıxıbdır. Bununla müsəlmanlara və islamiyyətə nə kimi sədəmə vurduqlarını başa düşürlər. Onlar belə güman edirlər ki, bu savadsız rövzəxanların, molla-tüma ağılsız və şüursuzların ağızlarına gələn dediklərinə inanmasan kafir olarsan. Hər kəs axında pul versə, guya filan böyüklükdə mələk, hovuzda göz-ləri qırmızı yaqutdan filan qədər qiyməti olan yekə balıqlar ona nəsib olacaqdır...

Bizim axundlar molla Bayquşəlinin yazılarını göydən nazil olmuş vəhy hesab etməyə necə və nəyə əsasən cəsəret edirlər, yaxud filan şairin şeirlərini imamın buyruğuna bərabər tuturlar?

Bütün bunların təqsiri hökumətin və millətin ruhani başçılarının boynundadır. Onların səhlənkarlığının nəticəsində başına iki arşın tənzip və ya şal bağlayan hər kəs peyğəmbərin minbərində özünə yer eləyib, heç nədən çəkinmədən, hər yətinin sərsəmini onun hər

sözlerinden olduğunu söyləyir. Camaat da başdan-ayağadək qulaq olub onu dinləyir. Hayıf ki, bizim məzhəbi işlərimiz hər bir məm-ləkətin və millətin yaşayışının əsasını təşkil edən düzgün bir qanunla idarə olunmur. Yoxsa rövzəxanın da, rəiyyətin də, hakimin də hüququ və vəzifəsi bir dəfəlik müəyyənləşdirilirdi.

Hacı yenə də qaqqıldayaraq güldü:

– Ağa Yusif, Təbrizdən daha nə bilirsən? De, eşidək.

Dedim:

– Sən özün məndən yaxşı bilirsən, bir qədərini özün buyur.

Hacı dedi:

– Sən mənim canım, de, de.

Yanımdakılar Hacıya üz vurmalarına və mənim söhbətlərimə güldülər.

Dedim:

– Baba, Allah xatirinə, mənim yaxamdan əl çək. Bir az da özün öz mənqəbələrindən buyur, biz feyzlənək.

Hacı dedi:

– Mən Təbrizdən çıxdandı çıxmışam, həm gördüklərimi unutmuşam, həm də orada baş vermiş yeni dəyişikliklərdən xəbərsizəm.

Dedim:

– Mən Təbrizi qırx altı il bundan qabaq görmüşdüm, hal-hazırkı Təbrizlə o zamankı Təbrizin fərqi odur ki, indi ev bər-bəzəyi həddindən artıq çoxalıbdır. Evlər ağzına kimi çilçirəq, lələ, büllur əsəblərlə doldurulmuşdur. Böyük aynabənd otaqlar bəzəyiblər. Təbriz əhalisinin cahı-cəlalından nə qədər desəm az demişəm. Ancaq aralarında birlik, məhəbbət yoxdur. Nifaq, ədavət, düşmənçilik, paxıllıq hökm sürməkdədir.

Hacı yenə də dedi:

– Bir az da de.

Dedim:

– Danışmaq üçün daha təqətim yoxdur. Qüssədən bağrım çatlayır. Sizin Təbriz haqqında təkə bunu demək kifayət edər ki, o böyüklükdə şəhərdə birçə dənə qəzet, birçə dənə məktəb yoxdur. Hal-hazırda hər bir millətin şərəfi bu iki xoşbəxtlik amilinə bağlıdır. Özün fikirləş, insafla hökm ver, Şeybani gözəl şeir yazmışdır. Orada bütün İran əhalisi arasında Təbriz əhlinə xüsusi imtiyaz vermişdir.

Hacı soruşdu:

– Nə deyibdir?

Dedim:

– Hacı Məsud, kitabların arasında yaşıl cildli bir kitab var, gətir ver Mirzə Abbasa. Qoy Hacı ağa üçün oxusun.

Hacı Məsud gedib kitabı gətirdi. Açıb Mirzə Abbasa göstərdim, dedim:

– Burdan oxu!

Mirzə Abbas bu şeirləri oxudu:

Əmmamədən ötrü oturub sən qəmə batma,
Qıl dərдинə dərman.

Nələynini gey, əldə əsa tut, daha yatma,
Ver saqqala səhman.

Bak etmə, bütün xalqı ayaq altına al, keç,
Nə yaxşı, nə yaman!

Hər əldə, hər oymaqda ki, oldun, bunu anla,
Təbrizdə xüsusən,

Nə dün, nə sabah qeydinə bir kimse də qalmaz,
Hal əhlidir hər yan.

Sən alverə can bas, özünü vur oda, suya,
Qoy hamını nalan.

London malı, Paris malı bir ləntər ələ sal,
Çox ələ billurdan.

Bu türfə matahı ələ saldın da yubanma,
As evdə tavandan.

Dedim:

– Məşədisi də, hacısı da, xanı da, başqası da ancaq evlərində büllur çırağ asmaq fikrindədirlər. Vətənin abadlığı, millətin tərəqqisi haqqında düşünən əsla yoxdur.

Dedi:

– Yusif, bunların hamısını söylədiyini kimi saxlayıb, inşallah, İbrahim bəyin ovcuna qoyacağam. Deyəcəyəm gör Yusif əmi Təbrizdən nələr danışır, onun haqqında gör necə düşündür.

Qaqqıldayıb güldüm və dedim:

– Xəbərin yoxdur ki, bəy özü “Səyahətname”sində nələr yazıb-dır. Mən sizin mirzədən xahiş elədim ki, məsciddə olan əhvalatı

gizlədib ona söyləməsin. Bəy özü də məscidə getmək istədi. Biz bir tədbir çəkib ona mane olduq. Xatiriniz cəm olsun, bütün bunları mən özüm yazacam, inşallah, bəy ağaya durandan sonra ona verəcəyəm. Çünki bəy istəyir öz "Səyahətname"ni mətbəədə çap elətdirsin. Xəstələndiyinə görə İstanbulda mümkün olmadı. İnşallah, burada nəşri mümkün olacaqdır.

Mirzə Abbas dedi:

– İbrahim bəyin "Səyahətname"si haradadır?

Dedim:

– Göstərmərəm, çünki mümkündür bəyin acığına gəlsin.

Mirzə Abbas dedi:

– Bu nə sözdür buyurursan? O məndən nəyi gizlədir ki, "Səyahətname"ni görməyimdən acığı tutsun?

Dedim:

– İndi ki, belə oldu, verərəm. Bu şərtlə ki, başqa adama göstərməyəsən.

– Gözüm üstə, fəqət Hacı Möhsün ağanı istisna edirəm. Çünki onunla mənim aramda heç bir gizli şey ola bilməz. Xatircəm ol. Ondan başqa bir adama göstərmərəm.

Hacı Məsuda dedim:

– Mənim çamadanımda dəftər-kağız var, onları gətir.

Hacı Məsud gedib gətirdi. Mən yenidən təkidlə Mirzə Abbasa tapşırıdım:

– Gözlə, səhifələrin nömrəsi qarışıq düşməsin.

Mirzə Abbas dedi:

– Xeyr, xatircəm ol, necə vermisen eləcə də qaytaracağam.

Bir qədər müxtəlif söhbətlərdən sonra qonaqlar durub getmək istədilər.

Mirzə Abbas dedi:

– Birisigün axşam Hacı Möhsün ağa ilə Hacı... ağa bizim evə təşrif gətirəcəklər. Xahiş edirəm siz də gələsiniz. Bir qədər oturub söhbət elərik.

Mən Mirzə Abbasın dəvətini qəbul elədim. Onlar getdilər. Yola salıb qayıtdım, astanadan baxıb gördüm Hacıyə xanımı yuxu aparıb, oturduğu yerdə yuxuya gedibdir. Deyəsən İbrahim bəy də yatmışdı. Lakin Məhbubə oturub İbrahim bəyi qoruyurdu. Mən də öz otağıma qayıdıb yatdım.

Səhər yuxudan durdum. İki rükət namaz qılıb təqibatından sonra gedib gördüm Hacıyə xanım Səkinənin otağında namaz qılır. Qayıdıb İbrahim bəyin otağına gəldim. Məhbubə xəstənin yastığının yanında əyləşmişdi. İbrahim bəyin kefini soruşdum.

– Axşamdan yatmışdır, – dedi.

Dedim:

– Siz necə?

– Mənim yuxum gəlmir, – dedi.

– Gecə yuxusuzluğu yaxşı deyil, – dedim.

– Nə eləyim, yuxulamaq ki, mənim əlimdə deyil, – dedi.

– Bir şey yedi?

– Bəli, süd verdim, Allaha şükür, çox içdi.

– Nə eceb?

– Bibi ağladı, dedi mən əgər belə bilsəydim qoymazdım İrana gedəsən.

Bu vaxt ağa dedi: "Ya həqq, ya mədə!"

– Bəs sən nə yemisen? – deyə soruşdum.

– Bibim çilov gətirdi. Səkinə xanımla yedik.

Dedim:

– Məhbubə xanım, Səkinə xanıma de ki, iki-üç dənə yaxşı kotle bəşirib gətirsin, götür əlində tut de ki: "Bibi möhtərəm cənabdır, onun xatirinə ye", "Möhtərəm cənab" adını eşidən kimi, əlbəttə, rədd etməyəcək, yeyəcəkdir.

Məhbubə soruşdu:

– Möhtərəm cənab kimdir? Kişidir, ya qadın?

Dedim:

– Ürəyini sıxma, kişidir. Böyük simalardan biridir. İran dövlətinin məsul işçilərindəndir. Ona dərin məhəbbəti və inamı vardır.

Məhbubə dedi:

– Yusif əmi, sən alim adamsan, bibiyə möhtərəm yox, möhtərəmə demək lazımdır.

Dedim:

– Balaca xanım, belə bir məqamda bağışlamaq olar. Hər bir hiylə və tədbirlə olur-olsun xəstəni yedirmək lazımdır. Daha burada ləfzin və ya söz birləşməsinin doğru-yanlış olmasının heç bir əybi yoxdur.

Məhbubə xanımın əsas məqsədi möhtərəm cənabın kişi və ya qadın olmasını iç eləmək idi. Hərçənd ki, mənə irad tutmaqda haqlı idi. Ancaq bunu bilmək istəyirdi ki, rəqibəsi var, ya yox? Lakin mən özümü bilməməzliyə vurdum. Aqların arpa-samanına, tumarına baş çəkmək üçün tövləyə tərəf getdim. Nazirdən haqq-hesab almalyam. Doğrudur o, mərhum Hacı'nın və İbrahim bəyin inanılmış adamıdır. Bununla belə ortalıqda hesab olmalıdır.

Bağçada idim, Hacı Məsud həkim Saleh əfəndinin gəldiyini xəbər verdi.

Dedim:

– De gəlsin bağçaya.

Həkim gəldi, xəstənin halını soruşdu, dedim:

– Bu gecə yaxşı yatıbdır. Dünən bir az südlü aşı yedi. Tapşır-mışam bu gün kotlet bişirsinlər, ziyan eləməz ki?

– Heç bir zərəri yoxdur, – dedi. – Hər nə meylə çəkirsən, qoy yesin, eybi yoxdur. Hacıya xanım haradadır?

– İbrahim bəyin yanındadır, – dedim.

– Çağırın gəlsin, onunla məsləhətləşmək istəyirəm, – dedi.

Hacı Məsud gedib xəbər verdi. Hacıya xanım gəldi. Keçib otaqda əyləşdik. Həkim xəstənin kefini Hacıya xanımdan da soruşdu. Hacıya xanım dedi:

– Yaxşıdır əfəndi. Amma yaxşıdır deyəndə nə danışır, nə də tərpənir, əgər belə getse, bilmirəm hansı külü başıma ələyəcəyəm?

Saleh əfəndi dedi:

– Səbirdən başqa çarəmiz yoxdur. İnşallah, o yeganə həkim öz lütfünün dərmanxanasından tezliklə şəfa, kəramət buyuracaqdır. Təbiət öz-özünüdə mərezi uzaqlaşdırır, xəstəni sağaltmaq istəyir. Genə də o şərbətdən yazım, südsüz verin içsin. Bu gün Şeyx Yusifül-Seyyid məni gördü, dedi ki, müsyo Volf deyibdir ki, xəstənin başını qaşıdırmaq lazımdır. Məncə məsləhətdir. Əgər faydası olmasa da, yəqin ki, zərəri də olmayacaqdır. İzin versəniz göndərəm dəllək gəlib başını ülgüclə qaşıyar.

Hacıya xanım dedi:

– Saleh əfəndi, mən oğlumun sağalmasını, yaxşılaşmasını istəyirəm, sizin işinizə qarışa bilmərəm. Onu hər hansı bir vasitə ilə sağalda bilsəniz, mən sizdən razı qalacağam.

Göndərdik dəllək çağırıldı. Xəstənin otağına getdik. Səssiz-səmirsiz uzanmışdı. Yazıq Məhbubə onun başı üstündə oturmuşdu. Dördüncü gecə idi ki, onun gözüne yuxu getməmişdi. Bizi görəndə kimi ayağa durub təzim edərək həkimə salam verdi. Həkim onu xəstəyə pərəstar təyin etdiyinə görə sanki öz təşəkkürünü bildirirdi. Həkim Məhbubədən xəstənin halını soruşdu. Məhbubə dedi:

– Bütün gecəni yatıbdır.

Həkim soruşdu:

– Bu gün bir şey yeməyibdimmi?

– Bəli, döyülmüş ət, bir dənə kotlet yeyibdir.

Mən dedim:

– Necə oldu ki, yedi?

Məhbubə cavab verdi:

– Əvvəlcə yemək istəmədi. Sizin buyurduğunuz tədbiri işə saldım, yedi.

Həkim soruşdu:

– O nə tədbir idi?

Dedim:

– Bəy ağanın ancaq iki şeydən xoşu gəlir. Yuxuda olsa da, bayılsa da, onlardan birinin adını eşidən kimi “Ya həqq, ya mədəd!” – deyəcək. Hər nə xahiş eləsən müzaiqəsiz qəbul edəcəkdir. Onlardan biri İran adıdır, o biri isə “möhtərəm cənab”dır.

Bu hində xəstə gözlərini açıb dedi: “Ya həqq, ya mədəd!”

Saleh əfəndi dedi:

– Bəli, təbiət elmində bu məsələni yazmışlar. Müsyo İtalyan da bu haqda bir şərh yazıb göstərmişdir ki, guya bu vəziyyətdə insanın üzvləri və əsəbləri o sözləri zikr etməyə məşğul olur.

Xülasə, dəllək gəldi, Məhbubə dəlləyi görəndə kimi dəhşətlə diləndi:

– Aman, dəllək nə üçün gəldi?

– Bəyin başını qırmaq üçün gəlibdir, – dedim.

Məhbubə ağladı. İbrahim bəyin başını qırmağa razı olmadı. Həkim dedi:

– Balaca xanım, bir az sakit olun! Bunun heç bir zərəri yoxdur. Yalnız xəstənin xeyrinə, onun sağlamlığına görə edirik. Siz buyurun təşrif aparın öz otağınıza.

Mən durub Məhbubəni bir qədər sakitləşdirdim, aparıb otağına yola saldım. Səkinə ilə Hacıyə xanım dayanıb baxırdılar. Hacı Məsud gəlib xəstə ilə üz-üzə oturdu. Başını qaldırıb əlilə saxladı. Dəllək işə başladı. Yazıq xəstə məzlum-məzlum baxırdı. Məhbubə gəlib qapının dahından baxıb dedi:

– Heç olmasa maşınla vurun, xəstəni incitməyin.

Həkim dedi:

– Mirzə Yusif, onu aparın öz otağına, qoymayın baxsın.

Mən gəlib Məhbubəyə dedim:

– Balaca xanım, Allaha şükür ki, siz ağıllı, kamallı qızsınız.

Xəstənin müalicəsi barədə həkimlə mübahisə etmək düzgün deyil. Nə üçün bu qədər üz vurursunuz? Qoy həkim necə bilir, elə də ələsin. Gəl gedək.

Əlqərəz, dəllək xəstənin başını qaşayıb qurtardı. Fitəyə yığdığı tükləri gətirib heyətə atmaq istədi. Məhbubə tələsik qalxıb dəlləyin yanına qaçdı. Bir desmal tutub yavaşca dedi:

– Tükləri desmala boşalt!

Saleh əfəndi içməli dərman nüsxəsi yazıb getmək istədi. Məhbubə həkimin yanına gəldi. Mən elə bildim ki, ona təşəkkür etmək və ya həkimlə görüşüb yola salmaq üçün gəlir. Lakin sonra məlum oldu ki, mətləb başqa imiş.

Həkim getdi. Axşam yenidən gəldi. Mən elə xəyal etdim ki, xəstəyə başqa bir dərman vermək üçün gəlir. O, salam-duadan sonra dedi:

– Xahiş ələyirəm Hacıyə xanım kabinetə təşrif gətirsin.

Hacıyə xanıma xəbər verdik, gəldi. Həkim dedi:

– Hacıyə xanım, mən bu gün sizdən gedəndə Məhbubə xanım mənim yanıma gəldi, elə bildim məni yola salmaq istəyir. Çadrasının altından bir kiçik qutu çıxarıb dedi: “Bu hədiyyəni öz qızınıza verərsiniz”. Mən dedim bəs şirnidir, İbrahim bəy Təbrizdən gətiribdir. Alıb apardım evə. Qutunu açıb gördüm yanılmışam. Tez qayıdıb sizə xəbər vermək istədim. Məhbubə o fərasəti və zəkavəti ilə başını itirir. Əgər ərəb falçıları və qibtə* xəspuşları onun halından xəbərdar olsalar, bu quşu havadan, balığı dənizdən oğurlarlar. Mahir ovçular onun yanına adam göndərüb deyəcəklər ki, bu xəstəyə dərman yox, dua yazmaq lazımdır. Bir neçə gün ərzində ağac altında zəfər toxundurana əcinnə və pəriləri tutub hoqqaya

salacaq, cinlər padşahını da gətirib, ondan əhd-peyman alıb, andaman ələyəcəklər ki, bir daha bu xəstənin dövrəsinə dolanmasınlar. Bu yazıq da sevgi və məhəbbətin şiddətindən o ev yıxan şarlatanların feline uyacaq, öz kisəsində olan pulları onlara verməkdən əlavə, ola bilsin evə də əl atacaq. İndi o yazığın gözüne İbrahim bəyin eşqi və məhəbbətindən başqa bir şey görünməyir. Onun gözündə dünya malının heç bir qiyməti yoxdur. Təki sevgilisi sağalsın.

Həkim qutunu cibindən çıxarıb açdı. Qutunun içində on səkkiz lirə qiyməti olan bir üzük, otuz iki lirə qiymətli olan bir dös nişanı, on lirəlik mirvari şəddəsi və beş Misir lirəsi var idi.

“Eşq gəldi, bütün aləmə od vurdu.”

Sevgilinin məhəbbəti müqabilində dünya naz və neməti gözü-nə görünməz. Məhbubə xanım ərəb dilində bir məktub da yazmışdı. Onun tərcüməsini sizə oxuyuram: Sizin bu kənziniz cəsarət ələyib son dərəcə bir xəcalətlə bu cüzi hədiyyəni cənabınızın sevimli kiçik qızına təqdim edir. Bu əhəmiyyətsiz hədiyyənin o böyük zat tərəfindən qəbulunu təmənna etməklə xahiş edirəm mənim ağamın tez sağalması üçün əlinizdən gələn səy və hümməti əsirgəməyəsiz. Ümid edirəm ki, sizin bu yaxşılığımız Allah və onun bəndələri yanında əcrsiz qalmayacaq. İnşallah, ağam sağalandan sonra sizin bu aciz kənziniz əlinizi öpəcək və layiqincə xidmət göstərəcəkdir. Mən öz ağamın sağalmasını Allahın köməyi ilə sizdən istəyirəm. Fəqir və aciz Məhbubə.

Həkim dedi:

– Həkimin birinci borcu əmanət və dəyanətdir. Çünki həkim daxil olduğu evin bütün ailə üzvlərinin məhrəmi sayılır. Təbətə xəyanətlə bir ayana sığmaz. Mən uzun illər boyu sizdən məvacib alıram, siz heç vaxt mənim zəhmət haqqımı gecikdirməmişsiniz. Mən də üzərimə düşən vəzifənin yerinə yetirilməsində əlimdən gələni ələmişəm. İndi əgər Balaca xanımın mənə verdiyi hədiyyəsini saxlayıb, bu məsələni sizə deməsə idim, onda, əlbəttə, öz alnıma xəyanət damğası vurmuş olardım. Sizin ki, bu mətləbdən xəbəriniz yoxdur. Mən həkimlərə verdiyim qədəmhaqqımı və başqa xərcləri bircə-bircə yazmışam, sizdən alacağam. Bu sözlərdən qərəzəm sizə xəbər verməkdir ki, gözləyin yad qadınlar evə gəlməsin, yoxsa qafil

olsanız, çoxlu zərər çəkərsiniz. Ancaq bir xahişim var. Rica edərim bu haqda Balaca xanımla heç bir söz danışmayasınız. Ona görə ki, sizin xəbərdar olmağınızı bilsə utanar, həm özü xəstələnər, həm də İbrahim bəyin sağlması gecikər.

Mən dedim:

– Bu ikinci hadisədir. Sırağagün Mirzə Abbas dua yazan bir ərəb gətirmişdi. Onlar gedəndən sonra gördüm Hacı Məsud dallarınca qaçır. Səsledim, qayıtdı. Soruşdum: hara tələsirsən? Dedi: bu xırda yaylığa Məhbubə xanım, deyəsən, bir neçə quruş bağlayıb ərəbə dua pulu vermək istəyir. Aparıb ona çatdırmalıyam. Yaylığı Hacı Məsuddan alıb dedim: Onun zəhmət haqqını Mirzə Abbas veribdir. Balaca xanıma de ki, aparıb verdim. Bir də Məhbubə hər vaxt birinə bir şey vermək istəsə, ya Hacıyə xanıma, ya da mənə xəbər ver, sonra necə desələr ele də ele.

Dəsmalı açıb nə görsem yaxşıdır? Gördüm mərhum Hacı Məhbubəyə bağışladığı brilyant üzük, bir də bir az puldur. Hacıyə xanım, amanın günüdür, bu qızı tək qoymayın. İki-üç qonşu qızlarından başqa heç bir yad adamı onun yanına buraxmayın.

Həkim Saleh bir stəkan qəhvə içib getdi. Axşam oldu. Gördüm iki qadın küçə qapısından heyətə girdi, Hacı Məsuddan soruşdum:

– Bu qonaqlar kimdir?

– Qonşulardır, – dedi.

Dedim:

– Yad qadınları Məhbubənin yanına buraxmayasan.

İbrahim bəyin otağına girdim. Hacıyə xanım, Məhbubə və Səkinə onun yanında oturmuşdular. O qadınların kim olduğunu və haraya getdiklərini soruşdum. Səkinə dedi:

– Məhbubənin otağına gedirlər, onun tanışlarındadırlar.

Dedim:

– Nə üçün onları tək buraxmısınız?

Səkinə dedi:

– Onun dostlarıdırlar. Mənə nə, Məhbubənin özü də getmir.

Dedim:

– Balaca xanım, onlar sizi görməyə gəlmişlər. Onları tək qoy-sanız yaxşı olmaz.

Hacıyə xanım buyurdu:

– Ay qız, sənə dedim dur ayağa, get!

Məhbubə tam könülsüzlüklə yerindən durub getdi. Mən də onun ardınca getdim. Qapının daldından gördüm biri Rəfiqədir, o birisi qonşu qızlardandır. Oturub söhbət eləyirdilər.

Rəfiqə dedi:

– Məhbubə, bu nə haldır? Nə üçün belə arıqlayıb, zəifləmişen? Rəng-rufun niyə belə qaçıbdır? Mənim əziz bacım, məgər dəli olmusan ki, özünü bu günə salmısan? O dünya şöhrəti qazanmış gül üzün saralıb solmuşdur. Məgər aynaya baxmırsan? Nə üçün özüne yazığın gəlmir? Ərəb qadınlarının evlərdə səndən qeybət eləməkdən başqa bir işləri yoxdur. Çox keçməz ki, sənəin əhvalatın “Leyli-Məcnun”, “Vamiq və Əzra” dastanı kimi dillərə düşər, mahnılar qoşulub məclislərdə tar-qavalla oxunar. Sən özün bilirsen ki, Misir ağziyavaları heç nədən çəkinməzlər. Sənəin şən-şöhrətinə yaraşmaz ki, camaatın dilinə düşəsən. Özünü, öz tay-tuşlarını biabır eləmək sənə yaraşmaz. Bu işin aqibəti yaxşı deyil. Rüsəvayçılıqla nəticələnər. Bu xam xəyallardan əl çək, onları birdəfəlik tulla bir tərəfə. Dünən gecə ... xanımgildə idim. Qızlar yığıncaq təşkil eləmişdilər, hərəsi səndən özüne layiq bir lətifə danışdı. Dostluq, bacılıq qeyreti coşdu, səbrim tükəndi, hamısının birə-birə, necə ki, lazımdı, cavabını verib qeyzlə ayağa durdum. O ədəbsiz ... xanım mənə dedi:

“Qorxma, sən özün də o cici-bacıdan geridə qalmayacaqsan, hələ belkə onu yarı yolda qoyacaqsan. Ona görə ki, bir məktəbdə oxuyub dər almısan, roman əlinizdən heç vaxt yerə düşmür. Hələ pis-pis də başqalarına rişxənd eləyib deyirsiniz: biz oxumuşuq, mədəni adamıq. Daha bilmirsiniz ki, sizin elminiz, mədəniyyətiniz başınıza nələr açacaq, tənəzinə hansı külləri ələyəcək. Roman oxumağın son nəticəsi eşqbazlıqdır. Eşqə düşər olan da sevdə odunda yanmalıdır. Çox çəkməz görürük qəzetlərdə yazıblar ki, filan xanım eşq ordusunun hücumuna dözə bilməyib özünü öldürdü.” Mənim əziz bacım, eləmə, eləmə! Sonrakı peşmançılığın faydası yoxdur.

Bu sözlər Məhbubəyə çox pis təsir elədi. O, hirsindən qıvrılıb dedi:

– Əziz bacım, mən sənəin bacılığına, vəfalı dostluğına möhkəm inanıram. Doğrudan da, belədirsə, mənim haqqımda deyilənlər doğrudursa, daha məzəmmət eləmək, lağa qoymaq, ürəyə dəymək nəyə lazımdır? Sənəin bu ürəyə toxunan şematətli sözlərinin hər biri mənim sınıq könlümü, kədərli ruhumu əqrəb tikanından bətər

ağrıdır. Elə mənim dərdim guya çox az idi, indi bir az da sən üstünə artırırsan. Məndən hansı bir xəta baş vermiş, ya kimə pislik eləmişəm? Hansı yaramaz işi görmüşəm ki, onun rüsvayçılığı, biabırçılığı sənə də ayağını tutsun? Əziz bacım, sənənlə bir məktəbdə dərs oxumaqdan başqa bizim aramızda nə kimi əlaqə və ya münasibət olmuşdur? Axı məndən şəriətə və ya əxlaqa zidd hansı iş baş vermişdir? Kimin evinə getmişəm, kimi evimə gətirmişəm? Duzçörək tanımaq, hörmət saxlamaq məgər insan üçün eyib sayılır? Mən öz ağamı, boynumda nemət haqqı olanı ölüm halında görüb ixtiyarsız olaraq çadrasız qarşılamişam, daha nə biləydim ki, bununla rüsvay olacağam, həm də özgələrini rüsvay eləyəcəyəm? Bunun üstündə ədəbsiz, alçaq ərəblər sənə də kinayəli sözlər deyəcəklər. Mənim təqsirim nədir? Bütün aləm məni də, ... xanımı da tanıyır. İtin ağzı dənizi murdarlamaz.

Mən bir qızam – işim-peşəm hamıya yaxşılıqdır,
Örpeyim altındadır ərhlərə məxsus papaq.
Hər bir arvad iki arşın örtüklə xanım olmaz,
İstəyəm mən dərd əhlinin dərdinə olam ortağ.

Əlbəttə, əgər o ölsə, mən özümü öldürəcəyəm. Dünya bilir ki, onun atası məni qızıla alıbdir. Mən onun satın alınmış kəniziyəm. O mənim ağam, nemət verənim, həyat bəxş edənəm, arxamdır. Mənim intiharımı qəzetlər yazsalar, mənim üçün alçaqlıq deyil, şərəfdir. Ona görə ki, yazacaqlar: filan qızıla alınmış kəniz, öz ağasının, nemət verənin, izzət və hörmətinə səbəb olanının ayrılığına dözə bilməyib özünü öldürdü. Sədaqətli və vefalı bir kəniz idi.

Mənim ismətimə şahiddir Allah,
Məsum könlüm əsla etməmiş günah.

Xahiş edirəm, daha mənə nəsihət verməyəsən, məni bağışla, öz halıma burax.

Yaxşıyam, ya ki, pisəm, sən yeri öz fikrini çək,
Özgənin pis əməli öhdənizə düşməyəcək.

Mənimlə dostluq etməklə sizin ismətinizin otəyinə rüsvayçılıq tozu qonursa məndən uzaq gəzin, öz yolunuzla gedin, dostluğunuzu

birdəfəlik qırın, məni kökündən unudun. Yox, əgər dostluq eləmək istəyirsinizsə, onda bu kimi nəsihətləri, söz-söhbətləri büküb bir tərəfə qoyun. Belə sözləri qulağım eşitmir.

Ey məni mən eyləyən didari-bağı-hüsndən,
Sən hələ qəflətdəsən, vaqif deyilsən eşqdən.

İndi ixtiyar sizin əlinizdədir, istəyirsiniz gedin, istəyirsiniz qalın. Bəy yalnızdır, gerek gedib ona pərəstarlıq eləyim.

Beləliklə, Məhbubə durub tam qüssə-kədərlə əziz qonaqları tərk etdi. Hirsindən bütün bədəni əsirdi. Az sonra ev sahibinin bu rəftarını görənlər qızlar da çıxıb getdilər.

Mən gedib aşpazdan soruşdum:

– İbrahim bəyin şamı üçün nə hazırlamısan?

Cavab verdi:

– Firni hazırdır. Ağa üçün bir az da döyülmüş ət ayırmışam.

Şam vaxtı Hacıyə xanıma dedim:

– Gündüzlər ki, mümkün olmur, izin verin görüşmə gələnlərin mən də görüşlərinə gedim.

Xanım icazə verdi. Bircə saatın içində dörd nəfərin görüşünə gedib qayıtdım. Öz otağında namaz qılıb yatdım. Səhər Hacıyə xanım buyurdu:

– Bu gün nazirlə bu ayın hesabını çürütmək lazımdır.

Doğrusu, mənim də heç huşum başımda deyildi. Axşamədək haqq-hesabla başım qarışıq idi. Gün batana yaxın qurtarıb xanıma dedim:

– Bu gecə Mirzə Abbas məni qonaq çağırıb, izin versəydiniz gedərdim.

Hacıyə xanım dedi:

– Onun evi uzaqdadır, piyada getmə, de atı qoşsunlar, faytonla get.

Dedim:

– Lazım deyil, elektrik tramvayı ilə on dəqiqəyə oraya çataram, atı incitməyə dəyməz, bir də ki, atın ayağı yel çəkibdir.

– Nə üçün, – deyə Hacıyə xanım soruşdu? – Bilmirəm, – dedim.

– Faytonçu deyir ki, siz gələnlərdən belə olubdur.

Hacıyə xanım dedi:

– Kaş bunların hamısı İbrahim bəyin başının sədəqəsi olaydı. Mirzə Yusif, bu gün onun başını qırxanda mənim ciyerim odlandı. Məhbubənin həsrətlə ona baxması, göz yaşları axıtması mənə öldürür. Bilmirəm bu işin aqibəti necə olacaq?

Mən bir qədər Hacıyə xanıma təskinlik verib, evdən çıxdım. Məqsədə doğru hərəkət elədim. Evə çatan kimi kiçik bir otaqda ikindi, şam namazını qılıb, qonaqlar olan otağa keçdim. Hacı Möhsüm ağa, Hacı ... Təbrizi, Mirzə Xəlil İsfahani və Hacı Möhsüm ağanın kürekeni və neçə nəfər başqa adam gəlib əyləşmişdilər.

Salam-duadan sonra Hacı ... Təbrizi zarafatla dedi:

– Hə, Mirzə Yusif, indi də təbrizlilərin qiybətini eləyirsən? Bütün bunları İbrahim bəyə xəbər verəcəyəm.

Hacı Möhsüm ağa dedi:

– Heç xəbərin yoxdur ki, İbrahim bəyin özü nələr yazıbdır? Sizin qardaşınızla qonaqlıqda nə kimi söhbətlər eləyibdir? Sizin evinizdə nə deyibdir? Doğrudan da, Ağa Mirzə Yusif, onun yazdıqlarının hamısı həqiqətdirmi?

Dedim:

– Hələ bezi mülahizələrə görə bir çox mətləblərin üstündən keçib, onları qələmə almayıbdır.

Hacı Möhsüm ağa dedi:

– Yox, nə üçün, yazıbdır. Qəzində sənəin şahzadə xanıma tərsinə təzim elədiyini, fərraşlardan kətək yeməyini də yazıbdır. Bu da doğrudur?

– Bəli, həqiqətdir, – dedim.

Hacı ... Təbrizi soruşdu:

– Necə yeni tərsinə təzim elədin. O, hansı şahzadə xanım idi?

Hacı Möhsüm ağa dedi:

– Mirzə Abbas, mən ölüm, oxu, qoy özü də qulaq assın.

Dedim:

– Mən ki, danmıram, İstanbulda özüm onu oxumuşam. Nə artırıb, nə də eskilibdir. Axı mənəim nə təqsirim var idi; babalı şahzadə xanımın boynundadır. Şahrudda mənə öyrətdilər ki, gerek onların qabağında baş əyəsen. Qəzində hamı üzünü divara çevirdi. Mən elə zənn elədim ki, gerek burada da baş əyəm. Kəmalihəttiramla ikiqat oldum. Bir vaxt gördüm dəyənəkdir ki, baş-gözümə yağdırırlar.

İbrahim bəyin o günkü vəziyyətini təsəvvürə gətirmək çətindir. Qeyzindən sifətinin rəngi kömür kimi qaralmışdı. Axı görün nə qədər vəhşilikdir, nə dərəcə də insanlıq aləmindən uzaqdır. Mən qürbətə qaldığım əlli il müddətində bütün bunları unutmuşdum. İndi düşünürəm ki, bizim yazıq babalarımız Çingiz övladının elindən nə kimi müsibətlər çəkmiş və nə kimi bəlalar görmüşlər.

Siz Allah, özünüz insafla deyin, dünən bazardan keçirdim. Birdən əfəndimiz Xidiv Abbas paşa at üstündə gəlib keçdi. Mən dayanıb iltifat və mehribanlıqla salam verdim. O saat xəyalımda Şahrud hakimi canlandı. Öz-özümə dedim: ey kor olmuş, adam üzünü görməmiş, insanlığın ləzzətini dadmamış, gəl tamaşa elə, bu nəcib, möhtərəm şəxsin izzətini, dövlətini gör, öz malına, iqtidarına da bir nəzər sal. Hökumət olmaq istəyəndə tüməni on şahı faizlə sərrafdan pul borc eləyib rüşvət, təarüf verməsən. Sizlər məqamdan düşəndə qəssabın, baqqalın, əllafın borcunu da verə bilmirsiniz. Aciz-avaranın ciyər qanı bahasına aldığı atı, yaraq-əsbabı, hökumət bər-bəzəyini satıb, minlərlə məzlumun haqqı boynunuzda ikən, gecə ilə baş götürüb qaçırırsınız. İndi gəlin öz bəcəre rəiyyətinizin vəziyyətini bu şövketi yüksək dövlətin bəxtiyar rəiyyətinin vəziyyəti ilə müqayisə eləyin. Sizin yazıq rəiyyət sizi gören kimi bədəni əsir, sanki yırtıcı bir heyvana rast gəlibdir. Amma bu xoşbəxt rəiyyət öz hakiminin üzünü gördükdə sevinir və ixtiyarsız olaraq yaşasın söyləyir.

“Yolların fərqi bax, gör haradandır haraya?”

Bütün bunlar – hökumətin və rəiyyətin xoşbəxtliyinə bəis olan yeganə amil, qanun və ədalətin varlığıdır. Yoxsa Allahın məxluqu eyni cinsdən və eyni növdəndir. Yaradılmışların da heç bir fərqi yoxdur. Fərq yalnız ondadır ki, bir yerdə əxlaq, mədəniyyət, qanun və hüquq bərabərliyi var, başqa yerdə isə hökumət adamlarının insafsızlığı, zülmü, vəhşiliyi və qanunsuzluğu hökm sürür.

Mirzə Abbas dedi:

– Yusif, dünən “Səyahətname”ni götürüb oxuyam. Bir vaxt baxıb gördüm gün çıxıbdır. Namazım da qəzaya getdi. Doğrudan da, İbrahim bəyin başına gələn bu arasıkəsilməz müsibətlərə dözməsi və heç olmasa yarı canını gətirib buraya çıxarması onun möhkəm ürəyə malik olduğunu göstərir.

Allaha pənah, hərçənd Mirzə Əhməd demişdi ki, elə qeyrət və təəssüb sahibi olan İbrahim bəy İranın vəziyyətini gördükdə xoşlamayacaq, qüssəsindən ficətən öləcək və sağ qayıtmayacaqdır. Ancaq mən ona inanmıram.

Dedim:

– Sənin canına and olsun, yenə də sənin canına and içirəm, mən bir çox xoşagəlməyən hadisələrin şahidi oldum. Ancaq ondan gizlətdim. Hətta ondan–bundan xahiş eləyirdim ki, ona deməsinlər. Onun təbiətinə zidd olan yollardan da keçməyib, başqa yollarla onu aparırdım. Bununla belə hər addımbaşı həsrətlə dərinəndən ah çəkirdi.

Bir dəfə gördüm yolun ortasına murdar olmuş bir heyvan atıblar. Üfunət iyi dünyanı tutmuşdu. İtlər mürdarın dövrəsinə toplaşmış həm onu, həm də bir–birlərini budayırdılar. İbrahim bəy yarım saatadək dayanıb guya bir bələdiyyə məmuru və ya polis nəfərinin gəlməsini gözləyirdi ki, ona desin: “Bu nə vəziyyətdir? Bələdiyyə və polis idarəsi hanı? Səhiyyə haradadır?” Heç bir kəsin gəlmədiyini görüb dedi:

– İlahi, görsən bu ölkədə səhiyyə idarəsi yoxdur? Axı bu vəziyyət səhiyyənin, sağlamlığın ziddinədir.

Dedim:

– Gözümün işığı, burada dayanmaqdan fayda yoxdur. Səhiyyə yoxdur, bizə nə, gəl gedək. Qırx min nəfər əhalisi olduğu halda iki nəfər həkimi, bir nəfər oxumuş cərrahı olmayan bir şəhərdə, atası dəllək olan bir şəxsin mötəbər bir cərrahı sayıldığı, yaxud dəlləyin qərrib xəstələrə imalə elədiyi yerdə daha nə qoymusan, nə axtarırsan? Bəzən görürsən iki nəfər cüzi bir şey üstündə dalaşmış, biri vurub o birisinin ağzını qanadıbdır. Bir nəfər polis məmuru yoxdur ki, desin: “bu nə hengəmədir?” Əgər, işdi, onlardan birisi özünü darğanın yanına o birisindən tez çatdırsa, tərəfin məzlum və ya zalım olmasından asılı olmayaraq onu tutub ciblərini əməlli–başlı boşaltdıqdan sonra buraxacaqlar. Heç ondan soruşmayacaqlar ki, təqsiri var imiş, ya yox. Əgər pulu olmasa, ayaqlarını fələqqəyə qoyub o qədər ağac döşəyəcəklər ki, iki ay yorğan–döşəyə düşüb evdən bayıra çıxa bilməyəcək. Onda gərək əyalı aclıq və taqətsizlik üzündən hər bir kişinin və nakişinin qarşısında sızıldayıb əl açsın və dilənsin. Ya da ki, müqəssirin qulağını və burnunu kəsib bazarda dolandırır, özləri üçün pul yığırlar, o biçərə üçün rüsvayçılıq əmələ gətirirlər. Belə bir cəzanın bu yazığın canının sağlamlı-

ğına və malına nə qədər böyük sədəmə verməsi bəllidir. Ancaq bunlara etina edən yoxdur. Nədənə İbrahim bəy öz “Səyahətnamə”sində bir nəfərin nağıl etdiyi sərgüzeşti yazmayıbdır. O, nağıl edəndə mən dözə bilməyib hönkür–hönkür ağladım.

Dedilər:

– O sərgüzeşt nə idi?

Dedim:

– Çox uzundur, şamdan sonra bir hissəsini ərz edərdəm.

Bir qədər zarafatlaşdıq, ortalıqda müxtəlif söhbətlər də oldu. Şam elədik. Hacı ... Təbrizi dedi:

– Mirzə Yusif, indi təbrizlilərdən daha nə deyəcəksən?

Dedim:

– Daha bu dəfə sizin Təbriz haqqında deyil. Bu hekayə Marağa–ya aiddir.

Gülə–gülə dedi:

– Əlbəttə, ya qaymaq, ya da sucuq haqqında olacaqdır.

Dedim:

– Xeyr, marağalının qiyməti Marağa sucuğundan azdır. Mal kirə eləyib, Marağadan Binaba sarı gedirdik. Şəhərdən kənarında ulaqlara minmiş iki nəfərlə rastlaşdıq. Bir qədər yol gedəndən sonra bəy onların birindən soruşdu:

– Həmsəhərlilərim, haraya gedirsiniz?

Onlardan biri cavab verdi:

– Tufarqana gedirik.

Bəy dedi:

– Biz də Binaba gedirik. Yaxşı oldu ki, yol yoldaşı olduq. Biz bu yerlərə bələd deyilik, siz bəzi şeyləri bizə nişan verin.

Bir qədər getdikdən sonra axar suya gəlib çatdıq. Hamımız düşüb əl–üzümüzü yuduq. Sonra onlardan hər biri suyu ovucaylıb üç dəfə içdi və dedi: “Salamüllahi Ələl–Hüseyn və lənənullahi əlatilil–Hüseyn. Allah vəliəhdə ömür versin!” Bir az yol gedəndən sonra o, süfrəsini açıb pendir–çörək, bir də gecədən qalmış boyat et yedi. Yenə də əllərini göyə qaldırıb dedi: “İlahi, sənə çox şükür! Allah vəliəhdə ömür versin!”

İbrahim bəy mənə üzümə baxıb işarə ilə andırdı ki, bu kişi ya dəli olub, ya da ağılsızdır. “Allah vəliəhdə ömür versin!” Bu yersiz sözüün nə mənası var?

Bir qədər yol getdikdən sonra yorulduq. Miniklərə oturmaq. Yol yoldaşımız ulağın üstündə oturub dedi: “Allah vəliəhdə ömür versin!”

İbrahim bəy dedi:

– Əmican, sənın ismi-şerifin nədir?

– Yəhyadır, – dedi.

İbrahim bəy dedi:

– Mənim adım İbrahimdir. Yol yoldaşı olmuşuq, gerek bir-birimizin adımlarını bilək. Bu da mənim əmim Mirzə Yusifdir.

Dedi:

– Çox gözəl.

Bəy dedi:

– Əmican, sizdən bir söz soruşacağam.

Dedi:

– Soruş.

Bəy dedi:

– Su içəndə, çörək yeyəndə, uzunqulağa minəndə dedin: “Allah vəliəhdə ömür versin!” Bu yersiz sözü təkrar etməyin nə mənası var?

Ağa Yəhya dedi:

– Yox, bunun səbəbini soruşmaym, çünki deməyəcəyəm. Mən öz vəzifəmi yaxşı bilirəm.

Çox xahiş elədik, dedik biz vəliəhd həzrətlərinin pərəstişkarlarındanıq, onun şərəfli canına dua eləyənlərdən. Əgər bu gizli bir sirrdirsə, bizdən çəkinmə, biz o sirri öləndək ürəyimizdə saxlayıb, heç bir kəsə söyləmərik. Bundan əlavə, biz burada qalan deyilik, birbaşa bu vilayətdən keçib xaricə gedəcəyik.

Yəhya dedi:

– Gizli bir mətləb yoxdur. Ona görə ki, mən bu sözü gündə yüz dəfə təkrar edirəm. Əgər bina olsa ki, onun səbəbini hər adama söyləyim, bütün vaxtımı buna həsr eləsəm də kifayət eləməz. Həm də mətləb çox uzundur. Bizim də ki, sizinlə yoldaşlığımıza bir saatdan çox qalmayıbdır.

Bu vaxt bir bostanın yanına çatdıq. Bostançı qovun-qarpız derirdi. İbrahim bəy dedi:

– Ağa Yəhya, gəlın gedək bu bostanın çardağında bir az oturub dincələk, bir qədər yemiş yeyək, siz də öz başımızın qəzasını bizə danışın.

Biz bostançıya heç bir söz deməmiş bir neçə qovun-qarpız derib gətirdi, qabağımıza qoyub dedi:

– Bismillah!

Ağa Yəhya öz əhvalatını bu minvalla söyləməyə başladı:

– Təxminən otuz beş-qırx il bundan əvvəl idi. Mənim otuza yaxın yaşım var idi. Əbdüləhəd adlı bir dostum var idi. Onun da iyirmi dörd yaş olardı. O cavannın gözəl üzü, ənber qoxulu saçları var idi. Yavaş-yavaş qəmə-qəddərə bağlamağa qurşandı. Ancaq atası öz oğlunun bu yola düşməsindən xəbərsiz idi. Əbdüləhədin bacısı sultan İbrahim Xəlilin arvadı idi. Öz bacısı ərinə güvənib qolçomaqlıq eləyirdi. Sultan İbrahim Xəlilin əvvəlki arvadından Fərəculla adlı bir oğlu var idi. On altı yaşında idi. Günəş üzli, xoşgüclü bir oğlan idi. Öz zamanəsinin Yusifi kimi gözəllikdə ad çıxarmışdı.

Günlərin birində biz üç yoldaş topxana sultanı İbrahim Xəlilin bağına getdik. Fərəculla çaxır içirdi. Qoltuğunda bir şüşə çaxır var idi. Çıxarıb dibinə kimi içdi. Sonra yalvarıb güc-billahla mənə Əbdüləhədi onların bağına yaxınlığında olan Mehrava kəndinə göndərdi. Bu kəndin sakinləri bütünlükdə xaçpərəst idilər. Onun üçün çaxır alıb gətirməyi təvəqqə elədi. Biz də ələcsiz qalıb istəməz o kəndə getdik. Çaxır ələ gətirə bilmədik. Əliboş qayıdıb bağına gəldikdə gördük Fərəculla başdan-ayağadək yanıb şilim-şihlə olubdur. Can üstündə idi. Bunun səbəbi o idi ki, səfər ayı olduğundan Fərəculla uzun qara paltar geymişdi. Biz gedəndən sonra kabab bişirmək istəyir. Ətəyi od tutur. Sərxoş olduğuna görə söndürə bilmir. Kabab bişirmək əvəzinə özünü kabab eləyir. Bu vəziyyəti görə biz başımıza vura-vura bağbanı çağırırdıq. Bir kilim gətirdi. Fərəcullanı kilimin arasına qoyub şəhərə gətirdik.

Darğa, kətxuda və başqaları xəbər tutub gəldilər. Fərəcullanın əhvalını soruşdular. Dedi: “Məni həzrət Abbas vurdu”. Atasını çox üz vurdu, istədi başqa cavab eşitsin, ancaq əvvəlki cavabı eşitdi. Neçə saatdan sonra Fərəculla öldü. Üç gün yas tutdular. Üç gündən sonra sultan öz topçularına əmr verdi, mənə, bir də qayını Əbdüləhədi tutdular. O vaxt Məhəmməd Rəhim Mirzə Ziyəüddövlə hakim idi. Şahzadə özü Təbrizdə idi. Yerində oğlu Əmirzadə Darab Mirzə oturmuşdu. Bizi hökumət divanxanasına apardılar, gecəni dustaqda saxladılar. Sabahı gün İbrahim Xəlil gəldi. Bizi hakimin hüzuruna apardılar. Gedib təzim eləyib durduq. Sultan Əbdüləhədin əlindən tutub hakimin yanına çəkdi və dedi:

– Bu mənim oğlumun qatilidir. – Məni göstərib dedi: – Bu da Əmirzadə həzrəti-valanın mətbəx xərqi.

Oradaca hökm olundu. Sorğu-sualsız Əbdüləhədin başını kəsdilər, bununla da bir şəhərin üreyini odladılar. Məni on gün kündə-zəncirdə saxladılar. Yoxsul olduğuma görə özümü xilas etmək üçün lazım olan məbləği verə bilmirdim. Mənim dayım yüz tümen əmirzadəyə, on tümen də fərraşbaşıya verib, məni dustaqdan çıxartdı. Evə gəldim, axşamçağı bütün qohum-əqrəba arvadlı-uşaqly evin heyətinə toplaşib mənim yanıma gəlmişdilər. Hər gecə mənə evdən yemək gətirdiklərinə görə dustaqbanla bir yerdə yeyirdim. O, həm də mirqəzəb idi. Buna görə də mənə zahirən məhəbbət göstərirdi. Mən dedim: bu gecəni də dustaqbana yemək göndərin. – Bu vaxt dustaqban özü evə daxil olub, gəlib qulağıma dedi: “Əmirzadə sənə xələt göndərmişdir, çıx onu qarşıla”. Mən yerimdən qalxıb bayıra çıxmaq istədim. Arvadlar hücum çəkib məni içəri dartdılar.

Sonra məlum oldu ki, xələt əhvalatı yalan və hiylə imiş. Əbdüləhədi öldürəndən sonra İbrahim sultan Təbrizə gedib Saidülmülkə şikayət eləyibdir. O da məsələni Əzizxan sərdara deyir. Əzizxan sərdar əmr edir iki nəfər atlı Marağaya gedib, onu qolu bağlı gətirsinlər.

Ziyaüddövlə bu qəziyyədən xəbərdar olur. Marağaya bir nəfər xüsusi çapar göndərir. Öz oğluna da təkidlə hökm edir ki, Yəhyanı iki şaqqa eləyib Marağanın Təbriz darvazasından asdırsın. Sərdar kimin itidir ki, mənim hakim olduğum yerdən adam tutub aparsın. Belə bir hökumətdə yaşayış mənim üçün ar olar.

Bu yazı mənim azad olmağımdan yarım saat sonra Marağaya gəlib çatır. Əmirzadə məni Əliməmməd bəy fərraşbaşidan istəyir. Dustaqban deyir: “Yəhyanın mənə inamı var, gedib onu hiylə ilə tutub gətirərəm”. Neçə nəfər fərraşla gəlir. Onları dalanın başında qoyur, özü mənim yanıma gəlir. Mənim qohumlarım hal-qəziyyədən xəbər tutan kimi məni damdan-dama şəhərdən çıxarıb Tehrana, atamın yanına göndərmək istədilər. Məmmədəğa qapıçıbaşı da bizim yaxın adamlarımızdandır. Zindandakı əzab-əziyyətlərdən xəstələndiyimə görə məndə Tehrana getmək taqəti yox idi. Ona görə də gecə qaranlığında məni yenidən şəhərə qaytardılar. Aparıb Şeyxül İslamın evində bəstədə oturdular. Onun evinin bəstə olmasına baxmayaraq, yenə də ehtiyat eləyib məni zirzəmidə gizlətdilər.

Dayım Təbrizə getdi. Dördüncü gün sərdarın məmurları Məmrud və Şəddad övladı kimi Marağaya varid oldular. Mənim

qohumlarımdan altmış beş nəfəri başını götürüb şəhərdən qaçdı. Məmurlar, onlardan biri də kor Nayib Həmid idi, dayımın və xalamın bağına qarovul qoydular, dayımın hücrəsinin qabağında çatma-tüfəng durdular. Bizim, dayımın və xalamın evini boşaldıb, üç evin külfətini həsirdən başqa əsasiyyəsi olmayan bir otağa doldurdular. Məmurlar bizim evdə oturdular, məni və qohumlarını hər evdə axtarırdılar. İstəyirdilər məni tapa bilməsələr də heç olmasa qohumlarımdan bəzisini ələ keçirib özləri üçün mədaxil ələsinlər.

Məmurlar hər gün kətxudadan, fərraşbaşidan, hətta əmirzadənin özündən xərclik alırdılar. Nəhayət, üç aydan sonra mənim dayım Təbrizdən yazdı ki, məni gizli yolla Təbrizə göndərib qohumumuz Cəfər dayımın evinə aparsınlar. Yazdığı kimi elədilər. Cəfər dayı məni müctəhidin evinə apardı. Üç gün də orada qaldım. Sonra müctəhid ağa buyurdu. “Yəhyanı Saidülmülkün sərbətləsinə aparın!” Özü də ona bir xahişnamə yazacaq idi. Gizlicə məni Saidülmülkün sərbətləsinə çatdırdılar. Vəliəhd həzrətləri, sərdar və Saidülmülk cəməndə idilər. Ordu da orda idi. Üç gündən sonra neçə nəfər topçu gəlib əllərimi daldan bağlayıb boynuma zəncir saldı. Orduya apardılar. Saidülmülkün hüzuruna çatan kimi sultanı yanına çağırtdırıb dedi:

– Bu sənin oğlunun qatili! Onunla necə istəyirsən, ələ də rəftar elə, qoy ürəyin soyusun!

Sultan bu qəti hökm və tam ixtiyarla əlimdən tutub ordudan eşiyə çıxartdı. Bir imperial bir növbətçiyə verib dedi:

– Odun gətir!

Bir saatdan sonra üç hambal dalında odun gətirib bir yerə qalayaq od vurdular. Odunlar alışıb alovu göyə ucalan kimi Sultan üzünü mənə tutub dedi:

– Köpək oğlu, anası xatakar, indi səni ələ yandırım ki, adam yandıрмаğın dadı damağında qalsın!

“Hər kəs canından əl üzsə, ürəyində olanı deməkdən çəkinməz”, – demişlər. Mən də heç nədən qorxmayıb dedim:

– Köpək oğlu da, anası xatakar da, arvadı filan, bacısı filan da özünsən! Əgər mən sənə oğluna pislik eləmişəmsə, öz cəzamı görəyəm, yoxsa şəhid olub qiyamət günü bu odun müqabilində səni cəhənnəm odunda yandıraçağam. Onda sən də cəhənnəm odunun ləzzətini anlarsan.

Topçulardan biri mənim üzümə bərk sille vurdu. Qollarım bağlı olduğuna görə üzümə tüpürdüm. Mənim paltarımı soyundurdular, eynimdə köynəkdən başqa bir şey qalmadı. Bu vaxt bir nəfər fər-raş gəlib dedi:

– Sərdar buyurur, adam yandırmaq şəriət və adətə zidd olduğuna görə onu yandırmayın, başqa vasitə ilə öldürün.

Sultanın qanı qaralıb dedi:

– Mən görə oğlumun qatilini elə öldürəm ki, ürəyim soyusun.

Göstəriş verdi yeri qazsınlar, mənə başaşağı saxlayıb diri-diri quylasınlar. İp gətirib boyumu tutdular. Qəddimə görə yeri qazmağa başladılar. Bir vaxt uzaqdan bir dəstə adam göründü. Atlılardan biri çaparaq gəlib dedi:

– Vəliəhd həzrətləri müqəssiri istəyir.

Qəzadan vəliəhd həzrətləri şikardan gəlirdi. Bizi uzaqdan görüb nə hadisə üz verdiyini soruşur. Hal-qəziyyəni mübarək xidmətinə ərz eləyirlər. Özü vəliəhdə məxsus çadıra gedib, athlarından birini mənə hüzuruna aparmaq üçün göndərir. Mənə çadırın yanına aparıb dedilər:

– Get, ağla, sızıda, yalvar!

Dedim:

– Qaradan tünd rəng yoxdur. Təqsirsiz olduğum halda əsla yalvarmayacağam.

Gedib dedilər ki, müqəssir hazırdır. Mənə yanına apardılar. Nə təzim elədim, nə də baş əydim, dik dayanıb durdum. Mənə üzümə baxan kimi buyurdu: boynundan zənciri açıb azad eləyin, heç kəsin onunla işi olmasın!

Zənciri boynumdan açdılar. Orada elə bir şadlıq, şənlik oldu ki, daha ondan artığını təsevvürə gətirmək mümkün deyil. Biri mənə paltar, o birisi papaq, başqası ayaqqabı bağışladı. İstədilər mənə üçün pul yığıb versinlər, razı olmadım, dedim:

– Mənə ehtiyacım yoxdur. Allah vəliəhdə ömür versin! Siz ancaq mənə bir at kirə eləyin, mənə Təbrizə aparsın, Hacı Cəfər dayının evinə çatdırsın, mən onun kiresini də verərəm.

Pişxidmət baş nökrinə dedi:

– Onun üçün bir at tut, özün də atını minib, onu Hacı Cəfər dayıya tapşırıb, qayıt gəl.

Mənə başımın qəzavü qədəri, vəliəhd həzrətlərinə dua etməyimin səbəbi budur. İndi sizdən insaf üzündən soruşuram: əgər mən hər nəfəsdə vəliəhdin canına dua eləsem onun bəxş etdiyi nemətin şükürünün öhdəsindən gələ bilərəmmi? Mənə diri qalmağıma o bais oldu. Arvad-uşaq sahibiyəm, onlara ruzi qazanırsam, yenə də onun mərhəmətindəndir ki, mənə həyat bağışlayıbdır. Həqiqətdə vəliəhd mənə dirildibdir. Allah vəliəhdə ömür versin. Diri olduqca, ayıqlıqda da, yuxuda da, yeyəndə də, içəndə də, oturanda da, duranda da bu dua mənə dilimdən düşməyəcəkdir. İndi buyurun görək mən düz iş görürəm, ya yox? Allah vəliəhdə ömür versin!

İxtiyarsız olaraq mən kövrəldim, hönkür-hönkür ağladım. Yəhya dedi:

– Ay canım, niyə ağlayırsan? Allaha şükür, mənə öldürmədilər, yandırmadılar, diri-diri qəbrə qoymadılar.

Dedim:

– Bu bədbəxt, sahibsiz millətin halına ağlayıram. Gör bu yazıqların qiyməti nə qədər ucuz imiş, gör xalqı kimlərin əlinə tapşırtıblar!

Çarvadar soruşdu?

– Bu hansı vəliəhddir?

Yəhya dedi:

– İndi böyüyübdür, Təbrizdədir. Adı Müzəffərəddin Mirzədir*. Hamınız deyin: “Allah vəliəhdə ömür versin!”

Hamılıqca dedik. Bu vaxt gördüm İbrahim bəy heyran-heyran baxır. Nə o qovun yedi, nə də biz zəhrimar elədik. Bostançının pulunu verib qalxdıq.

İbrahim bəy atını Yəhya ilə yanaşı sürürdü. Mən də onun yoldaşı ilə həcilov idim. Sözarası yoldaşına dedim:

– Axı belə məmləkətdə necə yaşayırsınız?

Dedi:

– Əmican, hamımızın mülkümüz, əhli-əyalımız var. Bunları qoyub gedə bilmirik. Birtəhər yana-yana dözməliyik. Vətən sevgisidir, nə eləmək olar.

Dedim:

– Şeyx Sədi necə əsr bundan əvvəl buyurmuşdur:

Sədi vətən eşqi doğru hədisdir,
Fəqət məhrum qalib ölmək çətindir.

Öz arxama mültəfit olub gördüm İbrahim bəy bizim söhbətimizi eşidir. Tez ağızımı yumub, xımımı kəsdim. Bununla belə, İbrahim bəyin baxışlarından dilxor olması məlum idi.

Mirzə Abbas dedi:

– Doğrudan da, Allah vəliəhdə ömür versin! Siz Allah, hamınız deyin: “Amin!”.

Hamımız: “Amin!” dedik. Mirzə Abbas yenə də ixtiyarsız olaraq dedi:

– Əgər vəliəhd bir az gec yetişsə idi, biçərəni diri-diri quyulaydılar...

Hacı Möhsün ağa dedi:

– İbrahim bəyin yazdığı kimi, mətin iradəli, tədbirli bir vəzir şahın istəklərini icra etmək əzmində olub, İranda qonşuların müdaxiləsinə və təsəllütünə yol verməyə, əlbəttə, İran tərəqqi edəcəkdir. Ancaq iki gündür ki, bu səyahətnamə məni çox narahat eləyibdir. Doğrusu, mən İrani bu dərəcədə pərişan bilmirdim. Əgər İbrahim bəydən başqa bir adam onu yazsa idi, inanmazdım. Lakin İbrahim bəyin özü İran haqqında o iddiada olduğu halda, o qədər qeyrət və təəssüblə indi bunları yazmışdır. İstər-istəməz qəbul etməlisən. Hələ heç bəid deyil ki, İbrahim bəy yenə də zati qeyrət və təəssübünə görə bir para işlərin üstünə pərdə çəkib ört-basdır etmişdir.

Mirzə Xəlil İsfahani dedi:

– Hər halda belə qalmaqacaq, çünki zaman o zaman deyil. Əlbəttə, dünyanın təbii seyri öz-özünə bütün nöqsanları aradan aparacaqdır. Bundan əvvəl bütün yer üzü vəhşiliklə dolu idi. Belə xəyal etməyin ki, Qərb millətləri elə anadan mədəni doğulmuşlar, heç vaxt vəhşilikləri olmamışdır. Xeyr, belə deyil. Eşitdiyimə görə, İspaniyada günlərin birində baş ruhanilərin məclisində günahsız bir cavanın töhmətləndirilib yandırılması haqqında fitva verildi. Şəhər meydanının ortasında hamının gözü qarşısında çoxlu odun qalayıb, üstünə neft səpib odladılar. Ölümə məhkum olunmuş cavanı oda atmaq istəyirdilər. Bu vaxt cavan padşah Fridlan oradan keçirdi. Nə hadisə üz verdiyini soruşdu. Dedilər: “Bu cavan baş ruhanilərin məclisində məhkum edilmişdir. Oda yandıracaqlar”. Cavan, rəhmlili padşah insanlıq və tərəhhüm üzündən dedi: “yazıq, hayıf!” Sonra tez oradan ötüb keçdi.

Müttəhimi yandırandan sonra baş ruhaniyə xəbər verdilər ki, şah meydandan keçərkən o, müttəhim cavanı görüb insanlıq və tərəhhüm üzündən dedi: “yazıq, hayıf!”

Bunun üçün keşişlər iclas təşkil elədilər, müzakirəyə başladılar. Belə qərara gəldilər ki, padşahın ürək yanğısı və hayıf deməsi şəriəti və məzhəbi təhqir etməkdir. Ona görə də gərək padşahın özü də yandırılınsın.

Bu xəbəri padşaha çatdırdılar. Xəbər verdilər ki, iş-işdən keçib, sizin özünüzdü yandırmaq haqqında da qəti hökm çıxarmışlar. Padşah gecəyarı evdən tək çıxıb, baş ruhaninin evinə gedir. Evə girən kimi özünü onun ayaqlarına salıb ağlaya-ağlaya deyir:

– Doğru demişlər, mən “yazıq, hayıf!” demişəm. Lakin təhqir etmək qəsdində deyildim. Bu sözlər ixtiyarsız olaraq insanlıq və həmnövlük üzündən dilimə gəldi. İndi, Allah xatirinə, mənim cavanlığuma rəhm eləyin, günahımdan keçin.

Ruhani çoxlu düşünüb, götür-qoy eləyəndən sonra dedi:

– Sənin yandırılmağın haqqında fitva verilibdir. Onu ləğv etmək olmaz. Lakin bir dəlillik çağır, qoy sənin damarına nəstər vursun, qanını şüşəyə tutsun, aparıb haman yerdə oda atınsınlar ki, o yanib sənin günahının kəffarəsi olsun.

Padşah razı oldu. O saat baş ruhaninin buyuruğunu yerinə yetirdi.

İndi baxın görün ki, haman millət mədəniyyətin gözəl cəhətlərini özündə necə birləşdirmişdir. Elə buna görə də ərz eləyirəm ki, dünya vaxtilə büsbütün vəhşilikdən ibarət idi. Tədrilə islah olundu. İnşallah, tezliklə İran da mədəniyyətin gözəl dairəsinə ayaq qoyacaq, hüquq bərabərliyi qanunları dərəcəsinə yüksələcək. Tərif olunduğu kimi, vəliəhd həzrətlərinin niyyətləri İranın gələcəyi üçün adamda böyük ümidlər doğurur.

Dedim:

– Mənim ağam, başqa millətlərə, ya məmləkətlərə Yaponiyanın Mikado* kimi ağıllı padşahı rəhbərlik edir. Ya da ki, milləti mətbuat və qəzetlər qeyrətə gətirir, ədiblər və filosoflar millətin intibahı üçün əsərlər yazırlar, kitablar nəşr edirlər, onun eyiblərini açıb göstərirlər, dövlətin millət üzərindəki hüququnu, millətin dövlət üzərindəki hüququnu müəyyənləşdirib, hər bir fərdin gözü qarşısında canlandırırırlar. Beləliklə, getdikcə bəxt ulduzları doğub parlayır. Belə etməyə idilər, yəqin ki, bu məqama çatmazdılar. Bədbəxtlikdən İranda bir

adam görmədim ki, elə bir niyyətlə dövlətin və millətin eyiblərini çələmə alsın. O ki, İrənın şairləridir, kül başlarına olsun, bütün fikir-zikirleri budur ki, bir Firon xasiyyətli, Nemrud rəftarıyla mədh söyləyib müqabilində çolaq bir yabı alsınlar. O ki, alimləridir, nə ərz ələyim, iyrenc mövhumat içərisində boğulurlar.

“Özü azmış necə yol göstərsin?”

O da ki, ruhanilərdir, hələ təhərət məsələsini şərh etməkdən başları ayılmamışdır. Kitab mağazasına gedirsən, görürsən ki, iki-üç yüz il bundan əvvəl yazılmış kitablardan başqa bir şey təlif olunmayıbdır. Əgər təzə bir kitab yazılmışsa da, məzmunu hamın köhnə kitabların məzmunudur. Yalnız adını dəyişmişlər.

Bir vəzir və ya sərdar görmədim ki, qoşun quruluşu, topxana, siyasət, dövlət quruluşu, rəiyyətperverlik maliyyəti toplamaq qaydaları, hökumət qanunları və bərabərlik haqqında bir kitab yazmış olsun. Ümid ağacı öz-özünə göyərək bar vermez, əgər bar gətirə de ondan istifadə etmək olmaz. Onun meyvəsi meşə ağaclarının meyvəsi kimi acı, turş və məzəsiz olar. Amma əgər mədəni üsulla bu ağacı əkib becərsək, əlbəttə, barı lezzətli və şəkər kimi şirin olacaq...

Amerikalılar torpağın məhsulunu mənimsəməkdən əlavə havadan da faydalanırlar. Onlar elektrik qüvvəsini də özlərinə ram edib, itaət altına almışlar. Amma bizim ölkədə o keçmiş tarixi və əzəməti ilə bircə dəne məktəb tapmaq olmaz ki, onun müəllimi təqlid etməndən başqa, məmləkətin səadət və millətin xoşbəxtliyini təmin edə biləcək bir elmin olduğunu anlasın. Bu genişlikdə ölkədə bircə dəne qəzet çıxmır. Əgər qəzet adlı bir şey varsa, o da həftədə bir dəfə min zəhmətlə daş üstündə çap olunmuş iki tikə kağızdan ibarətdir ki, onun da mündərəcə və məzmunundan nə dövlətə, nə də millətə bir qəpiklik mənfəət yoxdur. “İrən” və “İttıla” qəzetləri həmin iddiamızın canlı şahidləridir.

Otuz il bundan əvvəl Yaponiya adalarında yalnız otuz qəzet var idi. Onların hamısı cəfəng və mənasız idi. “İttıla” və “İrən” qəzetlərinə də pis idilər. İndi ölkədə min qəzet, həftəlik jurnal və aylıq ədəbi-siyasi məcmuə nəşr olunur.

Hacı ... Təbrizi dedi:

– Yusif, bəsdir, bəsdir. Saat yeddidir. Birigün axşam bizim evə təşrif gətirəcəksiniz, söhbəti orada başa çatdırarsınız.

Dedim:

– Təbrizdə iyirmi gün sizə zəhmət vermişik, daha bəs elər, burada zəhmət çəkməyin.

Dedi:

– Məqsəd dostları, yoldaşları bir yere toplayıb söhbət eləməkdir, zəhmət məsələsi ortalıqda yoxdur. Təarüf-zad da lazım deyil. Əlbəttə, ağalar birisigün axşam bizə təşrif gətirəcəklər.

Məclis dağıldı, mən də evə gəlib yatdım.

Səhər təzədən durub yeganə xaliqin dərgahına iki rükət namaz qıldım. Birdən otağın qapısını taraqqataraq döydülər. Namazı qılıb qurtarandan sonra dedim:

– Kimdir?

Məhbubə dedi:

– Yusif əmi, mənəm.

Məhbubənin səsinə eşitək təşvişə düşdüm. İbrahim bəyin əhvalının qarışdığını düşündüm. Tələsik soruşdum:

– Xeyir ola, nə xəbər var?

Məhbubə dedi:

– İnşallah, xeyirdir, sizə müjdə gətirmişəm. Allaha şükür, ağa öz-özünə dikəlib, əlilə buz qabına işarə elədi. Bildim ki, su istəyir. Verdim, içdi. Sifəti çox aydın və fərəhlidir. Sizə müjdə gətirdim ki, gəlib görəsiniz, dikəlib mütəkkəyə söykənibdir.

Mən ondan soruşdum:

– Hacıyə xanım haradadır?

– Bəyin yanında yatıbdır, – dedi.

Dedim:

– İndi ki, Hacıyə xanım yatıbdır, durana qədər mən ora gələ bilərəm. Sənin mustuluğun mənim gözüm üstə. İndi get, sonra gələrem. İnşallah, yavaş-yavaş durub söhbət də elər.

Məhbubə elə sevinçək idi ki, sanki dünyaları ona vermişdilər. Bir saatdan sonra gedib gördüm doğrudan da dünənkinə görə İbrahim bəyin rəng-ruyu çox dəyişilibdir. Toxtamaq əlamətləri üzündən aydın görünürdü.

Məhbubə dedi:

– Çay dəmləmişəm.

Dedim:

– Gətir.

Gətirən kimi piyaləni əlimdə tutub dedim:

– Bu çay İrandan gəlibdir, için.

İbrahim bəy o saat “Ya həqq, ya mədə!” deyib çayı içdi. Lakin içərkən gözlərindən yaş axırdı. Mən onun yanında oturub, ayaqlarını ovub dedim ki, yenə də kotlet bişirsinlər.

Axşamüstü bağçada idim, gördüm bir qara ərəb balası gəlib, Hacı Məsuda bir məktub verdi və qayıdıb getdi. Hacı Məsudu çağırdım, gəldi. Soruşdum:

– Məktub kimdəndir, haradan gəlibdir?

Dedi:

– Qonşunun qızı Balaca xanıma məktub yazıbdır.

Dedim:

– Hərçənd ki, özge məktubunu oxumaq yaxşı deyil, amma Saleh əfəndinin tapşırığına riayət etmək lazımdır. Qafil olmaq düzgün deyil.

Məktubu açıb oxudum. Bu məzmununda yazılmış idi:

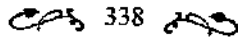
“Sadiq dostum Məhbubə xanıma, sadiq dostu tərəfindən.

Mənim əzizim, sevimlim, hörmətlim, Məhbubə xanım! Üç gündür ki, mən də senin kimi pərişan və könlü xəstəyəm, fəqət bizim aramızda olan fərq bundan ibarətdir ki, senin halının pərişanlıığı və kefsizliyin eşq ordusunun hücumundandır, mənim isə küdurətim qəzəb, qeyrət və təəssübdəndir. Ona görə ki, yuxuda görə biləcəyime gümanım getməyən əhvalatı ayıqlıqda görüb tamaşa etməli oldum. On iki il dostluq edib, iki bacı kimi bir-birimizə məhəbbət besləmişik, sədaqətlə, üzde və dalda da vəfa və dəyanətlə üns tutmuşuq. Sənin bu sədaqətli zəlil dostundan heç bir təqsir və tərki-ədəb üz verməmiş, öz evindən onu təhqir və hörmətsizliklə qovdun. Sənə qulluq etməkdən onu məhrum etdin. Halbuki:

Vəfadan başqa təqsirim yox idi.

Haman saatdan titrətmə-qızdırmaya düçar olmuşam, hələ indi də özümə gələ bilməmişəm.

Dostlardan ayrılmaq, vallah, çətindir.

Bilmirəm mənim günahım nədir? Mən sədaqət, dostluq, vəfa naminə senin yaxşılığını istəyib, nəsihət ünvanı ilə dünya və aqibətin məsləhətini söylədim. Təəssüflər olsun ki, mənim sözlərimi başqa cür qəbul elədin. Deyəsən, mənim dostluq nəsihətlərimi şəxsi qərəz hesab elədin. Halbuki İbrahim bəy mənim süd qardaşımdır. Anam ona süd vermişdir. Biz onunla bacı-qardaş, mənim başqa bir xəyalım ola bilməz. Sənə hər nə demişəm, hamısı xeyirxahlıq üzündən, həmişəbahar sifətinin rəngi və təravətinin yenidən cilvələnməsi xatirəsi və insanlığa hörmət naminə idi. Əlbəttə, kamil insan elə bir iş görməz ki, onun qiymətli cəvahirləri özlerini sərraf adlandıran cahillərin nəzərində məfrəğə çevrilsin. Sənin əməllərin isə yaxşı da olsa, pis də olsa, xalqın gözündə qəbahət və eyibdir.

Aqil adam gül-çiçəyi tapdalayıb məhv etməz.

Ağıllı və kamil adam hər yerdə, xüsusilə tərbiyəsiz ərəb qızlarının olduğu bir məclisə öz eybini açıb danışmaqdan çəkinməli, onların istehzasından qaçmalıdır. “Töhmətə rast gələcəyiniz yerden qaçın” – demişlər.

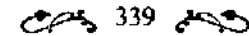
Sənin məhəbbət macəran hər bir bazarın başında danışılır. Hərçənd ki, mən sənin dostun kimi onların cavabını verirəm. Lakin nə etmək olar. Rüsəvayçılıq təsti damdan düşüb, cingiltisini aləm eşidibdir. Sən evdə oturub, qapını çəkib üzünə bağlamısan, eşikdən xəbərin yoxdur ki, nə həngəmədir.

Ağızlarda gəzir rüsəvayçılığın.

Mənim dostluq, yoldaşlıq və rəfaqət aləmində vəzifəm bundan ibarətdir ki, həmişə sənin məsləhətini deyib göstərim, sənin iltifat-sızlığından inciməyim, təhqirlərin müqabilində dostluğumuzu qırmayım. Əgər sən məni min dəfə yanından qovsan da, yanına çağırısan da, atsan da, tutsan da mən səndən inciməyəcəyəm və dostluq borcunu yerinə yetirəcəyəm.

Məni qovsan da qapıdan, gələrəm pəncərədən.

Sənin işıqlı könlün yaxşı bilir ki, mən əvvəlki dostluq haqqını əsla itirməmişəm, əhdü vəfada həmişə möhkəm dayanmışam.

Vəfa gülşənime dəyməmiş xəzan.

Dostluq və sənə məhəbbət binası ürəkdə elə möhkəmdir ki, heç bir hadisənin fırtınası onun əsasını sarsıda bilməz. O mətin qala Krupp topları ilə belə dağılmaz. Bununla belə, yenə də sənə deyirəm:

Sənin könlünün güzgüsü saf və hər bir küdurət və xəyanətdən təmizdir. Sənin bütün fikir və xəyalların müqəddəs və pakdır, hər cür qəzadan uzaqdır. Lakin nə etmək olar ki, xalqın nəzərində onlar mənfur və mərdüddür. Belə olduqda hər bir ağıllı kişi və qadının vəzifəsi şəxsi ad-sanımı və heysiyyətini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Adam gerek elə rəftar etməsin ki, onun hərəkətlərindən başqalarının könlü sinsin, özgələrinin ürəyinə xal salmış olsun. Belə bir adam heç kəsdən məhəbbət görməz, onu heç bir meclisdə yaxşı qarşılamazlar, hamı ondan qaçar, hər bir kəs ona yanaşmaqdan imtina edir. Bunları yazmaq səni ürəkdən sevən dostunun vəzifəsidir. Mən bunlar üçün sənin boynuna minnət qoymaq fikrində deyiləm. Fəqət deyirəm:

“Görməsin aqıl gerek bir iş ki, peşmanlıq verir”.
Dostlara dostluq edirsən, bu işin yox minnəti,
Düşməne versən öyüd, onda səfəli dostsan.

Keçmiş adamlar gözəl sözlər söyləmişlər. Biz gerek onların göstərişlərinə əməl edək:

Dost odur ki, sənin bütün eybini
Güzgü kimi dik üzünə söyləyə.
Düşməni üzə susar, daldada danışar,
Daraq kimi min dil ilə özgəyə.

Kaş dünən gecə bizdə olaydın, öz gözünlə görə idin ki, bu tərbiyəsiz ərəb qızları ilə gecə yarısınıdək necə dalaşmış, sənin təmizliyini müdafiə eləyirdim. Onlar məni də səninlə bir tutub dedilər: elə roman oxuyanların axırı belə olar, onlar nəhayət eşqə, sevgiyə qoşulurlar. “Bon-bon, nu-nu” eləyib, firəng dilini bilməklə fors etməyin səmərəsi bundan başqa bir şey ola bilməz.

Qorxuram inciyəsən, yoxsa uzundur mətləb...

Ola bilsin ki, bu vaxtadək özün də dostunu evindən qovmağının qəbahətini başa düşübsən, eybi yoxdur:

Eşqin bu kimi ədəsi boldur,
Təsbihi xaç eyleyən də oldur.

Sənə sağlıq diləyən və səni sevən həqir, fəqir Rəfiqən”.

Məktubu əvvəlindən axırınadək oxudum, yenə də zərfin ağzını yapışdırdım, Hacı Məsuda verib dedim:

– Apar ver Məhbubəyə, cavabını yazandan sonra gətir, mən oxuyum. Ola bilsin cavabında elə bir şey yazar ki, onun səlahına olmaz. Ancaq o anlamasın ki, mən bilməmişəm.

Hacı Məsud məktubu apardı. Sabahı gün cavabını gətirib mənə verdi. Məktubun cavabı belə idi:

“Məhbubə tərəfindən rəfiqəsinin məktubunun cavabı:

Bu məktub Məhbubə tərəfindən öz sadıq rəfiqəsinə yazılmışdır. Mənim əzizim! Sənin məktubunu alıb, diqqətlə, dönə-dönə oxudum. Sən öz aləmində bu şairanə sözləri və ədibanə yazıları guya dostluq və səmimiyyət vəzifəsi üzündən yazmışsan. Kaş mənim əhvalım Leylinin zülfü kimi pərişan olmaya idi, bəsirət gözlerim isə Züleyxanın gözleri kimi işıqdan düşməyə idi, yaxşı təbim və bir də hər bir incəliyi seçən qüdrətim olaydı ki, sənin bu məktubuna cavab verməkdə aciz qalmaya idim. Öz acizliyimi və bacarıqsızlığımı etiraf etməyə idim. Fikrin və qənaətin səhv olmasa da, yazdıqların düzgün deyil. Əlbəttə, qədim zamanlarda dostluq əsasları çox möhkəm idi. Məhəbbətin ülviyyəti dünya malının həvəsinə düşmək dərəcəsinə alçalmamışdı. Sədaqət süfrəsi başında duz-çörək kəsmiş dostlar onun haqqını uzun illər boyu itirməz, həmişə bahar gülü kimi təravətini məhəbbət və yeganəlik buludundan sezən vəfa, etibar yağışı ilə artırır. Üzdə və daldada yekdillik tellərini möhkəmləndirir və bir-birinin hörmətini saxladılar.

Dostluq yolunda öz malını, canını qurban verib dilinə bir kəlmə belə söz gətirməyən, dostluq yolunu badamın içindəki meğzinin iki ləpəsi kimi canbır, qəlbbir başa vuranlar az olmamışlar. Mən heç nəyi bilməsem də, dostluq qədrini və borcunu yaxşı bilərəm. Dost yolunda dostun yolunun ilk mənzimi dost yolunda dostun malından

və canından keçməsidir. Dostun öz dostuna nəsihət verməsi də onun əsas vəzifələrindəndir.

Mənim əziz rəfiqəm! Sən kələfin ucunu itirmisən. Elədiyən nəsihətlərdən belə məlum olur ki, məni dəli hesab edirsən. Sən hələ dəliliklə eşq və eşqbazlıq arasındakı fərqi anlamamısan.

Aşiqə səbr et demək, əlbəttə ki, əfsanədir.

Təəssüf ki, mən aşiq deyiləm, əgər aşiq olsaydım, özümü dünyanın xoşbəxtlərindən biri hesab edərdim. Kaş mən də aşiq olaydım. Mənim də adım Züleyxa, Leyla, Əzranın adları kimi şairlərin və ədiblərin kitablarını zینətləndirəydi.

Mənim əzizim, eşq tamamilə başqa şeydir. Eşqin özəməti o qədər alçalmamışdır ki, sən onu oyuncaq adlandırırısan. Sən hər bir sözündə "eşqbazlıq" ifadəsini işlədirsən. Eşqi oyuncaqla bərabər sayma, sənün üçün eyibdir. Oyun oyundur, məhəbbət də məhəbbətdir. Bundan əlavə, mən bunların ikisindən də uzağam.

Rica edirəm, bundan sonra kədərli ürəyimi yersiz məzəmmətlərlə incitməyəsən. Allah sənə əcr versin.

Mənə baxsan məhəbbətlə nəzər qıl,
Yanar könlün, gəl ahından həzər qıl!

O ki, yazmışsan guya mən səni öz evimdən qovdum, əsla belə deyildir. Bu böyük bir böhtandır. Bəy yalnız və pərəstarsız idi. Xəstənin qayğısına qalmaq vacib olduğuna görə ürəyim onun yanında idi. Buna görə də oraya tez getdim. Bu tez getmə bir də onun üçün idi ki, sən eşqbazlıqdan az danışasan, mənimlə həmdərd olmasan da bəri sakit dayanasan. Mənim pərişanlığımı eşqbazlıq hesab etməyəsən. Hər halda sizin dediyinizi qəbul etsəm də, bu yenə də kənizin öz ağası və ixtiyar sahibinə sədaqətini və vəfalılığını göstərəcəkdir. Ancaq bu sözlərin nə faydası var. Sən ki, bu əhvalatdan uzaqsan, belə şeyləri bilməməkdə də sənün təqsirin yoxdur.

Məhəbbət ələyib təşrif buyursan,
Bu ev öz evindir, can sənə qurban!

Səni istəyən Məhbubə".

Mirzə Abbasın evindən bir az şirni gətirmişdilər. Alıb Hacıyə xanımın qulluğuna göndərdim. İbrahim bəyin əhvalının yaxşılaşması məni çox sevindirmişdi. Bu gün keçmiş günlərə nisbətən halı yaxşı idi. Hərəkətlərindən xoşuna gələn əlamətlər görünürdü.

Axşamüstü mən Hacıyə xanıma dedim:

– Bu gecə mənə Hacı ... Təbrizi qonaq çağırıbdır. Əgər izin versəniz gedərəm.

Buyurdu:

– Get.

Getdim, hələ heç kəs gəlməmişdi. Qonaqlar yavaş-yavaş gəlib topladılar. On iki nəfər idik. Məclisdə tanımadığım bir adam var idi. Guya Firəngistandan gəlmişdi. Çay içdikdən sonra yenə də qonaqçımız olan Hacı zarafat eləməyə başlayıb dedi:

– Yusif əmi, de görüm Təbrizdə nələr gördün?

Dedim:

– Mən ki, bir şey görməmişəm, amma bəy əfəndi gördüklerini yazıbdır.

Dedi:

– Mən ölüm, di söylə!

Dedim:

– Bir şey də görmüşük, lakin İbrahim bəy yazmayıbdır.

– O nədir, – deyə soruşdu.

Dedim:

– Günlərin birində sizin hücrəinizdə əyləşmişdik. Poçt qulluqçusu sizin qardaşımızın məktublarını gətirdi. Orada başqa bir adam var idi. O soruşdu:

– Mənim adıma məktub varmı?

– Bu iki zərif sizin adınızadır, -- dedi və məktubları çıxarıb verdi.

O adam məktubu zərfin içindən çıxarıb paketi İbrahim bəyə tərəf tulladı, guya külək onun yanına apardı. Ancaq məlum idi ki, bu işi qəsdən elədi. İstədi İbrahim bəy onun ünvanı, ləqəbləri və şanının yüksəkliyini anlasın. İbrahim bəy də mətləbi duydu, yavaşca gözaltı baxıb dedi:

– Möhtərəm Hacı ağa, zəhmət çəkib bu qədər ləqəbi yazmaq-dansa yaxşı olardı ki, bir kəlmədə xülasə ələyib yazsa idilər ki, Allahın hüzuruna çatacaq.

Hacı gülümsəyib dedi:

– Nə eləmək olar, indi rəsm belədir ki, hər kəsin şəninə və rüt-bəsinə görə ünvan yazsınlar.

İbrahim bəy dedi:

– Bu nə rəsmdir? Əziz vaxtlarını bu kimi boş, məsrəfsiz sözləri yazmağa onları məcbur edən nədir? Burada on altı kəlmə söz var: “Səmimilik ifadə edən bu ərizə Təbriz Darüssəltənəsində yüksək məqamlı, cənab, müstətab, ləqəblərə ehtiyacı olmayan böyüklərin, tacirlərin ündəsi, ayan-əşrafın seçilmişsi, xalqın böyüyü, əziz qibləmiz, başımızın böyüyü məşhur xərəzi Ağayi Hacı Ağa Qaracadağının (Allah onun yüksək iqbalını əbədi etsin) yüksək xidmətinə çatıb nəzərindən keçiriləcəkdir”.

İbrahim bəyin qamı qaraldı. Hacı də bədməstliyə başladı. Sizin qardaşınız qəhqəhə ilə gülürdü. Az qalmışdı ki, əlbəyaxa olsunlar. Xərəzi Hacı Qaracadağı küsdü, qeyzlə durub getdi.

Firəngimaab nəbələd kişi idi:

– Doğrudan da, nə qədər mənasız və axmaq rəsmlərdir. Heç bəid deyil ki, yavaş-yavaş Allahlıq ləqəbi də onların şanlarına şəkəstlik gətirə.

Fransada prezidenti bircə “müsyö” kəlməsilə yazırlar. Bununla da onun şan və calalı tükün ucu qədər əskilmir. Əslən onlarda iki ləqəb yoxdur ki, yazsınlar da. Birinə xitabən məktub yazarkən nə kitabda, nə də məktəbdə ikinci ünvan görməmişlər. Onlar uşaqlıqdan ikinci ləqəb eşitməmişlər. Mən bilmirəm bu İran camaatı cəfəng sözlər tapmaq üçün öz əziz vaxtlarını nə üçün hədəfə verir. Nə üçün bu çətin, ağır təklifləri xalqın boynuna bağlayırlar. Kitablarda və məktublarda o qədər məsrəfsiz, dolaşqı sözləri mətləbə qatırlar ki, kitabları və məktubları qəlizləşir. Belə ki, adam bir saat oxuyandan sonra heç nə başa düşmür. Mətləbin nə başı var, nə də ayağı. “Tarixi-Vəssaf”ı üç dəfə oxumuşam, indi onun bir kəlməsi də yadımda qalmayıbdır. Ay insafsız, adam da bu qədər zəhmət çəkib özünə lənət qazınar? Elə bir adam tapmaq olmaz ki, onu oxuyub müəllifinə lənət oxumasın. Ona görə ki, əslən bilinmir ki, Çingiz nə qələt dartmış, nə kimi zülmələr etmiş, bunları nə üçün, nəyin xatirinə eləmişdir? Yaxud, Hülaku nə kimi əbəs iş görmüşdür. Bütün bunlarla birlikdə belə bir çətin kitabı verirlər məktəbli uşağın əlinə. Yazıq uşaq oxuyub bir şey başa düşməyəndə ağac-fələqqə ortalığa gəlir. Halbuki müəllim özü də o kitabdan bir şey

anlamır. Müəllif isə onu yazarkən məzmunu nəzərə almayıb, özünü göstərmək, izhari-fəzl etmək üçün harada bir çətin lüğət varsa, onu öz əsərinə daxil etmişdir.

Bir insafılı yazıçı yazır ki, iranlıların əcəb tamaşalı inşası var. Yazılarının elə bir kəlməsi yoxdur ki, oradakı yalan şahidsiz və sübutsuz olmasın. Hara ki, “vasil” sözü gəldi, hökmən gerek “hasil” sözü də gəlib quyruğuna yapışsın. Nə vaxt “vücut” kəlməsini gördüm olmadı ki, “zicud” kəlməsi onun yanında gəlməsin, “Məzac” – “vəhac”dan ayrılmır, birinci səhifənin axırında “drug” oxudunsa əlbəttə ikinci səhifənin əvvəlində “bifruq” görəcəksən, “xidmət” də ki, “rufətsiz” ola bilməz! Yazmışlar ki, günlərin birində neçə nəfər ağzı yava bir yerə toplaşmışdılar. Şeyrdən, nəsrədən hər hansı nə yazmışdısa o məclisdə oxuyur və öz əsəri ilə öyünürdü. Ədiblərdən biri qurşağındakı lülələnməmiş kağızı vüqarla çıxarıb, tən tərəq və tam iftixarla oxumağa başladı: “Qələmin buludlarından sızan yağışla söz gülüstanını həmişə yaşıl saxlayıb, onun təravətini artırən təbimin yüksəkliklərdə pərvaz edən şahbazı öz əlvan qanadları ilə mənə çiçəklərini boyuyub zinetləndirir, indi qəzavü qədər kimə sürətlə çapan hümmətimin atını səyirdib şeyr bəzminə həqiqət çiçəklərini süsləmək, fikir yengəsi vasitəsilə bakir sözləri xəyal örtüyü arxasından çıxarıb bələğət gərdəyinə gətirmək, şahidi-məqsudun üzündən qəm və kədər ləkələrini fəşahət rayihəsilə silmək, kərəm qədəmini kani-kərəmət qəsrinə basıb, zəmanənin nəhəngindən ürəyimi...”

Elə buraya çatanda, bir bucaqda əyləşmiş, saçları pırtlaşqı bir kişi ucadan bağırır dedi:

– Ay atası filan, dinsiz, nə deyəcəksən tez de, mənə ki, hövsələ qalmadı; bu “kina-kərəm”lərin nə qədər davam eləyəcək, axırını nə olacaq. Ay xalqın canının düşməni, bu yava sözləri yazmaqdan məqsədin nədir? Bir de biz də anlayaq, bu ədiblərdən hankısı desə ki, mən anladım, qələt eləyir. Desin görək nə anlayıbdır. Hələ bu qədər yava-yava danışığınız, adamın zəhləsini tökən bir əda ilə söyləməyiniz bəs deyil, özünüzdən də razısınız, təvəqqeiniz var ki, məclisin yuxarı başında əyləşəsiniz, istəyirsiniz ki, yol gedəndə sağınızda-solunuzda qarovul-yasavul dayanıb camaata desin ki: “Yol verin, kənara çəkilin, ədib gəldi”. Kül sizin başınıza olsun! Bu fəzilətinizdən dünya və axirətdə özünüzdən nə yadigar qoydunuz

ki, onunla dövlət və millət fəxr eləsin, yaxud ondan yoxsullara bir xeyir dəysin? Dəlinin biri dəli, heç anlayırsan ki, bu faydasız, boş sözlərlə camaatı məəttəl eləmişən? Ömrünün iyirmi ilini naqqallığa sərf eləmişən, indi bir sətir boş cəfəng sözü şərh etməkdə aciz qalmısan. Sizdən soruşuram söz mənaya tabe olmalıdır, ya mənə sözə? Siz özünüzdün və bizim vaxtımızı bu cür tələf eləyib qurtarıncas, firəngli öz biliyi ilə bir maşın icad eləyir. Onun mənfəətindən bir kürür frank qazanır, gecəni də asudəliklə yatır. Siz isə sabah bir fironşifət zalımdan beşçə tünən ənam almaq üçün gecə üç dəfə yuxudan durub şam yandırır, yalan-palandan tapıb şeir yazırsınız.

Xülasə, saçlı pırtlaşıq kişi çox danışdı. O, sadə danışığına görə sözlərindən ədiblər bir şey başa düşmədilər. Bəli:

Aşınalar anlayarlar bir-birin.

Mirzə Abbasdan bu adamın kim olduğunu soruşdum.

Dedi:

– Mazandaranlıdır. Marseldə sakin olub, İran üçün əmtəə alıb göndərir. Öz-özümə dedim: “Kaş İbrahim bəy burada olaydı. Necə də onun zövqünə uyğun adamdır!”

Hamını şama dəvət elədilər. Gedib süfrə başında oturdum. Xörək yeyildi. Şamdan sonra Hacı Möhsün ağa soruşdu:

– Yusif əmi, “Səyahətname”də qeyd olunmuş bu “Möhtrəm vücud” kimdir? İbrahim bəyi vəzirlərin, başçıların və bu kimi adamların yanına aparıb ona bələdçilik edən kim olmuşdur?

Dedim:

– Kirmanlı Məşədi Həsən bələdçilik eləmişdir. O da Hacı xanın köməyi və məsləhəti ilə olmuşdur. Bu Məşədi Həsən hər şeydən xəbəri olan bir yaxşı adamdır. İbrahim bəyə söz veribdir ki, ayda bir məktub göndərüb Tehranın, bəlkə də bütün İranın vəziyyətini olduğu kimi yazsın. Çox məlumatlı, bir neçə dil bilən adamdır.

Yenə də Hacı soruşdu:

– Çox gözəl, bəs bu “möhtrəm vücud” hansı qanunu yazıbdır?

– Mən öz gözümlə görməmişəm, – dedim.

Yenə də o mazandaranlı sözə başlayıb dedi:

– Baba, Allah xatirinə, İranda qanun harada idi? Orada nizam-intizam nə qayırır? Arabir deyirlər şahın buyruğuna görə sərxoş

adamları tutub cərimə eləyirlər. Sonra özləri haman cərimə bəbətindən aldıqları pulu çaxıra verib aşkara içirlər. Qumarbazı əzab-əziyyətdə düşür edib, kötək gücünə ondan aldıqları pulu özləri fahişəyə, cındaya verirlər. Qanunun hökmü gerek hamı haqqında eyni dərəcədə, istisnasız icra edilsin. Qanunu icra edən orqan gerek qanunverici orqandan tamamilə ayrı olsun, gerek cərimənin hökmünü biri versin, cəriməni başqası alsın və o hökmü yerinə yetirsin. Cərimə verənlə cərimənin ödənilməsi haqqında hökm verən hakim küçə-bazarda bir-birinə rast gəldikdə bir-birlərini tanımamalıdırlar. Cərimə verən həmin şəxsin hökmü ilə dününə filan qədər cərimə verdiyini bilməlidir. Əgər qanunda xüsusi şərtlərə yol verilməsə, onda hər kəsin haqqında bir cür icra olunar. Qanuna hamıdan əvvəl hakim özü tabe olmalıdır.

Qanuna riayət etməklə, hökmü icra etməkdə hakimlər gerek heç bir tərəfgirliyə yol verməsinlər. Hambal birinin on qara pulunu yəsə cəzalanmalıdır. Əgər həmin cinayətə başçılardan birisi mürtekb olsa, o da eyni cəzanı almalıdır.

Bizim İranimızda qanun adında kağız üzərində bir hərf belə yoxdur. Əgər bir adam desə ki, vardır, yalan deyir. Ancaq İranda hakim, ya rəiyyət, hərbi və ya adi vətəndaş olmasından asılı olmayaraq hər kəsin kəlləsi bir qanun qalasıdır. Görürsən kişi gedib öz xahişi ilə sərbaz olur ki, qolçomaqlıq eləyib, hamıya zor desin. Əgər, işdi, onun daxil olduğu qoşun hissəsi səfərə çıxmalı olsa, bir fəhlədən, hambaldan icarə eləyəcək, adını, paltarını ona verəcək, öz yerinə göndərəcəkdir. İndi “ya Allah, babam, get səfərə” – deyə sağını-solunu bilməyən hambalları təcrübəli hərbiçilər yerinə müharibəyə göndərəcəklər. O da ki, bilməyəcək, “sağa dön” nədir, “sola dön” nədir. Hamısı onun üçün birdir.

Qanun olsaydı, sertişin nə həddi var idi ki, sultanı hərbi qulluqdan azad eləsin, yaxud sərhəng nəçidir ki, sərbazı vurub öldürsün. O, dövlət xəzinəsindən maaş alır, daha sərbazın ölüm-dirimi sərhəngin ixtiyarında olmamalıdır.

Qırx ilin ərzində İranda vur-tut qırx kaxana açılıbdır – bez, bülür, çini qab, buz, dəri, kibrit, şəkər, mahud və s. Filan maşını, filan çərxi, filan vəsaiti almaq üçün hey puldur ki, bir ucdan Firəngistana göndərilir. Bunlar da gəlir İranda məsrəfsiz yatıb qalır. Məzəli budur ki, padşah hökm edir ki, bəzi şeylərin alınması üçün

göstəriş verilsin. Xarici işlər naziri o dəqiqə hazır olub ərz eləyir: “Bəli, qurbanın olum, yazaram filan səlahiyyətli nazir tədarük görür”. Bundan istifadə edərək üç-dörd məclisdə hər kəs bacardıqı qədər qarətçi və talançı quldurlar kimi öz payını həmin fərma-yışdən ələ keçirir. Pul gedir, amma nə gəlir – məlum deyil.

Bəs nə üçün olmadı? Necə oldu? – “Qanun yoxdur, qanun yoxdur” – deməklə özündən çıxdı. Ağzına gələni deməyə başladı. Qonaqımız Hacı dedi:

– Cənab Rza xan, siz özünüz də bir vaxt bu başçılardan biri idiniz. Amma sərhəng-sərteplərin eybini indi açıb söyləyirsiniz. Məlum olur ki, bu sözləri deməyə sizi firəngimaablıq məcbur eləyir.

Rza xan dedi:

– Xeyr, əsla! Bunu göstərmək üçün mənim min şahidim var. Mənim vicdanım belə nökrəçiliyə razı olmadı, ona görə də əl çəkdim. İndi alınımın təri ilə bir tikə çörək yeyirəm. Atadan-babadan nökrəçilik eləmişəm. Bizim atalarımız üzrlü idilər. O vaxt barbarlıq zamanı idi, onlar da başçaları ilə bir məsləkdə idilər. Lakin indi mən baxıb görürəm ki, Fransa qoşununda bir kapitanım hüququ, vəzifəsi nədir, mənimki, nədir. Əgər başqa yoldaşlarım kimi başımı aşağı salıb getməsəm, mümkün deyil. Əgər onlarla yoldaşlıq eləsəm öz nəfsimin və vicdanımın yanında başaşağı olacağam. Buna görə də boynumdan atdım. Baxıb gördüm ki, belə hallarda insanlıq, mədəniyyət qoxusu firəngimaablıqdan daha aydın saçılır. Mən bu məsləki bəyəndim, mədəniyyət yolunun yolçusu oldum.

Mən ərz elədim:

– Xan ağa, sizin nəzərinizcə İranda qanun hökm sürə bilərmi?

Gülüb dedi:

– Qanun canlı bir şey deyil ki, onu yaratmaq bəşər qüdrətindən xaric olsun. Qanun qəbul edilmiş şərtlərdən ibarətdir. Məsəl üçün dünənədək bir batman əlli misqal idisə, bu gün yetmiş misqal qəbul olunur. Lakin bu qanun o vaxt ümumi xarakter kəsb edə bilər ki, əvvəlcə hökumət öz anbarında olan taxılı həmin çəki ilə təbəələrə satsın, onda hamı qanuna tabe olacaq.

Dedim:

– Əlli misqal* yetmiş misqal etmək üçün elm lazımdır. Görək hər kəs bilsin ki, əllinin üstünə iyirmi artırılrsa, yetmiş olar.

Dedi:

– Elə haman iyirmini əllinin üstünə gəlsən yetmiş olar. Amma yetmiş iki yüz yetmiş yeddiyə bölüşdürmək üçün geniş elm lazımdır. Batman* yetmiş misqal eləmək üçün qəti bir hökm kifayət edər. Bölüşdürmək elmi də elə haman hökmün içində olacaq. Düzgün hökm o vaxt baş tutar ki, məktəblər tədarük edilsin, bacardıqca xarici ölkələrdən onlara lazım olan vəsaiti, professor və müəllimi çağırmaq haqqında ciddi işlər görülsün.

Mən dedim:

– Xan ağa, eşitdiyimə görə qanunun işi o qədər də asan deyildir ki, bu tezlikdə onun xeyir-bərəkətindən faydalanmaq mümkün olsun. Bundan əlavə, deyirlər müsəlmanların əlifbası çox çətin və mənasızdır. Əlifbanın çətinliyi üzündən təlim-tərbiyədə avropalılarla on il təfəvüt ortalığa çıxır. Məsəl üçün əgər bir müsəlman uşağı avropalı bir uşaqla eyni zamanda dərs oxumağa başlasa, avropalı uşaq öz təhsilini müsəlman uşağından on il tez başa çatdırar.

Rza xan dedi:

– Şübhəsiz ki, bizim əlifbamız mənasızdır, onun çətinliyi və dolaşlıqlığı da məlumdur. Amma onu islah etmək maarif idarəsinin vəzifəsidir. Əlbəttə, əgər maarifimiz olsa. Lakin bu məsələnin qanuna heç bir dəxli yoxdur. Bunun tayı göz qabağındadır. Yaponların əlifbası bizimkindən min dəfə çətindir. Yapon dili və ədəbiyyatını bilmək üçün gərək heç olmasa, on beş min heroqlif öyrənsən. Tədrisin qarşısında duran bütün bu maneələrə baxmayaraq bu millət az bir müddət ərzində elm, sənət, ölkəni idarəetmə, rəiyyətin rifah halının təmini rüsumundan, vergi toplama, mədəniyyət kəsb etmə, gözəl əxlaq və ədəbiyyat sahələrində iki yüz ildən artıq bu yolda gedən Qərb ölkələrini ötüb keçdi, özünü onlardan irəli atdı. İndi yaponların on dörd ali məktəbi, üç yüz orta məktəbi, əlli səkkiz min ibtidai məktəbi vardır. Elə bu məktəblərin dövlətindən ölkənin dörd yüz heştad milyon lirə illik mədaxili və məxarici vardır. Özünü də elə bir sənaye sahibidir ki, bu gün alimləri heyran edibdir. Qoşun nizam-intizamı və qorxmazlıqlarını tərifləməklə başa gələn deyil. Çinlilərlə müharibədə öz qəhrəmanlıqlarını və qüdrətlərini yer üzünün bütün dövlətlərinə göstərdilər. Hərçənd ki, Qərb dövlətləri elbir olub onu öz fütuhatının səmərəsindən istifadə etməkdən müəyyən dərəcədə məhrum etdilər, lakin şübhə yoxdur

ki, az bir zamandan sonra Qərb dövlətlərinə də əl uzadacaq, onları Şərqi mənafeyindən əl çəkməyə məcbur edəcəkdir. Bu mənim öz əqidəmdir, əgər diri qalsaq Şərqi və Qərb xalqlarının qanı ilə Yaşıl dənizin Qırmızı dənizə təbdil olduğunu görürük.

Mirzə Abbas dedi:

– İbrahim bəy də bu müharibənin sonunu belə yazmışdır: “Hər halda görünür uzun sürəcək, bu tezlikdə qurtarana oxşamır”.

Rza xan dedi:

– Doğru yazıbdır, elədir ki, var. Mətləb uzundur. Bu işləri zühura gətirən yalnız bir nəfərin qeyrət və həmiyyətidir ki, o da həmin imperator Mikadodan ibarətdir. Bu Mikadonun əcdadı özlərini göylərin övladı adlandırır. Aşağı sınıflərə mənsub olanlardan heç biri onların üzünü görə bilməzdi. Yalnız dərəcəyi adlanan böyük hakimlər ildə birçə dəfə imperatoru görə bilirdilər. Onlar da, indi İranda olduğu kimi, əhali ilə istədikləri kimi rəftar edirdilər. Təbələri satın alınmış qul kimi döyür, öldürür, cərimə edirdilər. Nəhayət, bu xoşbəxt cavan şahlıq taxtında əyləşdi. Birdən-birə böyük bir yığıncaq çağırdı. Orada əhalinin bütün silklərinə mənsub olanlardan – vəzirlər, yüksək rütbəli dövlət xadimləri, qoşun başçıları, tacirlər, müxtəlif peşə sahibləri iştirak etdirdilər. Mikado özü şəxsən mələkənin qolundan tutub yığıncağa daxil oldu. Oradakılara kitabən buyurdu:

– Sizi buraya çağırmaqdan məqsəd mühüm bir mətləbi söyləməkdən ibarətdir. Fikrimcə, bu mətləbi söyləməyin çoxlu xeyri və mənfəəti vardır, mənim də, sizin də ondan boyun qaçırmağımız haramdır. Bilin və aqah olun ki, sizin Mikadonuz sayılan və yüz iyirmi birinci padşah hesab olunan mən Moçoqsud bu gün öz əcdadımın bütün adət və xasiyyətlərini tapdalayıram. Onlar özlərini məbud və ya göylərin oğlu və sizi öz bəndə və qulları hesab etdiklərinə görə böyük səhv və xəta etmişlər. Mən sizə deyirəm: bu saatdan etibarən mənimlə sizin aranızda qardaşlıq və bərabərlikdən başqa bir münasibət ola bilməz. Bu şahlara məxsus olan bütün sələnət imtiyazları və mənəvi hüquqları sizə bağışladım. İndi özümü sizlərdən biri hesab edirəm. Bu gündən etibarən parlament təşkil edin, millətin məşvərət məclisini düzəldin. Yapon dövləti və millətinin səadət üçün lazım olan nə varsa hazırlayın. Bu müdafiənin birinci vəsiləsi elm və bəsirətdir. Siz gərək mənə övlad kimi

kömək edəsiniz, mən də sizi ata kimi gücləndirərəm. Sizə dörd ay möhlət verirəm, bərabərlik qanununun tərtibatını mənə göstərin. Bu şərtlə ki, haman qanun-əsasının başında yazasınız ki, padşahın imzası olmadan millətin məclisdən qanun keçirmək haqqı yoxdur. Mən də sizə söz verirəm ki, məclisin xəbəri olmadan hərbi və ya sülhə əl qatmayım.

Burada imperator öz nitqini qurtardı. Zülmkar dərəcəyəli və zadəganlar şadlıq və sevincdən hönkür-hönkür ağlamağa başladılar. Əlqərəz iyirmi iki ilin ərzində elə işlər gördülər ki, dünyanın asan əlifbalı xalqlarından heç birinə nəsib olmamışdı. Onların bu xariqələdə işləri yer üzünün bütün dövlətlərini heyrətlə barmaqlarını dişləməyə məcbur elədi...

Uca hümmətli ol, dünyada ərler
Uca hümmət ilə yüksəlirdilər.

Məclisin birinci vəzifəsi bundan ibarət oldu ki, huşlu-başlı, qeyrətli adamlardan iyirmi beş nəfər seçib, altı dəstəyə ayırdılar. Dörd nəfər Amerikaya, dörd nəfər İngiltərəyə, dörd nəfər Rusiyaya ezam edildi. Kifayət qədər yol xərci verildi. Hər bir dəstə müəyyən olunmuş ölkədə neçə ay qalıb, oranın siyasi vəziyyətini, əhalisinin əxlaq və adətlərini öyrənib, hal-hazırkı və gələcəkdəki əhvalını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirdikdən sonra məclisə məlumat təqdim etməli idi.

Lakin bizim dövlət başçılarımız son vaxtlarda neçə dəfə Avropaya səyahətə getdilər. Bu səyahətdən yarım şahlıq istifadə etməyib əliboş qayıtdılar. Çünki onların məqsədi yalnız örtülü bir nöqtəyə tamaşa etməkdən ibarət idi (daha doğrusu, həzəl və arsızlıq idi). Ondən başqa heç bir şeyə fikir vermədilər. Hətta anlamadı da bir növ bidət bildilər. İndi siz başa düşdünüz ki, əlifbanın çətinliyinin mətləbə dəxli yoxdur?

Tükdən incə min mətləb burada var!

Belə fərz edək ki, bizim padşah özünün bütün şahlıq imtiyazlarından və ixtiyaratından keçdi. Bir nəfər İran hakimi və ya başçısı öz şəxsi imtiyazlarından vətən sevgisinə tük ucu qədər fəda etmək istəmi? Onlar istəyirdilər ki, otuz nəfər fərraş-nökərlə müşayiət

olunub təkəbbürlə yol getsinlər. Belə olduqda məvacib, donluq, xərclik, mətbəx xərci, tövlə xərci və s. adlarla bir əvəzinə iki alma-
lı, yenə də doymamalı, məqamperəst adamlardan ləqəb və mənəb
bağışlamaq müqabilində yüz түmən peşkeş tələb etməlidirlər. Onlar
da hər yüz түмөнün müqabilində biçərə rəiyyətdən beş min түмөн
qoparmalıdırlar. Bu hesabı yüksək məqamlı uzun yazanlardan, yəni
müstofilerdən soruşmaq lazımdır. Bu hesabla indi gerek xəzinədə
bir milyard lirə nəqd pul olsun. Ancaq mən yəqin bilərəm ki, bir mil-
yon da yoxdur. Allah bilir, bəlkə də xəzinənin quru adından başqa
ortalıqda bir şey yoxdur. Hakim, məhkum, rəis, məmur eyni vəziy-
yətədirlər. İran dövlətinin maliyyə gəlirini ildə heç olmasa otuz-
qırx kürura çatdırmaq üçün heç bir mane yoxdur. Bu otuz-qırx kürur
rəqəmini bizim bugünkü elmsiz məmurlarımız deyirlər. Əgər alim
olsaydılar, onda bu məbləği neçəyə çatdırmaq lazım gəldiyi məlum
olardı. Gəliri bu şərtlə artırmaq olar ki, alman vəsait arada yeyilmə-
sin, iş başında olanların hər biri on ildən sonra iyirmi böyük kəndə
sahib olmaq istəməsin. Xəzinəyə toplanan vəsait yalnız dövlətin və
millətin hüquqlarının qorunması üçün sərf edilsin.

Xülasə, söz çoxdur, hamısını demək üçün fürsət yoxdur. Alim
məmurlar hazırlamaq üçün gerek əvvəl pul tədarükündə olsunlar.
Məsəldir, pul olmasa qazini razı salmaq olmaz. Napoleon* demiş-
dir: müharibə üçün üç şey lazımdır – birinci pul, ikinci pul, üçüncü
də pul. Müharibənin əvvəli də puldur, axırı da. İndi bu pulu hara-
dan tapmaq lazımdır. Əgər işlər hal-hazırda olduğu kimi nizam-
intizamsız olsa, məlumdur ki, bu karvan axıradək axsayacaq. Pullu-
lar, pul yığanlar və pul toplamaqla məşğul olanlar deyirlər ki, guya
hər birisinin on nazirliyi və hər nazirliyin əlli cild qanun kitabı var.
Hər qanun kitabı da beş yüz fəsildən ibarətdir! Bu fəsillərin hamı-
sını toplasan nə az, nə çox, iki milyon yarım, başqa sözlə, beş kürur
olar. Bütün bu təfsilatın müqabilində bizim vur-tut birçə baş sədr-
əzəməmiz vardır ki, bu iki milyon yarım fəsil qanun o cənabın
mübarək kəlləsindən bürüz edib icra olunmalıdır. Sədərət-pənəh
həzrətləri həm sədr-əzəmdir, həm hərbiyyə naziridir, həm maliyyə
naziridir, həm daxili işlər naziridir, həm xarici işlər naziridir,
maarif, yol, mədənlər, dəniz, xəzinə, dərbar nazirliyi də onun
öhdəsindədir. Bunlardan əlavə, hər gün səhərdən axşamədək
yüzlərlə teleqram gəlir ki, onlarda taxılın bahalıqından, hakimlərin

zülmindən, mədrəsə təllabının təcavüzündən şikayət olunur.
Məmləkətin ruhanilərindən, xarici ölkələrin səfirlərindən, məz-
lumlardan, təcavüzə məruz qalanlardan, hakimdən və məhkumdan
saysız-hesabsız məktublar alınır.

Buyurun, bu sədr tərbiyə olunmuş, iş bacaran və alim bir adam
olsa belə, bu qədər işin müqabilində nə edə bilər, hansının öhdə-
sindən gələ bilər? Təbiidir ki, əsəbiləşmək, söyüş vermək, hər
kəsə bir “köpək oğlu” deyib başından eləməkdən başqa əlacı olma-
yacaq. Bir adamda nə qədər səbr və dözümlü ola bilər? Onun xilqəti
də adicə beşer xilqətindən başqa şey deyil. Bu adamın iki yüz qula-
ğı, yüz dili, yaxud əlli gözü yoxdur ki? Soruşuruq: dünyanın ən
bacarıqlı adamını gətirib bu işlərin onda birini belə ədalətlə nizama
salmağı ona tapşırırsalar, onların öhdəsindən gələ bilərlərmi? – Vallah,
billah, bacara bilməz. Vəziyyət gördüyümüzədən və görməkdə
olduğumuzdan başqa cür olmayacaq.

Bütün bu nöqsanlarla birlikdə siz istəyirsiniz ki, şəhəriniz Paris
kimi, qoşununuz alman qoşunu kimi, ədliyyəniniz Amerika ədliyyə-
si kimi olsun. Onda gözlə, qoy Qaimməqam bağdan çıxıb gəlsin!*
və ya Əmir-i kəbir Kaşan hamamından çıxıb gəlsin!..*

İnsan olan gerek xalqı yaxşılaşdırmağa yönəlsin, onları pis yoldan
çəkəndirsin, hamı ilə eyni tərzdə bərabərliklə rəftar eləsin, təkəb-
bür geyimini əynindən çıxarıb, təvazü və mehribanlıq paltarını
geysin, ağa ilə, nökrə ilə, şah və gəda ilə bir cür rəftar eləsin. Yalan
danışmaqdan, mərdimazarlıqdan uzaq gəzsin, heç bir canlıya azar-
əziyyət verməyi rəva görməsin. Əgər insan, insan olsa, ondan bir
tük ucu qədər insanlığa xilaf olan əməl baş verməz.

Qanun ölkəni idarə eləmək, qoşunu nizama salmaq, vergi top-
lamağı qaydasına qoymaq, təbəələrin hüququnu qorumaq və ədalət
berqərar etməkdən ibarətdir...

Biz nə öz milli şüurumuzdan, iftixaratımızdan xəbərdarıq, nə də
öz hüququmuzu tanıyıyıq. Özgələrin də həddini və hüququnu bil-
mirik. Bunlardan bir şey anlasaq da yalnız sözdədir, əməlimizdə və
rəftarımızda ondan əsər yoxdur. Elə ki, neçə nəfərimiz bir yerə
toplaşdıq, iki-üç piyalə doldurub boşaltdıqdan sonra nitqimiz açılır.
Vətənimizin xarablığına təəssüflər eleyirik, millətimizin geridə
qalması üçün ax-vay edirik, əmmamə sahiblərinin əlindən əl-aman
çəkirik, deyirik ki, onlar əmmaməni hiylə ilə qəsb ediblər, təhərət

məsələlərindən başqa heç bir şey anlamırlar. Ölkənin və millətin pis günə qalmasının əsl səbəbləri bu hiyləgərlərdir.

Təəssüflər olsun ki, heç bir kəsdən eşitmədik ki, desin: və həs-rəta ki, bizim canımızın, malımızın, irzimizin, namusumuzun qorucusu olan dövlətimiz zəifləmişdir. Heyif ki, bizim nazirlərimizin min eyibi var. Öz eyiblərinin üstünün açılmasından qorxub bu əldə-qayıрма mollaların cilovunu çəkmirlər. Məlumdur ki, bunların işi oğru ilə qazinin məsələsinə oxşayır. Bir alimə gəlib dedilər: “Filan qazi oğurluq etmişdir”. Alim dedi: “Elə demə, de ki, filan oğru qazilik məsnədində əyləşmişdir. Yoxsa qazi oğru olmaz”. Minlərlə oğru qazi cildinə girib millətin malına, şəriətin namusuna göz dikmişlər. Onları silib-süpürmək dövlətin, hökumətin vəzifəsidir. Lakin dövlət başçıları və hakimlərin sabiqəsi o dərəcədə xarabdır ki, oğrudan qorxurlar. Ona görə ki, əgər, misal üçün, bir oğrunu tutub desələr ki, filan məzlumun haqqını nə üçün pənal elədin? Yaxud nə üçün filan zalimdən rüşvət alıb filan məzlumun haqsızlığına hökm verdin? Belə olduqda oğru deyəcək: Haman dəlil və qanunla ki, sən dövlətin və millətin hüququnu filan əcnəbiyə satdın və oğurluğu, zülmü və təcavüzü dəfələrlə sübuta yetişmiş filan hakimdən rüşvət və peşkəş alıb yenə də filan şəhərin hökumətini ona tapşırıdın. İstəyirsənsə, sənin haqsız hərəkətlərini bircə-bircə üzünə sayım. Bəli, sən açma, mən də ağartmayım. Yoxsa açaram sandığı, tökerəm pambığı!

Belə olduqda münaqişələr öpüşüb və görüşməklə qurtaracaq.

Bizim nazirlərimiz dəyanət və əmanətlə işləsələr zülmün kökü kəsilər. Millətin hamisi olan həqiqi alimlər hümmət eləyib qaziləri pak və təmiz adamlardan təyin etsələr, nə dövlətin namusu bada gedər, nə də millətin malı tələf olunar. Hamı asayiş və rifah içində yaşayar. Yoxsa vəziyyət belə gedərsə, qeyd etdiyimiz kimi, daima hər şeydən xəbərsiz adamlardan bir neçəsi, birisi Parisdən, o birisi İstanbuldan, üçüncüsü Rusiyadan qayıdan kimi, ondan-bundan eşidib tutuquşu kimi əzbərlədikləri mənasız sözləri bir-birinin quyruğına bağlayacaqlar. Bir adam bu kimi adamların yaxasından tutub deməlidir: “Ay anlamazlar, İrani beş il sizin bacarıqsız əlinizə tapşırıdığ, bismillah, əlimizdən gəlsə onu islah edin”. Onda palçığa batıb qalan eşşək kimi mat və məbhut qalacaq, heç bir söz deməyə qadir olmayacaqlar...

Deyilsə ki, qanun, vətən sevgisi və vətəni qorumaq üçündür, onda mən deyərəm: heç vaxt belə deyil. Bizim sərbazlarımız, hətta müxtəlif təbəqələrə mənsub olan başçılarımızın əksəriyyəti hələ bu vaxtadək vətən sevgisi adını eşitməmiş, onun şərtlərini başa düşməmişlər və bütün bu bələlərdən xəbərsizdirlər. Amma qanunun yaxşı səmərələri vətənin halına şamil olacaqdır. Nə isə, sözün rüşvəti əlimizdən çıxdı. Yenə də öz mətləbimizə qayıdaq.

Qanun vermək və onu icra etmək İranda həm çətin, həm də asan. Çətin yolla gedərsə, onun icrası üçün kürurlarla pul xərclənər və külli miqdarda insan qanı axıdılar. Lakin asan yolla gedərsə, nə pul lazım olar, nə də bir adamın burnu qanayar.

Çətin yol bundan ibarətdir ki, İran vəzirləri öz ağıl və dərrakələri ilə qanun düzəltmək məşqinə düşələr. Asan yol isə odur ki, Qərb millətləri iki yüz il zəhmət çəkmiş, ürəkləri qanlı dolmuş, çoxlu qurbanlar vermiş, nəhayət, bir qanun tərtib etmişlər, indi onu asancasına və fərağətlə icra edirlər. Onu dəqiq tərcümə etmək, İranın əhvalına münasib olmayan bir para yerlərini islah edib düzəltmək və icraya qoymaq lazımdır.

Mətləbi izah etmək üçün məlum bir şəxsin yazılarından neçə sətiri burada qeyd edirik. Qoy hamıya məlum olsun ki, əsl mətləb bundan başqa bir şey deyil və başqa cür də olmayacaq. Haman məlum şəxs belə yazır:

“Son vaxtlarda vəzirlərimizdən bəzisi yaxşı anlamışlar ki, qanun təsis etmədən İran dövlətini qoruyub saxlamaq mümkün deyildir. Lakin İran dövlət başçılarının əksəriyyəti qanun tapmağın nə dərəcədə çətin və məsul bir iş olduğunu əsla anlamamışlar. Belə xəyal edirlər ki, hər bir əql sahibi öz başından bir qanun düzəldib icraya qoya bilər. Bu fikrin tamamilə yanlışlığını, bəlkə də səfahətin nəticəsi olduğunu şərh etmək istəmirəm. Ancaq bunu öz etməliyəm ki, qanunların arasındakı əlaqə telləri o dərəcədə incədir ki, incəliklərə vara bilən əql onun rəmzlərini dərk etməkdə acizdir, yüksəkliklərə qanad çalan fikr isə onun zirvəsinə qalxa bilməz.

Üç min ildən bəri müdrik filosoflar və ağıllı adamlar hədsiz dərəcədə fikirləşmiş və dərinliklərə varmışlar. Belə ki, hal-hazırkı mütefəkkirlər bir yerə toplansalar da, dövlət qanunları haqqında onların fikirlərinə nə bir sətir əlavə edə bilər, nə də ondan əskildə bilərlər. Hər nə desələr ya o çərçivədən kənar, ya da ki, onların təkrarı

olacaqdır. Hər bir dövlət qanununu sisteme salmaq üçün azı iki yüz il vaxt lazım olmuşdur. Əgər dövlət qanunları təsis etmək yolunda Fransa millətinin çəkdiyi xəsarət və zərərləri hesablasaq, deməliyə ki, İngiltərədə və Fransada əsas qanunun hər bir sətiri üçün heç olmasa on kürür pul məsrəf olunmuşdur. Bununla birlikdə İranın savadsız bir vəziri öz kabinetində əyləşib Avropanın ən gözəl qanunlarını rədd edir. Təəccüblü burasıdır ki, elə haman məclisdə bircə anda firəng qanunu müqabilində başqa bir qanun düzəltmək istəyir, özü də bir ucdan deyir: “Firəngilər bu qanunları göyden ki, gətirməyiblər”. Arzu eləyirik ki, bu həzərət əql və şüurlarını işə salıb teleqraf, telefon, fotoqrafiya və bu kimi şeylərdən də düzəldə idilər.

Gücüm çatsa idi, bu şüur mənbəyi olan həzərati bir yere toplayar, onlara altı ay möhlət verərdim ki, mənim üçün kağız pulun mənasını başa salsınlar. Kağız pulun mənası lazım deyil, əgər onlara desəm ki, parafin şamı düzəldin, onda deyəcəklər: “Biz Rusiyaya getməmişik və onu düzəltməyi öyrənməmişik”. Lakin onlara İran kimi geniş bir ölkənin nizama salınmasını tapşırırsan, o saat ucadan qışqırıb deyəcəklər: “Hazırq, bu işin öhdəsindən hamıdan yaxşı gələ bilərik”.

Onlardan soruşsan ki, axı siz şam qayıрмаq əməlini təhsil etmədiyiniz halda, yalnız yüzlərlə elmə yiyələndikdən sonra müyəssər ola biləcək qanunvericiliyi harada öyrənmişiniz? Cavabında deyəcəklər: “Ağıl üzündən qanun düzəldəcəyik”.

Elə xəta burasındadır ki, onlar özlerini ağıllı bilirlər, halbuki elmsizliklərini təsdiq edirlər. Qərribə burasıdır ki, bu həzərət indiyədək bu həqiqəti anlamamışlar ki, belə bir məqamda ağıl yox, elm lazımdır... Elmsiz heç bir şey yaratmaq mümkün deyil. Bir xalqın əfradının ağılı Əflatunun ağılından da çox olsa, yenə də yeni fənləri öyrənmədən şəhər idarəsi, bələdiyyə və məclisin nə kimi bir məna daşdığını anlamayacaq, min il bundan sonra da şəhərləri gördüyümüz bəylərbəyi vasitəsilə idarə olunacaqdır.

İranın tərəqqi etməsinin ən böyük maneələrindən biri budur ki, vəzirlərimiz öz aqlını Firəngistan elmləri və fənnlərindən üstün hesab edirlər.

Vəzirlərimiz bu baxışlarının nə qədər dayaz olduğunu başa düşsələr onda İran bircə ayın ərzində nizama düşər. Buna heç bir şübhə yeri yoxdur ki, İran vəzirləri ağıllı adamlardır, kamil ədibdirlər, belə ki, hər birisi neçə yüz beyt ərəbcə şeir əzbər bilir, lakin təbəələr

onlardan acizənə rica edirlər ki, bu ağıl dövlət işlərini nizama salmaqda işlətməsinlər, başqa bir yerdə sərf etsinlər. Neçə əsrdir ki, ağılla işlədiniz, onun xeyrini gördünüz, ləzzətini də daddınız, daha bəsdir!

Mən demirəm ki, Hacı Mirzə Ağası* ağılsız idi, yaxud bu vəzir Nuri* işıqsız idi. Mən deyirəm məmləkəti idarə etmək elmini oxumadıqlarına görə İran torpağını bada verdilər. İndi insaf belə tələb edir ki, öz vəzirlərimizin elminə qane olmayıb, bir qədər də xarici ölkə vəzirlərinin elmindən istifadə edək.

Bu təfəsilatı söyləməkdən məqsədimiz budur ki, İranda dövlət dəsgahı nizama salınmayanadək nizam-intizam baş tutmaz. Dövlət dəsgahının nizama salınması iki məsələdən asılıdır: birincisi, nizam-intizamın lazım və zəruri olub-olmadığını bilməliyik. İkincisi isə nizam-intizam lazım olduqda bu dəsgahı nə yolla nizama salmağın mümkün ola biləcəyini başa düşməliyik. Bu iki cəhəti dərk etdikdən sonra məsələ asanlaşar. Sonuncu məsələ bəyənildisə, İran dövlətinin otuz il də tərəddüd etməsi uzaq deyil.

İran dövlət başçıları hələ də belə bir dəsgahın lüzumunu inkar edirlər. Əlbəttə, onlar öz şəxsi mənafeyini nəzərə alır və məmləkətin nizama salınması xeyrini birdəfəlik unudurlar. Onlar indiki dəsgahın eyiblərindən mində birini lazımınca dərk edə bilsə idilər, onda bu dəsgahın dəyişilməsini istəməmələri mümkün deyildi.

İran vəzirlərindən bəzisi qeyrətli idi, onlar nizam-intizam tərəfdarı idilər. Lakin nizam-intizamın əsas şərtlərinə fikir vermək əvəzinə bütün səylərini və bacarıqlarını uzun müddət əhəmiyyətsiz işlərə sərf etdilər.

İranda nizam-intizamın yaradılması bu məsələnin dərk edilməsindən asılıdır. Bu mühüm məsələni İran vəzirlərinin beyninə hər kəs batıra bilsə, İran dövlətinə böyük xidmət etmiş olar.

Bunu inkar etmək olmaz ki, son vaxtlarda bir para dövlət xadimləri İranda nizam-intizam yaratmaq üçün yüksək fikirlər irəli sürmüş və mənalı tədbirlər işə salmışlar. Lakin nizam-intizam dəsgahımız olmadığına görə bu tədbirlər ya icra olunmadı, ya da nəticəsi dövlətə zərər vurdu. On dəfə ömrü verildi ki, nöqərlərin sayını azaltsınlar, bu haqda neçə dəfə oturub məşvərət elədilər, məsləhətləşdilər, qəti qərara gəldilər, bəs o qədər təkidlərə baxmayaraq, bu cüzi və kiçik hökm nə üçün icra olunmadı? Ona görə ki, dəsgahımızda nizam-intizam yoxdur, bizim dövlət dəsgahımız naqisdir.

Əgər daş kömür mədənlərimizi işə salsaq, dövlət ildə on kürür* qazanacaq, amma dövlət dəsgahımızın indiki vəziyyəti ilə bir dəne su çəkən çarx qoymağa da qüdrətimiz yoxdur...

Bizim maliyyəmiz bundan artıq ola bilməz. Çünki bundan artıq vergi alınarsa min cür çətinliklərlə üz-üzə gələrik. Nə üçün? Ona görə ki, müntəzəm idarəmiz yoxdur. Bir vaxt görürsən vəzirlərimiz guya Firəngistan təlim və təhsil üsulunun yaxşılığına inanıb əsgərlərin təlimi üçün Firəngistandan müəllim getirirlər. Amma o biri tərəfdən firənglərin nazirliyi idarəetmə elmini inkar edirlər. Bunlar nazirliyi idarəetmə elmini əsgəri təlimdən də əhəmiyyətsiz sayır və belə xəyal edirlər ki, şəhər idarəsi gerek tatarların üsulu ilə olsun. Vergini işə Çingiz kimi toplamalıdırlar. Heç bir ölkədə heç bir padşah İran şahı qədər hökm sadir eləmir. Nə üçün? Ona görə ki, idarə dəsgahı yoxdur.

İranda hər hansı bir rütbəni və vəzifəni ələ keçirmək üçün heç bir şərt lazım deyil. Heç kəs bilmir ki, İran dövləti öz qulluqçusundan nə kimi hünər tələb edir. İran əhalisi Firəngistan millətlərindən daha qabiliyyətlidir və hər hansı bir elmi öyrənmək istedadına malikdir. Lakin rütbə və məqam, bacarıq və istedad üzrə bölüşdürülmədiyinə görə onlar öz istedadlarını nə yolla və hansı elm sahəsində işlətməli olduqlarını bilmirlər. Onların elm təhsili üçün təşviq edilməsinə əsla fikir verilmir. Bu böyük eybi aradan qaldırmaq üçün darülfünun təsis etmək kifayət deyil. Əvvəlcə rütbə və məqam ələ gətirmək şərtləri müəyyənləşdirilməlidir. Yeni qanun verilib müəyyən edilməlidir ki, bir kəsin filan ali rütbəyə və dərəcəyə yüksəlməsi üçün filan qədər elmə malik olması şərtidir, yoxsa heç vəch ilə mümkün deyil. Şöhrət mərifətə görə olmalıdır. Bu qanunu onca il icra etsələr görürlər ki, bu müddət ərzində xaki-paki İranda nə qədər bacarıqlı alimlər, ağıl sahibləri və işbilən şəxslər meydana çıxar. Ona görə ki, hamı yüksək məqama nail olmağa və pul qazanmağa can atar, hamı istəyər ki, onun məvacibi ondursa, əlli olsun, aşağı vəzifədədirsə, yuxarı məqama yüksəlsin. Əgər bütün rütbə və dərəcələr savad və bilikdən asılı olsa, bizim dövlət xadimlərinin elmi səviyyəsi, hər hansı zümrədən olur-olsun, xariqüladə sürətlə tərəqqi edəcəkdir. Lakin indiki vəziyyətdə mənim fərasətli bir oğlum olduğu halda, nə o təhsil fikrindədir, nə də mən onu bu işə həvəsləndirirəm. Ona görə ki, sərtp olmaq üçün elm lazım deyil,

min tükən pul lazımdır. Filan şəhərin hakimi olmaq istəsən onu da on min tükən rüşvətlə yerbəyer etmək olar. Kimin bu pula gücü çatarsa məqsədinə nail olar, əks təqdirdə mümkün deyil. Bütün bunlar o qədər də təəccüblü nəzərə gəlməməlidir. Təəccüblü burasıdır ki, bu vəziyyətimizlə istəyirik Parisdə səfirimiz də olsun, həm də Firəngistanın işlərində bizim də barmağımız olsun.

Xülasə, İranda qanun vermək asandır. Torpaqdan toplanan gəliri də iki il ərzində şəksiz-şübhəsiz qırx kürura çatdırmaq mümkündür. Amma nizam-intizam olmaq şərtilə. Bu şərtlə ki, İranın vilayətlərini tək-tək adamlara satmayaq, nizam-intizam dəsgahı ilə idarə edək.

Bir ingilis mütəfəkkiri öz padşahına yazır: Əgər işdir, sənə ehtiyac üz versə, şahlığın təməlini sat, amma, məbada hökuməti və vilayəti satma, çünki təcrübə göstərmişdir ki, bunun əqibəti yaxşı olmur.

Lakin ingilis mütəfəkkiri burada yanlışdır. Min ildir ki, İran dövləti hökumət və vilayət satmağı özünə peşə etmişdir. Allaha şükür, heç əqibəti də pis olmamışdır.

Əlqərəz, sizə çox başağrısı verdim. Mən heç vaxt bu qədər uzunçuluq etməmişdim. Marsel şəhərində bir neçə nəfər yeni ərəbşəyə gəlmiş iranlı var. Özlerini alim və mütəfəkkir hesab edirlər. İşsizlikdən hər gecə bu kimi söhbətlər və mübahisələrlə məşğul oluruq. Mənim mövqeyim və qənaətim onların mövqə və qənaətinə fərqlənir. Elə buna görə də boş-boş danışmağa adət eləmişik.

Hacı Möhsün ağa dedi:

– Cənab xan, doğrudan da, bu haqda siz üç gecə-gündüz danışsanız da mən qulaq asmağa hazırım. Həqiqətən çox xoş keçdi.

Xülasə, çay içəndən sonra saat yeddiyə çatmışdı. Xudahafiz deyib dağılışdıq. Yolda Rza xana minnətdarlığımızı bildirib dedim:

– Xan, həqiqətən gözəl danışdınız. Bizim Hacı Möhsün ağanın da rəyinə görə İranda qanun işə salmaq arzusu çətin baş tutar, belə bir işi yoluna sala bilməzlər.

Rza xan dedi:

– Ay baba, bunların hamısı bəhanədir. Bu qanun üçün, doğrudur, çoxlu qanlar axıdılmışdır. Ona görə ki, gahdan rəiyyət qanundan qorxmışdır, bəzən də ruhani başçılarımız qanunu rədd etmiş, bir zaman da şahlar qanunu öz istiqlalyyətlərinin əleyhinə bilib onunla ziddiyyətə başlamışlar.

Bu gün İranda belə bir mülahizə artıq sübuta çatmışdır ki, məşrutə qanunu ilə səltənət və şahın istiqlalyyəti Barbar üsulu ilə şahlıq etməkdən min qat parlaq, şanlı və şövkətlidir. Təbəələr də bu həqiqəti yaxşı dərk etmişlər ki, onların rifah halı, dövləti və sərvəti qanun dəsgahına bağlıdır. Din xadimləri bunun əksinə mövqə tutsalar, xalqın arasında bədnam olarlar, adları inadçıların və özbaşınaların sırasında çəkilər. Bir neçə insafsız xain vəzirədən başqa heç kəs hamının sevdiyi məşrutə qanunun əleyhinə deyil. Bu vəzirlər də qanun icrayə qoyulan təqdirdə özbaşınahqlarını və rəiyyəti çapmaq ixtiyarını itirib zərərə düşər olduqlarına görə müxalifət edirlər. Bunların hamısı bəhanə qondarmaq və ortalığa daş dığurlatmaqdır. Məsələni çətin göstərirlər ki, xalqı qorxutsunlar, bununla da onların rəğbətini zəiflətsinlər və öz xüsusi mənafeələrini qorumuş olsunlar.

Mənim nəzərimcə İranda qanunun icrası gedib əttar dükanından gəzəngəbin almaq qədər asandır. Çörək bişmiş və paltar tikilmişdir. İstəyirsən get sabah İngiltərə qanun kitablarını getirib tərcümə elə. Qanunverici dəsgahı icra orqanlarından ayırıb, onu işə sal. Yazılan qanuna görə hamıdan əvvəl qanun yazanlar özləri və onların övladları itaət etsinlər, ondan sonra bütün təbəələr ona tabe olacaqlar. Bizim vəzirlər və hakimlər isə istəyirlər hökmü özləri versinlər, fərraşbaşuları həmin hökmü yerinə yetirsinlər. Əlbəttə, belə olduqda iş çətinləşir.

Elə buradaca iki yolun ayrıcına çatıb xudahafizləşərək ayrıldıq.

İki həftədən sonra Hacıyə xanım mənə dedi:

– Mirzə Yusif, Tantaya get, filan–filan şəxslərdən tələblərimizi toplamaq vaxtı gəlib çatmışdır. Onların hamısını topla, əgər üzr gətirib desələr ki, pambığı hələ satmamışıq, orada qal, malları sat, daha təzə müamələ eləmə. Belə görünür ki, İbrahim bu tezliklə tamamilə toxtamayacaq, işlərini yerbəyer eləmək iqtidarında olmayacaq.

Dedim:

– Gözüm üstə.

Yol tedarükünü gördüm. Gəlib İbrahim bəyi bağrıma basıb öpdüm. Hacıyə xanımdan xahiş elədim ki, bəyin əhvalından məni xəbərsiz qoymasın. Məhbubəyə də təskinlik verib, məqsədə doğru yola düşdüm.

Getdiyim gündən qayıdanadək düz dörd ay yarım oldu. Çünki Hacıyə xanımın buyuruğuna görə pambıq satışına kimi orada qal-

malı idim. Pambıq məhsulu yaxşı idi. Lakin müştəri vaxtında gəlmədi. Ona görə də bezişindən pul aldım, bezişindən sənəd alıb müamələni təzələdim, getirib neqd pulu və sənədləri Hacıyə xanıma verdim. İbrahim bəyin yanına getdim.

Gördüm həməni aşdır, həməni kasa. Sifətinin rəngi, vəziyyəti gədən baş olduğu kimi idi. İrəli gedib əl verdim. Məni ağlamaq tutdu. Lakin özümü saxlayıb zarafata başladım. Dedim:

– Məhbubə xanım, bəy yenə də deyəsən bu əhvalı ilə öz hesabında bu beyti oxuyur:

Sən təbibanə gəlib halımı sorsan, ey gül,
Vermərəm xəstəliyin ləzzətin ələmlərə mən.

Məhbubə dedi:

– Əmican, kaş siz deyən olaydı, amma elə deyil.

Əbəs yerə demişlər: könüldən könülə yol var,
Mənim könlüm qan oldu, o olmadı xəbərdir.

Bu beş–altı ayın ərzində əgər gözünün ucu ilə mənə tərəf baxıb lütfkarlıq etsə idi, mənim dünya və axirətimə kifayət edərdi. Heç o bilmir ki, başının üstündə mən dayanmışam, ya bibi, ya Səkinə xanım. Yaxud burada bir adam var, ya yox. “Ya həqq, ya mədəd!”dən başqa ağızdan bir söz çıxmır.

Dedim:

– Məhbubə xanım, gəl bir iş gör!

– Nə iş görüm? – dedi.

Dedim:

– Sənin səsinin ruhun qidası olmasına söz ola bilməz. Bir gün udu götür, bəyin yanında çal, oxu, çünki musiqinin və gözəl səsin bütün məcazlarda xüsusi təsiri var. Bəlkə xəstənin məzacına təsir eləyə, onun duyğularını hərəkətə gətirə.

Gözəl ağız, şirin dodaq, xoş avaz
Nəğmə desə, deməsə, doymaq olmaz.

Dedi:

– Baş üstə, bu şərtlə ki, bibi olmasın.

Dedim:

– Əlbəttə, bir gün hamama, ya başqa yerə geder, bir sınağa görə təsir edər, ya yox.

Dedi:

– Səkinə xəbər verər.

Dedim:

– Mən tapşıraram xəbər verməz.

Dedi:

– Çox gözəl, hər vaxt bibi bir yerə getsə, mən hazırım, həm oxuyam, həm də pianino çalam. Tar, kanon, santur da çalaram, hətta oynayıb təlxəklik də edərim. Pəncərədən tullanmaq lazım gələrsə, onu da edərim, tək onun sağalmasına fayda eləsin. Mən əlimdən gələni əsirgəmərim.

Bir neçə gün keçdi, günlərin birində Hacı Məsud gəlib faytonçuya dedi:

– Atrları qoş!

Mən soruşdum:

– Nə eləyəcəksən?

Dedi:

– Xanım Rəsul-Hüseyni ziyarət etməyə gedir.

Gördüm bu gün fürsət ələ düşübdür. Fayton hazır oldu. Hacıyə xanım dedi:

– Səkinə, gəl birlikdə gedək, sən də qardaşına dua elə, bəlkə sənə duan qəbul ola.

Onlar faytona minib getdilər. Məhbubə dedi:

– Hərçənd ki, Hacı Məsud deməz, amma ehtiyatlı olmaq üçün siz də tapşırın.

Dedim:

– Baş üstə.

Məhbubə yuxarı çıxıb, ud və kanonu gətirdi. İbrahim bəyin qarşısında dayanıb dedi:

– Mənim ağam və sevgilim! Özün bilirsən ki, sənə kənizin o həyasızlardan deyil ki, hüsurunda gülümsəməyə cəsarət eləsin. Qalsın ki, musiqi alətini əlinə alıb çalsın, hüsurunda səsini ucaltsın. Nə eləyim, mübarək vücudunun səlamətliyi və sağalması üçün məcburam. Mənim sərvərim, doqquz ay idi ki, intizar çəkib mübarək qədəmlərini gözləyirdim. Sənə fəraqında yemək-içməyi,

yuxunu özümə haram elədim. İndi hicranın zülmət gecəsi vüsal səhərinə çatdıqda fəraqında olduğundan daha pis günümü qaraltdın. Sən mənim işıqlı gündüzümü qaranlıq gecəyə çevirdin...

Məhbubə bu sayaq danışib, göz yaşlarını leysan buludundan axan yağış kimi axırdı. O, udu götürüb dərddə könlünün dərinliklərindən bir ah çəkdi, sonra oxumağa başladı:

Nə vestinə mənə də taqət, nə hicrinə mənə də təvan,
Vəslin bəla, hicrin bəla, gəlsin mənə sənə qadan.

Bunu oxuyub, İbrahim bəyin başına dolandı, ayaqlarından bir qədər aşağıda oturdu. Fəqət nə oturmaq, dodaqları tufana məruz qalmış gül yarpağı kimi əsirdi, əlləri iradəsinə tabe deyildi, öz-özünə tərpənirdi, bütün əzası söyüd yarpağı kimi titrəyirdi. Sifəti sap-sarı olmuşdu. Eşq günəşinin hərərətindən üzü qızılgül kimi solmuşdu. Ağlaya-ağlaya taqətsiz bir halda udu götürüb: “mənim sevdiyim, mənim ağam” – deyərək səsini ucaltdı və bu qəzəli oxumağa başladı:

Xilafı-rəyim ilə, ey fələk, mədar etdin.
Məni gül istər ikən mübtəlayi-xar etdin.
Müruri-ömrə bir dönmədin muradım ilə,
Dönə-dönə mənə zülm etməyi şüar etdin,
Əhanətimdə nədir, bilməzəm, muradın kim,
Əzizi-ələm ikən xarü xakisar etdin.
Ümidvar idim əvvəl ki, bir nişat görüm,
Binayi-möhnətini şimdiki üstüvar etdin.
Cəfalar ilə qılıb çək pərdəyi-səbrim,
Nihan olan qəmimi xəlqə aşkar etdin.

Məhbubə bu türki qəzəli yanıqlı oxuyurdu. Mən özüm də bilirəm ki, zövqsüz, qoca və ayaqdan düşmüş bir adamam. Amma bununla belə onun yanıqlı, şurəgətirən səsi bütün varlığım təsir bağışlamışdı. Çox çətinliklə özümü ələ alıb, huşumu itirməkdən yaxamı qurtardım.

Lakin İbrahim bəy məzlum-məzlum baxırdı, nə tərpənir, nə də hərəkət edirdi. Bu ona ağlar gözlə baxırdı, o bunu sakitlik və heyranlıqla seyr edirdi. Mən papağımı başımdan götürüb yerə vurdum, hönkür-hönkür ağladım.

Hacı Məsud gəldi görsün nə xəbərdir. Gördü Məhbubə ud çalır.
Çaşıb qaldı. Sonra Məhbubə ud çala-çala bir təsnif oxudu. Mən bu təsnifi eşidən kimi elə mütəəssir oldum ki, ürəyim şiddətlə çırpın-
mağa başladı:

Ayağından öpmək qismətim olsa,
Səhldir həm başdan keçmək, həm candan.
Vüsəlın qədrini nə bilsin ol kim,
Nə hicran çəkmişdir, nə dərdi-hicran.
Mənim mesləkimdə diri odur ki,
Dost yolunda etmiş canını qurban.

Vay o adamların halına ki, bu əvalimi seyr etmiş, eşqin bəlası-
na mübtəla olmuşlar. Belə adamlar Məhbubənin vəziyyətini gözlə-
ri qarşısında canlandırsalar, onun eşq aləmini dərk edib, bu yazıq,
möhətlərə düçar olmuş, bəlalər çəkmiş qızın dərdinə şərikin olar,
onun əhvalına göz yaşları axıdılar.

Xülasə, çalıb ağlamaqda aşiqi məcnun bir qədər sakitləşdi,
dərdli könlünü nalə və fəryadla boşaltdı. Mən durub getdim.

Poçtalyon üç-dörd məktub gətirdi. Onların birinin zərfi üstün-
də İran markası var idi. Möhürünü nəzərdən keçirdim. “Həsən”
yazılmışdı. Məlum oldu ki, kirmanlı Məşədi Həsəndendir. Məktu-
bu açib oxudum, məzmunu belə idi:

“Tehrandan Misirə. İbrahim bəy cənablarının hüzuruna müşər-
rəf olacaq.

Qurbanın olum, cənabımızın təşrif aparmasından on bir ay keçir.
Hərçənd ki, sizə vədə vermişdim hər ay Tehranın əhvalatını sizə
yazıb göndərəm. Lakin belə qayda var ki, müsafirin dalınca mək-
tub yazıb göndərməzlər. Gərək əvvəlcə müsafir məktub yazsın.
İndiyədək o alicənab tərəfindən heç bir məktub almamışam.
Mənim nigarançılığım və iztirabım artdı. İstida edirəm hərdən
mübarək vücudunuzun səlamətliyindən yazasınız və mənim ixtlas
və iradətimi artırasınız.

Elə bir hadisə üz verməmişdir ki, onu yazmaqda sizin başınızı
ağrıdım. Fəqət deyilməli mətləb varsa o da bundan ibarətdir ki,
neçə gün qabaq Şuştər, Həmədan və s. yerlərin əsari-ətiqəsinin
kəşfi imtiyazını Fransa vəziri-muxtarı vasitəsilə Fransa şirkətinə
verdiklər. Hərçənd ki, İran milləti bu kimi hadisələrdən xəbərsizdir,

lakin bu kimi işlərin pis nəticəsini anlayanlar qəm-qüsse dəryasına
batmışlar. Babalarımızın irs qoyub getdikləri və ana vətənin əsrlər
boyu bətnində saxlayıb iranlılar üçün qoruduğu o hesabsız xəzinə-
ləri, milyonlarla qiyməti olan şeyləri bir firəngi salavatına satdılar.
Bu xəzinənin müqabilində Mirzə Ələsgər xan sədr-əzəm on beş
min tūmən alıb, onun imtiyazını verdi. Dövlətə də bir hissə veril-
məsi vəd olunmuşdursa da, məlumdur ki, dövlət tərəfindən nəzəret
üçün təyin olunmuş məmurun ağzına bir barmaq sürtüb işləri
tamamlayacaqlar. Amma vətənin qeyrətli şəxsləri üçün əsari-ətiqə
axtarmaq məqsədilə İran torpağını qazmaq qanunlu məmləkətlərdə
insan köksünü deşib ciyərini çıxarmaq kimi qadağandır. Bu imtiya-
zın müqabilində Rejinin tənəki imtiyazına min rəhmət! Çünki
o müamələdə tütün sərf edən hər bir qarın arvad fəryadını göylərə
qaldırdı. Amma bunu heç kəs öz haqqı hesab eləmir. Dövlət də öz
cəhələri üzündən imtiyaz verdiyinə görə bir söz deyə bilməzdi. Kaş
o imtiyazı verib, bunu saxlaya idilər. Bütün düşüncəli adamlar bu
imtiyazı verməklə İranın nə qədər sərvəti və dövləti bada getdiyini
dərk edirlər.

Nə işə, keçmişə təəssüf eləmək aqıl adamların işi deyil.
Təmənna edirəm, heç olmasa ayda bir məktubla məni sevindirəsi-
niz. Mən də məktub yazmaqda müzayiçə etməyəcəyəm. Cənab
Hacı Yusif əmiyə öz ixtlasımı çatdırıram. İzzətli günləriniz daimi
olsun. Həqiqət Həsən Kirmani”.

Hacıyə xanımın yanına gedib ərz elədim:

– İstanbuldan üç fəqərə məktub gəlib, heç birisinə cavab yaz-
mamışıq. Çox eyibdir. Bizə həddindən artıq hörmət elədilər, indi
nigaranlıqlar, gərək onlara cavab yazaq. Nə buyurursumuz? Bundan
əlavə, Tehrandan da məktub gəlib. Bilmirəm onun cavabında nə
yazacağam.

Buyurdu:

– İstanbula yaz ki, İbrahim bəyin əhvalı gördüyünüz kimidir.
Lakin Tehrana nə yazmalı olduğumuzu bilmirəm.

Dedim:

– Tehrana da İbrahim bəyin dilindən bir şey yazıb onun imzası-
nı və möhürünü qoyaram.

Böyük xanımın yanından durub, öz otağıma getdim. Az sonra
Səkinə xanım gəlib dedi:

– Yusif əmi, gəl bura, səninlə işim var.

Onun otağına getdim, dedi:

– Yusif əmi, bir şey görmüşəm, iki aydır ki, heç kəsə deməmişəm, hətta anama da. Öz ürəyimdə gizli saxlamışam ki, sizə söyləyim.

Dedim:

– İnşallah xeyirdir.

Dedi:

– Günlərin birində Məhbubənin otağına getdim, onun canamazını götürüb açdım. Canamazın arasında xırdaca bir kisədə türbət, birində mixək, başqa tirmə kisədə isə yumşaq bir şey var idi. Ondan gözəl ətir iyi gəlirdi. Elə bildim ki, pambığı ətə batırıb, onun içinə qoymuşlar. Kisenin bir bucağını bıçaqla açıb gördüm baş tüküdür. Tükədən bir qədərini çıxarıb baxdım. Deyirəm, o gün qardaşımın başını qırxdılar, ola bilsin, Məhbubə onun tükünü yıgıb cadu eləyibdir. Mən anama bir söz deməmişəm. Amma əgər cadu eləmiş olsa Məhbubə ilə bərk dalaşacağam.

Mən soruşdum:

– Bəs kiseni neylədin?

Dedi:

– Tükəndən bir az götürüb təzədən kisenin ağzını tikdim, canamazın arasında əvvəlki yerinə qoydum. Özü heç nə bilmir.

Dedim:

– Mənim iki gözümün işığı, Məhbubə cadugər deyil. Bundan əlavə, o, sən qardaşına bu xəstə vəziyyətdə nə eləyəcək? Yəqin onu öz canamazına qoyubdur ki, namaz vaxtı yadına düşsün, onun şefa tapması üçün dua eləsin.

Bu sözlər Səkinənin ağlına batdı, dediklərimə inandı.

Səkinə olduqca sadə, saf qəlbli bir qızıdır. Eşq və sevgi aləmindən tamamilə xəbərsizdir. Eşidib ki, başın tükü ilə cadu eləyirlər, ona görə də şübhələnib.

Dedim:

– Xanıma demə. Sən də öz qardaşımın canına dua elə.

Sözün qısa, Məhbubənin gördüyü işləri qələmə alsaq məlum olar ki, onun məhəbbət aləmi insan xəyalının sərhədindən kənardadır.

Axşam Mirzə Abbas və dostlardan bir neçəsi görüşə gəldilər. Bir az o yan-bu yandan söhbət düşdü. Hacı Möhsün ağa dedi:

– Yusif əmi, siz gedəndən sonra gündəliyi kim yazdı?

– Heç kəs – dedim. – Mən də bundan sonra yazmayacağam.

Tehran və İstanbuldan gələn məktubları onlara göstərdim. Hacı Möhsün ağa dedi:

– Xoş xəbərdirsə, aparım İbrahim bəy üçün oxuyum.

Dedim:

– Əgər oxunmalı olsa idi, mən sizdən qabaq oxuyardım.

Əlqərəz, bu minvalla da bir neçə vaxt keçdi. İyirmi iki ay tamam bir ailə kiçikdən böyüyə qədər perişanhal idi. Hamının günü qara idi. Məhbubənin halı hamıdan betər idi. Bədəni zəifləmiş, əhvalı pozulmuş, əfkarı perişan olmuş, bütün dost-qonşudan əlaqəsini kəsmişdi. Hamı onu unutmuşdu, o da hamını unudub, sanki olub-olmamalarından xəbərsiz idi. Canla-başla ruhsuz bir bədəne oxşayan xəstəni qayğı ilə əhatə etmişdi.

Qiyamət günü əgər mənə olsa ixtiyar,

Deyərəm cənnət sizin, mənə kifayətdi yar.

Məhbubə bütün dostlarını atıb, bircə dost ilə kifayətlənmişdi...

Məhbubə ağlaya-ağlaya pilləkənlərdən aşağı düşüb, çoxdan bəri saxladığı bir qutu papirosu götürüb, tələsik getirdi. Birdən pilləkənlərdə ətəyi ayağına ilişdi. Kəlləmayallaq aşağı getdi. Papiros qutusu sındı, papiroslar tökülüb dağıldı. Yazıq xəcalətindən, utanmışından qərribə bir vəziyyətdə yıxılıb ağlayırdı. Yıxılmağından çox utanırdı, mən dedim:

– Canım, sakit olun, özünüzü itirməyin, özünüzü zirəklik eləyib elə göstərin ki, guya heç əvvəldən də bu xəbəri bilməyirdiniz.

Papirosu alıb, İbrahim bəyə verdim. Həkim dedi:

– Əvvəlcə çay gətirin.

Məhbubə qaçıb çörəklə çay gətirdi. Mən dedim:

– Çöreyi götür.

Dedi:

– Nəştəb qarına papiros çəkməyin zərəri var.

Dedim:

– Siz burada dayanmayın, gedin əndərana, səbirli olun, əla-ayağınızı itirməyin.

Çayı verdim İbrahim bəyə, istədi qaşığı götürüb qarışdırsın, əli əsdi, gördüm taqətdən düşübdür. Yaxınlaşıb kömək elədim. Papirosu çəkən kimi öskürmə tutdu...

İbrahim bəy dedi:

– Yusif əmi, qəzetlər qanundan nə yazırlar? Qanun verib icraya qoymuşlar, ya yox?

Dedim:

– Qurbanın olum, əlbəttə, məlumdur ki, bu haqda çox danışblar.

İbrahim bəy hey o tərəf-bu tərəfə baxırdı. İstəyirdi bu xəbərini doğru olub-olmadığını anlasın. Gecə yarından keçdi. Qonaqlar durub İbrahim bəylə vidalaşdılar. O hər birisinə başını əyməklə cavab verdi.

Hacıyevə xanım gəlib oğlunu qucaqladı, öpüb iylədi. Onu ağlamaq tutdu. İbrahim bəy dedi:

– Anacan, niyə ağlayırsan? Nə olub ki?

Yazığın deyəsən heç nədən xəbəri yox idi. Məhbubə indi məh-cubə olmuşdu. İçəriyə gələ bilmirdi. Qapının layından baxırdı. Məlum olur ki, bu gecə öz otağında yatacaqdır.

Səkinə xanım bütün bu əhvalatdan xəbərsizdi. O, şamdan sonra yatmışdı. Mən də gedib öz mənzilimdə istirahət etməyə başladım. Hacıyevə xanım İbrahim bəyin otağında yatdı.

Səhər tezdən gəlib gördüm ana-bala asta-asta söhbət eləyirlər. Çayla bürüştə çörək gətirdilər. Biz də yedik. İkinciçağı həkim gəldi. Əhvalını soruşub, çox şükür elədi. İki günün içində elə bil huşunu, duyğusunu itirmiş adamın necə dəyişilib özünə gəlməsinə artıq dərəcədə heyran qalmışdı. Həkim Saleh əfəndi arxayınlıq verən sözlərlə dedi:

– Heç nədən pəhriz saxlamaq lazım deyil. Sevindirici sözlər danışın, bir, bəlkə də iki həftə evdən çıxmağa qoymayın.

Bu minvalla iki-üç gün də keçdi. Bir gün gördüm öz əllərinə təəccüblə baxıb o tərəf-bu tərəfə çevirir. Əlləri qələm kimi quruyub, dərisi sümüyünə yapışmışdı. Ətdən iz-əsər görünmürdü. Dedi:

– Səkinə, kiçik aynanı gətir bura!

Mən işarə ilə Səkinə xanıma andırdım ki, lazım deyil. Ortalığa söz saldım, aynanı unutdu.

İbrahim bəy papiros çəkdi, çay istədi, sonra dedi:

– Anacan, mən acam.

Xanım dedi:

– Gözümün işığı, nə istəyirsen?

İbrahim bəy dedi:

– Yusif əmi, aşpazı çağır gəlsin.

Hacı Məsudu göndərdim, aşpaz gəlib ağasının əlini öpdü, sonra dal-dala çəkilib dayandı. İbrahim bəy üzünü Qənbərə tutub dedi:

– Qənbər, sədri düyüsü varındırmı?

Dedi:

– Bəli.

– Bir az çilov-kabab bişir!

– Baş üstə, – dedi.

– Qənbər, badımcan tapılar?

– Bəli, ağa.

– Onda bir neçə cücə al, badımcan xuruşu da bişir.

– Baş üstə, ağa.

İbrahim bəy bir qədər düşünüb dedi:

– Qənbər, küftə də bişir.

Qənbər cavab verdi:

– Baş üstə.

Dönüb getmək istədi. İbrahim bəy soruşdu:

– Təzə balıq tapırlarmı?

– Bəli, tapmaq olar.

– Onda bir neçə dəne də təzə kafal balığı al.

Qənbər baş əyib çıxdı. İbrahim bəy üzünü mənə tutub dedi:

– Yusif əmi, Qənbəri çağır.

Qənbəri çağırıdım, gəldi. İbrahim bəy dedi:

– Qənbər, qatıq aşını da yadından çıxarma.

– Baş üstə, – deyə Qənbər cavab verdi.

– Neçə dəne də qovun alarsan.

Mən dedim:

– Evdə qovun var, həm də Qənbər yaxşı qovun seçə bilməz.

Özüm alaram.

Qənbər istədi getsin. İbrahim bəy dedi:

– Qənbər, ehtiyat üçün bir az çox tədarük görərsən.

– Baş üstə, – deyə Qənbər cavab verdi.

İbrahim bəy dedi:

– Dediklərimin hamısını yerbəyər elə, ola bilsin qonaq gəlsin.

Qənbər dedi:

– Baş üstə.

Gördüm Hacıyevə xanım gülümsünür. Məhbubə qapının dalında qəh-qəh çəkib gülürdü. Qənbər təzim eləyib getdi. Bu qəfləti şəfa

bütün dost-aşnamı sevindirdi. Ərəb, əcəm, dostlar və tanışlar sevincle gəlib-gedirdilər.

Günlerin birində həkim gəlib xəstəni müayinə eləyəndən sonra dedi:

– Hamama getsin, ondan sonra hara istəsə gedə bilər. Azarı tamamilə bərtərəf olmuşdur.

Sabahı günü kalyaskanı hazırlayıb, atlarını qoşdular. İbrahim bəy, Mirzə Abbas, Mehdi bəy, bir də mən oturub yola düşdük. Bizi görənlər ayağa qalxıb hörmət edir, sağdan-soldan hey salam və mərhəbə eşidilirdi. Bəy də sağ və sol əli ilə onlara cavab verirdi. Bir az gəzib, evə qayıtdıq...

Səhər lap tezdən Məhbubə mənim yanıma gəlib dedi:

– Əmican, ağamın xəstəliyində mən nəzir demişəm ki, yaxşı olandan sonra bazara gedib min quruş, yeni hər bir dilənçiyə beş quruş paylaram, yüz çörək itlərə, pişiklərə verəm, iki qoyun qurbanlıq kəsəm, bir ay da oruc tutam. Özümün pulum var, sizə verirəm, zəhmət çəkin dediklərimi yerinə yetirin.

Başqa bir nəzir də demişəm, lakin onu deməyə peşman olmuşam.

– Nə nəzir demisən ki, peşman olmusan? – dedim.

Dedi:

– Nəzir eləmişəm ağam sağalandan sonra bibinin hüzurunda qaval çalib oynayam. Amma bilmirəm nə eləyim. Deyirəm görsən kəffarəsini verməklə bu nəziri boynumdan götürə bilərəmmi? Bibinin yanında oynamaqdan utanıram.

Dedim:

– Mənim gözümlə işığı, heyvanlara çörək ver, dilənçilərə pul payla, qurbanlıqları da kəsdir, orucu da bir ay qışda tutarsan, qaldı oynamaq. Qonşuların qızlarını qonaq çağırub bir yere toplarsan, qaval çalub onlarla birlikdə oynarsan. Xanım aşağıdan sən rəqs edərkən ayaqlarının səsinə eşidər, nəzrin qəbul olar.

Dedi:

– Əmican, qızları nəinki qonaq çağırمام, hətta bundan sonra onlarla gəl-get də etmərəm, heç birisi ilə danışmaram, hətta salameleyk də eləmərəm. Bilmirsən bu neçə vaxtda mənim haqqımda nələr danışmadılar, üzərimə nə kimi iftiralar atmadılar, nə kimi qeybetlər eləmədilər? Onlar məni o qədər incidilər ki, tamamilə özlərindən soyudublar. Xüsusilə, o Rəfiqə ağzına gələni üzümə dedi.

Dedim:

– Özün bilirsən, sənəin şəxsi fikir və qənaətlərinlə mənim işim yoxdur.

İbrahim bəyin yanına getdim, dedi:

– Qəzet gətirdinmi?

Dedim:

– Xeyr, hələ gətirməyiblər.

Soruşdu:

– Yusif əmi, “Səyahətname” necə oldu?

Dedim:

– Evdə durur.

Dedi:

– İstanbulda yarımçıq qaldı axı.

Dedim:

– O günədək əsas mətləbləri yazmışam.

Çox razı qaldı. On gün evdən bayıra çıxmıdı.

Həkim xəstəni müayinə eləməyə gəldi. Çox sevincle dedi:

– İstəyirəm başqa həkimləri də sizə baxmağa gətirim. Yəne də düşündüm şayəd razı olmayasınız.

Mən dedim:

– Qonağı kim qəbul eləməz? Onların bir stəkan qəhvədən başqa zəhmətləri yox idi. Kim bir stəkan qəhvə içən qonağı istəməz?

Həkim gəldi, cümə günü İbrahim bəyi müayinə etmiş bütün həkimləri toplayıb gətirdi. Hamısı İbrahim bəyin halının yaxşılaşmasını görüb təəccüb elədilər. Şeyx Yusif özünü onlara göstərüb bacarığına öyünürdü. Deyirdi: mən Şeyxül rəis Əbu Əli Sinanın üslubu ilə mərezi tapıb müəyyənləşdirdim. Doktor Volf dedi:

– Siz gerek bir neçə vaxt Maryambad sularına gedib orada bir qədər istirahət edəsiniz. Əgər oraya getmək istəmirsinizsə, Setanra və ya İskəndəriyyəyə gedib orada bir müddət qalın.

İbrahim bəy əsəbilikle dedi:

– İskəndərin atasının goruna!..

Bu sözləri qeyz ilə dediyinə görə ingilis həkiminin acığına gəldi. Həkim Saleh ingilis həkiminin könlünü ələ almaq üçün işarə ilə onu başa saldı ki, bu kişinin İskəndəriyyə adından xoşu gəlmir, onun yanında bu adın çəkilməsini istəmir. Həkimlər söhbətdən sonra gətdilər.

İbrahim bəy on-on beş gün ərzində dost-aşnanın cavab görüşünə getmək işini də qurtardı. Yavaş-yavaş ticarət və haqq-hesab işlərinə başladı...

İbrahim bəylə bazara getdik. Ağa Cəlilin dükanının qabağından keçərkən bizi səsləyib dedi:

– İbrahim bəy, buyurun!

Rəsmi təarüflər və xoş-beşdən sonra gülə-gülə dedi:

– Maşallah, möcüzə elədiniz. Çünki elə bu saat sizin burada olmağınızı arzulayırdıq. İstəyirdik söhbətinizdən feyzyab olaq. Səhərdən indiyədək gülməkdən az qalır bağırsaqlarımız düyün düşsün.

Bəy soruşdu:

– Nə kimi söhbət idi ki, mənim olmağımı arzulayırdınız?

Ağa Cəlil dedi:

– Bir neçə ətiacı adamlardan da var idi, onlar tez əkilib getdilər. Bu hörmətli qonaq Məkkədən gələnlərdəndir. İstəyirdim başına gələn qəzavü qədəri sizə də danışsın, siz də bu feyzdən məhrum qalmayasınız.

Sonra üzünü təzə səfərdən gəlmiş qonağına tutub dedi:

– Mən ölüm, bəy üçün də əhvalatı nağıl elə.

Qonaq boyun qaçırıb dedi:

– Canım, siz Allah, mənim yaxamdan əl çekin!

Ağa Cəlil təkid elədi:

– Sən mənim canım, bəy bu kimi əhvalatları eşitməyə çox rəğbət göstərir, başına gələnləri artırıb-əskiltmədən əvvəldən axıra-dək danış.

Qonaq dedi:

– Qardaş, məni buraxmayacaqsan?

Ağa Cəlil dedi:

– Yox, sən öləsən, gerek hamısını deyəsən, bəy eşitsin.

Qonaq başına gələnləri belə söylədi:

– Yezddə nanəciblərdən bir neçə nəfər vardır. Hər gün bir yerə toplaşırlar. Onların bəzisinin mənimlə dostluğu var idi. O qədər başımı apardılar ki, məni də cəmiyyətlərinə daxil elədilər. Hər gün Cəməli-Mübarəkdən bollu təriflər söyləyir, onun haqqında qəribə hadisələr və əfsanələr danışsındılar. Nəhayət, məni də, Cəməli-Mübarəki görməmiş onun müridi, bəlkə də vəfali qulu elədilər.

Bir kiçik qardaşım var idi. Onların qurğusu ilə onu dükanda qoyub, ziyarətə gedən hacılarla Məkkəyə getmək adı ilə Əkəyə

doğru yola düşdüm. Vəsfə gəlməz bir zövq şövq ilə, hədsiz ixlasda Odessa yolu ilə İstanbula, İstanbuldan Yafəyə, oradan da Əkəyə gəlib çatdım. Həmsəhərlərimdən də bir neçə nəfərini orada gördüm. Onlardan biri Yezddə mənim qonşum idi. Orada qalib xırda davat dükanı açmışdı. Ona tanışlıq verdim. Əvvəlcə məni tanımadı. Sonra özümün və onun evinin ünvanını, adını söylədim. Məni tanıdı...

Mən hər gün onun dükanına gedib yalvarır, xahiş-iltimasımı artırırdım. Nəhayət, neçə gündən sonra dedi:

– Get paltarlarını dəyiş, təmiz, pakizə geyin, özünə ətir vur. Bu gün Cəməli-Mübarəkin ziyarəti şərəfinə nail olacaqsan.

Mən də hamama getdim, başa, saqqala maya qoydum, təslim və itaət paltarı geydim. Ürəyim döyünür, bədənim titrəyirdi. Hədsiz zövq-şövqlə getdik. Qapıcı bizi hörmətlə qarşılayıb yuxarı apardı. Pərdədar pərdəni qaldırdı. Dostum astananı öpdü. Mən də onun kimi elədim. Ədəblə daxil olub səcdə elədik, zəlil bəndə kimi dayanıb durduq. Az sonra yavaş-yavaş irəli gedib diz çökdük. Ağanın dizini öpdük, dalı-dalı çəkilib, yenə də qapının yanında ədəblə əllərimizi döşümüzün üstünə qoyub dayandıq. Bizdən əvvəl də neçə nəfərə buraya gəlmək icazəsi verilmişdi. Onların da hamısı əllərini döşü üstə qoyub gözlərini yerə dikmiş, cansız bir heykəl kimi kəməli-təvazö və ədəblə quruyub qalmışdılar.

Doğrusu, mən də vahimimin şiddətindən başımı qaldırıb baxmağa cəsarət eləməirdim. Bu minvalla bir saat keçdi. Ərəbcə bu sözləri yoldaşıma dedi ki, mənə farsca tərcümə eləsin:

– Bizi ziyarət etmək üçün yolda çəkdiyiniz zəhmətlər və məşəqqətlər dərğahımızda qəbul olunmuş, bizi razı salmışdır. Bundan sonra astanamızın xüsusi adamları cərgəsində olacaqsınız. – Sonra əlavə elədi: – Onun ziyarətə gəlməsi iki yüz adamın dəniz fırtınasında qərq olmaqdan xilas olmasına səbəb oldu. Əgər o, gəmidə olmasa idi, gəmi sınaq, bütün sənişinlər dənizin təkinə batıb məhv olacaq idilər. Lakin o, bizə tərəf gəlmək əzminə olduğuna görə gəminin intəhasız girdabından qurtardıq.

Bu vaxt, gözaltı, danışan şəxsə tərəf baxdım. Gördüm dərviş qılıqlı, çaxır küpü kimi kök bir adamdır. Lakin onun sözləri mənim etiqaatımı və ixlasımı bir qədər də artırdı. Çünki, doğrudan da, dənizdə fırtına başlayıb qorxunc təlatimə rast gəldiyimizə görə tamamilə həyatımızdan naümid olmuşduq. Mən gəmidə sidq ilə

Cemali-Mübarəkə pənah aparıb arxalanmışdım. İndi onun bu sözlərini möcüzə və xariqüladə bir hadisə sanırdım. İnamım daha da artdı. İxtiyarsız olaraq gözlərim yaşardı, ağladım. Sakit olandan sonra hüzurundan mürexşəs olmaq icazəsi alıb, yenə də səcdə elədik, dal-dalı çəkilib qapıdan çıxdıq. Adamları bizi başqa otağa aparıb çoxlu məhəbbət göstərüb, mehribanlıq etdilər, qəhvə getirdilər, içdik. Mən tamamilə şübhədən xilas oldum. İnamım birə yüz artdı.

Neçə gündən sonra yenə də həmsəhərlimin yanına gedib ona yalvardım ki, mənə Cemali-Mübarəkənin yanına tez-tez aparsın. Çünki onu görmək ləzzəti mənə elə sərxoş eləmişdi ki, hətta can vermək əzabı belə onun dadını damağımdan apara bilməzdi. Həmsəhərlim dedi:

– Görək qapıçıya, pərdədə özünəlayiq töhfə, hədiyyə aparasan.

Dedim:

– Mənim gözüüm üstə.

Xülasə, hər ikisinin haqqını verib, görüşə nail olduq. Əvvəlki kimi hörmət mərasimini yerinə yetirib qayıtdıq.

Bir ay bu minvalla hər neçə gündən bir həmsəhərlimlə birlikdə Cemali-Mübarəkənin görüşünə gedirdik. Yavaş-yavaş mən özüm də dərgahın məhrəm adamlarından oldum. Daha ora getmək üçün yoldaşa ehtiyacım olmadı. Ziyarət etmək şövqü başıma vuranda özüm tək gedib qayıdırdım.

Günlərin birində yenə də ziyarət şövqü səbr və qərarımı əlimdən aldı. Gedib astanasını öpmək istədim. Nə qapıçı var idi, nə pərdədar. Cəsarətlə otağa daxil oldum. Gördüm Cemali-Mübarək, çuvala girmiş ayı kimi, arxası üstə uzanıb, ayaqlarını da qaldırıb divara söykəyibdir. Yaxın adamlarından biri də onun yanında oturub deyir:

– Heç belə bir eşşək olmaz.

Cemali-Mübarək də qəhqəhə ilə gülürdü. Laübali bir vəziyyətdə, lotu-potulardan da görünməyən bir ədəbsizliklə başları ixtilata və söhbətə qarışmışdı. Birdən gözləri mənə sataşan kimi vird oxumağa, ho-ho eləməyə başladılar. Dostu tez yerindən qalxıb, qarşısında boynunu əydi, hirsli-hirsli mənə tərəf baxmağa başladı. Qorxumdan rəng-ruyum qaçdı, bədənimə titrətmə düşdü. Tez otaqdan çıxıb, həmsəhərlimin dükanına gəldim. Lakin gördüyüm “Öküz başı” bərəsində bir işarə belə vurmadım. Bu hadisədən üç gün keçdi. Üçüncü gün həmsəhərlim gəlib dedi:

– Sən mənsiz həzrətin hüzuruna getmişdin?

– Bəli, – dedim.

Dedi:

– Bəs sən eşitməmişən ki: “peyğəmbərin evinə ondan izn alınmış daxil olmayın?” Bu nə ədəbsizlikdir, eləmişən? Həzrət bilib ki, o gördüyün vəziyyətdən sənə ürəyində şəkk-şübhə əmələ gəlir. İndi sənə həd vurmaq vacib olubdur. Ola bilsin sabah ya biri gün müridlər gəlib sənə həd vursunlar. Lakin mən sənə ilə həmsəhərliyəm, sən mənim qonşum və dostumsan. Deməli, mənim boynumda sənə üç böyük haqqın var. Mən razı olmaram ki, mənim gözüümün qabağında sənə həd vursunlar. Məsləhet budur ki, mürtədliyin birinci addımından tövbə eləyəsən, həm də bu vilayətdən çıxıb gedəsən. Əgər sabaha kimi burada qalsan, şübhəsiz, səni tutacaq və həd vuracaqlar. Yaxşısı budur ki, mən sənə üçün bir araba kirə eləyim, səni Yafəyə aparsın. Neçə gün Beyrutda qalarsan, mən sənə şeylərini oraya göndərəm, əgər nəqd pulun varsa burada qoy, çünki yolda əlindən alarlar.

Bu sözləri elə ürək yanğısı ilə, gözləri yaşarmış bir vəziyyətdə deyirdi ki, guya mənim halıma yanır və ağlamaq istəyir. Bir üzdən də gözlərinin yaşını silirdi.

Mən onun bütün sözlərinə inandım. Neçə dəne ağ məcidi, bir də otuz bir dəne fransız lirəsi varım idi, hamısını ona verdim. Bir neçə ağ məcidi ilə üç fransız lirəsini mənə qaytardı. İyirmi səkkiz fransız lirəsi, Odessada yeddi manata aldığı bir çamadan və bütün paltarlarım, arxaltığım, üç dəst təzə mahud pencək-şalvarım, neçə dəst paltarım, köynəyim, təzə mahud sərdarım, əbam, qələmdanım və çay dəsgahım onun yanında qaldı. Bir köhnə yorğanla əba, bir az qənd-çay, çörək götürüb kirayə götürdüyü bir atlı araba ilə Yafəyə tərəf yola düşdüm. Bir lirə çıxarıb arabacıya verdim. Kəsirini aldım. Arabacıya tapşırmışdı ki, mənə Yafəyə çatdırın, o da öz borcunu yerinə yetirdi. Oradan getdim Beyrutda. Beyrutda şeyləri ünvanına göndərəcəyi adamın yanına gedib dedim:

– Mənim bir əmanətim var, sizin ünvanınıza gələcəkdir.

Dedi:

– Çox gözəl, nə vaxt gəlsə sizə xəbər verərəm.

Bu söhbətdən iki həftə keçdi. Şeylərdən heç bir xəbər gəlmədi. Bir məktub yazdım. Cavab vermədi. Yenə də yazdım, cavabsız

qaldı. Sifariş göndərdim. Fayda vermədi. Nəhayət, tənqə gəlib, ağzıma gələn yaman-yoğuzu bir kağızda yazıb poçt ilə göndərdim. Nəhayət poçt vasitəsilə aşağıdakı məzmununda bir məktub aldım:

“Sən gedəndən sonra mənı tutmaq istədilər. Dükənı bağladım, müqəddəs astanaya daxil düşdüm. Üç gün-üç gecə yalvarıb yaxardım, aramsız ağlayıb sızladım. Nəhayət, mərhəmət nəsimi başımın üzərində əsməyə başladı. Təqsirimdən keçdi. Amma sənın şeylərini mürtəd olduğuna görə məndən alıb, canıma aman verdi. Şeylərini möminlərə və müstəhəqlərə payladılar. Mən yazığa sizinlə dostluq elədiyimə görə nə qədər xəsarət dəydi. Mənı töhmətləndirdilər. Bütün bu zərər və rütbəmin aşağı düşməsinə siz bəis oldunuz. Bununla belə, sizdən xəcalet çəkirəm. Bütün təqsir özünüzdədir ki, izn almamış o həzrətin xəlvetinə daxil olmuşunuz. Bunlar sizin ayaqzunluğunuzun səmərəsidir”.

Cavabında qələmə nə gəldi yazdım, heç bir şeydən müzayiqə eləmədim. Yaxşı ki, saatımla qələm yanımda idi. Bunları sataram, İstanbula kifayət elər. Orada bir tanışım var, ondan borc alıb Yəzdə qayıdacağam. Gedib orada deyəcəyəm ki, Məkkəyə getmədim, Əkeyə getdim. Bu dinsiz, məzhəbsiz lotuların cəmiyyətini elə rüsvay eləyim, bu yolunu azmış binamusların namusunu elə bada verim ki, özləri əhsən desinlər, daha bundan sonra heç kəsi aldada bilməsinlər.

Özlərini iyrenc bir adla adlandıran bu rəzil tayfa ilə Ağa Cəlil həmişə vuruşub mübahisə və münaqişə etdiyinə görə zarafat və məsxərə ilə onların könlündəkiləri özlərinə qaytarır. Mən də bu hadisədən ona söylədim ki, hər yerdə yayılsın. İndi də mənı tutub onun-bunun yanına aparıb deyir ki, başma gələnləri danış.

Nə isə, bir qədər gözdikdən sonra evə qayıdıb nahar yedik, Hacı ... Təbrizinin adamı bir məktub gətirdi. Yazmışdı ki, xoşsöhbət qonağımız Mirzə Rza xan Mazəndərani Marseldən gəlibdir. Bundan qabaq da gəlmişdi. Onu Yusif əmi görüb, amma siz görməmişiniz. Sizin zövqünüzə uyğun söhbət eləyir. Gecə təşrif gətirin, şam yeyib, söhbət eləyək, həm də Mirzə Rza xanın sizin əfkarınıza uyğun, məlahətdən xali olmayan sözlərinə qulaq asağ.

Gecə qonaq getdik. Bizdən başqa bir neçə nəfər də var idi. Hacı ... İbrahim beyi qonaqlara təqdim elədi. Rəsmi tearüflərdən sonra bu kimi məclislərə məxsus söhbətlər başlandı. Mollanümalərin kələkbazlığından, ölkədəki hərc-mərclikdən, hakimlərin zülmün-

dən, rüşvətxor axundların nalayiq hərəkətlərindən və sairədən danışıldı. Məlum adətə görə söhbət uzandı, söz bazarı rövnaqləndi. Nəhayət, Rza xan dedi:

– Mənim əzizim, bütün bu saydığımız qəbahətlərin təqsiri millətin öz öhdəsindədir; çünki millət öz şəxsi hüququnu ələ getirmək istəmir, dəvə kimi tikan yeyir, yük daşıyır, hər bir zəhmətə və məşəqqətə dözüür, hər cür zülmə, təcavüzə boyun əyir. Əlbəttə, belə olduqda hər kəs olsa onların çiyində oturacaq. Dünyanın bütün ölkələrində keçmiş zamanlarda vəziyyət belə idi. Elə bu əsrin özünü götürək. Tarixi unutmamışsınızsa Fironların: “Mən ulu Allaham” deməsini, Bəni-İsraili qul kimi alıb satmalarını, onları ön ağır şəraitdə bəşərin qüdrətindən kənar işləri görməyə vadar etmələrini bilirsiniz...

Fransa inqilabının başlanğıcında məşhur siyasi xadim, mütefəkkir Mirabo* Fransa millətinə xitabən deyir:

“Fransa ölkəsinin övladları! Bilin və aqah olun ki, yoxluq ələmindən varlıq dairəsinə qədəm qoyan hər bir bəşər övladı sağlam əqlin hökmünə görə gərəək azadlıq nemətindən mükəmməl şəkildə faydalansın. Azadlıq iki qismdir: biri ruhani azadlıq, o birisi cismani azadlıqdır.

Bizim ruhani azadlığımızı Məsih dininin başçıları tamamilə əlimizdən almış, hamımızı ruhani işlərdə özlərinin zəlil bəndəsinə və buyruqlarını sözsüz icra edən qullarına çevirmişlər. Buna bizim heç cür dəxalət etmək haqqımız yoxdur. Belə ki, bir məsələni cəsəret eləyib iki dəfə onlardan soruşa bilmərik. Əgər soruşsaq, o saat təkfir çomağını kürəyimizin ortasına endirib, mürtədlik damğasını almımıza basacaqlar. Məhz buna görə də ruhani məsələlərdə din başçılarının müti qulu olmalı və azadlıq nemətindən məhrum qalmalıyıq.

Bizim cismani azadlığımızı hakimlər, yeni müstəbid zalımlar əlimizdən almışlar. Onlar bu beş günlük dünyəvi həyatda bizi tamamilə öz əmr və nəhyələrinə məhkum sanıb, nəfsi-əmmarələrinin istədiyi kimi bizi insan qüdrətindən kənar olan ağır yükləri çiyinizdə daşımağa vadar etmişlər. Bu sahədə də biz müstəbid zalımların zəlil bəndəsi və tam hüquqsuz qulu olaraq hürriyyət və azadlıq nemətindən bənəsib və məhrumuq.

Fransa övladları! Vətənin əziz oğulları! Ey mənım ruzigarı pərişan, səfil qardaşlarım! Belə olduqda biz biçarələrin çarəsi

nədir? Bizim əlimizdən kim tutacaq? Sizin qeyretiniz və hümmətinizə sığarmı ki, biz indiki bədbəxtlikdə qalaq, Allahın hökmündən və insaniyyətin insafından uzaq olan bu odun içində yanaq? İndi ki, fürsət var, gerek dərdimizə əlac eləyək, qəflət pərdəsini gözümüzün qarşısından götürək, özümüzü əbədi səadətə çatdıraq. Bizim istədiyimiz haqdır, bu azadlığa çıxmaq sizin qeyretli hərəkətinizə və hümmətinizə bağlıdır”.

Belə nəql edirlər ki, günlərin birində müəzzin minarənin başına çıxıb azan vermiş, bir arif də minarənin yanında dayanmışdı. Müəzzin Allahü-əkbər səsini ucaldan kimi o, ayağını yerə döyüb dedi:

– Sənin Allahın mənim ayağımın altındadır.

Camaat toplaşıb onu küfr danışdığına görə haqq və ya nahaq öldürdü. Bu xəbər şəhərin dünyagörmüş hakiminə çatdı. O tez atını minib minarənin yanına gəldi və soruşdu:

– Arif ayağımı hara döyürdü?

O yeri göstərdilər. Əmr elədi, haman yeri qazdılar, ordan bir küp qızıl çıxdı.

Hakim dedi:

– O biçarəni nahaq yerə öldürdünüz. O, bunu demək istəyirdi ki, sən Allahu pak niyyətlə çağırırsan, qızıl xatirinə çağırırsan, o da mənim ayağımın altındadır.

Bizim vəzirlərin əhvalı eynilə bu hekayə kimidir. Onların hər şeyi puldur, pul. Heç kəsden puldan başqa bir şey soruşmurlar, hətta puldan savayı ayrı bir şey anlamırlar.

Məclisdəkilər güldülər. Mən Mirzə Abbasa işarə ilə andırdım ki, söhbəti dəyişdirsin.

Əlqərəz, şam yeyildi. Qonaqlar gecədən dörd saat keçmiş gətdilər, biz də həremiz öz otağımıza çəkilib yatdıq.

Şəhər Məhbubə xanım gəlib dedi:

– Yusif əmi, buyurmusan ki, nə dərdim olsa sənə deyim.

Dedim:

– Bəli, genə də deyirəm. Mən sənin atan yerindəyəm. Övladın nə dərdi olsa dərmanımı gerek özgədən yox, atasından istəsin. Hər nə istəyirsən de.

Dedi:

– Utanıram, amma bununla belə könlümü dəryaya vurub deyirəm ki, mən və bibi iki il tamam bəyin yastığından ayrılmayıb ağla-

dıq. İndi sağalandan sonra üzümü görə bilmirik. Hər gün, hər gecə ya qonaq gedirsiniz, ya da qonaq gətirirsiniz.

Dedim:

– Mənim bu gözlərim üstə, gözümün işığı, mən də bundan sonra sizin yanınızda qalaram. Daha nə sözün var?

Dedi:

– Sizi demirəm, insaf eləyin, amma özünə deməyin ki, mən demişəm.

Doğrudan da, insaf aləmində Məhbubənin haqqı var idi. İkiillik zəhmət, qayğı və ağlamağın acısını bir saat bir yerdə oturub yemək və söhbət eləmək Məhbubənin ürəyindən çıxardı, onun zəhməti və ağlamağının mükafatı olardı. Düz bir ay İbrahim bəyi qonaq gətirməyə, qonaq gətirməyə qoymadım...

Üç ay keçdi. Günlərin birində Hacıyə xanım məni çağırırdı. Hüzuruna gətdim. Buyurdu:

– Yusif ağa, indi sən İbrahim və Məhbubənin atası yerindəsən. Özün bilirsən ki, rəhmətlik Hacı vəsiyyət eləmişdi ki, İbrahim otuz yaşına qədər qoyanacan evlənməsin. Sən özün bilirsən ki, bu qıza nə qədər xərc qoyub, onun nə qədər zəhmətlərini çəkmişdi. Onu İbrahim bəyə nişanlamışdı və bu bərədə mənə vəsiyyət eləmişdi. İndi İbrahim otuz iki yaşına çatmışdır. Hərçənd ki, özü evlənmək fikrində deyil, lakin özün yaxşı bilirsən, bu qız yeməyi, yatmağı özünə haram eləyibdir. İbrahim bəyi görcək söyüd yarpağı kimi əsir, rəng-ruyu itir.

Dünən yuxarı çıxmışdım, gördüm kanonu götürüb həzrin-həzrin çalır, oxuyur, ağlayır. Bir para fars, türk şeirləri də oxuyurdu. Bu iki beyt yadımda qaldı:

Naləyəndir ney kimi avazeyi-əşqim bülənd,
Nalə tərkini qılmazam neytek kesilsəm bənd-bənd
Qıl mədəd, ey bəxt, yoxsa kami-dil mümkün deyil
Böylə kim, ol dilruba biderddir, mən dərdmənd.

Ürəyim halına yandı. Qorxuram məhəbbəti bürüzə verə. Xahiş edirəm ya özün, ya da Mirzə Abbasa de ki, İbrahim bəyə desin, hələlik şirni içək, toyu qalar bahara. Axı mənim də arzum var, oğul toyu görüm. Mənim ömrüm də qurtarıb, istəmirəm bu nisgili qəbrə

aparım. Bundan əlavə, qız da böyüyübdür. İbrahim dura-dura heç kəs cəsaret eləməz ki, ona elçi göndərsin. Əvvəldən hamıya demişəm ki, İbrahim evlənməyincə qızı heç kəsə verməyəcəyəm.

Dedim:

– Xanım, gözüm üstə, fürsət ələ düşən kimi mətləbi söyləyəyəm.

Bu söhbətdən bir neçə gün keçdi. Hal-qəziyyəni Mirzə Abbasa dedim. Başını aşağı salıb bir qədər sakit dayandı. Uzun-uzadı düşündükdən sonra dedi:

– Səbr elə, təklikdə mətləbi yerbəyer elərəm...

Bu gün Mirzə Abbas gəlib məni bağçanın o tərəfinə çəkərək dedi:

– Uzun-uzadı söhbətdən sonra İbrahim böyi evlənməyə razı saldım. Amma deyir şirni içilsin, lakin toy gələnlə qalsın. İstəyir böyük və təntənəli bir toy tutulsun. Dedi ki, qohum-əqrəbamız var, görəkdir İrandan, İstanbuldan və sair yerlərdən üç-dörd ay qabaq camaatdan vədə alağ.

Tapşırıb Hacıyə xanıma deyim ki, toy mərasimi əvvəldən axıradək İran qaydası ilə olmalıdır. Heç birində ərəb, türk və firəng mərasimindən təqlid olunmamalıdır.

Hacıyə xanımın yanına gedib bu xəbəri dedim. Çox sevindi. Buyurdu qonşu və tanış qadınlardan bir neçə nəfərin ayın on ikisinə vədəsini aldılar. Mənə isə dedi ki, bir taqə şal, bir dənə həlqə üzük, bir dənə güzgü alım. Evdə bunların hamısı, hətta hərəsindən bir neçə dənə var idi. Lakin mən də bu fikirdə idim ki, görəkdir hamısı Məhbubənin adına alınsın.

Dedim:

– Bəy tapşırıbdır ki, bütün mərasim İran qaydası ilə olsun.

Dedi:

– Elə də olacaq. Fəqət sizdən təvəqqem budur ki, bunların ikisinin də atası yoxdur, siz bunlara atalıq vəzifəsini boynunuza götürərsiniz. Çünki sizdən başqa bir adamımız yoxdur. Mən isə ikisinin də anasıyam. Amma görəkdir əvvəlcə Məhbubədən icazə alağ. Göndərin Rəfiqənin anası Zöhrə xanıma çağırınsınlar. Qoy o Məhbubədən icazə alsın.

Ərz elədim:

– İbrahim bəy xəstə yatarkən mən Məhbubənin sirdaşı olmuşam, özüm Məhbubəyə deyərəm və icazə alaram.

Gecə Məhbubənin mənzilinə getdim və dedim:

– Balaca xanım, sən nəzir eləmişdin bibinin yanında oynayasan.

Aydın on ikisində qonağımız var, oynamağın vaxtıdır.

Gülüb dedi:

– Nə qonaqlığıdır?

Dedim:

– Xeyir iş var.

Yavaş-yavaş kinayədən keçib açıq söylədim:

– Cavab ver, razısanmı?

Başını aşağı salıb sükut elədi, dedim:

– Gərəkdir cavab verəsən, bu rəsmdir və şəriət tələb edir.

Utana-utana dedi:

Sevgiyə canın verən canın tapar,

Kim ki, candan keçsə cananın tapar.

Dedim:

– Şairə xanım indi aşkar cavab vermək vaxtıdır. Şəmşirin, zəncirin, ölümün yeri deyil. Bir şeir de ki, onda mübarəklik ruhu olsun.

Dedi:

– Şeir mənim deyil, Qaaninindir. İxtiyarsız olaraq dilimə gəldi.

Dedim:

– Mübarək olsun, razısanmı?

Sakit dayandı. Məlumdur, sakitlik razılıq əlamətidir.

Mirzə Abbasın yanına gedib dedim:

– İbrahimə de, gəlsin gedək şal, güzgü, üzük alağ ki, ayın on ikisinə hazır olsun.

Adam göndərdik gəldi. Gördük o da utanır. Deyəsən xəcalet çəkirdi. Dedim:

– Mənim gözümdən işığı, bu Allahın hökmü, Məhəmməd peyğəmbərin qanunudur. Allah hamıya qismət eləsin. Daha bu məsələdə utanmaq lazım deyil. Gərəkdir tam şadlıq və dilxosluqla işə başlayağ.

Heç bir söz demədi. Yüz əlli lirə üçün bank çeki yazıb mənə verdi və dedi:

– Bankdan alın, nə lazımdır yerbəyer eləyin. Daha mənim getməyim vacib deyil.

Nə ki, lazım idi, aldım, aparıb Hacıyə xanıma göstərdim, bəyəndi. Qonaqlardan vədə alındı, şirni və başqa gərəkli şeylər də alındı.

Ayın on ikisində kalyaskanı qoşdular, İbrahim bəy Mirzə Abbasla minib gəzməyə getdi. Ərəb və ecəm qadınlarından ibarət çoxlu qonaq gəlmişdi. Qadınların qaydası üzrə, Məhbubəni bəzədilər, tellərini darayıb çiyinlərinə tökdülər, doğrudan da qüdrətin məşşatəsi onu elə bəzəmiş, fırçası ilə elə qələm vurmuşdu ki, o könüllər istəklisinin qarşısında əql heyran qalırdı.

“Gözəl üzə nə lazım məşşatə əli dəysin”.

Mən öz mənzilimdə oturmuşdum. Birdən Məhbubəni çəkə-çəkə mənim yanıma gətirdilər. Nişan üzüyü barmağında, gəlin şalı başında idi. Utandığından gələ bilmirdi. Otağa girib baş əydi. Baxdım gördüm nə Məhbubə! Əvvəldən də o, gözəl və rəna idi, indi bəzəmişdilər də. İxtiyarsız olaraq dedim: “Fətəbarəkallahu əhsənül xalığın”. Qaməti sərv tək, üzü ay kimi. Utana-utana gəlib əlimi öpdü. Məni ağlamaq tutdu, bədahətən bu şəri dedim:

Allah-təala inşaallah sizi xoşbəxt və şadkam eləsin,
Ulduzlarımızı bərişdursın, hər günü sizlərə bayram eləsin.

Səkinə gülüb dedi:

– Ana, ana, Yusif əmi şair olub, ha-ha-ha!..

Bütün xanımlar gülməyə başladılar. Xeyli güldülər, mən Səkinəyə dedim:

– Haydi, şeytan, mənə məsxərəyə qoydun?

Yenə də hamı güldü: ha-ha-ha, şair!

Mən ələcsiz qalıb qaçdım, onlar bir də ucadan güldülər.

Bu günümüz tam şadlıq və sevincə keçdi. Məhbubə sevinirdi, qərribə bir aləmi var idi.

Doğrudan da qərribə xilqət, qərribə qanundur! Adam dürüst fikirləşəndə nə kimi mərhələlər və məqamlardan keçdiyini dərk edir. Lakin heyif, yüz heyif ki, dünyanın işlərində sabitlik və davam yoxdur. Zəmanənin gülü tikansız, balı zəhərsiz olmur. Şirin də, acı da, kədər də, sevinc də bir-birilə yanaşı olur.

Bu gecə Hacı Möhsün ağagildə toplaşmışdıq. Bir qədər İbrahim bəylə zarafatlaşdıq.

Hacı Möhsün ağa dedi:

– “Həblülmətin”də vətən haqqında bir şeir dərc olunubdur, qulaq asın oxuyum.

Vətən haqqında Bədiin¹ şəri:

Gəlin verin əl-ələ, ittihad edin niyyət
Ki, ittihad ilə çatmış murada hər millət.
Könül verin hamınız birliyə, müsəlmanlar,
Səadət ulduzunuz ittihadsız sozalar.
Bilin ki, ismətiniz varınızla, ey dostlar,
Cahanda birlik ilə, ittihad ilə qorunar...
Olubdu elmdən hər yerdə bəndələr azad,
Cəhalətə sən əsir olmusan niyə, heyhat!
Zəmanə oldu digərgün, dəyişdi cümlə cahan,
Olubdu elmü hünər hər tərəfdə nuraşan.
Bu köhnə irs ki, qalmış sənə ata-babadan,
İnan ki, dərclərinə eyləməz bu gün dərman.
Zəmanə nizə və şəmşir ruzigarı deyil,
Bu gün tüfəng ilə top, mavzerin zəmanıdır, bil.
Sən indi xabdəsən qəflət içrəsən, əfsus,
Qoyubdu dörd tərəfə düşmənin bu gün casus.
Biri ticarət adilə varın-yoxun talayır,
Biri dəyanət adilə başında od qalayır...
Xüləsə, aç gözünü vaqifanə, aldanma,
Bu qövmi-bişərəfin şum məqsədin anla.
Əlaci-vaqiani etməsəz əzəldən əgər,
Təəssüf içrə bütün ömrünüz xitamə yetər.
Bu fikrü zikr ilə bir az da ömr sürsən əgər,
Bu yerdə, şübhəsi yoxdur, nəhali-küfr bitər.
Danışma bir də, Bədiə, güvənə öz səsine,
Tərəqqi eyləmişik biz də, leyk tərsəsinə!¹

Hacı Təbrizi qərribə bir vəcd və sevincə dedi:

– Allah bu kimi şairləri müvəffəq eləsin. Əgər bizim bütün şairlərimiz bu məsləkdə olub, bir-birinin səsine səs versəydilər, vətənpərvərlik hissələrini tərənnüm etsəydilər, şübhəsiz, bizi cəhalətin təhlükəli girdabından çıxarar, sərgərdanlıqdan qurtarıb səadət

¹ Bu şəri şair İsmayıl Cəfərpur tərcümə etmişdir.

yoluna qədəm qoymağımıza kömək edərdilər, ürəyimizin zəminində mərifət toxumu səpib becərərdilər. Daha bugünkü kimi həmvətənlərimiz cəhalət, nadanlıq zülmətində vətən növhəsi oxuyub ağlamazdılar...

Həqiqətən demək lazımdır ki, bizim ruhumuz ölübdür:

“Hani bir İsa nəfəsli kim, dirildə bizləri?!”

İbrahim bəy bu sözlərə heç bir cavab vermək istəmədiyi bir vəziyyətdə dedi:

– Siz də üç-dörd ildən sonra bu kimi söhbətləri daha etməzsiniz. Bizim nöqsanımız ondadır ki, gec ayılmışıq, gec gəlsək də hələ qapı bağlanmamışdır. Tezliklə ümid çiçəkləri açar, səadət nəsimi başımızın üzərində əsər.

Hələ döz dövlətin fəcri açılsın,
İqbalın sübhündən bir əsərdir bu.

Mənim Süveyşdə bir para işlərim var idi. Gedib onlara sərəncam verib gəldim. Mən gələndən bir gün sonra poçt gəldi. Yalnız Tehrandan bir məktub var idi. Alıb İbrahim bəyə gətirdim. Dedi:

– Bundan başqa məktub yox idi?

Dedim:

– Xeyr...

Şamdan sonra qapı döyüldü. Hacı Məsud gəlib dedi:

– Hacı Möhsün ağa Mehdi bəylə gəlibdir.

İbrahim bəy dedi:

– Yuxarıya çıraq aparın, de buyursunlar.

Durub yuxarı çıxdıq. Hacı Möhsün ağa dedi:

– Yusif əmi, “Həblülmətin” gəlibdir. Onda vətən haqqında bir şeir dərc ediləlidir. Mehdi bəyə dedim gedək İbrahim bəyin yanında oxuyaq. Yusif əmi söhbətdən əvvəl yazsın. Dinlə neyden nə hekayət eləyir.

Bədiin vətən haqqında yazdığı qəsidə:

Söylə, şair, bir mənə, söylə, nə vaxtadək sən,
İşvəli dilbərləri sözlə vəsf edəcəksən.

Mahir şairəm deyə, sözləri düzə-düzə,
Quru mədhiyyələri deyərsən üzümüzə.
Qərəz, tamah üzündən ürfandan söz açırsan,
Mövhum yarın vəsfini, söyləyirsən yalandan.
Deyirsən: Ey gözəllər, dilbərlər ilahəsi.
Eşqinə möhtac olan aşıqların qibləsi,
Gözəllikdə mislin yox, işvən artıq, qəmzən çox.
Sifətin aydır, inan, həsrətdən günüm qara,
Boyun yoğrulub nazdan, dərdindən könlüm yara,
Yanıram od içində, gözəl, ayrılığından.
Bilmirəm yanacağam burada nə vaxtacan.
Bu sözləri satmaqçın aparsanız bazara,
İnanın ki, almazlar birçə dəstə kavara.
Heç özün də bilmirsən bu saqqız çeynəməyi.
Hər tərəfə salıbsan mənasız küy-kələyi.
Qeysin eşq macərəsi, Leylinin şikayəti,
Mahmudun dastanı, Ayazın hekayəti,
Köhnəlmiş, vaxtı keçmiş quru bir əfsanədir,
Gəl indi bu dövrənin nəğmələrini dindir.
Bir dəfəlik əl götür köhnə əfsanələrdən.
Şair, söz aç bizlərə bu gün dərdli vətəndən.
Əgər vurğunluğa varındısa həvəsin,
Köklə simli sazında vətənin tərənesin.
Yoxdur vətəndən savay füsunkar, nazlı bir yar,
Könlünü ver vətənə, ona ehtiyacın var.
Ürəkləri odlayan gözəl vətən yavrusu
Rəqibin xəteri ilə üz-üzədir, doğrusu.
Vətənin səadətini, tərəqqisini anla.
İnci sözləri topla, şeir söylə ilhamla.
Söylə, nə vaxta kimi qəflətdə qalacaqsan,
Seçə bilməyəcəksən enişini yoxuşdan?
Elmdir maya verən dünyada səadətə,
Elmsiz tərəqqiyə insan da yol taparmı?
Qanadsız quş uçarmı?
Elmin arxasınca get nə qədər ki, ömrün var.
Elm seni hər zaman yüksəlişə aparar.
Bağla dodaqlarını ey Bədi! Danışma çox,
Bu köhnə ölüldən deyəsən səs-səmir yox!¹

¹ Şair İsmayıl Cəfərpur tərcümə etmişdir.

– Bəh, bəh, afərin belə şərə və şairə. Mərhəba belə qızıl qələmli şairə! Həqiqətdə əsl şeir, şairlik, doğru söz və dəyanət bundan ibarətdir. Bədiin qadasi o alçaq yalançıların canına gəlsin. Bu müddətdə bir nəfər nəcib şair tapılmadı ki, bu üslubda şeir yazsın. Heç həyalari yoxdur, təriflədiyi adam camaatın qarşısında qaraqul kimi dayandığı halda onu Misir Yusifi adlandırır, kor gözlerini nərgizi-şəhləyə oxşadır. Hər gün arvadı heyvərə oğlunun üzünə tüpürür, peysərinə salır, qorxusundan çıraqsız ayaqyoluna gedə bilmir. Amma bizim bu yalançı yaltaqlar şücaətdə onu Rüstəmdən və Sam Nərimandan üstün tuturlar, ən alçaq bir adamı fəzilətmədar adlandırırlar. O təriflənən namərd oğlu da heç utanıb qızarmır. Halbuki özü də bilir ki, ona verilən təriflərin hamısı əsassız və yalandır. Mən bilmirəm, əgər gül, tikan, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin, Xosrov və Pərviz, ay və günəş olmasa idi bu şüursuz şairlər nə edərdilər, təriflədikləri adamları nəyə bənzədərdilər.

Bəş yüz ildən artıqdır ki, bütün şairlər eyni üslubda söz qoşmuş, zalımları, mədəniyyət və insaniyyət düşmənlərini tərifləmişlər, onları Ənuşirəvandan üstün tutmuşlar, hətta Ənuşirəvanı onların dərbarının nökrələrindən biri hesab etmişlər. Onların bir beytinin mənasını başa düşmək üçün gerək lüğət kitabına baxasan. Özləri də lüğət kitabına baxmasalar ikinci beytin qəfiyəsində məəttəl qalacaqlar. Şeir budur, şairin hünəri və fəziləti də bundan ibarətdir, bir kəlmə artıq-əskiyyə yoxdur. Bərəkallah!..

Mən dedim:

– Bəy əfəndim, Bədi elə bil ki, sizin Qəzvində Şəmsüşşüərə ilə olan söhbətinizi nəzmə çəkibdir.

Hacı Möhsün ağa dedi:

– Səbr eləyin, başqa nömrədə də qəsidedir.

Hamımız yaylıq çıxarıb gözümüzün yaşını sildik. Bədiə afərinlər deyib, canına dua elədik. İbrahim bəy dedi:

– İşə bax, gücə bax, belə gözəl nəsihətlərlə çıxış edən bir qəzetin vətəndə yayılmasını qadağan edirlər. İstəyirlər ki, həmvətənlərimiz onun şirin sözlərini eşitməsinlər, vətən üçün haray çəkib ağlamasınlar, zalımın zülmündən şikayət eləməsinlər, onun əleyhinə üsyan qaldırmasınlar. Bu nə fəlakətdir ki, biz düçar olmuşuq! Millətin bütün təbəqələrinə qəzet oxumaq lazımdır, qəzet hamıya

ləzzət verər, maddi və mənəvi mənfəət gətirər. Yalnız mürdar məqsədlər güdənlər öz yaramaz əməllərinin qəbahətini pərdələmək üçün hörmətli milləti qəzet oxumaq nemətindən məhrum etmişlər. Halbuki Afrika çölündəki həbəşlər və zəncilər belə hal-hazırda qəzet və maarif sahibi olmuşlar. Hamı pis əməllər və yaramaz xəyanətlərdən tezliklə xəbərdar olur və başa düşür ki, mədəni, həqiqi insan olmağı öyrənmək lazımdır.

Təəssüf olsun ki, indi biz insanlıq və mədəniyyət sifətlərindən məhrum olmuşuq, yer üzündə yaşayan millətlərin əhvalından xəbərsiz qalmışıq. Mədəniyyət kəsb etməyi dövlətpərvərliyin ziddinə qələmə verir, dövləti də başdan çıxarırlar. Mən cürə qəm, kədər, müsibət və matəmə düçar olduğumuz halda cıncırımızı belə çıxarmırıq.

Xüləsə, məclis bu söhbətlərlə başa çatdı. Hər birimiz öz evimizə getdik. Sabahı gecə Hacı Məsud gəlib dedi:

– Hacıyə xanım səni çağırır.

Gedib gördüm ana-bala əyləşiblər. Salam verdim. Hacıyə xanım dedi:

– Mirzə Yusif, biz İbrahimi dəvə eləyirik, qərar qoymuşuq ki, sən nə desən qəbul eləyək.

Dedim:

– Nə üstə dəvə eləyirsiniz?

Dedi:

– Mən deyirəm ki, yuxarı otaqları təmir eləyək, rəngləyək, kağızlarını dəyişək. İbrahim razı olmur, deyir lazım deyil. Mən istəyirəm hər bir şey təzə olsun. Mənim də arzum var. Sən məsləhət bilirsən, ya yox?

Dedim:

– Əlbəttə, dörd otağı təmir eləməyin otuz lirədən artıq xərci yoxdur. İndi ki, bu qədər xərc çəkmişik, bu işi də görmək lazımdır. Otaqların da kağızlarını dəyişərik. Mən sizin fikrinizi bəyənirəm, əlbəttə, bəy də razı olacaq.

İbrahim bəy başını buladı, xudahafizləşib getdi. Gördüm Məhbubə qapının dalında dayanıb gözləyir, içəri girib dedi:

– Yusif əmi, qorxurdum deyəsən ki, lazım deyil. Allah sizə ömür versin, səndən çox razı oldum. Amma kağızlardan nümunə gətir, mən özüm seçim. İstəyirəm pərdələrin rənginə uyğun gəlsin.

Dedim:

– Qorxma, pərdələri də dəyişəcəyəm, qoy hamısı təzə olsun, Sevincək getdi...

Firənglinin dili ilə deyilən sözlərə qulaq asdıqdan sonra İbrahim bəyin rəngi qaçdı. Qulaqlarının dibindəki zəfəran kimi saraldı. Gördüm daha oturmaq iqtidarında deyil. Tez kalyaska tutub evə gətirdim. Birbaşa öz otağına keçdi. Hövsələsiz olduğuna görə onunla heç bir söhbət eləmədim. Öz mənzilimə gedib istirahət etmək istədim. Bir saatdan sonra Hacı Məsud gəlib dedi:

– Xanım yatıbdır, sən gəl gör ağa nə üçün ağlayır?

Gedib otağına girməmiş qapının dalında dayanıb qulaq asdım. Gördüm İbrahim bəy öz-özünə deyir: “Ey vətən, ey mənim əziz anam! Bu nə fəlakətdir ki, sənin oğulların sənə rəva görmüşlər?”

Sənin bədnamçılıq və rüsvayçılığını firəngilərin qulağına naxələf övladların çatdırdılar. Hər bir avara-yava firəngi sənin övladlarının hərəkətlərinə gülür, parklarda onların yaxasından tutaraq məzəmmət eləyir, öz vəziyyətinin yaxşılığına öyünür. Hal-hazırda səni sevən elə bir adam yoxdur ki, halına ağlamasın.

Dün bir ölü üstündə yüz nəfər ağlayırdı,
Bu gün bir kəs yoxdur ki, yüz nəfərə ağlasın.

İbrahim bəy bu kimi sözlərdən deyib, hönkür-hönkür ağlayırdı. Hacı Məsuda dedim:

– Tez qaç, Mirzə Abbası gətir.

Özüm otağa daxil oldum. Az keçməmiş Mirzə Abbas da gəldi. Soruşdu:

– Qardaşım, sənə nə olmuşdur? Nə üçün ağlayırsan? Niyə özünü həlak eləyirsən? Dünya sənə sad olmağın və ya qüسسə eləməyinlə dəyişməyəcək ki, dözmək lazımdır.

“Əs-səbrü miftah ül-fərəc” səbir xoşbəxtliğin açarıdır demişlər.

Elə düyün yoxdur ki, açılmasın,
Kişi görə işdən qorxub qaçmasın.

Bədgümanlığı başından büsbütün çıxar, xoşbin ol.

“Bütün işlər düzəldər, amma görə səbr olsun”.

Ona bir qədər təsəlli verdi, sonra dedi:

– De, atları kalyaskaya qoşsunlar, çıxmaq bayıra. Böyüklər demişlər: dərdu qəm çoxalanda qəbiristanaya get. Cümə gecəsidir, gedək qəbiristanaya, əhli-qübura bir fatihə oxuyub xətm edək.

Kalyaska hazır oldu. Oturub getdik mərhum Hacınin qəbrinə üstünə. İbrahim bəy özünü qəbrin üstünə atıb, şiddətlə ağlaya-ağlaya dedi:

– Atacan, xoş halına ki, getdin, bu kədərli günləri görmədin. Mən sənə bütün vəsiyyətlərini yerinə yetirdim. Amma sənə nəslini vətənə qaytara bilmədim. Atacan, özüm gedib gördüm ki, özgələrin haqqımızda dediklərinin hamısı doğrudur. Atacan, kaş qıçım sınaıdı, heç getməyə idim. Həmvətənlərin bizi məzəmmət eləməsindən əl çəkib, indi firəngilər də eyiblərimizi qəzetlərdə yazıb dünyaya bildirirlər. Atacan!

Vəslinin intizarı çəksə də qiyamətə,
Dözərim bu möhnətə çatınca səadətə.

Ata, mənim xahişimi yerinə yetir, məni öz yanına çağır. Məndə bundan artıq yaşamaq taqəti yoxdur. Dost-düşmənin vətənim haqqındakı şəmətətinə dözə bilmirəm. Həyatımdan bezmişəm. Hamı mənə diluzunluq etməyə başlamış; İlahi, mənim canımı al, məni xilas elə!

Bu vaxt Mirzə Abbas İbrahim bəyin qolundan tutdu, qəbrin üstündən qaldırıb dedi:

– Qardaş, sən ki, lap dəli olmusan! Camaat sənə toyunu, bayramını görmək arzusundadır, sən isə özünə ölüm arzulayırsan.

Bir yolun fərqi bax, gör haradandır haraya!

– Bu nə raz-niyazdır eləyirsən? Bu nə yersiz duadır? Dur ayağa, dur ayağa, gedək.

Gəldim dərdu azalsın,
Artı, ziyadələndi.

Onu güclə qəbiristandan çıxarıb kalyaskaya oturduq. Evə qayıtdıq. Lakin heç kəs dinmirdi. Heç birimizdə nəinki danışmaq, heç nəfəs çəkmək taqəti belə yox idi.

Hacıyə xanım gəlib soruşdu ki, nə xəbərdir? Dedim:

– Heç bir xəbər yoxdur. Yənə də qüسسə üz verib, özü də haman qüسسələrdəndir.

Mirzə Abbas bir az oturandan sonra durub getdi. Məhbubə mənim otaqdan çıxmağımı gözləyirdi. Mən də otaqdan çıxdım. Ağlar gözlə, yanar ürəklə soruşdu:

– Nə olubdur?

Dedim:

– Heç bir şey olmayıb, “Həblülmətin” qəzetini oxuyub, kədər-lənibdir.

Dedi:

– Bundan sonra “Həblülmətin”i bizim qapıdan içəri buraxmayın. “Həblülmətin” gələndə övvəllər mən də bəzən onu oxuyurdum. Mündericatını yaxşı başa düşə bilməsəm də bəzi məqalələri məni haldan-hala salıb ağladırı. Deyəsən, o qəzetin müdiri mərsiyəxan imiş, ya da məhərrəmlikdə anadan olubdur. O qəzetdə İran barəsində heç zaman xoş bir xəbər, sevindirici bir mətləb görünməmişdir. Məlumdur ki, belə xəbərləri oxumaq bəyə zəhər içmək kimidir.

Dedim:

– Doğru deyirsən, mən özüm də bundan sonra oxumayacağam. Lakin qəzet yazanın təqsiri yoxdur. Qəzetin borcu güzgü kimi olmaq, pisi – pis, yaxşını – yaxşı göstərməkdir. İranlıların əməlinə və ovza-nda elə bir yaxşı cəhət yoxdur, o necə yaxşı xəbərlər yazsın?

İbrahim bəy nə çay içdi, nə də şam yedi. Pərişan halda əyləşib başını aşağı salmış, dərddli könlündən yanıqlı-yanıqlı ahlar çəkirdi. Bir ay tamam bu vəziyyətdə evdə qalıb bayıra çıxmadı.

Hacıyə xanım nə qədər istəyirdi ki, həkim çağırınsın, o, razı olmurdu. Gündə iki-üç fincan südlü qəhvə, gah da çay içirdi. Lakin hər gün qırx-əlli papiros çəkirdi.

Dostlar hər gün gəlib əhvalını soruşur, könlünü alırdılar. Gündən-günə bədəni əriyib arıqlayır, zəifləyirdi, qüvvətdən və taqətdən düşürdü. Həmişə fikir-xeyalda idi.

O, qadınlar kimi hönkür-hönkür ağlayıb, nohə deməyə başladı. Hacıyə xanım və bədbəxt Səkinə qaçıb qapının dalında dayanaraq

nə hadisə üz verdiyini bilmək istədilər. Mən qonaqlara işarə elədim. Onlar durub getdilər. Hacıyə xanım və Məhbubə otağa daxil oldular. Xanım dedi:

– Oğlum, oğlum, nə xəbərdir? Nə olubdur?

İbrahim bəy asta-asta cavab verdi:

– Anacan, pərişan, pərişan...

Xanım üzümə baxıb soruşdu:

– Mirzə Yusif, qonaqlar nə qələt dardılar? Nə dedilər ki, mənim oğlumu bu günə saldılar? Bəs sən görmürsən ki, mənim oğlum xəstədir? Bunları nə üçün toplayırsan?

Dedim:

– Xanım, onlar məhəbbət və qayğı üzündən buraya gəlib, onunla mülayim söhbətlər ələyirdilər. İstəyirdilər başı qarışsın, kədəri azalsın. Onlardan heç bir xilaf iş baş vermədi. Tehrandan bir məktub gəlmişdi. Onun təkidi ilə mən kağızı oxudum. Bu vaxt İbrahim bəy birdən papağını yerə vurub, səsi kəsik və həzin ahənglə dedi:

– Tfu sənə, ey ruzigar, tfu sənə. Pərişan, pərişan!..

Bəli, doğrudan da pərişan. O gecəni səhəredək beləcə oturduq, heç birimizin gözüne yuxu getmədi. Səhər adam göndərdim, həkim Saleh əfəndi gəldi. Dedi:

– Mən Təntədə idim, srağagün gəlmişəm.

İbrahim bəyin kefini soruşdu, dedilər yənə də xəstələnibdir.

İbrahim bəyin otağına gəlib, salam verdi. İbrahim bəy çox həzin səslə “əleykəssalam” dedi. Həkim soruşdu:

– Nə olubdur?

İbrahim bəy dilini çıxarıb, işarə ilə su istədi. Həkim dedi:

– Samovardan qaynanmış su getirin.

Gətirdilər, azca içdi. Həkim nəbzini tutub, müayinə elədi. İsti-ölçəni qoydu. Gördüm halı pozuldu. Nüsxə yazıb, içməli derman tapşırı. Otaqdan çıxarkən mənə işarə elədi, bərabər getdik, dedi:

– Məhbubəyə və anasına demə. Bu birinci xəstəlikdən deyil. İndi xəstəliyi doğrudan da şiddətlənmişdir. Muğayat olun! Yənə də axşamüstü gələrem. Bir az nar verin yesin.

O getdi. Mən də otağa qayıtdım, dedim:

– Həkim deyir, xəstənin yanında ağlamaq olmaz, onun halına pis təsir eder.

Məhbubə tez ağlamağını uddu, gözlərini sildi.

Xəstənin halı gündən-günə xarablaşdı. Dörd gün də keçdi.

Məhbubənin halı məlumdur, daha nə kimi nohələr deyib ağlamasını şərh etməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

Beşinci gün Saleh əfəndi gəlib xəstəni müayinə etdikdən sonra dedi:

– Sabah üç-dörd həkim gətirəcəyəm.

Sabahı gün haman Şeyx Yusifül-Seyyid, Volf və iki başqa həkim gəlib, bir-bir İbrahim bəyi müayinə etdikdən sonra başqa otağa keçdilər. Bədəninin hərərəti qırxdan artıq idi. Fransızca bir az danışdılar. Təzə gələn həkimlərdən biri məndən soruşdu:

– Siz xəstənin atasınızmı?

Saleh əfəndi dedi:

– Xeyr, bu onun müəllimidir, elə atası yerindədir.

Dedi:

– Deyin, eybi yoxdur.

Saleh əfəndi dedi:

– Yusif ağa, mən sizə birinci gün dedim, indi bunlar da deyirlər, xəstənin iyirmi faiz sağalma ümidi var.

İkiəlli başıma vurub dedim:

– Aman Allah, aman Allah! Məgər bunun xəstəliyi nədir ki?..

Bir dərman da ona əlavə eləyib getdilər.

Səkkiz günə kimi İbrahim bəyin halı daha da pisləşirdi. Özünü anlamırdı. Saleh əfəndi dedi:

– Taxtını yığışdırın, yastığınızı fərşin üstündən salın, bir qədər rahat olsun.

Onun dediyi kimi elədilər. Məhbubə çiyinlərindən, həkim ayaqlarından tutdu, Hacı Məsud da kömək eləyib, taxtdan götürüb yerə salınmış yastığa uzatdılar. Bir tərəfdə anası, o biri tərəfdə Səkinə oturmuşdular. Məhbubə bir həftə idi ki, nə yeyirdi, nə də yatırdı. Qupquru quruyub taxtaya dönmüşdü.

Məhərrəmin əvvəli idi. Evdə qiyamət qopmuşdu. Hamının günü qara idi. Həkim gecəni getmədi. Qoltuğuna istiölçən qoydu. Bədəninin hərərəti qırx bir səhldir, qırx ikidən də keçmişdi. Mənə işarə elədi ki, birtəhər Məhbubəni otaqdan çıxarım ki, xəstənin vəsiyyəti olsa ələsin.

Dedim:

– Mümkün deyil, getməz, sən də bir söz demə, faydası yoxdur.

Evdə qiyamət qopmuşdu. Ağlamaq, vaveyla səsi yeddi qonşuya gedib çatırdı. Birdən gördüm Məhbubə özünü İbrahim bəyin üstünə atdı. Elə “ağam”, “sevgilim” deyib qışqırdı ki, dər-divardan nələ qopdu. Uca səslə dedi:

– Mənim ruhi-revanım, hara gedirsən? Mənim canımın aramı, mənə kimsəsiz, yalnız qoyursan? Sənə qurban olum, bəs mən sənə qalacağam? Yox, vallah, sənə mənə yaşamaq haramdır! Yaşamayacağam!

Ətəyindən heç vaxt mən əl üzümərəm,

Dözə bilsən də, mən dözə bilmərəm.

Uzun illər boyu səni gözlədim,

Vüsala yetməyi daim dilədim.

Səni İran eşqi öldürdü yəqin,

Sevgidə səndən də olaram mətin.

Hacı Məsud gəldi, qeyzlə Məhbubənin saçlarından tutub dartdı və dedi:

– Dur, sən mənim ağamı boğdun!

Məhbubə qışqıraraq dedi:

– Çəkil kənara, ey Həməzənin qatili! Ay qara üzlü cəllad, sən istəyirsən ruhu bədəndən ayırasan?..

Bu həngəmə səhər açılanadək davam elədi. Qonşu arvadlar ərəblərin qaydası ilə qıy vurub nohə oxuyurdular. Məhşərin nümunəsi olan, ciyəri kabab eləyən bu vəziyyət tanışın da, yadın da ürəyinə od vururdu.

Hacıyə “nakam oğul vay, cavan balam vay!” deyirdi. Səkinə huşunu itirib bayılaraq saçlarını yolur, başını divara vurur, “vay, qardaşım, mənə yetim qoyursan!” deyirdi.

O biri tərəfdə Hacı Məsud yumruğunu başına elə möhkəm vurdu ki, əqiq üzüyü başına batıb yarıldı. Al-qan qara üzünə axmağa başladı. Bir ucdan “ya mövlə” deyib, göz yaşını tökürdü. Mən də papağımı bir tərəfə atıb, başıaçıq, köynəyimin yaxasından ətəyinə kimi cırlmış halda üz-gözümə vururdum. Həkim əllərini qoltuğuna qoyaraq heyran və sərgərdan dayanıb baxırdı. Qonşular nohə deyirdilər.

Məhbubə:

– Sevgilim, istəklim, ağam!

Götürməyəm əlimi daməni-vüsalindən!

Mənim ruhi-rəvanım, səninləyəm, səninlə, – deyib, İbrahim bəyə yapışmışdı.

On beş dəqiqədən artıq nə Məhbubədən səs çıxdı, nə də İbrahim bəyin nəfəsi eşidildi.

Həkim yaxınlaşıb müayinə elədi, ikiəlli başına vurub dedi:
İkisi də tamam olmuşlar.

ÜÇÜNCÜ CİLD

ÜÇÜNCÜ CİLDİN MÜQƏDDİMƏSİ

Qələmi ələ alıb, İbrahim bəyin “Səyahətname”sinin üçüncü cildini başlamaq istəyirəm. Lakin fikrim ələ perişandır ki, iki kəlmə mühüm mətləb yazmaq iqtidarında deyiləm. Bilmirəm mətləbi haradan başlayım, necə bəyan eləyim. Qələmim qurudu, barmağım od tutub yandı, daha nə yazım? Yazılmış bir şey qalmamış; nə deyim? Deyilməmiş bir söz qalmamış, kinayə qurtarmışdır, rəmz tükenmişdir, izah aydınlaşmışdır. Heç nə, heç bir şey qalmamışdır. Tarixçi deyiləm ki, tarix yazıb, keçmişdəkilərin əhvalatını qələmə alam, şair deyiləm ki, şeir yazıb, qafiyəpərdazlıq edəm. Natiq deyiləm ki, söz quraşdıram, münəccim deyiləm ki, sözümlü əflakın hərəkət etməsi ilə əsaslandıraram, siyasi məktəbdə oxunmuşam ki, beynəlxalq hüquqdan və tarixdən dem vuram. Öyrəndiklərimi tuti kimi deyib qurtardım. Dağarcığımda nə var idi xərclədim. Yalandan-palandan özümdən şeir də oxudum. Gülünc vəziyyətə düşdüm, xoruz olub banladım, qışqırdım, haray çəkdim, başıma əmmamə qoyub azan verdim, dedim: oyaqlıq yuxudan yaxşıdır, anla!

Uca səslə bağırdım: yahu, qəflət yuxusundan oyanın!

Hamamçı olub, buğ çəkib dedim: “ey qəflət yuxusunda yatanlar, durun, hamam açıldı, üz-gözünüzü yuyub səfalanın, kəsalətdən çıxın, tövbə qüslü eləyib, özünüzə söz verin ki, bir daha zülm etməyəsınız. Məzlum da olmayasınız, itaəti də tərk etməyəsınız.

Səsim boğazımda düyünlənib qaldı, heç bir kəs oyanmadı ki, mənim səsimi eşitsin. Heyif ki, bu səhər banlayan xoruzum bəni heç kəsin qulağına çatmadı.

Belə olduqda mən nə yazım, nə deyim? Vətənin xəstəliyini hansı dillə vətən övladına çatdırım? Kimə deyim? Nə bir görəni göz var, nə də bir eşidəni qulaq. Hamı ölü ikən diri, diri ikən ölüdür. Mənim səsimi eşidib, məqsədimi anlayanlar da susdular. Bir parası məni məzəmmət eləməyə başladı, bəziləri dediklərimi füzulluq

hesab edib, məni tutmaq və əzab-əziyyətə məruz qoymaq niyyə-
tində oldular. İndi ki, zalımlar belə bir niyyətdədirlər üçüncü cilddə
labüd olaraq, iş eyham, kinayə və işarədən keçib, sözümlər açıq və
pərdəsiz olacaqdır.

Mələmət oxundan üz döndərmərəm,
Mən arvad deyiləm, aslan tək ərəm.

Qoy hər nə olacaq olsun. Yeri gəldikcə İrənin son yüzillik tari-
xindəki bir para hadisələri, vətənin hərə-mərcliyə düşməsi
səbəblərini eşdiklərim, oxuduqlarım və gördüklərimin əsasında
yazacağam. İndi artıq iş-işdən keçibdir. Bıçaq sümüyə dayanmış-
dır. Bu vətən divanəsi uca səslə deyir ki:

– Ey Çingiz tayfasının qahqaları! Bilin və agah olun ki, sizin
hökmranlıq dövrünüz başa çatmışdır. Ey millətə zülm edənlər, ey
insanlığa ailəsinə cəfa edənlər, ey mədəniyyət qanunlarının
düşmənləri! Təbiətin əli tezliklə sizin haqsızlıqlarınızın, bəd əməllə-
rinizin müzdünü ovcunuza qoyacaq, öz rəftarınızın cəzasını
çəkəcəksiniz. Tezliklə həqiqi intiqamçı sizin bu lənətə gəlmiş
qoşunlarınızı qan deryasında boğub məhv edəcəkdir. Millətin ara-
sında görünən bu fəaliyyət və qeyli qal, şübhəsiz ki, sizlərə ədəb
dərsi vermək üçündür və bu dərsi sizə verəcəklər. Belə olduqda,
özünüzdən də üzvü olduğunuz əhaliyə rəhm eləyin, bir anlığa özü-
nüzə gəlin, ayıq başla düşünün, sələflərin tarixini oxuyun, keçmiş-
lərin əhvalını xatırlayın. Siz Bərmək övladından* artıq deyilsiniz.
Onların da qulluğunda sizin kimi yüzlərlə cəfərləri var idi. Axırı
necə oldu? Cəfər Bərməkinin* anası Aliyə xatun qurban bayramı
varlılardan birinin evinə getdi. Ev sahibi gəlib öz arvadından bu qa-
dının kim olduğunu soruşdu. O dedi:

– Bu, Cəfərin anasıdır.

Ev sahibi hörmət qaydasını yerinə yetirəndən sonra dedi:

– Ana, siz dünya görmüşsünüz, qərribə və maraqlı hadisələrdən
söhbət eləyin, biz də istifadə edib, onlardan özümüz üçün nəticə
çıxaraq.

Qadın dedi:

– Öz başıma gələn əhvalatdan qərribəsi ola bilməz. Belə ki, qur-
ban bayramlarından birində iki yüz dəvə və qoyun qurbanlıq kəsdim,

iki yüz ayüzlü kənizə zərli-zivərli paltar geyindirib, hər birisinə şe-
ninə görə xələt və ənam verdim. Başqa bir qurban bayramında, yeni
bu gün, altıma salmaq üçün bircə dəvə qoyun dərisinə möhtacam.

Bu ucsuz biyaban o mənzildir ki,
Səlm-Tur* qoşunun kamına çəkdi.

O gün keçdi, bu gün də keçməkdədir. Bu zillətin səbəbi nə idi?
Səbəbi istibdad və qanunsuzluqdan başqa nə ola bilərdi? Uzağa
getməyə. Siz öz həmqatarnız Hacı Mirzə İbrahim xan Şirazini* ki,
yaxşı tanıyırsınız. Bütün İran onun və onun övladının əlində idi.
Bircə günün içində bərməkilər kimi olmadılar mı? Səbəbi nə idi?
Səbəbi – istibdad, özbaşnalıq, zülm və qanunsuzluqdan başqa bir
şey deyildi. Bəs nə üçün ayılmırsınız, nə üçün özünü zəhmət
gəlmir? Niyə insaf gözü ilə baxıb belə bir həqiqəti görə bilmirsi-
niz? Məgər bilmirsiniz zülm öz sahibinin rüşəsinə kökündən qopa-
rıb atan bir baltadır. Yazıçıların və nətiqlərin əlini-dilini nə üçün
kəsirsiniz? Axı biz necə ağzımızı yumub vətənpərvərlikdən danış-
mayaq? Zümrüd dəstəli qəmələr, qınları qızıla tutulmuş qılınclar,
xalis qızıldan olan masalar, çarpayılar, firuzə kasalar, zümrüd və
yaqut piyalələr, mirvari kisələri necə oldu? Rüstəm heybətli, Əfra-
siyab görkəmli sərkərdələr hara getdi? Hamısını bada verdiniz!
Vətən sərbazlarını tiryəki elədiniz, vətən fədailərinə arsızlıq,
biqeyrətlik öyrətdiniz. Sərtblik rütbəsinə on beş yaşlı uşaqlara ver-
diniz... Minlərlə nahaq qanlar axıdılır, düşmənlərin hər biri ölkənin
bir tikəsini qoparıb öz torpağına qatır.

Bəs bütün bu zalımların, fisqü fücür sahiblərinin dəf edilməsi
vacib deyilmi? Yaxud bu haqda sizdən sorğu-sual olmayacaqmı?
Nə isə, keçək, çox da ağartmayaq, mətləbə başlayaq. Ancaq bunu
bilin ki, tarix heç bir eyibin üstünü örtür! Yaxşı düşünün!

MÜƏLLİFİN TƏRCÜMEYİ-HALI

Qoy gizlin qalmasın. Bir qayda olaraq, hər bir kitabın əvvəlində
onun müəllifinin müxtəsər tərcümeyi-halı, əsil-nəşəsi və kitabın
təlifinin səbəbi yazılır. Hörmətli oxuculara məlum olduğu kimi, bu
“Səyahətname”nin birinci cildinin çap olunmasından bugünədək

keçən on iki il ərzində həmin qaydaya müraat olunmamış, müəllifin adı, ünvanı aşkara çıxmamışdır. Bu məsələnin özü bir çox bədgümanlıqlara səbəb olmuşdur. Dost-aşnalardan bir neçəsini istisna etməklə bir çoxları bu kitabın müəllifi haqqında şübhələnmiş və şübhədədirlər. Bəzilərinin gümanı bu kimi bir aləmdən və vətən sevgisindən çox-çox uzaq olan adamlara gedir. Onlar da bir para kinayə və eyhamla belə bir zənni təsdiq edərək, özlərini müəllif kimi qələmə verirdilər.

İrənin sabiq sədr-əzəmi Mirzə Ələsgər xan bir neçə nəfəri bu kitabı qələmə alıb yazmaqda töhmətləndirdi, onların tutulub həbsə alınması haqqında əmr verdi. İbrahim bəyin kitabını bir kəsin əlinə tutan kimi onu cərimə edir, zəhmətə və xəsarətə salırdılar. Bütün bunlara görə müəllifin vicdanı əzab çəkir, ürəyi sıxılırdı ki, “nə üçün gerek Allahın bəndələri mənim üstümdə əzab-əziyyət çəksinlər, zərərə, cəriməyə düşər olsunlar. Saf əqidə və xeyirxahlıq niyyətindən başqa bir məqsəd olmayan bir iş üçün nə səbəbə görə günahsız vətən övladı incidilməlidir?”

Lakin mən öz adımlı çıxarmamaqda üzrlü idim və öz adımlı heç bir vəchlə açıq söyləyə bilməzdim. Çünki, məlum olduğu kimi, kitabın əvvəlindən axırına kimi söhbət vətən sevgisindən gedirdi. Ancaq sözümlə əməlim arasında ziddiyyət olduğuna görə mən öz vicdanımın qarşısında və camaat qarşısında başısağığı idim. İndi isə o şərmdənlik ortalıqdan qaldırılmış və üzrüm rəf edilmişdir. İndi özümü tam iftixar və sərbəstliklə hörmətli həmvətənlərimə tanıdır bilərəm. Bununla da bir para adamları hədə-qorxudan, kitabın təlifini özlərinə nisbət verənləri isə böhtan və yalan danışmaq günahından xilas edib, onun yaxşısını, pisini, xeyrini, zərərini müəyyənləşdirməyi əhli-xibrənin, mərifət və bilik sahiblərinin, millət başçılarının insafı və mürüvvətinə tapşırıram. Məni lənət və nifrətə layiq görməkdə, yaxud tərif və rəhmətə qabil hesab etməkdə onların ixtiyarı vardır.

Elçinin borcu fəqət söylənəni söyləmədir.

İndi mən istəyirəm onun-bunun yaxasından əl çəksinlər, vətən sevgisi dənizində qərğ olan müəllifi tanınsınlar, mükafata və ya cəzaya layiq görsələr, mən hazırım.

Qılınc çəksən əgər boyun əyərəm,
İltifat göstərsən minnet çəkərəm.

Ədalətli olsalar, mən dünyada xoşbəxt olaram, zülm etsələr məzlumların sırasında qalaram. Ümid edirəm ki, bir neçə ildən sonra maarif səmasının buludları gurladıqda mərifət gülzarı güləcəkdir. Onda bir əhli-dil də bu möhnətçəkmişin halına ağlar və məni rəhmətlə yad edib bağışlanmağımı dilər. Çünki mənim heç bir şəxsi qərəzim olmamışdır. Mən dünyəvi mənfəət ələ gətirmək məqsədi daşmamışam. Məhz millətin və vətən övladının tərəqqisini könlümün güzgüsündə cilvələndirmişəm. Mən vətən vurğunuyam, bütün varlığımı vətən övladına həsr etmişəm.

İndi kəməli-ədəblə ərz edirəm:

Atam və babalarım altmış-yetmiş ildən artıq yaşamamışlar. Tezliklə bu heqirin yaşı da o həddə çatacaqdır. Ömrümdən beş il, on il ya qala, ya qalmaya. Onun da yükümü ağırlaşdırmaqdan başqa bir səmərəsi olmayacaqdır. Bu ələ bir çarəsiz səfərdir ki, onun yolunu nə qədər sürətlə keçib son mənzilə çatarsan o qədər yaxşıdır.

Əlqərəz, başdan-ayağa günahkar olan bu müəllif Zeynalabdin ibn-Məşədi Əli ibn-Hacı Resul ibn-Hacı Abdulla ibn-Həmzə xan Savucbulaq kürdlərindən və o mahalın xanlarından idi. Dinləri sünni* olub, şafei-məzhəb* idilər. Nadir şah zamanında onun ordusunda İran üçün bir çox görkəmli xidmətləri olmuşdur. Onların haqqında bir sıra rəvayətlər eşitmişəm ki, indi burada nağıl etsəm, məqamı münasib olmadığına görə oxuculara başağrısı vermiş olaram. Ondan sonra bizim babalarımız Marağada ticarətlə məşğul olmuşlar. Öz ticarətlərində bir müddətdən sonra etibar kəsb edib şöhrət qazanmış və camaatın etimadını və inamını özlərinə cəlb etmişlər.

O zamanlar mənim ata-babam var-dövlətdə Marağanın Rotşeldi* hesab olunarmışlar. Halbuki onların bütün sərmayəsi və tənxağı* neqqli, cinsli beş-altı min tükəndən artıq deyilmiş. İndi adi bir baqqal, əllaf da bu qədər sərmayə ilə kifayətlənmir.

Səkkiz yaşımı başa vuran kimi məni məktəbə qoyub, təlim-tərbiyəmin qeydinə qaldılar. Düz səkkiz il məktəbə gedib-gəldim. Amma məktəb – nə məktəb? Tərbiyə – nə tərbiyə? Müəllim – nə müəllim? Allah heç kafirə də qismət eləməsin!

Əlifi beydən ayırd etməyimin mümkün olmadığı belə bir məktəbdə səkkiz il oxuyandan sonra dərşimi başa vurub cəhli-mürək-kəblə oradan çıxdım. Elə bu kimi məktəblərin zülməti sayəsində, deyəsən, əbədi olaraq cəhalet və nadanlıqda qalacağam. Vicdanım qarşısında özümü çox da məzəmmət etməməyə bir səbəb varsa o da bundan ibarətdir ki, mən tək deyiləm, mənim kimilər çoxdur. Fəqət təəccüblü burasıdır ki, bu cəhaletlə mərifət və bilikdən dem vurmaqdan əl çəkmirik, öz iddialarımızdan və dediklərimizdən əsla utanıb usanmırıq, öz əfkarımızı həqiqətən düzgün hesab edirik.

Bilməmək eyb deyil, bilsə kişi bilməməyin,
Cəhlini bilməyən onda əbədi qaldı yəqin.

Xülasə, on altı yaşından etibarən məni bazarda hücrəyə göndər-dilər. İyirmi yaşında ticarət üçün məni Ərdəbilə yola saldılar. Ərdə-bildə, Marağada əyanlıq eləməyə başladım. Özüm üçün bir dəsgah düzəltdim. At saxlamağa, şikara getməyə, nökr tutmağa, tüfəngin gəzdirməyə qurşandım. Ticarətdə mədaxilim bir oldu, məişətdə xərcim on doqquz-iyirmiyyə çatdı. Belə bir şəraitdə vəziyyətimizin necə olduğu aydındır. Müsəlman eşitməsin, kafir görməsin. Nə düz-əməlli gündəlik hesabımız var idi, nə də kitab-dəftərimiz müəyyən idi. Əyanlıq və qolçomaqlıq iddiası bütün varlığımıza hakim kəsilmiş-di. Yəni başqa sözlə demiş olsam, bir növ barbarlıq və vəhşiliyə baş-lamışdım. Şaha vergi verməkdən boyun qaçırdım; yol gözetçisini döymək, maliyyə məmurunu söymək, kətxuda və ferraşı təhqir elə-mək mənim üçün iftixar vasitələrindən biri olmuşdu.

Xülasə, hesab-kitabsızlığı özümə şən və ləyaqət hesab edirdim ki, bu da qanunsuz bir məmləkətin vəziyyətindən doğurdu.

Getdikcə ticarətimiz kasadlaşdı. Hər tərəfdən pərişanlıq üz ver-məyə başladı. Fəlakətə düşər olanlar kimi cəlayi-vətən eləyib, qürbətə düşməli olduq. Olan-qalan cüzi sərmayəni götürüb, iki qardaş əl-ələ verdik, "təvəkkül Allaha" deyib, Qafqaz diyarına doğru yola düşdük. Köçümüzü Kutaisi şəhərində saldıq. O zaman orada iranlılardan heç kəs yox idi və heç kəs bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu bilmirdi. Azacıq sərmayə ilə o zaman nadanlıq üzün-dən bizim nəzərimizdə ən alçaq şügl hesab olunan bir kəsə, yəni baqqallığa başladım. Üç-dörd ilin ərzində bir neçə min manat pul

toplaya bildik. Dəmiryol çəkmək işi ilə əlaqədar olaraq, iranlı fəh-lə və sənətkarlardan min nəfərə qədər Gürcüstanın paytaxtı olan bu şəhərə toplandı. O vaxt İranın Tiflisdəki baş konsulu cənab Mirzə Əsədulla xan Nazimüddövlə idi. O məni Kutaisidə vitse-konsul təyin eləyib, min ədəd də təzkirə verdi ki, iranlıların hər birindən üç manat baş konsul üçün, bir manat da özüm üçün pul alın.

Aydındır ki, indi mən həm konsul, həm ağsaqqal, həm də tacir olmuşdum. Başdan-ayağa yoxsul və müflis həmvətənlərin dərdinə qalmaq mənim borcum idi. Həm təzkirəni, həm də yemək-içmək və geyim cəhətcə onlara hər nə lazımdırsa, nisyə verməyə başla-dım. Az bir müddət içərisində nisyə dəftəri doldu. Xoşlu Əli yüz manat, təbrizli Həsənqulu yetmiş manat, səlmaslı filankəs əlli manat və s. və i.a.

Neçə ilin ərzində topladığımız sərmayə əlimizdən çıxdı. Biri qaçdı, başqasını tutdular, o birisi qumarda uduzdu, başqa birisi xəstə-ləndi. Üç ildə qoymadılar bizdə bir şey qalsın. Baş konsul cənabları isə təzkirə pullarını bütünlüklə neqd alıb cibinə saldı. Yəni de iki əlimiz oldu, bir başımız. Əlacsızlıq üzündən Qafqazdan da keçməli olduq. Dedik, elə bir yerə gedək ki, orada bizi heç kəs tanımasın. Çoxlu götür-qoy eləyəndən sonra məlum oldu ki, Kırıda əsla iran-lı yoxdur. Gəlib bu dəfə də orada yükümüzü açdıq. Yavaş-yavaş İstanbula gedib, cüzi mal alır, gətirib orada birə üç qiymətə satırıdım. Az müddət içərisində bir mağaza açmaq üçün kifayət edən bir sərmayə qazandıq. Osmanlı-rus müharibəsi baş verdi. O vaxt biz Yalta-da sakin olmağa başladım. Gözəl iqlimə görə o zaman Yaltanı rus imperatoru II Aleksandr abadlaşdırır, villalar tikdirirdi. İmperatorun bütün ailə və qohum-əqrəbası, əyan və zadəganlar oraya toplaşır-dılar. Getdikcə işimiz tamamilə rövneqləndi. Voronsovun arvadı knyaginya bizim mağazanın mötəbər müştəriyi oldu. Belə ki, bir gün məni aparıb imperatorun xanımına təqdim elədi. Bizim adımızı "çestni kupets Persii", yeni İranın vicdanlı taciri qoydular. İş o yerə çatdı və bizim etibarımız o dərəcədə artdı ki, əgər ipliği ipek yerinə satsay-dım, onun ipek olmamasına şübhə eləməzdilər. Nə üçün? Ona görə ki, iranlı yalan danışmaz! Bütün saray adamları, zadəganlar və şahlıq xanədanı bizə həddindən artıq hörmət və məhəbbət göstərirdilər.

Nəhayət, məndən rus təbəəliyini qəbul etməyimi xahiş elədi-lər. İstədilər bir para imtiyazlar versinlər. Bu barədə çox üz

vurduqlarına, həm də İstanbulda iki-üç dəfə konsuldan nahaq əziyyət və təhqir gördüyümə görə bunların təkidi ilə təbəəlik ərizəsi verdim. Üç aydan sonra canişinin böyük divanxanasında molla getirib mənə and içdirdilər. Bütün böyükler, canişin və başqaları rəsmi paltarla orada hazır oldular. Məni rus təbəəliyinə qəbul elədilər. Neçə ildən sonra gəlib İstanbulda evləndim. Arvadımı götürüb Yaltaya apardım. Üç övladım oldu. Böyüdülər, lakin bir kəlmə nə türkçə, nə də farsca bilirdilər, çünki bütün qulluqçular və onların tərbiyəçiləri rus idilər.

Bu on-on beş illik qürbət həyatı mənim fikrimi, xəyalımı pərişan elədi. Deyirdim: "Bu nə zindəganlıq, nə yaşayışdır ki, mən özüm üçün ixtiyar etmişəm?.."

Bu kimi fikir-xeyallarla bir müddət gizli bir təşviş və iztirab içərisində idim. Sanki özüm-özümdən nifrət eləyib, bir növ bezmişdim. Lakin xilas olmaq üçün çarə tapa bilmirdim. Çıxış yolları üzümə bağlanmışdı. Əziz, sevimli vətənimin eşqi və məhəbbəti könül mülkünü tutduğuna görə mən vətənimdə olan adab və rüsumu zərəcə də olsun tərk etmək istəmirdim. Ancaq bu işlərin maddi və mənəvi səmərəsi bizim üçün ondan ibarət idi ki, öz məzhəb və adabımıza riayət etdiyimizə görə ruslar bizə dərinəndən inanır, nəhayət dərəcədə hörmət göstərirdilər. Bizi düzgün, təmiz adamlar adlandırırdılar.

Cavanlığında bir gün bir dəst firəngi yay paltarını alıb geymişdim. Birdən knyaginya prinses Voronsova faytonla mağazaya təşrif gətirdi. Mağazaya girən kimi dayanıb mənə heyrətlə baxdı və dedi:

– Bu nə halətdir, bəs belə niyə olmusan? Heç güzgüyə baxmısan ki, görəsən nəyə oxşayırsan? Bu nədir əyninə geymişən?

Ərz elədim:

– Paltardı da geymişəm.

Buyurdu:

– Bu dəqiqə get dəyiş. Heyifdir ki, özünü bu tərkibə salmısan.

Doğrusu, onun məzəmmətindən çox utanmışam, başımı aşağı salıb dedim:

– Gözüm üstə, daha geyməyəm.

Dedi:

– Yox, mən sənin əynində milli paltarını görməyincə buradan getməyəcəyəm.

Çox təkid eləyəndən sonra mən utana-utana, xəcalet çəkə-çəkə mağazadan çıxdım. İmperatorun xanımından sonra ölkənin ən möhtərəm qadını olan bir zati-ali yarım saat mağazada yalnız oylaşdı. Mən gedib İran paltarını və sərdarisini geyib gəldim. Çox məmnun qaldı, sevinclə dedi:

– İndi adama oxşayırsan.

Belə məzəmmətə görə haman gün mağazamızdan üç min manatlıq şey alıb getdi. "Bəsirət sahibləri, bundan ibrət alın!"

Xülasə, bu vaxtadək az-az adamlara nəsib olan bu ticarət və yaşayışla dünyəvi işlərimiz saat kimi qurulub müntəzəm işləyirdi. Bununla belə mən yenə də yaşayışından məyus idim. Bu işin aqibətindən naümid idim. Ona görə ki, dünya ilə axirət arasında tərəddüd eləyirdim. İstər-istəməz birini seçməli idim.

Çox düşünüb götür-qoy elədikdən sonra belə qərara gəldim ki, əbədi aləmin səadətini fani dünyanın üç günlük eysinə satmaq kişilik və insanlıqdan çox uzaqdır.

Ona görə də elan verib, mağazamı ucuz qiymətə satmaq istədiyimi və ticarətdən əl çəkəcəyimi bildirdim.

Bu elan nəşr edilib şayə olan kimi mötəbər müştərilərimizdən və zadəgan qadınlarından yüzlərcə gəlib, belə bir niyyətdə olmağımın səbəbini soruşdular. Dedilər: pula ehtiyacın varsa, verək, səni heç vəchlə qoymaq ki, bizi tərk edəsən.

Mən hamısına öz təşəkkürümü bildirib xahişlərini rədd etdim.

Hər nə vardı üç ay ərzində satdıq. Əlli faiz ələ gəldi. Var-yoxumuzu yığışdırıb, İstanbula tərəf yola düşdüm. Orada xırda bir ev aldım, ev-uşağı yerbəyer eləyib, Məkkə ziyarətinə gəldim.

Hörmətli həmvətənlərimdən hədsiz mehribanlıq və qayğı gördüm. Lakin onların məclislərində oturanda utanırdım. Vəcdanım qarşısında çox xəcalet çəkirdim. Çünki o məclislərin söhbəti vətəndən qeybət eləmək, oradakı qanunsuzluqdan və hakimlərin zülmündən, yaxud vətənpərvərlikdən dəm vurmaqdan başqa bir şey deyildi. Lakin mənə elə gəlirdi ki, onların hər birisi mənə kinayə ilə andırır: ay qeyrətsiz, bu sözlərin sənə dəxli var? Əgər sən doğrudan da vətənpərvərsən, bəs nə üçün vətəninə atmısan?

Həmişə fikir-xeyaldə və iztirabda idim. Bu kimi düşüncələr məni bir saat belə rahat buraxmırdı.

1904-cü il fevral ayının 8-də rus-yapon müharibəsinin birinci günündə Rusiya konsulxanasından məni çağırtdılar. Dedilər işin başa çatıb qurtarmışdır. Bu sənin azadlıq kağızındır.

Azadlıq kağızını verdilər əlimə.

Doğrusu, bilmirdim nə kimi sözlərlə təşəkkürümü izhar edim. Nə dilimdə taqət var idi, nə qələməmdə qüdrət. Vicdanım asudələşdi, canım dincəldi.

Nə isə, bu müqəddiməni söyləməkdən məqsəd bir məsələni müəyyənləşdirmək və düzgün başa salmaqdan ibarət idi. Yoxsa mən yazıq əsla və əbədə özümə elə bir məqam qail deyiləm ki, tərcümeyi-halımı yazıb nəşr edəm.

Allaha şükür, o adamlardan deyiləm ki, özümdən müştəbeh olub, mübaliğəyə yol verəm. Bunu yaxşı bilirəm ki, "haman xakəm ki, həstəm". Bu qədər izahat verməsəydim məsələ aydın olmazdı. Birinci cildə adımlı gizlətməyimin səbəbi qəzəb və cərimə qorxusundan deyil idi, bunun üçün idi ki, deməsinlər: filan-filan şüdə, sənin sözünlə əməlin bir-birinə uyğun deyil.

İxtiyarım ola gər ruzi-qiyamətdə mənim,
İstəməm rövzeyi-rizvan, mənə bəsdir vətənim.

Lütf buyurub nəvaziş etsə də, qəhr ələyib qapısından qovsa da, mən hamısını iltifat sayacağam.

Hamının kiçiyi Zeynalabdin Əli oğlu.

* * *

Nəzəri-diqqətə layiq bir mətləb

İndi bu çirkin əməlin yaxşı-pisini, xeyri-şərini diqqətlə nəzərdən keçirək, görək bunun nə səmərəsi, nə kimi şərəfi və iftixarı vardır. Bizim əziz həmvətənlərimizdən bir çoxunun qondarma bir təzkirə üçün üreyi gedir, ona hədsiz-hesabsız pullar xərcləyirlər. Neçə nəfər mənim yanıma gəlib xahiş etmiş ki, rus təbəəsi olmaq yolunu onlara göstərim. Mən xeyirxahlıq üzündən, dünya və axirət mənfəətini nəzərə alaraq dəlil və nəsihətlə onları bu fikirdən çəkindirib, bu niyyəti başlarından çıxarmışam. Rus dövlətinin özü heç bir

vəchlə təbəə qəbul eləmir. Bunun səbəbi nədir? Bilmirəm. Lakin zirik adamlar təzkirə tapırlar. Şirvandan, Qarabağdan, Gəncədən və başqa yerlərdən gətirilmiş saxta təzkirə və rəqəsini Təbriz və Rəştə olan rus konsulxanası birinin əlində görəndə kimi ağma-bozuna baxmamış qəbul edir. Bunu ələ gətirən kimi sanki onlar qolçomaqlıq, millətin hüququna təcavüz etmək haqqı qazanmış olurlar. Bəziləri də bu təzkirəni əldə etməklə yalnız öz hüququnu filan məmur, ya filan sədrülüləmədən qorumaqla kifayətlənirlər. İran məmurları heç fikir vermirlər ki, axı bu Haşım Tağı oğlu baqqal idi, filan məhəllədə də dükanı var idi. Bəs necə oldu ki, birdən-birə rus rəiyyəti oldu? Halbuki bu məsələ Peterburqdan soruşularsa, o saat cavab gələcək ki, bizim belə bir rəiyyətimiz yoxdur. Nə isə, bu haqda deyiləsi söz çoxdur, fəqət bizim mövzudan kənardır.

İranda ümumi qanunun olmaması və hər-c-mərcliyin hökm sürməsidir. Bir kapitan, bir naib, bir molla və ya seyid qolçomaqlıq ələyib neçə nəfəri öz himayəsinə aldığı halda, xarici ölkənin konsulu öz rəiyyətini nə üçün öz qanadı altına almasın?

Amma ümumi bərabərlik qanunu həyata keçirilərsə, hər kəsin – kiçiyin də, böyüyün də vəzifəsi müəyyənləşdirilib, qanun kitabçasının maddələrində və fəsillərində qeyd edilərsə, hər bir vilayətdə və idarədə o kitabça əsasında rəftar olunarsa, həmin qanun kitabçası xarici ölkələrin məmurlarının nəzərinə çatdırılarsa və deyilərsə ki, bu, ölkənin qanunudur, bu da onun altında şahın imzasıdır, daha onda hansı bir konsulun və ya məmurun etiraz haqqı ola bilər? Konsulların məmuriyyəti yalnız xarici ölkələrdə hakimlərin məmləkət qanunlarından sui-istifadə etmələri qarşısını almaqdan ibarətdir, vəssalam. Konsul öz rəiyyətini qanunsuz himayə eləsə, Serbiyada və Bolqarıstanda olduğu kimi, haman saat onun ayaqqabılarını cüt-ləyib qoyarlar qabağına və deyərler: "buyur, təşrif apar!" Belə bir hadisə Bolqarıstanda bir neçə dəfə baş vermişdir.

Beləliklə də millət tabe olduğu dövlətdən bərabərlik qanunları tələb etməlidir ki, əcnəbi öz həddini tanıсын, onların hüququna əli-uzunluq eləməsin.

Möhtərəm oxucular bu kitabın yalnız zahirini nəzərə almamalı, elə təsəvvür etməməlidirlər ki, bu, ancaq şirin hekayələr və məzəli əhvalatdan ibarətdir. Onun yazılarına gülməməli, dərinə düşünerək hər tərəfli ölçüb-biçəndən sonra bunları nə məqsədlə yazdığımızı

dərk etməli və bilməlidirlər ki, birinci və ikinci cildlər həmin üçüncü cildin müqəddimesidir. Son cildə Allahın köməyi ilə yuxu təbiri, kinayə, eyham və hekayə şəklində və ya açıq surətdə cəmiyyətin səlahi və xeyri üçün mühüm bir məsələni əhaliyə çatdıracağıq.

Doğrudur, əziz vətənimizdə bu vaxtadək bu kimi məsələlər yazılmamış, heç kəs vətən sevgisindən danışmamış və faydalı mövzuları hamının başa düşəcəyi bir tərzdə dövrün tələbləri səviyyəsində qələmə almamışdır. Yazdıqları əsərlər gül və bülbüldən və məhəbbət sevdası, pərvanə və şəm məhəbbəti, yaxud müəllif və yazıçının izhari-fəzileti, ya da təriflənməyə heç bir hüququ olmayan adamların mədhi olmuşdur. Bu əsərdə nəzərə alınan faydalı cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, qoy xeyrin banisi və şərə mürəkib olanlar bilsinlər ki, yaxşılıq yaxşılıqla, pisləri nifrətlə xatırlamaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bundan sonra millət hər bir yaxşını, pisi bir-birindən ayırd edib, hər bir əməlin nəticəsini milli tarixdə yazmalıdır ki, bununla da gözəl və pis işlər qeyd edilsin. Qoy gələcək nəsillər yaxşılara rəhmət, pislərə lənət oxusunlar. Bunun özü vicdan və namus sahibləri üçün ağır bir əzabdır. İnsanları yaxşılığa həvəsləndirməyin, pislikdən çəkəndirməyin zəruri olması aydın məsələdir. Əyri yolda olanları düz yola gətirmək məqsədilə bu kimi əsərlər yazmaq hər bir yazıçının vəzifəsi hesab olunur. Bunların öz pis adətlərini tərgitməyə hümməti çatmasa, onda heç olmasa öz çirkin əməllərini azaltmalı olurlar, yaxşı adamlar isə xeyirxahlığa daha artıq rəğbət göstərirlər ki, bunun da cəmiyyətə çox xeyri olar.

İkincisi, əxlaqı gözəlləşdirib, nəfsi islah etmək məqsədilə deyilmiş bu sözlərdən yüzdə biri oxucuya təsir edib onun intibahına səbəb olarsa, bunun da ümumi faydası ola bilər.

Üçüncüsü, heç kəs yalnız axirət dünyasında cəza veriləcəyini və bu dünyada əməlinin cəzasına çatmayacağı ümidilə arxayın oturmayaq, hamı yəqin biləcəkdir ki, bu dünyanın özündə də mükafat var:

Nə ekərsən, onu da biçərsən.

Aydındır ki, vətəni və vətəndaşları haqqında yaramaz əmələ mürəkib olanların öz cəzasına çatdıqlarını gören hər bir kəs istər-

istəməz o əməlin təkrarından çəkinəcəkdir. Bunun da cəmiyyətə faydası var.

Dördüncüsü, dövlətə, millətə, vətənə sədaqət və pak niyyətlə xidmət eləyən hər bir kəsin, şeksiz-şübhəsiz, dünya və axirət səadətinə nail olacağı bütün dünyaya məlum olar.

Bəşincisi, həmvətənlərimiz biləcəklər ki, hər bir çətinlikdən sonra işin asanlaşması, hər bir pərişanlıqdan sonra işlərin öz yoluna qoyulması və hər bir zülmətdən sonra işıqlı səhərin açılması da mümkündür. "Hər çətinlikdən sonra bir asanlıq" və "hər bir gərginlikdən sonra qələbə baş verir" – hədisi doğru və düzgündür. Əgər səbr olsa:

Bəla keçər, onda açar min illik arzu çiçək.

Hər bir çətinlikdən sonra istər-istəməz bir asanlıq var. Fəqət dözmək lazımdır. Biz "Seyahətnamə"nin birinci cildini bu xoş niyyətlə başladığımız, onun hər bir sətrini bu ümidlə yazdıq. Allaha şükür ki, bu gün:

Çoxdankı arzumuz yerbəyer oldu.

Altıncısı, qoy həmvətənlərimiz bilsinlər ki, bizim şairlər və ədiblərin, bir qayda olaraq, tərənnüm etdikləri Leyli və Məcnun, Fərhəd və Şirin, Mahmud və Ayaz eşqindən başqa bir sevgi də vardır və vətən aşiqləri belə bir sevgi yolunda nə kimi zəhmətlər çəkmiş, can qoymuş, öz varlıqlarını onun varlığına bağışlamışlar!

Məhz buna görə də İbrahim bəyin öz əziz vətəninə olan eşqini əfsanə kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu eşqin yolunda can vermək ən böyük səadətdir. Onun ağacının bəri İbrahim bəyin "Seyahətnamə"sinin axırında təəssübün səmərəsi adlanan meyvədən ibarətdir. Sanki Mövləvi-mənevi öz "Məsnəvi"sində bu beytləri onun dilindən söyləmişdir:

"Dinlə, neyden nə hekayət eyləyir,
Ayrı qalmaqdan şikayət eyləyir:
Ta neyistandan mənə ayırdılar,
Nələmi cümlə cahanda yaydılar.

Könlüm ister dərdi-hicranə yanan,
Ta ki, öz dərdir ona etsin beyan.
Öz kökündən kim ki, düşmüşdür iraq,
Can atar vəslə, dilər ötsün fəraq.
Sırrımı hər vaxt edər naləm əyan,
Hər qulaq lakin onu olmaz duyan.
Yel deyil naləm, bu od kaş solmasın,
Kimdə bu od olmasa, heç olmasın”.

Bu kitabın başqa bir faydası da mətləbi imtiyazlı adamların və kütlənin bəyənəcəyi, savadlı və savadsızın başa düşə biləcəyi, oxuyarkən sözün məğzini qavraya biləcəyi bir dildə qısa və sadə yazmaq sərəməşqi verməkdən ibarətdir. “Gəlin” sözü yazılarkən “bəy” sözünün də mütləq yazılması əsla vacib deyildir. “Vücut”u “zicud”suz da yazmaq olar. “Vasil”i də həmişə “hasil” ilə bir yerdə yazmağa lüzum yoxdur. Hərçənd ki, sadə səpkidə yazmaq iranlılar üçün yenidir, ancaq hal-hazırkı dövr sadə yazmağı tələb edir. Fikri ifadə etməkdə qüdrətli qələm və xüsusi hünərə malik olan ədiblər bundan sonra vətən sevgisini mənşüm və mənşür şəkilində aydın ifadələr və sadə cümlələrlə həm ziyahlara, həm də xalq kütlələrinə təqdim etməlidirlər. Gərəkdir onlar sadə yazmağı təbliğ etsinlər, bu üslubun baniləri və örnək verənləri olsunlar. Biz etiraf edirik ki, İran ədibləri sadə yazmaq üslubunun bütün sırlərini, rümuzunu, qaydalarını çox yaxşı bilirlər və istədikləri təqdirdə bu əsərdən yüz dəfə daha gözəl əsərlər yazmağa qadir ola bilərlər. Lakin bu sətirlərin müəllifinin onlarla olan əhvalatı dülgər, dərzi və abid məsələsinə oxşayır.

Rəvayət edirlər ki, bu üç nəfər yol yoldaşı olub, səfərə çıxırlar. Bir gecə qorxulu bir mənşildə düşürlər. Qərar qoyurlar ki, hərəsi gecənin müəyyən hissəsini ayıq qalıb gözətçilik eləsin. Gecənin əvvəlini abidlə dərzi yatır, gözətçilik dülgərin öhdəsinə qalır. Dülgər yuxusunu qaçıрмаq üçün ağacdən bir heykəl yonub düzəldir. İşini qurtarandan sonra dərzi oyaq, özü gedib yatır. Dərzi heykəli gördükdə bir dəst paltar tikib ona geyindirir. Onun da gözətçilik vaxtı beləliklə başa çatır, gedib zahidi oyaq, özü işə başını atıb yatır. Abid yoldaşlarının hünərini görüb səcdəyə gedir, əllərini göyə qaldırıb raz-niyaz edir, Allahdan istəyir ki, bu heykələ can versin.

Duası müstəcab olur, taxta heykələ can verilir. Səhər açıldıqda onların hər biri bu canlı heykəlin sahibi olmaq iddiasına düşür.

İndi, ey qələm sahibləri və mərifət əhli, siz bu paltarsız və cansız heykəldən ibarət olan yazıya paltar tikməli və ruh verməlisiniz ki, cana gəlsin.

Heykəli mən yoxsul və müqəssir bəndə yonub düzəltdiyimə görə ümid edirəm ki, vətənpərvərlikdən dəm vurmaq feyzindən bənəşib olmayam.

İndiki dövr keçmiş zaman deyil ki, qələm və fikir sahibləri öz vaxtlarını qədimdəkilər kimi xülyalar toxumağa, boş əfsanələr uydurmağa və mənasız mətləblər yazmağa sərfs etsinlər. Bu kimi faydasız işlərin heç bir səmərəsi yoxdur. Əksinə, onlar gərəkdir Avropa və Yaponiya ədibləri kimi insanlıq və insanpərvərlik vəzifələrini və prinsiplərini xalqa başa salsınlar, onlara dərkd etdirdinsinlər ki, bütün xoşbəxtliklərin mənşeyi müqəddəs vətənin varlığı ilə bağlıdır, onu qorumaq bütün vətəndaşların birinci bərcudur...

DASTANIN BAŞLANGICI

İndi “Ya həqq, ya mədəd!” deyib, kitabı yazmağa başlayıram. Bundan sonra hər nə deyilsə Yusif əminin dilindən deyiləcəkdir. O deyir:

“Bəllidir ki, mən öz ürəyimdə olan dərdi yazmağa qüdrətim yoxdur. Hörmətli oxucular bir qədər düşünsələr, o cavanın ölmündən sonra mən yazığım ruzigarının nə sayaq keçdiyini bilərlər. Haman o saatdan ki, nakam bəyin və bədbəxt gəlinin cənazələrini tamam-kamal bəzəyib qara torpağın əbədi gərdəyinə və yatağına tapşırmaq üçün qapıdan çıxdılar, Misir əhalisinin əksəri – kasıbından tutmuş dövlətçisindək, kiçiyindən tutmuş böyüyündək, yerli, qərib, ərəb, əcəm, müsəlman, kafir toplaşib cənazənin dalınca sel kimi hərəkətə gəldilər.

Cavan igidini itirmiş qaragünlü ana torpağı başına sovrurdu. “Oğul vay, gözümün işığı vay!” – deyə-deyə cənazənin ardınca sürünürdü.

Nəhayət, o cavanları aparıb dəfn etdilər.

Yas günləri də gəlib başa çatdı.

İki ildən sonra taqətim kəsildi, daha Misirdə yaşamaq mənim üçün çətin oldu. Səbrim tamamilə tükəndi. Əlacsızlıq üzündən Hacıyə xanıma bir məktub yazdım.

Məktubu zərfe qoyub başımı bağladım, Hacı Məsuda verib, xanıma çatdırmasını tapşırıdım.

Üç gün sonra Hacı Təbrizi Mirzə Abbasla gəlib məni öz evlərinə apardılar. Mirzə Abbas dedi:

– Yusif əmi! Qərbət vilayətdə başı belələr çəkmiş bu biçərələri kimin ümidinə qoyub gedirsən? İki qol-qanadı qırılmış, cavanı ölmüş, gəmisi sınımış zəifi belə bir müsibət və sarsıdıcı qəm içərisində necə başsız, arxasız buraxırsan?

Sən Nəcəf və Kərbəladada necə yaşayacaqsan? Məgər mərhum Hacıның sözlərini unutmusan? O, sənə dönə-dönə deyirdi ki, o yerlərdə heç bir qeyrətli, təəssüblü müsəlman yaşaya bilməz. Bəs mərhum Hacı sənədən cənazələrin müqəddəs yerlərə aparılması vəziyyətini soruşub, sənə demədi ki, bu vəziyyətlə cənazə göndərmək şəriətə müvafiqdir? Sən dedin: “xeyr”.

Mərhum Hacı dedi:

– Elə də, görünür, bu bidəti bəzi adamlar öz xüsusi mənafeyi üçün yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifə kimi cilvələndirirlər. Yoxsa sağlam əqlə malik olan heç bir kəs belə bir işə qol qoya bilməz ki, bir kəs bütün ömrü boyu pis işlər görsün, öz həmvətənlərinə cürbəcür zülm və cəfalar etsin, yetim malı yesin, pulu müamiləyə versin, müsəlmanların malına və canına qəsd etsin, öləndən sonra yançırmış sümüklerini aparıb orada basdırsınlar və beləliklə də onun bütün günahları və xətalrı bağışlansın. Bu işi gördükdən sonra o zalımın vərəsələri də məclislərdə və yığıncaqlarda əyləşib desinlər: “Allahə şükür, mərhum atamızın cənazəsini Nəcəfə göndərib rahat olduq”.

Sağlam ağıl necə inana bilər ki, ruh bədəndən ayrıldıqdan sonra adamın sümüyünü və ya leşini başqa bir yerə apardıqda günahkar yaxşı insana çevrilib, öz yaramaz əməllərinin cəzasından xilas ola bilər?

Mərhum Hacıның çarvadarla cənazə sahibi arasında düşən çəkişmə haqqında söylədiklərini məgər unutmusan? Hacı deyirdi ki, kire haqqının ödənilməsi üstündə çarvadarlarla ölü sahibi arasında söz-

söhbət olub, işləri çəkişməyə, əlbəyaxa olmağa çəkdi. Ölünün bir qolunun sümüyünü çarvadar götürdü, o biri qolunun sümüyünü cənazə sahibi; sümükləri bir-birinin başına çırpmağa başladılar.

Xülasə, Hacı Təbrizi ilə Mirzə bir para buna oxşar öyüd-nəsihətlər ələyib, durub getdilər. Ürəyim kövrəldi, bir qədər ağladım, ixtiyarsız olaraq yuxuya getdim.

(Bu cildde əsas məqsəd Yusif əminin yuxusunun şərhı və onun yozulmasından ibarət olduğu üçün ümumiyyətlə yuxu və onun keyfiyyəti haqqında xülasə şəkildə bir neçə söz demək lazım gəlir).

Bu sətirlərin müəllifi yuxunun doğruluğunu yoxlamamışdır və heç bir şübhə etmədən ona inanır. Neçə dəfə heç bir fikir və xəyal olmadan yuxu görmüşəm, təsirini tez bürüzə verib həqiqətə çevrilibdir.

Əlqərəz, mətləbi yuxu hesab etsinlər, ya da xəyal, hər halda gərək onun yalan-doğruluğuna baxmasınlar. Bu dəlilləri gətirməkdən məqsədimiz tədqiqat deyil, müəyyən bir mətləbi ifadə etməkdir.

Fikir vermə söz deyən özünə,
Diqqət yetir yalnız onun sözüne.

* * *

Yuxu qəsdilə bu əfsanəni mən yərə dedim,
Mən bu əfsanədə öz dərdimi dildərə dedim.

Keçək Yusif əminin mətləbinə.

YUSİF ƏMİNİN YUXUSU

Gecədən üç saat keçirdi. Səccadənin başında məni yuxu tutdu. Yuxuda gördüm ikindiçəğidir. Gündəki adətım üzrə qəbiristanlığa ziyarətə gedirəm. Şəhərdən çıxdım. Uzaqdan bir nəfərin qəbiristanlıq tərəfdən gəldiyini gördüm. Yaxınlaşdıqda onu tanıdım. Kor şeyx Qədir idi. Elə yuxu aləmində düşündüm ki, şeyx Qədir iki il bundan əvvəl vəfat ələyibdir, bu o ola bilməz. O, iki il bundan qabaq atlara qoşulan tramvaydan düşüb yıxıldı, elə oradaca vəfat

elədi. Çox vaxt olur ki, tramvayda adam ayaq üstə durur, ya da tələsib, gedə-gedə özünü bayıra tullayır. Bu kimi vaxtlarda təhlükə ehtimalı olur. Bu yazıq da tramvay dayanmamış düşmək istərkən yere yıxılıb, daha ayağa dura bilməmişdi.

Həmin şəxs bir qədər irəlilədi, gördüm şeyx Qədirin özüdür. Haman əbası və əmmaməsi, bir əlində əbası, o biri əlində təsbehi var idi. Mənə yaxınlaşan kimi salam verdim, əleykəssalam cavabını eşitdim. Məndən soruşdu:

– Yusif ağa, hara gedirsən?

Dedim:

– Əhli-qüburun ziyarətinə.

Dedi:

– Qayıt, nə qəbir qalıb, nə də əhli-qübur.

Mən elə xəyal etdim ki, zarafat ələyir. Çünki onun köhnə adəti idi, çox zarafat elərdi. Lakin heç vaxt yalan danışmazdı. Dedim:

– Qalsa da, qalmasa da mən gedəcəyəm.

Dedi:

– Deyəsən, mənim sözümə inanmadın. Mən deyirəm qəbir yoxdur, sən getmə.

Dedim:

– Şeyxəna, mən adət eləmişəm, hər gün bu vaxt qəbir üstə gedirəm. Dünən də orada idim. Necə yəni deyirsən yoxdur?

Dedi:

– Bu gün dünəndən başqadır. Gecə Nil çayı daşmış, bütün qəbiristanlığı, onun ətrafını basıb göl eləmişdir.

Dedim:

– Ay şeyx, deyəsən, sən ağlımı itiribsən, istəyirsən bu korluğunla mənim kimi gözü görəni adamı aldadasan?

Gördüm şeyx özündən çıxdı, qəzəblə dedi:

– Yusif, Yusif, əlini ver mənə!

Əlimi ona verdim; bərk-bərk tutub dedi:

– Yusif, “adamın ağıl çəşanda hədyan deyər”, – demişlər. Ey qafil, məgər oxumamısan ki, “korla gözlü bir ola bilərmi, bunu düşünməmisinizmi?” Əvvəl düşün, sonra danış! Mənim gözlərim görmür, lakin kor deyiləm. Kor özünsən ki, korluğundan və cəhəlotindən mənə gülüb ürəyimi incitdin. İndi mənimlə gəl, sənə hansımızın kor olduğunu göstərim.

Məni qəbiristanlığa tərəf çəkdi. Əlimi bərk-bərk tutub sıxırdı: Az qalırdı əlim çatlasın, dedim:

– Ay şeyx, əlimi burax, əziyyət vermə, mən özüm gələyəm.

Dedi:

– Olmaz, gərək sənəin korluğunu sübuta yetirəm, əlimdən qurtara bilməzsən.

İstər-istəməz gedib qəbiristanlıq olan yere çatdıq. Doğrudan da oranı su tutub ümmana çevirmişdi. Gördüm şeyx yenə də irəli gedir. Mən dayandım. Şeyx dedi:

– Nə üçün gəlmirsən?

Dedim:

– Necə gəlirəm, bir addım da götürsəm suya girecəyəm. Sahildə dayanmışıq.

Şeyx dedi:

– Bəs deyirdin mən dünən gəlmişəm, gördün kor özünsən!

Mən heyretlə baxıb düşündüm. Deyirdim, görəsən İbrahim bəyin, Məhbubənin qəbri necə oldu? Bu fikirlə bir qədər onların qəbri olan tərəfə baxdım. Gördüm iki serv ağacının başı sudan çıxıbdır. Kövrəldim, asta-asta ağlamağa başladım. Şeyx ağlamağımı duyub dedi:

– Ağlama, gəl, daha bundan sonra heç kəsin ürəyinə toxunma.

Dedim:

– Düzdür, ya şeyx, məni bağışla, əlimi burax.

Dedi:

– Olmaz, mənimlə gəlməlisən.

Dedim:

– Ya şeyx, bəsdir, daha məni haraya aparırsan?

Dedi:

– Cəhənnəmə!

Mənə elə gəldi ki, hirsindən və qəzəbindən belə deyir. Dedim:

– Şeyxəna, hansı cəhənnəmə?

Dedi:

– İrənlilərin cəhənnəminə!

Düşünürdüm ki, bu kişinin əlindən yaxamı necə qurtarım, nə vasitə ilə xilas olum. Əlacsızlıq üzündən əlim əlində ardınca gedirdim. Daha danışmurdıq. Gəlib böyük ehrama çatdıq. Heç elə bil

şeyx kor deyildi. Yol gedərkən əsasını yerə sürtmürdü. Ehramın içinə girdik. Mən ixtiyarsız dedim:

– Şeyxəna, bura ehramdır?

Cavabımda dedi:

– Bəli, mən səni buraya getirmək isteyirdim. Mən gözdən məhrum olduğum halda bilirəm, amma sən o şəhla gözlərinlə həqiqi korsan.

Məni ehramın daxilinə çəkdi. Ehramı gören bilər ki, bu bina fironların asarındandır. Misirə gələn bu qədər səyyahlar mümkün qədər ehramın içərisinə girirlər. Ancaq onun sonunu heç kəs görməyibdir. Avam carnaat arasında belə bir şeyiə vardır ki, ora tilsimdir, heç kəs gedə bilməz. Lakin əslində belə deyil. Ehramı elə tikmişlər ki, içinə girdikcə hava azalır və nəhayət tamamilə tükənir. Beləliklə nəfəs çətinləşir. Ona görə də çox irəli getmək çətin və hətta qeyri-mümkündür. Müəyyən bir fasiləyədək çıraqla gedirlər, ondan sonra hava olmadığına görə çıraq da sönür.

Nə isə, içəri girdik, bir para dəhşətli səslər eşidilirdi. Yəne də bir qədər irəlilədik. Rütubət, palçıq, lehmə göründü. Dedim:

– Ya şeyx, dediyimə peşman oldum, tövbə elədim, üzr isteyirəm, məni bağışla! Mən bilirəm, daha bizim bundan irəliyə getməyimiz mahaldır. Bu ehramın sonu təhlükəli, xəterli bir mağaradır.

Şeyx dedi:

– Ehramı keçdik. Mən sənə dedim ki, səni cəhənnəmə aparıram, gəl!

Dedim:

– Əlimi burax, ağrıyır.

Dedi:

– Mən sənəni əlini buraxmağın vaxtını bilirəm.

İlahi, nə eləyim. Söyüd yarpağı kimi əsirdim. Bu nə bələdir ki, mənim başıma gəldi. Mən haradan bu korun kirinə düşdüm?!

Qorxa-qorxa gedib bir yerə çatdıq. Şeyx dedi:

– Daha qaça bilməzsən, indi əlini buraxıram.

Aşağıya doğru gedən bir pilləkənə çatdıq. Şeyx dedi:

– Mənim əsamın başından tut, yavaş-yavaş arxamca gəl.

Asta-asta aşağı düşməyə başladıq. Bir, iki, üç, dörd, beş – nə qədər getdik, qurtarmadı. Mindən çox pillə endik, gördüm qurtarmaq bilmir. Yalvararaq dedim:

– Ya şeyx, daha yoruldu, qıçlarımın damarları qırıldı, taqətim kəsildi. Bu bələdan nə vaxt xilas olacağam? Biz yerin yeddinci qatından da keçdik, bəs sonuncu mənzilimiz haradadır?

– Cəhənnəmdir, indicə çatırıq, – dedi.

Birdən burnuma üfunət iyi gəldi. Sanki odda leş və ya sümük tük yandırılar. Üfunətdən, iyrenc qoxudan az qalırdı beynim partlasın. Yəne də bir neçə pillə aşağı düşdük. Qoxumun şiddətindən beynimdən tüstü qalxdı. Gözlerim yaşardı, daha artıq işgəncəyə düşər oldum. Bir tərəfdən qorxu, vahimə, üfunət iyi, qəliz tüstü, digər tərəfdən də işimin aqibəti məni düşündürdü. Hönkür-hönkür ağlamağa başladım. Şeyx dedi:

– Ağlamağımı kəs, yoxsa səni burada qoyub gedərəm.

Qorxumdan nəfəsimi köksümdə boğub ağlamağımı uddum. Sonra soruşdum:

– Nə qədər gedəcəyəm?

– Bir neçə pillə qalıbdır, – dedi. – Pillələrin qurtarmasına o qədər qalmayıbdır.

Doğrudan da, az sonra pillələr sona çatdı. Odun işığı göründü, geniş, zil qaranlıq bir vadi qarşımıza çıxdı. Ahü nalə, zarıltı, əlaman və ax-vay səsləri gah ucadan, gah da astadan eşidilməyə başladı. Soruşdum:

– Ya şeyx, bura haradır?

Dedi:

– Cəhənnəmdir, ancaq iranlıların cəhənnəmidir.

İndi təsəvvür etmək olar ki, mən cəhənnəm adını eşitcək nə hala düşdüm. Bədənim titrəməyə başladı, söyüd yarpağı kimi əsirdim. Bəzən fikirləşib öz-özümə deyirdim: “Bu şeyx sehr-caduçu imiş, biz heç bunu bilməmişdik”. Gahdan da düşünürdüm ki, inşallah, yuxu görürəm.

Bir qədər də yaxına gedib gördüm oddan kürsülər düzəldib, hərəsinin də üstünə bir adam eyləşdirmişlər. Kürsülər bir-birindən neçə metr aralı qoyulmuşdu.

Şeyx soruşdu:

– Nə görürsən?

Dedim:

– Oddan qayrılmış taxt görürəm. Hərəsinin də üstündə bir adam oturub.

Dedi:

– Diqqətlə baxdınmı?

Dedim:

– Bəli.

Soruşdu:

– Nə eleyirlər?

Dedim:

– Birinci taxtda əyləşdirilmiş adamın hər çiyindən oddan yaranmış bir ilan çıxıb, alovlu dili ilə onun ağzını, burun-qulağını yalayır. Bir nəfər də cəhənnəm maliklərindən mis lövhəni demirçilər kimi cəhənnəmin kürəsində qızardıb, zindan kimi onun başına qoymuş, ətrafında dayanmış neçə başqa cəhənnəm maliki əllərindəki ağır gürzlə o atəşin lövhəni döyəcəylər.

Şeyx dedi:

– Yaxşı gördünmü?

Dedim:

– Bəli, ancaq onun kim olduğunu bilmədim.

Cavab verdi:

– Bu haman adamdır* ki, ilk dəfə olaraq İrandan əhalisinə zülmü rəva gördü. Min il padşahlıq elədi.

Onun oturduğu taxtın haşiyəsinə baxıb gördüm 829* rəqəmi yazılmışdır.

Bir az da getdik. Gördüm bir nəfəri firəngi qiyafəsində odlu hasarla əhatə olunmuş böyük bir salonda o tərəf-bu tərəfə qaçır, çıxış yolu axtarır, lakin tapa bilmir. Dili ağzından çıxıb döşünə sallanmışdı. Hey qışqırıb kömək istəyirdi. Ancaq səsini səs verən yox idi.

Şeyx soruşdu:

– Nə görürsən?

Gördüyümü ona söylədim.

Dedi:

– Düzgün görürsən. Bu haman hökmdardır ki, İrana od vurdu, özündən çirkin ad yadigar qoyub getdi.

Hasarının darvazasına baxdım. Gördüm 335* rəqəmi yazılıb.

Bir az da getdik. Gördüm bir nəfər ərəb geyimində odlu kürsünün üstündə əyləşibdir. Cəhənnəm malikləri sağ-solunu kəsdirib dilinə odlu şiş basırlar. Biri şişi götürməmiş, o biri basır. Şeyx soruşdu:

– Nə görürsən?

Gördüyümü söylədim. Şeyx dedi:

– Bu haman adamdır ki, İranda saysız-hesabsız zümlər elədi, insanların nalayiq sözlər söyləməsinə bais oldu, minlərlə adamın qırılmasına səbəb oldu.

Bu əsnada onun rəqəminə nəzər saldım. Gördüm 316* yazılıbdir.

Yenə də bir qədər irəli getdik. Gördüm tatar paltarında birini oturdub, dəyirman daşından iri bir qızarmış demiri tac kimi başına keçirmişlər. Gözləri hədəqədən çıxmışdı. Dili uzanıb döşünə sallanmışdı. Əzab malikləri qızarmış milləri onun bu qulağından soxub o biri qulağından çıxarırdılar, sonra başqa mil soxurdular. Şeyx buyurdu:

– Nə görürsən?

Gördüklerimi söylədim. Dedi:

– Doğru görürsən. Bu haman adamdır ki, İrandan tacdarını öldürüb, şahənşahlıq tacını qəsb elədi. Həmin adamlar haqqında deyiblər: “Hər kəs qəsdən bir adamı öldürsə, onun yeri daimi olaraq cəhənnəmdədir”.

Adımı soruşdum. Dedi:

– Rəqəmini döşünün üstünə yazmışlar. Qayıdan baş onun kim olduğunu kaşifi-əsrar sənə bildirəcəkdir.

Diqqətlə baxıb gördüm döşünün üstündə 98* rəqəmi yazılmışdır. Şeyx buyurdu:

– İndi gəl buraya.

Başqa bir yere getdik. Gördüm bir dəstə adam sıra ilə odlu döşəmə üzərində əyləşmişdir. Hər birinin sağında və solunda iki nəfər əzab maliki dayanmışdı. Hərəsinin əlində oddan bir möhür var idi. Bu möhürü onların alınına, sifətinə, döşünə, kürəyinə, sağına, soluna basıb deyirdilər: “Yığdığınız xəzinələrdir, meyl edin”. Onların dili saqqallarına qədər aşağı sallanmışdı. Odu ikiəlli qamarlayıb yeyirdilər. Şeyx dedi:

– Nə görürsən?

Gördüklerimi dedim. Dedi:

– Bunların mallarının vergisini verməyən, yetim malı yeyənlərdir. Onların haqqında deyilib: “Yetimlərin malını yeyənlər böyük zülmə mürtəkir olurlar, onlar həqiqətdə od yeyirlər, tezliklə cəhənnəmə vəsil olacaqlar”. Bunların sayı çox idi, həm də rəqəmləri

qarışq idi, ona görə də dürüst ayırd eləyə bilmədim. Ancaq şeyx sonra dedi:

– Gəl bax.

İrəli gedib baxdım, gördüm hər tərəfdən od püskürən bir çöldə çoxlu camaat rüku və səcdə edirlər, dilləri ağızlarından sağa-sola çıxmış, çənələri əyilmiş, boğazlarından qan püskürürdü. Şeyx dedi:

– Nə gördün?

Gördüklerimi söylədim. Buyurdu:

– Düzgün görübsən, bunlar haramxorlardır.

Onların da sayı çox idi. Şeyx bir qədər də məni aparıb dedi:

– Gözünü açıb bunlara da bax!

Gördüm qəribə bir būsətdir. Bu, əsasən, gülməli bir oyuna bənzəyirdi. Arxasında atlı bir adamın gizlənə biləcəyi iri bir şar gördüm. Bizim evdə olan süni topa oxşayırdı, qarpız şəklində idi. Nə başı var idi, nə də ayağı. Lakin qızarmış oddan əlli-altmış min əlqolu var idi; dırnaqları şahin caynağı kimi iti idi. Əlləri və caynaqları ilə bəzisini qıçından, bir parasını saqqalından, kimini işə etəyindən, yaxasından bərk-bərk tutub fırlanır, onları da özü ilə fırladırdı. Gah onların üzlerini odlu yerə sürtür, gah da başlarını. Sağa-sola hərələnir və ona işənələri də bir ucdan hərledirdi. Heç bir teatr səhnəsində belə bir tamaşa göstərilməmişdir. Atəşin kürəyə işənələr hey fəryad qoparıb deyirdilər: “Aman sənin əlindən, fəryad sənin məkrlərləndən, ey vəfasız qəddar dünya, bəsdir, daha burax bizi, bəsdir, bizi xilas elə, sənin dostluğuna, vəfana lənət! Axırda bizi əzab-əziyyətə, cövrü cəfaya mübtəla elədin!”

Bunların nələsinin heç bir təsiri yox idi. O kürə bir ucdan hərələnir, əsla aram tutmurdu; onların cavabında deyirdi: “Siz mənim dostlarıım idiniz, ona görə mən öz məhəbbətimi sizdən götürə bilmərəm, sizi buraxıb özümdən uzaqlaşdırı bilmərəm”.

Kürəyə işənələr təlaş edib yaxalarını birtəhər qurtarmaq istəyirdilər. Lakin elə yapışmamışdılar ki, qopa bilsinlər. Burada mənim yadıma düşdü ki, camaat danışanda deyirdi: “Fılankəs dünyanı yüz əlli tutubdur”. İndi onun tərsini görürdüm. Burada dünya öz dostlarını min əlli tutmuşdu. Gördüm şeyx də onlara baxıb gülümsəyir. Məndən soruşdu:

– Nə görürsən?

Gördüklerimi söylədim. Buyurdu:

– Doğrudur, onlar alçaq dünyanın naz və qəmzəsinə aldandı, vətənin və vətəndaşların haqqını zay eləyənlər, öz iki günlük asayışı üçün məmləkəti xaraba qoyub, öz evlərini abadlaşdırırlar, park və mebel məşqinə düşənlərdir. Onlar haqq yolundan üz döndərənlərdir. “Yolunu azanların ən böyüyü dünyanı tutub, axirəti unudurlardır” – demişlər. “Yerləri cəhənnəmdir, ordan heç vaxt qurtuluş yolu tapa bilməyəcəklər”.

Şeyx buyurdu:

– Heç bunlardan birini tanıyırsanmı?

Ərz elədim:

– Xeyr.

Dedi:

– O uzun saqqallı ilə bu gödək cübbəliyə fikir ver.

Onların döşündə odla sözlər yazılmışdı. Birinin döşündə bu şəri oxudum:

Gəl, həbibim, mənə rəhm eylə, gəl indi barışaq,
Keçmişin söhbətini gəl nə deyək, nə danışaq.

Sonra şeyx dedi:

– Gəl gedək.

Keçib getdik. Şeyx dayanıb dedi:

– Bax gör nə görürsən?

Gördüm qəssab dükənlərində olduğu kimi adamları saqqalayıb odlu qənarəyə vurublar. Əzab mələkləri cəhənnəm odunda qızardılmış baltaları əllərində tutub, bir-bir zərbə endirdikcə onların əzasından birini parçalayıb yerə tullayırdılar. O birisi isə kəsilmiş üzvü götürüb qaynar qatranla yenə öz yerinə yapışdırırdı. Sonra təzədən balta ilə onu kəsib atır, başqası yenə də yerinə yapışdırırdı. Şeyx soruşdu:

– Nə gördün?

Gördüklerimi dedim. Buyurdu:

– Doğru görmüsən. Bunlar dünyəvi məqam və rəyasət üçün bu günü unudub, avam xalqı aldadaraq özlərindən təzə məzhəb və din icad etmişlər. Bir neçə mənasız sözü bir-birinin quyruğuna düyün-leyib lövhə düzəlmişlər. İnsanlar arasında nifaq salmışlar. Öz vətənlərinə və həmvətənlərinə zülm etmişlər. Bunların zülmü

təsəvvürə sığışmaz. Onların başçısı min hiylə ilə xalqın pulunu yığıb öz vərəsinə qoyub getdi. Vərəsesi isə yoxsulların ciyər qanı bahasına toplanmış bu vətən sərvətini xarici ölkələrin abadlaşmasına və biganələrin eys-ışrətinə sərf edir. Halbuki özünün əbədi uyuduğu vətəndə vətən qardaşları tam zillət və pərişan halda yaşayırlar. Tezliklə vətən övladı onun vərəsesinin qəbrini qazıb, cənazesini çiyinlərində daşıyacaqdır. Bu əməlin müqabilində özünü əbədi əzaba və daimi lənətə düçar edibdir:

Onun sifətinə diqqətlə baxdım. Sonra şeyx dedi:

– İndi də buraya bax!

Baxıb gördüm başdan-ayağa atəşdən qayrılmış bir böyük salondur. Dörd tərəfdən od-alov hasarları möhkəm bir qala kimi onu əhatə etmişdi. Bəziləri ayaqyalın idi, bir parası qızarmış dəmirdən ayaqqabı geymişdi. Paltarlarının ətəklərini yuxarı qaldırıb, qıçları çılpaq o tərəf-bu tərəfə qaçırdılar. Sanki çıxış yolu axtarırdılar. Lakin heç bir nicat yolu tapmırdılar. Dilləri uzanıb döşlərinə düşmüşdü. Yayın istisində ləhləyən it kimi bir deqiqə belə rahatlıqları yox idi. Elə bir əzaba düçar olmuşdular ki, sözlə ifadə etmək mümkün deyildi. Şeyx soruşdu:

– Nə görürsən?

Gördüklerimi söylədim. Buyurdu:

– Düzgün görmüsən. Bunlar tənbellik, arsızlıq və qeyrətsizlik üzündən halal iş dalınca getməyib, darğa şagirdi, fərraş və cəllad olmuşlar. Əlsiz-ayaqsızlara zülm edib, onları incitmişlər. Bunlar gərək anlaya idilər ki, şəhvətin əvvəli kefdir, axırı əzab. Bunların haqqında deyilmişdir: “Hədləri aşanlar əbədi olaraq oda düçar olacaqlar. Bu isə böyük əzabdır”.

Mən ixtiyarsız olaraq ərz elədim:

– Ya şeyx, soruş görüm, məni döyən Qəzvin fərraşbaşısı, minlərlə aciz və qərrib adamlara əza-cəza verən Şiraz fərraşbaşısı Hacı Ağacan və İsfahan darğası Məhəmməd Sadıqqulu da onların arasındadırmı?

Şeyx dedi:

– Burada sual-cavab eləməyə haqqımız yoxdur. Bax rəqəmlərinə, onda sənə hər şey məlum olar.

Sonra şeyx buyurdu:

– İrəli gəl.

İrəli gedib, zənənə hamamına oxşar izdihamlı bir yer gördüm. Qadınlar hirslenib bir-birinə qarışmışdılar. Hər ağızdan bir avaz gəlirdi, hamısı danışırdı, heç nə başa düşmək mümkün deyildi. Gah qışqırıb deyirdilər: “Ay məlun, mənim haqqımı ver. Yaxandan əl çəkən deyiləm, haqqımı alacağam”. Arasikəsilmədən bu kimi sözlər eşidilirdi. Lakin məlum deyildi ki, kim deyir, kim eşidir; yaxud söhbət nəyin üstündədir. Şeyx soruşdu:

– Nə görürsən?

Dedim:

– Deyəsən, qadınların deyişməsidir. Amma məlum deyil ki, kim nə istəyir, cəncəl nə üstədir? Yalnız qarğış və lənət eşidirəm. Nə üçün, kim üçün? – bilmirəm. Belli deyil danışan kimdir, eşidən kim; alan kimdir, verən kim.

Dedi:

– Bu qədər bilərəm ki, onlar çoxarvadlı kişilərin arvadlarıdır. Ərləri onlarla ədalətli rəftar etməmişlər. İndi onlar öz ərlərindən şikayət eləyirlər. Əzab amilləri isə onların ərini həbs eləyib, bir-bir göstərir. Əgər ərlərinin yaxası əllərinə keçsə arvadlar qiyaməti gözlərinin qabağına gətirərlər.

Dedim:

– Ya şeyx, bəs bunların aqibəti necə olacaq?

Dedi:

– Hər kəs zülmünə və cövrünə görə cəzalanacaq. Ondan sonra bəzisi xilas və bir parası əbədi əzaba düçar olacaqlar.

Mən sızıldayıb icz ilə dedim:

– Ya şeyx, bu ürəkəğrıdan hadisələri görməyə daha təqətim qalmamışdır. Əlim etəyində, amanın günüdür, sənə yalvarıram, Allah rızasına, məni xilas elə. Mən bilərəm ki, xilas olmağım sənənin meylindən və hümmətindən asılıdır.

Şeyx dedi:

– Qəbul eləyirəm, bu şərtlə ki, tövbə eləyəsən, bir daha bir adamın ürəyinə dəyməyəsən, qəzavü qəder nəticəsində biri kor olduqda onun eyibini üzünə vurmayaşan, örtülü saxlayaşan.

Ədəblə diz çöküb, etəyini tutdum, ağlayıb yalvardım, sonra dedim:

– Əfv elə, əfv elə, rəhm elə, rəhm elə, ya şeyx! Tövbə, tövbə!

Gördüm bu qədər əziyyətdən sonra şeyx yenə də öz dediyinin üstündə durub, hirsli soyumayıb. Bir daha acizənə şəkildə dedim:

– Şeyxona, mən bu pillələri çıxmağa qadir deyiləm, düşmək asan olduğu halda mənim taqətimi kəsdi, qərarımı əlimdən aldı, yuxarı çıxarkən mən nə edəcəyəm?

Buyurdu:

– Öz nalayiq danışığından peşman olub, insanların könlünə toxunmağı tövbə elədiyinə görə bu pillələri çıxmaqdan azad oldun.

Dedim:

– Bəs bu uzun məsafəni necə keçib yuxarı qalxacağam?

Buyurdu:

– Təmiz ürək, saf niyyətlə gözlerini yum, mənim əsamın başından tut, ancaq mənim iznim olmadan gözlerini açma, üç dəfə salavat çevir.

Onun dediyi kimi etdim. Bir qədər keçdikdən sonra dedi:

– Əsamı burax, gözlerini aç!

Gözlərimi açarkən özümü geniş, işıqlı bir səhrada gördüm, rahatlıqla nəfəs çəkdim, azca dincəldim. Ancaq daha məndə bu şeyxin mahir bir cadugər və sehrçi olması haqda heç bir şübhə yeri qalmadı. Fəqət biz bunu əsla bilmirdik. Qanım əvvəlkindən daha artıq coşmağa başladı. Çünki şeyx dedi:

– Mən bu kor gözlerimlə səni zülmət dünyasında gəzdirib işıqlı aləmə çıxartdım. İndi bu səhla gözələrlə mənim bələdçiliyim daha lazım deyil, özün gedib məqsədə çata bilərsən.

Dedim:

– Ya şeyx, aman günüdür, qurbanın olum, mən buradan gedib bir yana çata bilmərəm; avara-sərgərdan qalmışam, hansı tərəfə getməli olduğumu bilmirəm.

Şeyx əsası ilə bir tərəfə işarə eləyib dedi:

– Bu tərəfə get!

Onun göstərdiyi səmtə baxıb demək istədim ki, tək gedə bilmərəm. Ancaq dönüb ona sarı baxdıqda şeyxi görmədim. Gözüməndən itmişdi. İkiəlli başıma vurub dedim: “Vay mənim halıma! İşim yaxşı olmaqdan daha da pis oldu”. Əlacsızlıq üzündən oturub vahimədən əsə-əsə ağladım, öz-özümə dedim: “Başıma nə çarə qılıım. İnsan izi olmayan bu biyabanda tək-tənha nə eləyim, hansı tərəfə gedim?!”

Ancaq səhra tamamilə işıq idi. Hərçənd ki, nə günəşdən, nə aydan, ulduzlardan, nə də başqa bir işıq saçan mənəbdən iz-əsər yox idi. Həm də göz işlədikcə bu səhranın dörd tərəfi açıqlıq və boş

idi. Nə üfüq görünürdü, nə də şərq, qərb, cənub, şimal səmtləri anlaşılırdı. Mən öz yazıq vəziyyətimə görə ah və nalə eləyir, göz yaşları axıdurdım, qəm-qüssə dəryasına qərqlənib, heç baş açma bilmirdim ki, indi gündüzdür, ya gecə. Nə bir qəm-xarım var idi, nə də bir ürəyi yanarım. Dedim: “Lənətə gələsən, ay cadugər şeyx! Gör birçə doğru söz üstə mənə nə kimi müsibətlərə düşür elədin, gör başıma nə oyunlar açdın!” Bir tərəfdən də özümü danlayıb deyirdim: “Böyüklər buyurmuşlar – küfr ilə iman arasında birçə kəlmə, behişt ilə cəhənnəm arasında birçə addım fasilə var”.

Nə qədər başları vermiş bada dil,
Başının düşmənidir dil, bunu bil.

Dildən qopub, ağızdan çıxan bir kobud sözün cəriməsini cəvahirlə dolu xəzinə ilə ödəmək mümkün deyil. Söz yarasını min cərrah belə sağalda bilməz.

Dil yarası, hamı bilir, sağalmaz,
Qılınc yarasının heç yeri qalmaz.

Müdrək adamlar buyurmuşlar: “Ağızdan çıxan sözü geri qaytarmaq olmaz. Ağızdan çıxan söz kamandan çıxan ox kimidir, onların heç birisini təzədən öz yerinə qaytarmaq mümkün deyil. Söz deyilməyincə onun ixtiyarı səndədir, onu gizlədə bilərsən, deyildəndən sonra onu ört-basdır eləmək olmaz”.

Xülasə, çox götür-qoy elədim. Yadıma bir rəvayət düşdü. O rəvayətin mövcubincə, hər bir çətin işdə püşk atmaq tövsiyə olunurdu. Mən də dörd tərəfdən birinə doğru getmək üçün püşk atmaq qərarına gəldim. Dörd şeyə dörd tərəfin adını qoyub atmaq və onların içində qible tərəfindən getmək əzmində oldum.

Cibimdə iki sikkə, bir möhür, bir də karandaş var idi. Onları çıxarıb atdım. Haman niyyətlə cənuba doğru yola düşdüm. Əvvəldən də ürəyim bu tərəfə getməyə fitva verirdi. Yola düşən kimi ətirli, mülayim bir külək əsməyə başladı. Onun ruhu oxşayan, ətir saçan qoxusu mənə ləzzət verdi. Allaha təvəkkül eləyib dedim: “Dost yolunda boran olar, qar olar”.

Yola düşüb əzmlə addımlamağa başladım. İrəlilədikcə ətrin qoxusu artırdı. Müşk-ənber iyi mənə təzə ruh bağışlayırdı. Hər

addımda şövqüm artırdı. Könlüm açıldı, müşk-ənbər iyi dimağımı oxşadı! Sanki mənı gözəgörünməz bir qüvvə özünə tərəf çəkirdi. Hava nəhayət dərəcədə saf idi, getdikcə daha da fərəhli və könülaçan olurdu. Nəsim öz xoş ətri ilə İsanın nəfəsi kimi ölüyə can bəxş edirdi, cansız bədəne ruh verirdi. Öz-özünə bu rübai dilimə gəldi:

Badi-səba, nə fərəhli əsirsən,
Hansı yarın diyarından gəlirsən?
Doğru söylə, sən harada olubsan?
Ey toz, sən də gözə tanış gəlirsən.

Bir az da getdim. Yaşıl, səfalı bir çəmənlər göründü. Hər tərəfi lələ, gül-çiçəklə dolu idi. Gül yarpaqlarının üzərindəki şəh damcılarını iri dürr danələrində oxşayırdı. Bu könülaçan yaşillığı görənlər kimi könlümün quşu qanad çalmağa başladı. Sürətini bir qədər də artırdım. İxtiyarsız olaraq qaçmağa başladım. Uzaqdan sərve oxşayan yaşıl ağaclar başını göylərə qaldırmış, budaqlarında qumrular, kekliklər yuva salmışdı. Yəqin etdim ki, abadlığa yaxınlaşmış, yolun əzab-əziyyəti cənnəti canımı qurtarmışam. Nəhayət, ağacların yanına gəlib çatdım. Lakin imarətdən, daşdan, palçıqdan heç bir əsər görünmürdü. Ağacların budaqları baş-başa verib, geniş bir səhranın ətrafını əhatə etmişdi. Bir az da irəli gedib, birdən yaşıl ağaclardan düzəlmiş tağ şəklində darvaza gördüm. Onun sağında və solunda üzünürani, xoş ətrili, qara saçlı iki cavan dayanmışdı. Lövhəsiz darvazanın başında bu sözlər yazılmışdı: “Ya həqq, ya mədəd!”

Ədəb-ərkanla irəli gedib salam verdim, ikisi də “əleykəssalam” dedilər.

Dedim:

– Ağalar, mən bu diyarda qəribəm, özü də pərişan halam, bil-mirəm bura haradır, bu darvazadan içəri keçmək olar, ya yox?

Mənə cavab vermədilər, lakin işarə ilə göstərdilər ki, salam verib daxil olmaq olar. Bəlli oldu ki, onlar danışmırlar, qarovulların heç yerdə danışmağa haqqı yoxdur. Bir addım da irəli keçib “Ya həqq, ya mədəd!” dedim və içəri girdim.

Xoşavazlı tutilər, gözəl səslı bülbüllər yavaş-yavaş oxuyurdular. Müşk-ənbər qoxusu adamın ruhunu təzələyir, hədsiz sevinc bəxş edirdi. Gül-çiçək getdikcə artırdı. Qəlbində hər an yeni qüvvət

doğur, gücüm anbaan çoxalırdı. Fərəhlə atduğum hər bir addımda sevincim artır, onun müqabilində dünyanın və axirətin ləzzətini unudurdum. Həqiqi sevgi cazibəsi mənı elə sürətlə özünə tərəf çəkirdi ki, əl-ayağımı büsbütün itirmişdim. Özümü əsla saxlaya bilmirdim. Şadlıq və sevincimin şiddətindən uşaqlar kimi atılıb-düşür, əl çalıb oynayırdım. Göz işlədikcə yaşıl ağaclar idi. Onların dibindən duru, saf su axırdı. Bəzən istəyirdim bu sərini, şəffaf suyun kənarında oturub əl-üzümü yuyam, bir qədər səriniləyəm, cəhənnəmin tüstü və kəsafətini üz-gözümdən təmizləyəm, lakin mövhüm məhbubun vüsəl şövqü mane olurdu. Mən qaça-qaça suyun kənarı ilə gedir və öz-özümə deyirdim: “Bu səfərdə, şübhəsiz ki, bəxt mənə yar olmuşdur, iqbəl və uca tale buraya çəkib gətirmişdir”.

Min könl qanı ilə bəxt yetirmiş yərə,
Ey gözüm, gözələ, yatarsan, daha olmaz çarə.

Getdim. Birinci darvaza kimi zəfər tağını andıran ağaclarla bəzənmiş bir yerə gəlib çatdım. Sağında və solunda yenə də iki qarovul dayanmışdı. Bunların birinci qarovullarla fərqi yalnız paltarlarının rəngində idi. Bunlar al-qırmızı paltar geymişdilər. Ağacların da qol-budağı, yarpaqları tamamilə qırmızı idi, ləl kimi al rəngdə idi. Əvvəlki kimi irəli gedib salam verdim. Salamımı aldılar. Daxil olmaq icazəsi aldım. İşarə ilə izin verdilər. Tağın başında lövhə vurulmadan qırmızı xətlə “Ya həqq, ya mədəd!” yazılmışdı. Mən də “Ya həqq, ya mədəd!” deyib içəri girdim. Burada hər şey – çəmənlər də, ağaclar da, süsən də, sənubər də al rəngdə idi. Mənə elə gəldi ki, Mars kürəsinə gəlib çatmışam. Çünki, eşitdiyimə görə, Mars kürəsində bütün ağaclar, göyertilər, hətta quşların qanadları qırmızıdır. Arxılarda saf, şəffaf sular axırdı, ancaq onların da rəngi yaqut kimi qırmızı idi. Mən özümü anlamadan, hər şeydən xəbərsiz, mövhüm dostu çatmaq üçün ixtiyarsız gəldim. Sanki məchul bir qüvvə mənı özünə tərəf çəkirdi.

Boynuma bir ip salıbdır sevgili,
Lütfdür, nazu məhəbbət hər teli.
Gah cəhənnəm, gah behiştə o çəkir,
Sövk edir hər yanə kim, o istəyir.

Yenə də tələsib sürətimi artırdım. Kimsəni görmürdüm ki, kefi-ni soruşam, görseydim də danışmaq macalım yox idi.

Gəlib başqa bir tağın yanına çatdım. Yenə də əvvəlki qarovul-lar kimi, üzü nurani iki cavan tağın sağında və solunda dayanmış-dılar. Əllərində nur saçan qızıl çəmaq tutmuşdular. Tağın başında “Ya həqq, ya mədəd!” yazılmışdı. Onun da üstündə havada bir-birinin yanında bu hərflər bir sırada dayanmışdı: VƏTƏN!

Qarovullara yaxınlaşıb salam verdim. Cavabını eşitdim. İçəri girmək üçün izin aldım. Əvvəlki kimi işarə ilə izin verdilər. Yenə də bunlarla əvvəlkiyə arasında yalnız paltarlarında fərq var idi. Bunların geyimi camaat arasında o qədər də işlənilməyən göy rəngdə idi. “Ya həqq, ya mədəd, ya Vətən!” deyib içəri girdim. Bircə addım irəli atan kimi qərribə bir mənzərənin şahidi oldum.

Bəh-bəh, əcəb səfah məva, nə gözəl abu-həva! Hər tərəfdən sular şaqçıldayıb axır, xoş avazlı quşlar ağacların budaqlarına qonub cəh-cəh vururdu. Arxlardakı qumlar da dürr və mərcan kimi idi. Meyvə ağacları bir-birinin yanında səf çəkib dayanmışdılar. Arxların ətrafı gül-çiçək, lələ-sünbülle örtülmüşdü. Serv ilə şüm-şad başını göylərə qaldırmışdı. Bu bağdakı ağacların yanından sular axıb keçirdi.

Bir az da irəli gedib bir dəstə adamı bir yərə toplaşmış oturan göt-düm. Bir qism də, – bilmirəm huri idilər, ya qılman, ya da insan cildinə girmiş göylər mələki idilər, – dəstə-dəstə dolanıb söhbət eləyir, deyib gülürdülər. Bura çəmənlilik idi, yaxud həqiqi cənnət. Hamı şən və fərəhli idi, hamı çalıb-oyunayırdı. Onlar başqa bir aləmdə, bizim gördüyümüz aləmdən tamamilə fərqli bir aləmdə idilər. Düşmənin gözündən iraq, mən yazıq mat və məəttəl heyran olmuş-dum. “Fətəbərəkəllahu əhsənül-xalığın” dedim. Şeyx Sədinin bir şəri yadına düşdü. Yavaş-yavaş zümzümə eləməyə başladım:

Lətafətli gözəl bir ahu həva,
Mübarək bir mənzil, ulvi bir məva;
Arxların kənarı gül ilə reyhan.
Jalədə yuyunmuş çiçəklər əlvan.
Cərgəylə düzülmiş ağaclar uca,
Gözəl dilbər lərtək qədləri rəna.

Hər bir budağında xoş səslə quşlar
Yüz mahnı bəstələr, min cəh-cəh vurur.
Servi sanki gəlmiş cənnət bağından,
Tuba ağacından verirdi nişan.

Heyrətimin şiddətindən mənə yerimdən tərpənmək təqəti qalmadı. İstər-istəməz oturdum... Yerimdən durdum, irəli gedib gördüklerimi daha yaxından diqqətlə nəzərdən keçirdim.

Ay üzlülər, günəş simalılar, ahu yerişlilər, zünnar saçlılar dəstə-dəstə gələrək göz yaş kimi duru sular püskürən qızıl fəvvarələrin yanında əyləşib gülümseyirdilər.

Üz deyil gördüyüm, cənnətdir yəqin,
Bir cüt kəmənd idi sanki telləri.
Ləltək dodaqlar göyərçin qanı,
Zil qara telləri qaranquş pəri.

Dildə hamı o qüdrət ki, o işvəli-şivəli pəri-peykərləri layiqincə tərifləyib bilsin.

Məhcəbinlər dəstə-dəstə dayanmış,
Ayüzlülər qatar-qatar düzülmüş,
Yüz min bülbül olmaz yüz min çəməndə,
Hər budaqda yüz min bülbül oturmuş.

Əcəba, görsən cənnət budurmu? Bu deyildirsə, bəs bura haradır? Bu sular, bu ağaclar behiştədən başqa harada ola bilər? Belə meyvələri heç bir göz görməmiş, onların tərifini heç bir qulaq eşit-məmişdir. Ürəyimdən keçirdi ki, meyvələrdən bir az dərib yeyim, ya da cibimdə, qoynumda saxlayıb, dünyaya aparım. Ancaq qorxurdum səslənsinlər ki, “bu ağaca yaxınlaşma”, sonra da bu mübarək yerə qovulum. Özümü saxladım. Həva və həvesin ardınca get-mədim. Lakin yenə də nəfisi-əmmarənin məni aldadacağından, mənim xəcalət çəkib başı aşağılığımıza səbəb olacağından qorxurdum. Qorxurdum ki, bunun üstündə məni bayıra atsınlar. Mən bu gülzarın və günəş üzlü hurilərin tamaşasından məhrum qalım, xoş avazlı quşların səsini bir daha eşitməyim.

Belə bir vəziyyətdə özümü hər bir cəhətdən bəxtiyar hesab etdim, heç nədən şikayətim yox idi, fəqət bir dil bilən tapmırdım ki, ondan soruşam görə mən haradayam.

Yenə də bir qəder yol getdim. Çox iri, geniş və vüsətli bir göl gördüm. Ağ mermərdən idi, olduqca gözəl fəvvarələri var idi. Fəvvarələrin bəzisi, quş, bir parası balıq, bir neçəsi şir başı və müxtəlif qeribə heyvanlar şəklində düzəlmişdi. Hamısının ağzından su püskürürdü. Gölün ətrafına huri simalı, ay bədənli qızlar toplaşmışdılar. Onların sifəti səmanın ortalığında olan günəş kimi işıq saçır, adamın gözlərini qamaşırdı. Bunlar əvvəlki gül-çöhrələri mənim yadımdan çıxardılar. Bunların vücudu sanki xalis nəşədən yoğrulmuş idi. Bunların gözəlliyini, məlahətini, lətafətini vəsf etmək mümkün deyil. Şəkər kimi dodaqlarında məlahətli təbəssüm oynayarkən, sədəfi andıran dişlərinin parlısından gözlərim qamaşırdı. Bütün əzaları, saçlarından tutmuş ayaq dirnaqlarına qəder bir parça vəcahət və məlahət idi. Allah bu şəri söyləyəyə rəhmət eləsin:

Şənlikdə Zöhrəyə sanki olmuş tay,
Üz-üzə dayanmış günəş ilə ay.

Bu misilsiz nazlı dilbərlerin sevinc bəxş edən gül camallarını görəndən sonra daha məndə taqət qalmadı, yol gedə bilmədim, qıçlarım sustaldı, dedim:

Üzündən gözümü yayındırmaram,
Gözümün içinə ox atılsa da.

İxtiyarsız olaraq oradaca oturub sakit qaldım. Lakin hər an təəcüb və heyretim artırdı. Bu gül üzlülərin tamaşası, quşların xoş səsi, behişt meyvələrinin gözəlliyi, Allahın kamil qüdrətini nümayiş etdirən bu nemətlər huşumu başımdan çıxarmış, taqətimi almışdı.

Yenə də durub yavaş-yavaş getməyə başladım. Uzaqdan bir nəfərin gəzə-gəzə gəldiyini gördüm. Yaxınlaşdıqda ucaboylu, mətin, ağsaqqal, nurani bir kişi gördüm ki, başında İran papağı, əynində ağ paltar, əlində təsbəh vardı. Qocanın xoş siması, rəftarı, vüqar və təmkini məndə hurilərin görüşündən daha xoş təsir oyatdı.

Arxası tavusun peritək əlvan,
Boyası artıqdı saydan-hesabdan.
Pakizə sinəsi gümüş təkin ağ,
Gözləri günəşdən işıqlı çıraq.

Onun bütün adabı, rəftarı, paltarları və görünüşü mənim həmyerlim tərzində idi. Çox təəccübləndim, dedim görəsən, bu qocanın hurilərlə nə münasibəti, onların isə bununla nə əlaqəsi var. Yəqin etdim ki, bu qoca şeytandır. Yəqin ki, o mənim iranlı olduğumu görüb, özünü iranlı qiyafəsinə salmışdır. Bununla da məni yoldan çıxarmaq istəyir. Elə haman yuxu aləmində qəti qərara gəldim ki, hər nə desə onun tərsini eləyim. Çünki aqillər demişlər:

Ox kimi düzgün yol göstərsə sənə,
Həzər et, qayıt get onun əksinə.

Əgər vəsvəyə eləyib desə ki, bu rəngarəng meyvələrdən dər ye, eslə yeməyəcəyəm.

Mənim yanıma gəlib çatan kimi məni qabaqlayıb salam verdi. Mən salamını aldım. Buyurdu:

– Əziz həmyerli, buraya nə üçün gəlmisən, bu gəlişdən məqsədin nədir?

Dedim:

– Mənim əzizim, bilmirəm təsadüf mü, iqbalmı məni buraya çəkib gətirmişdir. Əgər bununla bir xilaf iş məndən baş vermişsə, buraya gəlməyim cayiz deyilsə, rica edirəm əfv edəsiniz, üzrümü qəbul edəsiniz, lütfən çıxış yolunu mənə göstərəsiniz, məmnuniyyətlə qayıdıb gedərəm.

Gülümsünüb dedi:

– Əgər sənin buraya gəlmək icazən olmasaydı, qapıçı mane olardı, içəriyə girməyə qoymazdılar. İndi ki, gəlmisən, arxayın ol, bil ki, yad deyilsən, doğmasan.

Qocanın xoş rəftarı, mülayim sözləri ürəyimi sakitləşdirdi. İrəli gəlib iranlıların qaydası ilə əl verdim. Belə məhəbbət və məhrabanlıq göstərməsinə baxmayaraq yenə də ürəyimi təşvişdə idi. Deyirdim, birdən şeytan olar. Bu fikir başımdan çıxmırdı. Onun bütün iltifat, məhəbbət, yumşaqlıq göstərməsi və şirin dil tökməsini şeytanlığa yozurdum.

Dedi:

– Yaxşı gözdinmi?

Dərindən ah çəkib dedim:

– Hər şeyi yaxşı gördüm, amma bilmirəm haradayam. Ey qəlbi işıqlı qoca, ümidim sənəin kərəminədir.

Cəmalın şövqündən, ey mahi-taban,
Qaranlıq bəxt evi oldu çıraqban.
Mənə yar olandan, ey gözəl pəri,
Bəxtim gülşəninin açdı gülləri.
Gəl sən bu səhrada mənə dayaq ol,
İqbalım evində yanan çıraq ol.
Ruhum ol, işıqlı səherim gəl ol,
Könlümü sındırma, lütf elə bir yol.

Mənə de görüm bura haradır? Bu ayüzlülər burada nə eləyirlər? Bu qəsr hansı şövkətli padşahındır? Burayacan mehriban bir dilbilən tapmadım ki, soruşam. Keçdiyim darvazaların heç birisində qaçıqlar mənim sualıma cavab vermədilər. Buna görə də heç kəsdən bu mətləbi soruşa bilməmişəm.

Qoca dedi:

– Gəl!

Ardınca getdim. Bir imarətə çatdım. Xəyal quşu belə bir imarətin zirvəsinə qalxa bilməzdi. Təsəvvürün sürətlə çapan atı onun səhəsinə ötür başa vurmaqdan aciz idi. Təfəkkür memarı isə belə bir imarətin tərhini çəke bilməzdi. Onun vəsfini ərəb və əcəm fəhətliləri bəyan edərkən çətinlik çəkərdilər. Yalnız qadir Allahın əlilə belə bir bina əmələ gələ bilərdi.

Səfəli bir məva, gözəl bir məkən,
Nizam hökm sürür onda hər zaman.
Fərşi salınmışdır sanki səfədən.
Üzərliyi odda dəmi-İsadən,
Hər tərəfi onun əmin-amanlıq.
Hər yerinə saçır nur çıraqbanlıq.
Günəşlə ay olmuş onun bəzəyi.
Nəqşi heyran etmiş sanki fələyi.
Tağının qaşılə etsə işarət,
Təzə ay yaşımış çəkər xəcalet.

O mənzili gəlib görseydi Rizvan.
Cənnətdə qalmazdı o heç bir zaman.
Bir cavan əyləmiş xoşbəxt yar ilə,
Aym ətrafında sanki bir halə.
Xətindən, xalından yağır mələhət,
Cəmalından onun saçır tərəvət.
Qara saçlarını verəndə yelə,
Mişkin ürəyinə salır vəlvələ.
Baxışlar nə qədər onda füsunkar,
Görməyə könlüllər çəkir intizar.

Dedim:

– Amandır, de görüm, orada əyləmiş gözəl cavan, əzəmətli padşah kimdir? Bu imarət onundurmu? Ya başqasınınkıdır? Məndə ki, taqət qalmayıbdır. Allah rızasına cavab ver, daha dözə bilmirəm.

Qoca dedi:

– Heç təvəqqe lazım deyil, burada xahiş, tərif, tövsif qadağandır. Əgər savadın varsa oxu.

O, şəhadət barmağı ilə yuxarıya işarə elədi. Gördüm müşəşə və nurani xətlə “Bura İbrahimin məqamıdır” yazılmışdır. “Allahü-əkber” deyib, təkrar elədim: “Bura İbrahimin məqamıdır”. Bunu oxumuşdum, indi o məqamı gözümle gördüm.

İxtiyarsız olaraq dedim:

– Ey keyir və ehsan mənbəyi olan qoca, mən bu məqamın sahibinin əlini öpmək feyzinə nail ola bilərəmmi?

Dedi:

– Əlbəttə, öz arzuna çatacaqsan. Lakin indi onların gəzmək vaxtıdır. Çox yubanmazlar, qayıdarkən, inşallah, sənəin xahişini yerinə yetirərəm, sənəin onunla görüşdürərəm.

Soruşdum:

– Siz harahısınız? İrənliyə çox oxşayırsınız, nə vaxtdan burada məkən salıb yaşayırsınız?

Dedi:

– Ay Allah bəndəsi, mən heç bir yerli deyiləm. Bu qəsrin sahibi belə paltarı xoşladığına görə mənə buyurmuşdur ki, onun qulluğunda bu görkəmdə hazır olum. Bu cənnət bağının və onun bütün huri və qılmanlarının başçılığı mənə məxsusdur.

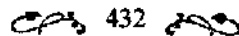
Bu əsnada xəbərdarlıq şeypuru çalındı. Bütün günəş üzlülər, pəri-peykərlər qaçıb qəsrin pilləkənlərinin yanında sağ və sol tərəfdə sıraya düzülüb hörmət mərasimini yerinə yetirmək üçün dayandılar. Hamısı əllərini döşünə qoyaraq, səsiz-səmirsiz kamali-ədəb və vüqarla ruhsuz heykəllər kimi dayanıb yerə baxırdı. Onların camalının nuru yeri, göyü işıqlandırır. Öz ağalarının intizarında zəlif bəndə kimi bir yerdə quruyub qalmışdılar.

Qərribəsi bu idi ki, bu dəstədən olan hurilərin heç birisi geyim və görkəm etibarilə bir-birinə oxşamırdılar. Əgər Mani* də burada olsaydı, onların gül camalını, rəna qəddü-qamətini görəcək heyran qalıb barmağını dişlərdi. Heç kəs belə gözəl şəmayil çəkməyə qadir deyil.

Xülasə, bir az keçməmiş, İranda olan xətti-rəvanlar kimi bir xətt hazır oldu. Pillekənlərin yanında yerə qoyuldu. Gül üzli, pərişan zülfləri çiyinlərinə tökülmüş, sərv boylu bir nazəninlə qılman kimi gözəl bir oğlan qollarını bir-birinin boynuna saldıqları halda taxta tərəf gəldilər. Camallarının şövqü aya və günəşə işıq saçırdı. Onları huri və qılmana belə oxşada bilmərəm. Huri də, qılman da onlardan nur alırdılar. Onlara mələk desəm də yanlış olaram; çünki mələklər də gözəllikdə onlara tay ola bilməzdilər. Dağ kəkliyi onlardan yerləş öyrənir, Xəta ahusu isə onların baxışından dərslər alır. Tavusun çetiri o rəna perinin ətəyindən bir nişanə idi; arxadan iki arşın uzanmış olan ətəyi yeri bəzəyirdi.

Xülasə, onların heç bir təşbih və tövsifə ehtiyacı yox idi. Mən hər nə desəm ondan yaxşı idilər. Xəyal qüvvəsi onları təsvir etməkdən acizdir, təfəkkür isə onları düşünməyə qadir deyil. O huri başdan-ayağa işvə və nazdan yaranmışdı. Nazənin bədənini xalis ipək parça ilə örtmüşdü. Qolları dirsəyə qədər görünürdü. Bədəni xam gümüş kimi idi. Taxtın xadimləri misilsiz cəvahirlərlə bəzənmiş pərdəni yuxarı qaldırdılar. Sanki ay günəşin qolundan tutdu. O nazlı dilbər min işvə-naz ilə taxta öyləşdi. Sonra sevgili öz məhbubəsinin solunda oturdu. Guya onu qorumaq üçün nəzakətlə əlini onun belinə salıb saxladı.

Qol-boyun olmuşlar həvəslə onlar,
Könüldə məhəbbət, başqa sevgi var.

Taxt yuxarı qaldırıldı. Bunlar isə başlarını pəncərədən çıxarıb, hörmət üçün sıraya düzülmələrə desmal silkələyib vidalaşdılar.

Sırada dayananlar kemali-ədəb və təvazö ilə təzim edib onlara cavab verdilər. Mən bu gözlənilməz mənərəyə valeh olub heyran qalmışdım. Çünki heç bir paytaxtda heç bir sultanın belə calal və şövkəti nə görünüb, nə də eşidilibdir. Bunları vəsf etmək üçün yegane çarə öz iczimi etiraf etməkdir. Onların haqqında mədh söyləmək həcv demək kimidir. Doğrudan da, tərif üçün nə söyləsem onları tərif etmək deyil, həcv etmiş olaram.

Min qərinə onun vəsfini etsəm,
Yüz mindən birini söyləyə bilməm.

Bilmirəm öz heyrət və təəccübümü vəsf eləyim, ya onların qərribə əhvalını və işlərini.

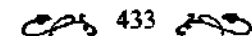
Çiyinə tökülmüş qulac hürüklər,
Gören həsrət ilə barmağın dişlər.
Salmış saçlarının hər bir həlqəsi
Qılman qulağına qulluq həlqəsi.
Bənövşə vurulmuş gül yanağına,
Nəsrin qibte eder ağ buxağına.
Mişktər tökülmüş sanki kafura,
Qaranlıq sarılmış ələ bil nura.

Dedim:

– Ey bu yolun qoca Xızrı*, lütf eləyib buyur görüm, onlar nə vaxt qayıdacaqlar? Onları görmək şövqü mənim tabü təvanımı kəsdi, daha intizar taqəti məndə yoxdur. Amanın günüdür, əlim ətəyindədir.

Eşqinin oduna oldum giriftar,
Sevgisinə qəlbən oldum xəridar.
İztirab dalğası başımdan aşdı,
Şövqünün oduyla ruhum alışdı.

De görüm, bu əzizlər kimlərdir?

Cavabında dedi:

– Bir-birinin heqiqi aşiqləri, öz möhtərəm vətənlərinin əsl vətənpərvərləri. Bütün bu xidmətçilər, bu bağ, əzəmətli imarət onlara məxsusdur. Onlar qayıdanadək döz, səni onların hüzuruna apararam.

Dedim:

– Gecdir, qəlbi işıqlı qoca, birdən bu gecə qayıtməsalar mən nə edərim? Məndə dözməyə taqət yoxdur.

Soruşdu:

– Gecə nə deməkdir?

Dedim:

– Gecə də, yeni günəş batandan sonra.

Dedi:

– Nə günəş, hansı günəş?

Dedim:

– Aləmi öz nuruna qərq eləyib işıqlandıran günəş.

Dedi:

– Sənin sözlərindən bir şey başa düşə bilmirəm.

Dedim:

– Ay canım, bizim dildə zülmətə gecə, işığa gündüz deyirlər.

Qoca dedi:

– Yəne də bir şey anlamadım. Zülmət nə deməkdir? Burada zülmət yoxdur. Hər şey nurdur. Biz işığı xüsusi bir mənbədən almırıq. Kim ki, buraya yol tapdı, zülmətdən birdəfəlik qurtuldu, fikir-xəyal, qəm-qüssədən birdəfəlik rahat oldu. Bura eys-ışrət, ayın-şayınlıq və əbədiyyət məkanıdır.

Gördüm gecə-gündüzü ona başa salmaq üçün dəlil-sübut gətir-səm, öz cəhalet və nadanlığımı bildirmiş olacağam. Dedim, elə yaxşısı budur ki, ağzımı yumub, sakit dayanım. Ona görə ki, bu yerə daxil olandan sonra mən nə günəş gördüm, nə də ay işığı, isti-soyuq, bulud, toz, duman da görmədim. “Hər şeyi onun ziddinə olan bir şeylə tanımaq olar” – demişlər. Mən ki, burada nurun ziddini, yeni qaranlığı görmürdüm. Daha ona necə başa sala biləydim. Öz-özümə dedim: “Burada ziddiyyətlər gözə çarpmır, belə bir işıq içerisinde heç bir kölgəyə rast gəlməmişəm”.

Fikir, xəyal məndən əl çəkmirdi. Düşünürdüm ki, birdən bunlar qayıtmazlar. Bu düşüncə mənim əhvalımı pozdu. Ahəstə-ahəstə bu şəri oxudum:

Sevgisi könlümə hakim kəsildi,
Fəryadım ürəkden ərşə çəkildi,
Kədər durnağıla cızdı ruhumu,
Yaram üstə səpdi o almaz unu.
Səbrü qərarımla tabü təvanım,
Dördü də kəsildi, incəldi canım.
Canımda olmadı bu dərdə dözümlü,
Yuxuda da yuxu görmədi gözüm.
Əl çəkməz canımdan qəm-qüssə bir an,
Kədərim artırdı hey zaman-zaman.
Dərdimi göstərir açıq sifətim,
Qəm-qüssə olubdur mənim ülfətim.
Saman çöpü kimi saralmış sifət
Gizli ələməmə verir şəhadət.

Qoca mənim bikiyə olduğumu, ümitsizliyə və meylusluğa qapıldığımı gören kimi əlimdən tutub dedi: “Gəl!”

Mən onunla getdim. Lakin ürəyim başqa yerdə idi. Bir qədər hovuzun və arxların ətrafında gəzişdik. Hər bir gülün, ağacın və meyvələrin keyfiyyətini ondan soruşdum. O da tam məhrəbanlıqla cavab verirdi. Ancaq qocanın mənim haqqında göstərdiyi bütün məhrəbanlıq və məhəbbətinə baxmayaraq yəne də onu ilk dəfə görərkən ürəyimə dammış şübhələr məndən əl çəkmirdi. Onun şeytan olduğunu zənn edirdim. Qorxurdum mənə meyvə təklif ələsin. Hər halda qəti qərara gəlmişdim ki, onun xahişini rədd eləyim, bir bəhanə ilə meyvə yeməkdən imtina edim. Elə bu vaxt qoca dedi:

– Əgər bu rəngarəng meyvələrdən könlün istəsə, heç bir maneə yoxdur, dər, ye!

Dedim:

– Ey azmışlara yol göstərən, məndə nə yemək, nə içmək, nə dincəlmək, nə də asudə olmaq meylə var.

Yavaş-yavaş gəldiyimiz yollarla qayıdırdıq. Birdən taxtın yerə oturduğunu gördüm. Yəne də xəbərdarlıq səsi eşidildi. Ulduzlar kimi pərakəndə olan bütün mələksimilər, gülüzlülər əvvəlki qayda üzrə halə kimi bir yerə toplaşdılar, pilləkənin sağında və solunda səf bağlayıb, vüqar və təmkinlə əlləri döşlərində dayanıb durdular. Taxt göyə qalxdığı nöqtədə yerə oturdu.

Torpağa oturdu o xətti- revan,
Torpaq ərşə qalxdı şərəflə ondan.

Xidmətçilərin böyüklərindən iki nəfər irəli keçib, taxtın pərdəsini qaldırdılar. Taxtın şərqiindən birdən ay-günəş doğdu. Aşiq öz məşuqəsinin belindən tutduğu halda nəzakət və vüqarla taxtdan aşağı düşdü.

Birləşdi o nurdan doğulmuş canlar,
Vəhdət məqamına yüksəldi onlar.

İşvə-naz ilə taxtdan çıxıb cüvələndilər, pillələrlə yuxarı çıxmağa başladılar. Mənim qələmim o aşiq-məşuqənin halətini və vəziyyətini təsvir etməkdən acizdir. Kaş məşhur, bacarıqlı ədiblər və şairlər burada olub, həmin mənzərəni görəydilər, bunların cilvəsinin şahidi olaydılar, onların əhvalını nəzm və nəsrle qələmə alaydılar, bununla da "Vamıq və Əzra", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin" eşqi unudulaydı, Mahmudun və Ayazın da yaxasından əl çəkə idilər. İnsaf üzündən bu həqiqəti etiraf edə idilər ki, qəm-qüssə küresində yanan, lakin səməndər kimi daim vətən eşqi ilə yaşayan vətən vürğunları hər cür dünyəvi nemət və ləzzətdən göz örtür, vətənin tərəqqisi və sevgisindən başqa bir şey haqda düşünmür, dünyanın hər bir səadət və gözəlliyini vətən övladı üçün istəyirlər. Belə aşiq və məşuqə həva və həvəs ardınca gəzən, cəhalet və nadanlıqdan nəşət edən heyvani eşq və şəhvətlə yaşayan aşiqlərlə necə müqayisə etmək olar? Vətən aşiqinin məşuqəsi nə qədər qocalsa da, onun eşqinin əlovu, məşuqəsinin cilvəsi daha da artar. Bunun əksinə olaraq, gülüzlülərə və qəddi rənalara olan məhəbbət onların sifətinin rəngi solunca, sərvi boyları büküləncə soyuyub gedər, aşiq məşuqədən uzaqlaşar, ondan bir növ iyrenər. Eləcə də aşiqin heyvani qüvvələri zəifləyən kimi öz məşuqəsinə qaçar. Əlbəttə, hər halda qalib yaşayan, solub məhv olandan üstündür. Gərək məddahlar əbədi yaşamaq hüququ qazanmışların tərifinə nəğmə qoşsunlar. Beləliklə onların sözü dünya durduqca yaşayar. Daha yazmasınlar ki, pərvanə eşqdən özünü oda vurub yandırdı. O yazıq şüursuz bir heyvandır, eşqin nə olduğunu haradan bilir?

Bəli, fəqət tikanın bülbüllə rəqabəti vətənpərvərlərin vətən düşmənlərinin və xainlərinin əlindən çəkdiyi cəfalar və əziyyətlərə çox oxşayır, hətta bunların cəfası bülbülün tikandan çəkdiyi cəfadən artıqdır.

Xülasə, vətəndən başqa bir şeyə sevgi bəsləmək şəhvətpərəstlik və heyvani hissləri sakitləşdirməkdən başqa bir şey deyildir. Belə bir eşqi mədh etmək həqiqətdə onu təkdir etmək deməkdir. Çünki bununla yalnız onların şəhvətpərəstliyi bir növ ifşa olunur.

Əlqərəz, onlar yuxarı çıxdılar. Mən qocanın ötəyindən tutub dedim:

– Amandır, əhdə vəfa etmək imandandır. Allah rızasına, fürsəti əldən vermə, mənim müşkülümü həll elə, daha təqətim üzüldü, dözə bilmirəm.

Qoca dedi:

– Adını, vilayətini söylə.

Dedim:

– Adım Yusifdir, atamın adı Abdulladır, doğulduğum yer İrandır, Misirdə yaşayıram, burada kimsəsiz və qəribəm.

Qoca yuxarı çıxdı. Mən tam vəcdlə onun qayıtmasını gözləyirdim.

Az sonra sevgililərin ikisi də başlarını otağın kiçik qapısından çıxarıb məni bir-birinə göstərərək dedilər: "Odur, özüdür". Sonra əllə, yaylıqla işarə edib, məni yuxarı çağırıdılar.

Bu əsnada qoca cəld aşağı düşdü. Hələ pilləkənlərin başından əl ilə işarə edib dedi: "Yuxarı gəl". Getdim.

Qoca dedi:

– Bəxtin sənə yar oldu, tale üzünə güldü, arzuna çatdın. Onlar səni tanıyırlar, səndən daha çox bir şövqlə sənənlə görüşmək istəyirlər.

Mən yuxarı çıxıb, otağa daxil oldum. İkisi də əllərini boynuma salıb, məni qucaqladılar. Mən onların bu işinə lap təəccüb elədim, mənə elə gəldi ki, bir para məzəli böyük adamlar kimi zərəfatı xoşlayırlar, məni ələ salırlar, özləri üçün məni gülmək vasitəsinə çevirmək istəyirlər. Bizim bir çox böyük adamlarımız və əsilzadələrimiz qoca, qərib və ya yoxsul bir adam gördükdə bu kimi zərəfatlardan ələyir, onu bir növ ələ salırlar. Mən də onların bu hərəkətini ələ salmaq kimi zənn etdim.

Utanıb geri çəkildim və dedim:

– Əstəğfürullah, mən sizin xəyal etdiyiniz adam deyiləm. Məndə nə qabiliyyət var ki, sizin bu sonsuz lütfünüzə şamil olam?

Dedilər:

– Olmaya bizi tanımadın?

Dedim:

– Xeyr.

Cavan barmağı ilə döşünə işarə edib dedi:

– Yusif əmican, mən İbrahiməm!

Qız da öz müəlliməsindən öyrəndiyi kimi, incə və sevimli bir tərzdə sol ayağını bir qədər arxaya, sağ ayağını isə azca irəliyə qoyub, təzim və hörmət əlaməti olaraq başını əydi, əlini qoşa nar kimi olan döşünə aparıb dedi:

– Əmican, kiçik kəninizin Məhbubə!

Bu sözləri eşidən kimi “oğlum”, “gözümün işığı” – deyib özümü onların ayaqlarına atdım. Leysan yağışı kimi göz yaşları axıtdım. İbrahim bəy əlimdən tutub qaldırdı, sonra dedi:

– Əmican, burada ağlamaq olmaz.

Durub dedim:

Qarşımda sənənmə, ya ki, xəyalım,
Taleyimdən mənim yox bu gümanım.

– Sizə qurban olum, mənim ağlamağım qəm-qüssədən deyil, əksinə, sevincdən, şadlıqdan və fərəhdəndir. Bununla belə ağlamaram.

Məni yuxarı mertəbəyə apardılar. İkisi də qarşımda əyləşmişdi. Mən fikrə dalmışdım, düşünürdüm ki, görsən bunlar yuxudur, ya ayıqlıq?

Görsən yuxudur, ya ki, həqiqət,
O əzabdan sonra belə bir nemət.

Derin həsrətlə gözlərimi ovxalayıb bir daha baxdım, sonra dedim:

– Sizə qurban olum, bilmirəm mənim qarşımda doğrudan da sizsiniz, ya sizin xəyalınızdır.

İbrahim bəy dedi:

– Əmican, bizik.

Dedim:

– Sizə və sizin calalınıza qurban olum, bu nə böyük səadət və xoşbəxtlikdir!

Qollarımı açıb ikisini də qucaqladım, öpdüm və iyələdim.

Dedim:

– Bu qoca canım sizə fəda olsun, bura hansı aləmdir, bu səfalı işrət yeri haradır?

Məhbubə ətirli dəsmalla gözlərimin yaşını silir, gülə-gülə mənə təsəlli verirdi. İbrahim dedi:

– Əmican, sizin məhəbbət və mehribanlığınızdan çox razıyam, bizi unutmadınız. Amma bilmirəm nə üçün sifətiniz hislidir, dəmir-çi olmamısınız ki?..

Dedim:

– Qurbanın olum, mənim başımın qəzavü qədəri uzundur. Amma, Allaha min şükür ki, o müsibətdən sonra bu zəif qocanın üzünə nicat qapısı açdı.

Şükr olsun Allaha, ölmədik qaldıq,
Əzizləri görüb mətləbə çatdıq.
İndi can bəxş edir sənə vüsalın,
Canımı almışdı sənə fəraqın.

Kor Şeyx Qədirin mənə rast gəlib cəhənnəmi gəzdirməsini, cəhənnəmdə gördüklərimi və eşitdiklərimi əvvəldən axıradək danışdım. Dedi:

– Yaxşı, de görüm, yazıq ananın kefi necədir, güzəranı nə vəziyyətdədir?

Dedim:

Sən gəl bizim halımızı soruşma,
İraq düşdün, dərde saldın, danışma.

– Biz iki aşiqin iş-peşəsi ağlamaqdır. Hər gün səhər anan Səkinə ilə qəbiristanlığa gedir, axşamədək ağlayırlar. Axşam isə bu qəmli, kədərli, hicran belasına giriftar olmuş qocanın növbəsi çatır. Qəbrinizin üstünə gedib, gözümündən həsrət yaş tökürəm, o pak türbənin

torpağını başıma sovururam, yorulub əldən düşəndən sonra ürəyim yana-yana, gözlerimdən yaş axa-axa sərsəri kimi evə gəlirəm, dizlərimi qucaqlayıb tənha əyləşirəm. Nə bir munisim var ki, ürəyimi ona boşaldım, nə də bir həmdərdim var ki, mənə təsəlli versin. Uzun gecələr qüsse, kəder mənim həmdəməmdir. Qoca anan Züleyxa kimi Misir Yusifinin hicran dərindən o qədər ağlamışdır ki, gözleri tutulmuşdur. Həyatda onun üçün ahü nale və dərddli könüldən başqa bir şey qalmamışdır. İndi ki, siz bu calal və əzəmətlə rahat yaşayır, şən həyat sürürsünüz, bəs nə üçün bizi öz yanınıza çağırırsınız? Biz də sizi görməklə təsəlli tapardıq, həm də sizin şad günlərinizdə iştirak edərdik.

Yox mənim səbrim, mənə öz yanına dəvət elə,
Ya ki, Allahdan mənə, paksan, bir az taqət dilə.

Dedi:

– Əmican, hər bir işin öz vaxtı var. Əlbəttə, siz də gələcəksiniz, lakin sizin öhdənizdə bir neçə vəzifə var, gerek onları yerinə yetirəndən sonra gələsiniz.

Dedim:

– Qurbanın olum, o vəzifələr nədir, buyur, yerinə yetirim.

Dedi:

– Əvvəlcə, gerek Səkinəni ərə verəsiniz ki, bizim nəslimiz kəsilməsin; ikincisi, atamın irsindən qalan hissədən Səkinə hər nə istəsə müzayiqə etməyəsini. Hətta hamısını belə istəsə, ona verəsiniz. Yox, eger öz hissəsilə kifayətlənsə, malın üçdə biri onundur, mənim payım olan iki hissəni mötəbər bir banka tapşırırsınız, orada qalsın. Elə ki, İranda qanun və şəhər idarəsi təsis olundu, onda əvvəlcə vətənimin qərrib və adamsız xəstələri üçün altmış çarpayılıq bir xəstəxana tikdirəsiniz, onun illik xərcini hesab edib, gəliri ilə həmin xərci ödəyə biləcək mülklər alarsınız və o xəstəxanaya vəqf edəsiniz. Millelətin yetim balaları üçün yüz əlli nəfərlik bir məktəb binası da tikdirəsiniz. Uşaqların paltar, yemək, hətta müəllimlərinin asayışı və dolanacağı üçün lazım olan vəsaiti hesablayarsınız və vəsait ayırırsınız. Bu vəsaiti ödəyə bilən bir mülk alıb, həmin məktəbə vəqf edəsiniz. Üçüncüsü, mənim “Səyahətname”ni əvvəldən axırədək çap edin. Məndən bir övlad qalmadı ki, adım yada düşsün, qoy bu kitab mənim övladımı əvəz etsin, vətəndaşlarım mənim adımla unutmasınlar.

Yaxşıdır kişidən qala yadigar,
Getse də, yadigar onu yaşadar.

– Əvvəlcə bu sözləri cəfəngiyat hesab edib, mənim adımla pisliklə yad etsələr də, sonralar ölkə asayiş üzvü görər, xalq cəhəlin zülməti və istibdadın boyunduruğundan xilas olar. Onda bu kitab mənə gözəl ad qazandırar, hər kəs onu oxusa, məni xeyir-dua ilə yad edər.

Dedim:

– Qurbanın olum, bütün bu bağ və imarətlər sizinkidirmi?

Dedi:

– Bəli, hamısı bizimkidir.

Dedim:

– Burada dost-aşna və həmsöhbətiniz varmı? Bir adamla getgəl eləyirsinizmi? Yoxsa yalnız yaşayırsınız?

Dedi:

– Vardır.

Dedim:

– Kimlərdir, onları mən tanıyıram, ya yox?

Dedi:

– Bilmirəm tanıyarsan, ya yox, amma onlar məni tanıyırlar. Bizim olduğumuz yerin yuxarı mərtəbəsində Mirzə Teqi xan Əmir-i nizam olur. Biz gələndə kimi görüşümüzdə gəldi.

O bezən vətəndən, xüsusilə Ərdəbil qalısından söhbət düşəndə ağlayır.

Dedi:

– Mümkün qədər vətən sevgisini ürəyindən çıxartma, onun məhəbbətini gündən-günə daha da dərinləşdir. Milli təəssübdə möhkəm çalış, vətən sevgisi bədəni iç. Bu mərtəbə və məqama heç kəs çata bilməz, ancaq o adamlar nail ola bilərlər ki, bu gözəl xasiyyətə və əxlaqa malik olsunlar. Mən cavanam, sizin şagirdinizəm, siz mənim qocaman müəllimsiniz. Ancaq məndən sizə vəsiyyə – gec gəlməyin eyibi yoxdur, gec gəl, amma yaxşı gəl. Vətən sevgisini ürəyində möhkəmləndir. Könlünü vətən sevgisi ilə təmizlə, gözlerini vətən məhəbbəti ilə işıqlandır, gec gəlməkdən qorxma!

Sən bu murdar qabı yaxşıca bir yu,
Sonra o qədəhə tök kövsər suyu.

Çoxdur Loğman kimi haziq həkimlər,
Lakin hər xəstəyə məcun verməzlər.
Mümkündür mətləbin bir az gecikə,
Darıxma, səlahın ondadır bəlkə.
Nakamliq odunda yanmalısən sən,
Hər aşqardan təmiz olmalısən sən.

Bu vaxt başa tərəf baxıb, o vaxtadək görmədiyim meyvələrin, güllərin, ağacların adını, tamamı soruşmaq istədim. Birdən gördüm ki, bağda mənim kimi valeh və heyran olan üç nəfər çiyinlərində əba, başlarında papaq gəlir və təəccüblə ətrafa baxırlar. Onları İbrahim bəyə göstərib dedim:

– Bax, yenə də bizim həmvilayətlərimiz gəlirlər. Bir adam göndər, onları buraya gətirsin. Görəsən necə olub ki, gəlib buraya çıxmışlar.

Dedi:

– Adam göndərməyə heç bir lüzum yoxdur, onlar özləri gələcəklər.

Dedim:

– İzn verməmişən, onlar necə gələ bilərlər?

Dedi:

Camı bir, dili bir olan iki yar,
Dodaq tərənmədən deyər, danışar.

– Kamil insan hər nəyə meyl göstərsə, onun istəyi yerinə yeter, cazibə qüvvəsi onu öz tərəfinə çəker. Mən nəzərimi onlara tərəf yönəltdiyimə görə, onlara da qeybdən ilham oldu ki, mən onları istəyirəm.

İmanda, hikmətdə sən kamil olsan,
Quşların da dilin bilərsən asan.
Quşlar, qarışqalar sənə danışar,
Necə ki, danışmış bir vaxt Süleyman.

Dedim:

– Qurbanın olum, bəs nə üçün nəzərimi mənə tərəf yönəltmədin, məni öz yanına çağırmadın?

Dedi:

– Gəlməyini bilmirdim ki, sənə fikir verim. Diqqət göstərmədiyini təqdirde heç bir kəs gizli sirlərə vəqif ola bilməz. Sənin gəlməyindən mənim xəbərim yox idi. İnsan sözün əsl mənasında kamil, sözü doğru və Allaha itaətkar olsa, Bəni-İsrail peyğəmbərlərinin göstərdiyi hər bir möcüzəni o da göstərə bilər.

Bu esnada hamam qoca üç nəfəri yuxarıya çıxartdı. İbrahim bəy və Məhbubə xanım ədəblə ayağa durub, məhəbbət və mehribanlıqla onları qarşıladılar, yer göstərib öyləşdirdilər. Hal-əhval tutduqdan sonra İbrahim bəy soruşdu:

– Yoldaşlarımız və həmsəfərləriniz kimlərdir?

Dedi:

– Yüz nəfərdən artıq idik. Biz üç nəfərdən başqa heç bir kəsin buraya daxil olmasına icazə vermədilər, hamısını qapıdan qaytardılar, dedilər: səhra yolu ilə gedin.

İbrahim bəy dedi:

– Sizin ismi-şərəfiniz nədir? Haralısınız, İrənin hansı vilayətinəsiniz?

Dedi:

– Mən xorasanlıyam, bu Hacı azərbaycanlıdır, marağalıdır, o da tehranlıdır, Məsihülmülkün bacısı oğludur.

İbrahim bəy dedi:

– Hacı, Hacı, tövbə elə, əstəğfərullah de! Tez de “tövbə!”

Yazıq Hacı on dəfədən artıq dedi:

– Əstəğfərullah, tövbə!

İbrahim bəy daha dinmədi. Xorasanlı Hacı dedi:

– Möhtərəm cənab, mən nə dedim ki, sizin acığınıza gəldi, hansı küfr sözü danışdıgına görə məni tövbə deməyə məcbur elədiniz?

İbrahim bəy dedi:

– Küfr danışmadın, lakin yalan söz dedin. Müqəddəs məkanda yalan söz danışmaq olmaz. Adamı o saat bayıra çıxararlar.

Hacı dedi:

– Mən bir söz demədim ki, onun yalan-doğruluğu məlum olsun.

İbrahim bəy dedi:

– Açıq yalan söylədin. Çünki sən dedin, “Məsihülmülkün bacısı oğlu”. Məgər həzrət Məsihin bacısı var idi ki, oğlu da olsun? Bundan əlavə, Məsihin vaxtından min doqquz yüz il keçmişdir. Onun bacısı indi necə yaşaya bilər?

Hacı dedi:

– Ağacan, mən o Məsihi demədim, bu adamın dayısı həkimdir, dövlət tərəfindən ona ləqəb veriblər.

İbrahim bəy dedi:

– Açıq yalandır, demək lazımdır; filan həkimin bacısı oğlu.

Sonra bəy dedi:

– Yaxşı, Tehrandə nə xəbər var?

Xorasanlı Hacı dedi:

– Tehranın təzə xəbərlərini Novruz xan həkimin bacısı oğlundan soruşun, mən heç nə bilmirəm.

Novruz xan həkimin bacısı oğlu dedi:

– Allaha şükür, səlamətlikdir.

– Sarayın işi-gücünü necədir? – İbrahim bəy soruşdu.

Dedi:

– Bir az şuluqdur. Saray həkimi Mirzə Mahmud xanı işdən çıxarıb hakim adı ilə Rəştə sürgün elədilər. Keçən il oraya varid olandan üç ay sonra qəflətən vəfat elədi. Camaat arasında onun ölümünü haqqında müxtəlif sözlər danışılır. Bəziləri deyirlər ki, onu zəhərləyiblər, bir parası da qorxudan və vahimədən bağrının çatladığını söyləyirlər. Hər kəs bir söz deyir, lakin sonuncu qənaətin doğru olması zənn edilir.

Sabiq sədr-əzəm Mirzə xan* İrandan sürgün edilmiş, arvad-uşağı ilə Firəngistana tərəf yola düşmüşdür. Bu il sədr-əzəm Mirzə Ələsgər xan iş başından götürüldü. Guya Məkkəyə getmək xəyali var. Firəngistan yolu ilə gedəcəkdir. Nökərlərindən biri mənə dedi ki, Məkkədə görüşəcəyik.

İbrahim bəy soruşdu:

– İndi sədr-əzəm kimdir?

Dedi:

– Məlum deyil, işləri hələlik şahzadə Əbdülməcid Mirzə idarə edir.

İbrahim bəy dedi:

– Tanımıram.

Dedi:

– Sizin qorxunuzdan ləqəbini deyə bilmirəm, yoxsa tanıyardınız. Orada ona Eynüddövlə deyirlər. Tehran hakimi idi.

İbrahim bəy soruşdu:

– Xalqla necə rəftar edir?

Dedi:

– Hələ işin əvvəlidir, bir söz demək olmaz. Lakin elə indidən bir qədər yaxşılaşma və işlərin sahmana düşməsi duyulur. Deyirlər bacarıqlı, tədbirli adamdır, lakin müstəbil və özbaşındır. Deyəsən, işlər yaxşı olacaq. Kələfin ucu elə itibdir ki, bu tezlikdə onu tapmaq mümkün olmayacaq. Hər kəs bu işlərə bir sahman versə, çox böyük bir vəzifənin öhdəsindən gəlmiş olar. Onun gördüyü birçə iş bundan ibarətdir ki, “Həblülmətin” qəzetini qapanmaqdan xilas edibdir. Onun bu əməli camaat tərəfindən hüsn-rəğbətə qarşılanmışdır. Lakin ağıllı adamların çoxunun fikrincə, iş başında kim olur-olsun, fərq eləməz, bərabərlik qanunları olmasa, hər kəsin vəzifəsi müəyyənləşdirilməsə, daha sadə demiş olsaq, məşrutə və məsuliyyət ortalıqda olmasa, işlər gündən-günə xarablaşacaq. Bundan əlavə, bu şahzadənin nə ölkəni idarə etmək biliyi var, nə də kifayət qədər təcrübəsi. İstəməz ölkə hərə-mərliyə və işlər xarablığa doğru gedəcək.

Sonra hacılar izin alıb ayağa durdular. İbrahim bəy onları yola salıb qayıtdı.

Mən fikrə dalmışdım. Düşünürdüm ki, görsən İbrahim bəy Məhbubəni bunlardan nə üçün yaşındırmadı, üzəaçıq onların yanında əyləşdirdi. İbrahim bəy mənə nə haqda düşündüyümü duyub dedi:

– Əmican, sən bu fikirdəsən ki, Məhbubə nə üçün əcnəbilərin yanında örtüksüz əyləşib üz tutmadı?

– Bəli, elədir, – dedim.

Dedi

– Əmican, əgər onların niyyəti xain olsaydı, buraya gələ bilməzdilər. Eşitmədinmi ki, dedilər: biz yüz nəfərdən artıq idik, üçümüzdən başqa buraya heç kəsi qoymadılar. Beləliklə, məlum olur ki, bunlar hər cür hiylə və qəlpikdən uzaq, təmiz və həqiqi insanlardır. Bundan əlavə, Məhbubənin rütbəsi o qədər yüksəkdir ki, xain, naməhrəm baxışlar onun camalının işiltisini dərk edə bilməz. Sən onun əmisi və atası yerindəsən, o, sənənin əlində böyümüşdür, sənənin qızın, övladın kimidir. Sənin bu kəlamı yanında deyilmi? O, həmin mətləbə işarə etmişdir:

Aç niqabı, səni biganələr əsla görməz,
Sən böyüksən, kiçik ayinə səni göstərməz.

Dedim:

– Qurbanın olum, hər gün bu xətti-rəvanla gəzintiye çıxırsınız?

Dedi:

– Yox, bezi vaxtlar çıxırıq. Bu gün bu tezlikdə gəlməsini gözlədiyim bir möhtərəm şəxsin məqamına getdim. Onun iqamətgahını qeyri-adi bir vəziyyətdə bəzəyir və səliqəyə salırlar. Hamı onu qarşılamağa hazırlaşır. Onun üçün getmişdik, yoxsa hər gün getmirik.

Mən həqiqəti görəndə bir gözlə bu aşıq-məşuqa baxır və qərribə bir aləmdə seyr edirdim. Məhbubə doğrudan da dünya gözəli, zəmanəmizin Züleyxası, hüsn və mələhətə, işvə və nazda misilsiz olduğu kimi, həya-namusda ona tay-bərabər yox idi. Onunla danışan adam camalına baxsaydı görürdü ki, birdən-birə qızarıb, yanaqları qızılgül kimi al rəng alır. İndi o, əvvəlkindən də mələhətli və qəşəng olmuşdu. Mən o, mələhət və gözəllik heykəlinin tərifini söyləməkdən acizəm.

İndi o İbrahim bəyin eşq və məhəbbət bədəsindən elə sərməst və sərbəst olmuşdu ki, nə dosta, nə də biganəyə fikir vermirdi, gözü və bütün fikri-huşu İbrahim bəyin yanında idi, yalnız ona baxır və təkçə ona qulaq asırdı. Bir anlığa belə ondan diqqətini yayındırmırdı. Sanki bunun ruhu onun nəfəsində idi. Onu görmək şövqü ilə kirpik belə çalmırdı. Elə İbrahim bəy də onun kimi idi. Məhbubə istəməseydi, o danışmazdı. Birinin dediyini o birisi təsdiq edirdi. Bunlar sanki bir qabıqda olan iki badam içi idilər. Məhəbbət ilahəsi eşqi yaradan gündən zəmanə bu iki aşıqın arasında olan həqiqi məhəbbət kimi bir sevgi görməmişdir. Heç nəyi nəzərə almadan və heç kəsə etina etmədən bunun qolu onun gəndində, onun əli bunun belində südlə şəkər kimi bir-birində həll olunmuşdular. Mən isə bu iki sevimli övladımın eşq və sevgisindən muradıma çatmışdım.

İbrahim bəyə dedim:

– Gözümün işığı, doğrusunu de görüm, sən Məhbubəni çox istəyirsən, ya Məhbubə səni?

İbrahim bəy dedi:

– Məhbubədən soruş.

Dedim:

– Mənim canım-ciyərim, Məhbubə, sən əminin canı, de görüm hansınızın məhəbbəti daha çoxdur.

Dedi:

– Əmican, mənim əlimdə mizan-tərəzi yoxdur ki, hər birimizin məhəbbətini çəkib-ölçəm. Ancaq bunu deyə bilərəm ki, mənim canım onun nəfəsində, onun da canı mənim nəfəsindədir. Mənim istəyim onun istəyidir, onun meyli mənim meylimdir. Sanki iki bədəndə bir ruh və ya iki cismə bir ünsürük.

Mən canım tək istərəm cananım hər nə istəsə.

– Bir öpüş istəsəm ikisini verər.

Bunu deyib onun dodaqlarından iki dəfə ləzzətlə öpdü və dedi:

– Mənim canım-ciyərim, belə deyilmi?

Məhbubə bizi çox güldürdü və sevindirdi. Söhbətimiz zarafata keçdi, sonra o, bu beyti oxudu:

Oturanq üreyimizcə əlbət,
Fürsət olar yenə edirik söhbət.

Mən Məhbubəyə dedim:

– Əmi sənə qurban olsun, hələ də şeir deməyin qurtarmayıbdır?

Dedi:

– Allaha şükür, nə baxtımdan şikayətim var, nə də rəqibdən incikliyim, nə ruzigar mənə əzab verir, nə də yar. Şükür olsun, tələyim mənə yar oldu, ruzigar muradımcə dolandı, yarım vəfahdır, rəqibim də yoxdur. Daha nə üçün gərək şeir deməyim? Bir bəyim var ki, mənim nəzərimdə gözəl, qəşəng və əzizdir. O mənim ayım, günəşim, şahım, tacım, eyşim, işrətim, izzətim, şövkətim, Xosrovum, Şirinim, Şəkərim, Leylim, Vamiqim, Əzram, gülüm, bülbülüm, sünbülumdür. Onu bütün dediklərimə oxşatmaq olmaz, mən kamili naqislə təriflədim, yoxsa bəyimin məqamı bunlardan, şübhəsiz ki, çox-çox yüksəkdir.

İxtiyarım ola gər ruz-qiyamətdə mənim,
İstəməm rövzeyi-rizvan, mənə bəsdir sənəmənim.

İbrahim bəyin əlini tutub dodaqlarına apardı, öpdü, iylədi.

Mən dedim:

– Yadında varmı ki, hicrandan şikayət eləyib ud çaldım, bu şeirləri oxudun:

Nə vəslinə mənə taqət, nə hicrinə mənə təvan,
Vəslin bəla, hicrin bəla, gəlsin mənə sənin qadan.

Mən bunu deyən kimi Məhbubənin simasında utanmaq elamətləri görüldü, birdən-birə yanaqları qızardı.

İbrahim bəy dedi:

– Nə ud, nə şeir? Bunlar nə vaxt olubdur?

Dedim:

– Bəli, bu xanım sizin xəstələndiyiniz vaxt özünü də dəliliyə vurmuşdu. Biz istədik sizi musiqi hikməti ilə müalicə eləyək. Xəbərin yoxdur nələr eləyirdi. Dua yazan ərəbə pul verirdi, həkimə cəvahir bağışlayırdı.

Xülasə, Məhbubənin gördüyü bütün işləri nağıl elədim.

Bəy qolunu Məhbubənin boynuna salıb bərk-bərk qucaqladı və dedi:

– Mənim gözümün işığı, bəs bu əhvalatı indiyə kimi nə üçün mənə deməmişən?

Məhbubə dedi:

Dedim hicran qəmini söylərəm əl versə hüzur,
Sən görək bu könül dərdini yeksər unudur.

İkisi də bir-birini ruh ilə bədən kimi qucaqlayıb, bir cüt göyərçin tək dodaq-dodağa verdilər. Bu vaxt gördüm Hacı Məsud qapını döyür və deyir:

– Yusif əmi, çırağı nə üçün söndürməmişən?

Gözlərimi açıb dedim:

– Ay bədbəxt, mənə niyə yuxudan oyatdın?

Yenə də gözlərimi yumdum, dedim ola bilsin gördüklərimi bir daha görə bilməm. Ancaq heyhat, heyhat!.. Bu səadət bir daha mənə nəsib olmadı.

Nə xoşdur ol gecə ki, ta qiyamət,
Ona olmur həqiqətdə nəhayət,
Nə xoşdur ol yuxu ki, bəxt olur yar,
O demdə üz verir dilbərlə didar.

Ayılıandan sonra mənə əvvəlkindən daha bərk ağlamaq tutdu. Səhər istədim yuxumu Hacıya xanıma nağıl eləyim. Düşündüm ki,

dərdini bir daha təzələrəm, yarasını qoparıb duz səpmiş olaram. Çünki bu kimi sözlər müsibəti yada salır, möhnətin, qəmin, kədərin artmasına səbəb olur.

Gün çıxandan sonra qəbiristanlığa tərəf yola düşdüm. Gözlərimdən ürək qanı axıdıb, məzarın torpağını islatdım. Doyunca ağlayandan sonra Mirzə Abbasın evinə gedib yuxumu söyləmək istədim. Gördüm Hacı Təbrizi, Rza xan mazandaranlı da oradadırlar. Dünən Firəngistandan gəlmişdilər. İstəyirdilər Hacıya xanıma başsağlığı vermək üçün bizə gəlsinlər.

Rza xan mənə görən kimi qollarını açıb bağrıma basdı, üzgözümədən öpüb iylədi, dedi:

– İbrahim bəyin iyini səndən alıram.

Çox ağladı, heyifsiləndi. Bir qədər sakitləşəndən sonra mən öz yuxumu əvvəlindən axırınadək gördüyüm kimi danışdım. Hamı doluxsundu. Rza xan dedi:

– Bu yuxunun təbiri ayındır. Bir para hadisələrdən duyulur, min ümitsizlik və məyusluqdan sonra artıq indi ümid doğulur.

Keçdi hicran möhnəti, gəldi səfayi-vəslə-yar,
Üz qoyur abadlığa viranə qalmış bu diyar.

Vətənpərvərlərin duasının bərəkətindən xoşbəxtlik, şənlik və səadətimizin əsası yarandı, dövlətimiz mədəniyyət sahəsinə qədəm qoydu, qurumuş arxa yenidən su gəldi. Sizə qonaq olacağım bu neçə gündə fürsət olsa vətənin səadətindən xəbər verən bu yuxunu təbir etməyə və şərhini söyləməyə çalışacağam. Əziz vətənimizin bütün bu məşəqqətlərə və viranlığa düçar olduqdan sonra istiqlaliyyətə və parlaq istiqbala nail olacağı müjdəsini eşidib şükranəsini yerinə yetirərsiniz. Bəli, “Mumiyanın qədrini sınıq qol bilər”.

Ta xarəb olmasa abad olmaz¹.

¹ Bu misra əslində azərbaycandır. (H.M.)

İZAHLAR

- səh.17 *"Nasixüt-təvarix"* – On beş cilddən ibarət tarixdir. İslamiyyətin meydana gəlməsindən başlayıb, İran şahı Nasirəddinin qətlində (1896) davam etdirilmişdir. On birinci cildində Mirzə Təqi xan Sipehr və qalan cildlərini Abbasquluxan Sipehr fars dilində yazmışlar.
- səh.17 *Keyxosrov, Cəmşid, Bəhmən, Şapur, Ənuşirəvan* – Ənuşirəvan və Şapur Sasani sülaləsinin məşhur padşahlarından, qalanlar isə İranın əfsanəvi şahları hesab olunur. Firdovsinin "Şahnamə"sinə bunların haqqında geniş bəhs edilmişdir.
- səh.17 *"Tarixi-Nadiri"* – Mirzə Mehdixan Astrabadinin yazdığı tarixdir. Mirzə Mehdixan Nadir şahın yaxın adamlarından və nədimlərindən biri idi. O, Nadirin demək olar ki, bütün səfərlərində iştirak etmiş və apardığı müharibələrin bilavasitə şahidi olmuşdur. Həmin əsər Nadir şahın dövründə baş vermiş hadisələrə həsr edilmiş və Nadirin qətlində (iyun, 1747) davam etdirilmişdir.
- səh.18 *Nəcəfəli xan* – XIX 80-ci illərində İranın İstanbulda olan səfiri.
- səh.21 Bəst-Müqəssirlərin sığmacaq yeri. Mülqəddəs məkanlar və nüfuzlu adamların evi bəst yeri hesab olunurdu.
- səh.22 *Rüşdiyyə məktəbləri* – Öz proqramı ilə keçmiş mədrəsələrdən fərqlənən, dünyəvi elmləri əsas götürən məktəblərə deyilir.
- səh.22 *Darüşşura* – Milli məclis.
- səh.28 *Zilli-Sultan* – Qacar şahzadələrindən olub, zülmkarlığı ilə məşhurlaşmış hakim idi.
- səh.23 *Üsgü* – Təbrizin cənub-şərqində, təxminən 40 kilometrliyində vəqə olan abad bir qəsəbə.
- səh.31 *Şeşdang* – Dang hər bir şeyin altında birinə deyilir. Şeşdang hər şeyin, məsələn, evin və ya kəndin bütün hissələri, bütövü deməkdir.
- səh.50 *Ərk* – böyük qala içində tikilmiş kiçik qala
- səh.50 *İddə* – Şəriətə görə boşanmış və ya əri ölmüş qadının yenidən ərə getməsi üçün gözləməli müddət. Boşanan qadın üçün yüz gün, əri ölmüş qadın üçün yüz otuz gün.
- səh.59 *"Cüzvi-amma"* – Quranın 78-ci surəsi ilə başlayan sonuncu hissə.
- səh.60 Hafiz divanının dərslük kimi məktəblərdə oxunmasına etiraz olunur.
- səh.60 *Sayaq* – qədim rus məktəblərdə dərs predmeti kimi keçirilən mühasibat təlimi.
- səh.62 *Dalandar* – karvansarlarda xidmət edən gözətçi
- səh.67 *Allahın evi* – Məkkədə olan Kəbə nəzərdə tutulur.
- səh.73 *Fövc* – qoşun hissəsi
- səh.74 *Şiri-xurşid* – şir və günəşdən ibarət emblem
- səh.75 *Sən türksən...* – Bəziləri tərəfindən azərbaycanlıların sadələvə təsəvvür olunmasına işarə olunur.
- səh.79 *Mirpənc* – beş min nəfərdən ibarət qoşun hissəsinin başçısı
- səh.79 *Sərtib* – hərbi hissə komandiri, general
- səh.82 *Dəstədən dörd saat...* – saatın 12 rəqəmi müqabilində vəqə olan dəstəni sutkanın başlanğıcı fərz etməklə vaxtı təyin etmək
- səh.85 *Peşkar* – baş xidmətçi
- səh.92 *Nazir* – burada xərcə nəzarət edən şəxs
- səh.95 *Əmirtuman* – on min nəfərdən ibarət qoşun hissəsinin başçısı
- səh.95 *Saxio* – ordunun yerləşdiyi qala, bina.
- səh.101 *Dörd ünsür* – Su, od, torpaq, hava. Qədim mənbələrə görə bütün varlıq həmin dörd ünsürdən yaranmışdır.
- səh.108 *Mirzə Təqi xan Əmir-i nizam* (1805–1852) – Nasirəddin şahın baş naziri, məşhur məarifpərvər və islahatçı
- səh.108 *İskəndər* – Makedoniyalı fəateh. Eramızdan əvvəl 336-da hakimiyyət başına keçmiş və 323-cü ildə vəfat etmişdir.
- səh.108 *Dara* (e.ə.522–486) – Əhəməni sülaləsinin məşhur padşahu
- səh.108 *Ənuşirəvan* (522–486).– Sasanilər sülaləsinin məşhur şahı
- səh.108 *Səلمان* – Məhəmmədin yaxın dostlarından olub, İrandan Ərəbistanə mühacirət etmişdir.
- səh.108 *Xəndəq davası* – hicri 5-ci ildə Mədinə ətrafındakı müharibə
- səh.109 *Süleyman və Bilqeyis* – Qədim əfsanələrə görə Süleyman Səba şəhərinin padşahu Bilqeyisə aşiq olmuş və onunla evlənmişdir. Əfsanəvi şəxsiyyətlərdir.
- səh.119 *Firon* – qədim Misir hökmdarlarının titulu
- səh.119 *Nəmrud* – əfsanəvi Babil hökmdarı
- səh.121 *Xabnamə* – Yuxu vasitəsindən istifadə etməklə yazılmış əsər. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan və fars ədəbiyyatlarında bu vasitədən geniş istifadə edilmişdir.
- səh.123 *Loğman* – Qədim yunan filosofu, şərq ədəbiyyatında bacarıqlı həkim və bütün dərdlərin dərmanını bilən şəxsin simvolu kimi işlənmişdir.
- səh.128 *Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlə* (?–1881) – Nasirəddin şahın sədr-əzəmi. Tiflisdə İran konsulu olduğu vaxt M.F.Axundovla dostluq etmiş, lakin sonralar aralarında ixtilaf törəmişdir.

- səh.141 *Kafin kəşidəsi və nunun dairəsi* – Ərəb əlifbasında “k” və “n” hərflərinin yazılışına işarə olunur.
- səh.145 *İsnaəşəri məzhəbi* – Ərəb dilində “isnaəşer” 12 deməkdir. 12 imama inam bəsləyən şiə məzhəbinə deyilir.
- səh.149 *Cihad* – Dini yaymaq uğrunda müsəlmanların başqa dinlərə inam bəsləyənlərə qarşı müharibəsi.
- səh.150 Hafizin məşhur qəzəlidəndir.
- səh.165 *Ələmut mühlidləri* – İranda XI əsrdən başlayaraq Həsən Səbbah tərəfindən Ələmut qalasında özünə sığınacaq tapmış, ismailiyə məzhəbinin tərəfdarları.
- səh.170 *Zülfüqar şəkli* – Əlinin məşhur qılıncının şəkli
- səh.172 *Neməti, Heydəri* – İranda şiə məzhəbinə mənsub olan iki müxtəlif dəstənin adıdır. Bu iki dəstə arasında uzun müddət qanlı vuruşmalar və toqquşmalar davam etmişdir.
- səh.174 *Mütəşşərrə, şeyxi* – Şiə məzhəbinə mənsub olan iki müxtəlif dəstədir. Şeyxi təriqəti İranda XIX əsrin ikinci rübündə Şeyx Əhməd Əhsan tərəfindən yaradılmışdır. Bab və onun silahdaşları əvvəlcə həmin təriqətə mənsub idilər
- səh.182 *Lut* – əfsanəvi peyğəmbər
- səh.183 *Həfkeçəl* – Təbrizin mərkəzində dükən və karvansaradan ibarət yer
- səh.215 *Nadir şah (1688-1747)* – Səfəvilərdən sonra 1736-1947-ci illərdə İran şahı.
- səh.217 *Asaf* – Süleymanın məşhur vəzirinin adıdır. Sonralar bacarıqlı və tədbirli vəzir üçün sifətə çevrilmişdir.
- səh.218 *Bərmək* – Məşhur tayfanın adıdır. Abbasilər sülaləsindən bir neçə xəlifənin vəziri həmin tayfadan olmuşdur.
- səh.218 *Hatəm Tai* – Məşhur ərəb qəbilə başçılarından olmuş, hədsiz səxavəti ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Bu ad səxavət simvoluna çevrilmişdir.
- səh.219 *Əbu Nəsr Fətullaxan Şeybani* – XIX əsrin axırlarında yaşamış məşhur fars şairi
- səh.219 *Mirzə Rza xan* – Daneş təxəllüsü ilə şöhrət qazanmış şair, mütərəqqi ictimai xadim
- səh.220 *Firdovsi (940-1020)* – “Şahname”nin müəllifi
- səh.220 *Sultan Mahmud Qəznəvi* – Qəznəvilər sülaləsinin əsasını qoymuş məşhur hökmdar, 997-ci ildə taxta öyləşmiş və bir çox ölkələr zəbt etmişdir.
- səh.230 *Antrez* – fransızca “içəri girin” deməkdir.
- səh.243 *Mazandaran cəngəli* – İranın şimalındakı zəngin meşəliklərə işarə olunur.

- səh.253 *“Zərəbə zeyd ül-Əmrən”* – Ərəb qrammatikasında mübtəda və xəbərin tərifini verərkən bir qayda olaraq işlənən misal
- səh.262 *Əndərun* – ev adamlarına məxsus otaqlar
- səh.270 *Ağac* – vəsafə ölçüsü vahidi (təx. 6 km.)
- səh.307 *Təkyə* – yas məclisləri, mərsiyəxanlıq və şəbeh üçün tikilmiş bina
- səh.307 *Şah Əbdüləziz məqbərəsi* – Tehranın cənubunda, qədim Rey şəhərində türbə.
- səh.309 *Dübbə* – təlxək; sözü və ədəsi ilə başqalarını güldürməyi özünə peşə etmiş adamlara deyilir.
- səh.315 *Namazın təqibəti* – namazdan sonra oxunan dualar
- səh.318 *Qibtə* – qədim Misir sakinləri olan Qibt tayfasına mənsub şəxs
- səh.329 *Sultan* – kapitan
- səh.333 *Müzəffərəddin Mirzə* – Nasirəddin şahın oğlu və vəliəhdi, 1896-1906-cı illərdə şahlıq etmişdir.
- səh.335 *Mikado* – Yaponiya imperatorlarının titulu
- səh.344 *Tarixi-Vəssaf* – hicri VIII əsr tarixçisi Şərəfüddin Əbdüllah Şirazinin əsəri
- səh.348 *Misqal* – təxminən 5 qram
- səh.349 *Batman* – İranın müxtəlif şəhərlərində son vaxtlardək işlənmiş çəki ölçü vahidi
- səh.352 *Napoleon (1769-1821)* – məşhur Fransa sərkərdəsi və imperatoru
- səh.353 *Qoy Qaimməqam bağdan qayısın... Əmir-i kəbir Kaşan hamamından çıxıb gəlsin...* – Məhəmməd şahın əmri ilə Mirzə Əbülqasım Qaimməqamın və Nasirəddin şahın əmri ilə Mirzə Təqi xan Əmir-i kəbirin öldürülməsinə işarədir.
- səh.357 *Hacı Mirzə Ağası* – Məhəmməd şahın vəziri
- səh.357 *Vəzir Nuri* – Nasirəddin şahın vəziri
- səh.358 *Kürür* – İranda yarım milyona bərabər say vahidi
- səh.365 *Rejinin tənbəki imtiyazı* – 1890-cı ildə tənbəki və tütün ticarətinin inhisarı haqqında ingilis Talbot ilə İran dövləti arasında bağlanmış müqavilə
- səh.375 *Həd vurmaq* – şəriətin təyin etdiyi qədar müqəssiri cəzalandırmaq
- səh.377 *Mirabə* (1715-1789) – məşhur fransız natiqi
- səh.384 *Bədi* – XIX əsr İran şairi
- səh.388 *Dözmək* qurtuluşun açarıdır.
- səh.396 *Bərmək övladı* – Abbasi xəlifələrindən bir neçəsinin vəziri olub, İranın müxtəlif əyalətlərinə hakim təyin edilmiş Bərmək nəslə, 803-cü ildə xəlifənin əmri ilə onların çoxu öldürülmüş və malları müsadirə edilmişdir.

- səh.396 *Cəfər Bərməki* (767–803) – Xəlifə Harunərrəşidin bacısı əri və bir çox əyalətlərin hakimi idi, 803-cü ildə xəlifənin əmri ilə öldürülmüşdür.
- səh.397 *Səlm-Tur* – İran mifologiyasına görə, əfsanəvi hökmdar Fridunun ikinci və üçüncü oğlanları
- səh.397 *Hacı Mirzə İbrahim xan Şirazi* – Fətəli şah Qacarin vəziri olub, 1800-cü ildə şahın qəzəbinə rast gəlib, birçə xəstə oğlundan başqa bütün övladı ilə birlikdə öldürülmüşdür.
- səh.399 *Sünnə* – Peyğəmbərin ənənəsinə tabe olan müsəlmanlar
- səh.399 *Şafei-məzhəb* – Sünni müsəlmanların dörd məzhəblərindən biri. İmam Əbu Əbdullah Məhəmməd Şafei (150–204 h.q.) həmin məzhəbin müəssisidir.
- səh.399 *Rotşeld* – böyük maliyyə maqnatları sülaləsi
- səh.399 *Tənxah* – sərmayə
- səh.407 *Mövləvi-mənəvi* – Cəlaləddin Məhəmməd Bəlxinin (1207–1263) ləqəbidir. “Məsnevi” və “Divan”ı məşhurdur.
- səh.416 *Zöhhak* – Mifologiyaya görə İranda hökmranlıq etmiş zalım ərəb padşahı
- səh.416 Müəllif tarixi adları rəqəmlərlə vermişdir.
- səh.432 *Mani* – Sasani sülaləsinin başlanğıcında (III əsrin əvvəllərində) İranda və Orta Asiyada geniş yayılmış din və din başçısı
- səh.433 *Xızr* – Dini əfsanələrə görə əbədi yaşayan və daima yol azmışların və denizdə boğulanların imdadına çatan peyğəmbər
- səh.444 *Sədr-əzəm Mirzə Əli xan* – İranın XIX əsrdə mütərəqqi siyasi xadimlərindən olmuş, “Səyahətname”nin I və II cildlərində müəllif “məhtərəm cənab” dedikdə həmin şəxsi nəzərdə tutmuşdur.

KİTABDAKILAR

“İbrahim bəyin səyahətname” və onun müəllifi haqqında 4

İBRAHİM BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ

BİRİNCİ CİLD

İlk söz	15
İbrahim bəyin səyahətname	17
Qəzvin səyahətinin icmalı	145
Ərdəbil səyahətinin icmalı	156
Marağa səyahətinin icmalı	168
Urmu səyahətinin icmalı	182
Təbriz səyahətinin icmalı	196
İstanbulda daxil olandan sonra İbrahim bəyin sərgüzəşti	236
Sonluq	255

İKİNCİ CİLD

İkinci cildin müqəddiməsi	261
Yusif əminin tərcümeyi-halı	267
İbrahim bəyin əhvalatı	268
İbrahim bəyin işinin sonu və təəssübkeşliyinin nəticəsi	270

ÜÇÜNCÜ CİLD

Üçüncü cildin müqəddiməsi	395
Müəllifin tərcümeyi-halı	397
Dastanın başlanğıcı	409
Yusif əminin yuxusu	411
<i>İzahlar</i>	450

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piri*
Kompüter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Kompüter operatoru: *Lalə Cəfərova*
Korrektor: *Kamilə Dilbazi*

Yığılmağa verilmişdir 04.10.2006. Çapa imzalanmışdır 28.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 28,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 278.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.